

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Woordvolgorde in het Esperanto : normen, taalgebruik en universalialia

Jansen, W.H.

Publication date

2007

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jansen, W. H. (2007). *Woordvolgorde in het Esperanto : normen, taalgebruik en universalialia*. [, Universiteit van Amsterdam]. LOT/ACLC.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Woordvolgorde in het Esperanto

Normen, taalgebruik en universaliala

Published by
LOT
Janskerkhof 13
3512 BL Utrecht
The Netherlands

phone: +31 30 253 6006
fax: +31 30 253 6406
e-mail: lot@let.uu.nl
<http://www.lotschool.nl>

Cover illustration by Wim Jansen

ISBN 978-90-78328-36-0
NUR 616

Copyright © 2007: Wim Jansen. All rights reserved.

Woordvolgorde in het Esperanto

Normen, taalgebruik en universalia

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van de Rector Magnificus

prof. dr. D.C. van den Boom

ten overstaan van een door het college voor promoties

ingestelde commissie,

in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel der Universiteit

op dinsdag 2 oktober 2007, te 10:00 uur

door

Willem Hendrik Jansen

geboren te Amsterdam

Promotiecommissie

Promotores: prof. dr. P.C. Hengeveld
 prof. dr. M. van Oostendorp

Overige Leden: *dr. D. Bakker*
 prof. dr. D. Gorter
 prof. dr. M. Haase
 prof. dr. C. Versteegh
 prof. dr. F. Weerman

Faculteit der Geesteswetenschappen

*Ter nagedachtenis aan mijn vader, Johannes Jansen, die als eerste mijn
belangstelling voor het Esperanto wekte.*

Dankwoord vooraf

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar mijn promotores **Kees Hengeveld** en **Marc van Oostendorp**. Van hun kennis en hun begeleiding bij het promotieonderzoek en het opstellen van een proefschrift heb ik veel geleerd. De leden van de promotiecommissie **Dik Bakker**, **Durk Gorter**, **Martin Haase**, **Cees Versteegh** en **Fred Weerman** dank ik voor hun kritische lezing van het manuscript. Graag had ik mij bij de openbare verdediging door mijn drie kinderen als paranimfen laten ondersteunen, maar dat druiste tegen de traditie in. In goed onderling overleg hebben zij gedrieën besloten, dat **Johanna** en **Bernard** mij, onder het wakend oog van **Remo** vanuit het publiek, zouden begeleiden. Elke oplossing van twee uit drie was mij uiteraard even dierbaar.

Bijzondere dank verdient **Hans Erasmus** (Voorburg). Dankzij zijn initiatieven heeft eind negentiger jaren het wetenschappelijk onderzoek naar taalverscheidenheid en taalbarrières in de internationale communicatie aan de Universiteit van Amsterdam een bijzondere impuls gekregen door de koppeling ervan aan de interlinguïstiek (de discipline binnen de algemene taalwetenschap die door de mens gecreëerde talen bestudeert) en aan de meest verbreide taal uit deze categorie, het Esperanto. Vanuit de voor dit onderzoek, en onderwijs, ingerichte bijzondere leerstoel interlinguïstiek en Esperanto is het hier beschreven werk tot stand gekomen.

Voor concrete steun bij het opstellen van het onderzoek en het schrijven van dit proefschrift ben ik de volgende personen veel dank verschuldigd: **Detlev Blanke** (Berlijn, Duitsland) voor zijn hulp bij mijn bibliografisch speurwerk en voor het maken van de Duitstalige samenvatting van dit proefschrift; **Catherine Boen** (Lambersart, Frankrijk) voor haar hulp bij het organiseren van de enquêtesessie in Villeneuve d'Ascq bij Lille; **Ed Borsboom** (De Bilt en Zeist) voor het ter beschikking stellen van zijn collectie *Scienca Revuo* 'Wetenschapsblad' van na de Tweede Wereldoorlog; **Osmo Buller** (Rotterdam) voor het mogelijk maken van de enquêtesessie in Rotterdam en voor zijn statistische gegevens over het tijdschrift *Esperanto*; **Michel Dechy** (Villeneuve d'Ascq, Frankrijk) voor het mogelijk maken van de enquêtesessie in Villeneuve d'Ascq bij Lille; **Elly Deelder** (Voorhout en Den Haag) voor haar vertalingen uit het Zweeds van enkele oude teksten en citaten; **Ivo Durwael** (Antwerpen, België) voor het mogelijk maken van de enquêtesessie in Antwerpen; **Reinhard Haupenthal** (La Saousse, Frankrijk) voor zijn bibliografische ondersteuning; **Stano Marček** (Martin, Slowakije) voor het ter beschikking stellen uit zijn eigen redactie-archief van aanvullend tekstmateriaal uit het tijdschrift *Esperanto*; mijn echtgenote **Marisa** (Noordwijk en Katwijk) voor het zich onderwerpen aan mijn enquête als eerste proefpersoon en voor het nauwgezet controleren van enige duizenden gecodeerde en gedecodeerde antwoorden van alle latere geënquêteerden; **Robert Moerbeek** (Beverwijk) voor het ter beschikking stellen van de oudste leerboeken Esperanto uit het archief van de Hodler Bibliotheek in het hoofdkantoor van *Universala Esperanto-Asocio* 'Esperanto-Wereldbond' (UEA) in Rotterdam; voor het proeflezen van het manuscript en leveren van erudiet commentaar; voor het nakijken van mijn samenvatting in het Esperanto; **Uwe Joachim Moritz** en

Ursula Schnelle-Moritz (Hatten, Duitsland) voor hun zorgvuldige controle van mijn Duitstalige voorpublicatie *Wortstellungsmodelle im ursprünglichen und im heutigen Esperanto — Zeugen einer natürlichen Entwicklung der Syntax?* ‘Woordvolgordemodellen in het oorspronkelijke en tegenwoordige Esperanto — Getuigen van een natuurlijke ontwikkeling in de syntaxis?’; **Ionel Oneț** (Rotterdam) voor het behulpzaam zijn bij het uitzoeken van modern lesmateriaal in de boekhandel van UEA in Rotterdam; **Atilio Orellana Rojas** (Den Haag) voor zijn hulp bij het speurwerk in de bibliotheek van het *Internacia Esperanto-Instituto* ‘Internationaal Esperanto-Instituut’ (IEI) in Den Haag; **Paul Peeraerts** (Antwerpen, België) voor zijn statistische gegevens over het tijdschrift *Monato*; **Victor Sadler** (Utrecht) voor het maken van de Engelstalige samenvatting; **Nicoline van der Sijs** (Utrecht) voor het lezen van de inleiding, de synthese en de conclusies, en haar altijd gewaardeerde commentaar.

En ten slotte dank ik voor hun medewerking aan de enquêtesessies: Catherine Boen (Lambersart, FR), Petrus Bongers (Antwerpen, BE), Osmo Buller (Rotterdam, NL), Lydia Buyst (Gooik, BE), Thierry Davion (La Bassée, FR), Kevin De Laet (Antwerpen, BE), Wim De Smet (Kalmthout, BE), Stella De Weerd (Stabroek, BE), Michel Dechy (Villeneuve d’Ascq, FR), François Delattre (Roubaix, FR), Anne Dupechaud (Lambersart, FR), Ivo Durwael (Edegem, BE), Benoît Ente (Lille, FR), Raymond Gérard (Broechem, BE), Lilli Giloteaux (Croix, FR), Lucien Giloteaux (Croix, FR), Gerd Jacques (Antwerpen, BE), Marisa Jansen-Miglioli (Noordwijk, NL), Edward Kusters (Brasschaat, BE), Suzanne Liesse (Mons en Baroeul, FR), Virginie Lobez (Lille, FR), Claude Longue-Épée (Bersée, FR), Clay Magalhães (Rotterdam, NL), Roy McCoy (Rotterdam, NL), Robert Moerbeek (Beverwijk, NL), Ionel Oneț (Rotterdam, NL), Vincent Peingnez (Marcq en Baroeul, FR), Nikola Rašić (Rotterdam, NL), Leo Ribbens (Berghem, BE), Ralph Schmeits (Helmond, NL), Henri Schutters (Peer, BE), Marvin Stanley (Capelle a.d. IJssel, NL), Stanka Starčević (Rotterdam, NL), Thierry Sterck (Ramegnies-Chin, BE), Mireille Storms (Kapellen, BE), Richard Valet (Bersée, FR), Karel Van Gompel (Edegem, BE), Yannick Vercammen (Wommelgem, BE), Piet Verhees (Meerdonk, BE), Jules Verstraeten (Antwerpen, BE) en Francisco Veuthey (Rotterdam, NL).

Zonder de inzet en het geduld van de bovengenoemde Esperanto-sprekers zou het hier beschreven onderzoek niet mogelijk zijn geweest. De conclusies die ik uit mijn waarnemingen en analyses heb getrokken, zijn uiteraard geheel voor mijn rekening. Ondanks de zorg die aan het eindproduct besteed is, is het mogelijk dat er hier en daar foutjes door de mazen van het controlenet geglipt zijn. Ook die komen alle op mijn conto.

De totstandkoming van dit boek is mede te danken aan financiële steun van het Amsterdam Center for Language and Communication (ACLC) en het fonds voor interlinguïstiek en esperantologie van de Esperantic Studies Foundation (ESF).

Wim Jansen
Katwijk aan Zee
16 juni 2007

Inhoudsopgave

1	Doel en opzet van het onderzoek	1
★		
Deel I Esperanto: taal en taalgemeenschap		7
2	Inleiding tot het Esperanto	9
3	Korte taalbeschrijving van het Esperanto	11
4	De ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van het Esperanto	17
	4.1 Het voorstadium (~1875-1887)	17
	4.2 De semitaalfase (1887-1905)	18
	4.3 De taalfase (1905-heden)	20
5	De huidige esperantofonie	23
	5.1 De esperantofonie als taalgemeenschap	23
	5.2 De esperantofonie als praktijkgemeenschap	26
Deel II Stuurfactoren woordvolgorde in het Esperanto		33
6	Het thema woordvolgorde in de esperantologie	35
	6.1 De esperantologische literatuur	35
	6.2 Definitie stuurfactoren woordvolgorde	41
	6.3 Inputs voor nader onderzoek vanuit de esperantologie	48
	6.4 De gezagsfactor: de <i>roots</i> van het Esperanto	50
	6.4.1 Het <i>Unua Libro</i> 'Eerste Boek' (1887)	50
	6.4.2 Het <i>Fundamento de Esperanto</i> 'Esperanto-Fundament' (1905)	52
	6.4.3 De <i>Lingvaj Respondoj</i> 'Antwoorden over de Taal' (1889-1912)	54
	6.4.4 De bijzondere rol van het <i>Dua Libro</i> 'Tweede Boek' (1888)	55
	6.4.5 Samenvatting <i>roots</i>	56
	6.5 De didactische factor: leer- en stijlboeken en beschrijvende grammatica's	56
	6.5.1 De eerste leerboeken	56
	6.5.2 Honderd jaar leer- en stijlboeken	58
	6.5.3 Beschrijvende grammatica's	64
7	Regels en voorbeelden vanuit de esperantofonie	67
	7.1 Woorden, woordsoorten en woordvolgorde in het Esperanto	67
	7.2 Een basisvolgorde in het Esperanto?	70
	7.2.1 Nominale subjecten met pronominale objecten	75
	7.2.2 Pronominale subjecten met nominale objecten	77
	7.2.3 Pronominale subjecten met pronominale objecten	79
	7.2.4 Woordvolgorde in de <i>roots</i> : conclusie	80
	7.2.5 Leer- en stijlboeken	81
	7.2.6 Beschrijvende grammatica's	84
	7.2.7 Nawoord over de relatie woordvolgorde en accusatief-markering	88
	7.2.8 Inputs voor nader onderzoek naar de basisvolgorde	91

7.3	Volgordeaspecten bij de negatie	92
7.3.1	Negatie in het Esperanto	92
7.3.2	Negatie in de <i>roots</i>	96
7.3.3	Negatie in leer- en stijlboeken	102
7.3.4	Negatie in beschrijvende grammatica's	104
7.3.5	Inputs voor nader onderzoek naar {Neg,V}	106
7.4	De plaats van het adjectief ten opzichte van het nomen	107
7.4.1	Adjectieven en nomina in het Esperanto	107
7.4.2	Patronen van {A,N} in de <i>roots</i>	107
7.4.3	Patronen van {A,N} in leer- en stijlboeken	110
7.4.4	Patronen van {A,N} in beschrijvende grammatica's	111
7.4.5	Inputs voor nader onderzoek naar {A,N}	112
7.5	De plaats van adverbia ten opzichte van het verbum	112
7.5.1	Adverbia in het Esperanto	112
7.5.2	Patronen van {Adv,V} in de <i>roots</i>	113
7.5.3	Patronen van {Adv,V} in leer- en stijlboeken	114
7.5.4	Patronen van {Adv,V} in beschrijvende grammatica's	114
7.5.5	Inputs voor nader onderzoek naar {Adv,V}	115
7.6	Volgordeaspecten bij twee objecten	116
7.6.1	Directe en indirecte objecten in het Esperanto	116
7.6.2	Patronen van {O,IO} in de <i>roots</i>	116
7.6.3	Patronen van {O,IO} in leer- en stijlboeken	118
7.6.4	Patronen van {O,IO} in beschrijvende grammatica's	118
7.6.5	Inputs voor nader onderzoek naar {O,IO}	119
8	Woordvolgorde-universalia	121
8.1	Theoretische premissen	121
8.1.1	Het grammaticamodel	121
8.1.2	Syntaxis, positionele syntaxis en morfologische interactie	123
8.1.3	Uitingen, zinnen en stijl	124
8.2	Het syntactische niveau van taalbeschrijving	127
8.3	Het semantische niveau van taalbeschrijving	129
8.4	Het pragmatische niveau van taalbeschrijving	131
8.5	Woordsoorten en constituentenstructuur	141
8.6	Inputs voor nader onderzoek naar woordvolgorde-universalia	145
Deel III Woordvolgordegebruik in het Esperanto		147
9	De onderzoeksvragen	149
10	Het tekstonderzoek	155
10.1	Definitie van het tekstonderzoek	155
10.2	Uitvoering van het tekstonderzoek	157
10.3	Resultaten van het tekstonderzoek	161
10.3.1	Thema 1: {S,V,O}	161
10.3.2	Thema 2: {Neg,V}	166
10.3.3	Thema 3: {A,N}	169
10.3.4	Thema 4: {Adv,V}	173
10.3.5	Thema 5: {O,IO}	176

11	Het experimentele onderzoek	181
11.1	Definitie van het experimentele onderzoek	181
11.2	Uitvoering van het experimentele onderzoek	195
11.3	Resultaten van het experimentele onderzoek	197
★		
12	Synthese en conclusies	209
12.1	Synthese	209
12.2	Conclusies	224
Bibliografie		229
	Boeken en tijdschriften	229
	Internetreferenties	246
Appendix 1:	Volledig Leerboek van de Internationale Taal (de Esperanto-grammatica naar Zamenhof 1968/1887)	247
Appendix 2:	Het tekstdossier	253
Appendix 3:	De enquêtes en de geënquêteerden	257
	<i>Zusammenfassung in Deutsch</i> (samenvatting in het Duits)	263
	<i>Summary in English</i> (samenvatting in het Engels)	271
	<i>Resumo en Esperanto</i> (samenvatting in het Esperanto)	277
	Curriculum vitae	283

Afkortingen, symbolen en conventies

Afkortingen

A	1. Adjectief, bijvoeglijk naamwoord. 2. Antwerpen.
Abs	Absolute of impliciet indefiniete vorm van een nomen (d.w.z. zonder lidwoord van bepaaldheid <i>la</i>).
Acc	Accusatief.
Adj	Adjunct, bepaling.
Adv	Adverbium, bijwoord.
Ag	Agens.
Art	Artikel, lidwoord.
Augm	Augmentatief, vergrootwoord.
Aux	Hulpwerkwoord.
BepGst	Bepaling van gesteldheid.
C	1. Comment. 2. Centrum of spil van een domein.
Conj	Conjunctie, voegwoord.
Cop	Copula, koppelwerkwoord.
Cor	Correlatief.
Dem	Demonstrativum, aanwijzend voornaamwoord.
Dep	Afhankelijke binnen een domein.
Dim	Diminutief, verkleinwoord.
F	Focus.
G	<i>Ground</i> of achtergrond (complementair aan focus).
H	1. Hoofd van een constituent. 2. Hoge toon. 3. Hoorder.
HT	Hangend topic.
I	Illocutie.
IL	Tussentaal (bij taalverwerving) (<i>interlanguage</i>).
Indef	Expliciet indefiniete vorm van een nomen (d.w.z. voorafgegaan door een indefiniet pronomen als <i>iu</i> 'een of ander').
IO	Indirect object, meewerkend voorwerp.
L	1. Locutie. 2. Lage toon. 3. Lille.
LD	Linksdislocatie.
LR	Links-Rechts.
L1,2,3	Eerste, tweede, derde (verworven) taal.
M	Modificeerder.
N	Nomen, substantief, zelfstandig naamwoord.
Neg	Negatie(operator).
Neutr	Informatieneutraal.
Nom	Nominaal.
NP	Nominaalfrase of naamwoordgroep.
Num	(Hoofd)telwoord.
O	Direct object, lijdend voorwerp.
Ord	Rangtelwoord.
Part	Participium, deelwoord.
Pass	Passievorming.

Pat	Patiens.
Plur	Pluralis, meervoud.
PredA	Predikaatsadjectief.
PredN	Predikaatsnomen.
Prep	Prepositie, voorzetsel.
Pret	Preteritum, verleden tijd.
Pron	1. Pronomen, voornaamwoord. 2. Pronominaal.
R	Rotterdam.
Rh	Rhema.
Q	Vraagoperator.
S	1. Subject, onderwerp. 2. Spreker.
Sing	Singularis, enkelvoud.
SL	brontaal (<i>source language</i>).
Suppl	Supplement.
T	Topic.
Th	Thema.
TL	Doeltaal (<i>target language</i>).
V	Verbum, werkwoord.
V _f	Finiet, vervoegd werkwoord.
VP	Verbale frase of werkwoordgroep.
X,Y,Z	Willekeurige constituent.

Symbolen

∅	Nul, niets.
+E	Eigenschap E hebbend.
-E	Eigenschap E missend.
>	1. geeft, leidt tot ($p > q = 'p \text{ leidt tot } q'$). 2. staat vóór, komt in een reeks eerder dan ($p > q = 'p \text{ staat voor } q'$).
<	1. komt van, kan worden afgeleid uit ($p < q = 'p \text{ komt van } q'$). 2. staat achter, komt in een reeks na ($p < q = 'p \text{ staat na } q'$).
	Morfeemscheider (<i>hom o</i> 'mens' = <i>hom</i> en <i>o</i>).
ij	Aantal voorkomens <i>i</i> op een totaal van <i>j</i> dat aan een bepaald criterium voldoet.
//	Foneemnotatie.
[]	1. Fonetische realisatie. 2. Samenhangende woordgroep.
{X,Y}	De ongeordende combinatie van X en Y.

Conventies

Veel informatie is ontleend aan literatuur in andere talen dan het Nederlands, ook in voor de gemiddelde lezer minder toegankelijke talen als het Esperanto. Alle citaten zijn consequent in het Nederlands vertaald, en wel door mijzelf, tenzij dit expliciet anders is aangegeven. Beknopte referenties naar inheemse talen buiten Europa zijn ontleend aan Haspelmath et al. (2005).

De nummering van de voetnoten is niet doorlopend door het hele werk, maar begint in elke nieuwe sectie bij 1, d.w.z. in hoofdstuk 1, de delen I, II en III, hoofdstuk 12 en elke afzonderlijke appendix en samenvatting.

Ten slotte noem ik enkele grafische conventies. Enkele aanhalingstekens gebruik ik óf om een nieuw begrip in de context te introduceren, óf bij een Nederlandse vertaling binnen de Nederlandse tekst, óf in de betekenis van ‘zogenoemd’ of ‘als het ware’. Dubbele aanhalingstekens omsluiten korte letterlijke citaten in de lopende tekst. Alle tekst in een andere taal dan het Nederlands staat cursief gedrukt. Cursive-ring gebruik ik ook om aan de tekst in kwestie nadruk te verlenen. Wordt nadruk verlangd binnen niet-Nederlandstalige gecursiveerde tekst, dan staat deze tekst vet gedrukt. Onderstrepingen gebruik ik uitsluitend in glossen, met het doel een woordgroep te markeren.

1 Doel en opzet van het onderzoek

Woordvolgorde — waaronder ik versta de bewuste rangschikking van woorden en woordgroepen in betekenisvolle grotere verbanden — is een aspect van menselijke taal dat aan veel ‘natuurlijke’ talen onderzocht is en onderzocht wordt.¹ Centraal staan in de algemene taalwetenschap vragen naar de invloed van bepaalde syntactische, semantische en pragmatische factoren op de uiteindelijke woordvolgorde die een spreker in zijn uiting kiest. Ook de interactie tussen de woordschikking en (morfologische) flexieverschijnselen, en tussen de woordschikking en de intonatie, bij het aanwijzen van de functies die de verschillende constituenten in een talige uiting spelen, zijn thema’s waarin woordvolgorde mede centraal staat. Vanuit het perspectief van de vergelijkende taalwetenschap denk ik vooral aan vragen naar de universaliteit van bepaalde woordvolgordetheorieën en de correlatie van woordvolgordeververschijnselen met andere eigenschappen van taal. Zou ik natuurlijke taal willen definiëren als “de taal die in een menselijke gemeenschap van oudsher gebruikt wordt voor algemene communicatie en die een kind, opgroeiend in zo’n gemeenschap, als zijn moedertaal leert,” dan zou het Esperanto, dat in mijn studie het object van onderzoek is, buiten de categorie van de natuurlijke talen vallen.² Ik wil hieronder beargumenteren dat er goede redenen zijn om naast de natuurlijke talen ook de ‘kunstmatige’ taal Esperanto een plaats te geven als object van onderzoek aan woordvolgordetheorieën in menselijke taal.³

Het Esperanto is door één persoon, L.L. Zamenhof, ontworpen en is in 1887 gepubliceerd, bijna dertig jaar voor het verschijnen van de eerste moderne taaltheorie.⁴ Zamenhof had weliswaar een gedegen kennis van een tiental klassieke en moderne talen, maar was geen taalkundige en ontwierp zijn taal intuïtief en empirisch, gebruik makend van alle praktische talenkennis die hij had, zonder een beroep te doen op bepaalde theoretische uitgangspunten. Ik zal hierop terugkomen, maar eerst is een korte schets van de Esperanto-taalgemeenschap op zijn plaats.

Het Esperanto is de kunsttaal met de langste ononderbroken gebruiksgeschiedenis (1887-heden). Daarnaast manifesteert de Esperanto-taalgemeenschap zich als een wereldwijd vertakte gemeenschap met een scala aan toepassingen van de taal dat geen andere kunsttaal zelfs bij benadering ooit vertoond heeft.⁵ Deze gemeenschap

¹ Ik gebruik de term ‘woordvolgorde’ dus in principe ook wanneer de verwisselbare eenheden in het zinsverband groter zijn dan een enkel woord en bijvoorbeeld logisch samenhangende woordgroepen of constituenten behelzen. In de laatste gevallen kan ook de term ‘constituentenvolgorde’ gebruikt zijn.

² Zie voor deze definitie van natuurlijke taal nog Dik en Kooij (1981: 12), in de jaren ’80 een standaardinleiding in de algemene taalwetenschap. Het modernere Baker (2002) hanteert een andere definitie.

³ Evenals Dik en Kooij (1981) hanteer ik voor het onderscheid natuurlijk-kunstmatig het criterium van afkomst of oorsprong van een taal. De toevoeging in Dik en Kooij (1981: 12) dat het Esperanto ontworpen is om “als vervanging van natuurlijke talen te dienen” is onvolledig en kan gemakkelijk misverstaan worden. Zij is alleen correct in de strikt beperkende zin van onderling afgesproken gebruik in een wel omschreven meertalige context, zonder enige aantasting van de rol van welke etnische taal dan ook voor eigen gebruik. Baker (2002: 10) geeft een uitgebreidere beschrijving van kunsttalen, en zonder de toegevoegde kwalificatie van Dik en Kooij.

⁴ Zie De Saussure (1971/1915).

⁵ Zie voor de maatschappelijke toepassingen van het Esperanto: Blanke (2000).

telt veel individuele leden voor wie de gemeenschappelijke taal, het Esperanto, communicatief aan alle eisen voldoet die zij zich bij een tweede taal kunnen voorstellen. Niet zelden spreiden zij een sentimentele band met de taal ten toon, zoals we die misschien eerder zouden verwachten bij trotse sprekers van een oude, nationale cultuurtaal, dan bij een kunsttaal zonder nationale wortels of patriottische associaties. Met behoud van het formele onderscheid tussen kunstmatig en natuurlijk vanuit het perspectief van de oorsprong van taal kunnen we het Esperanto dank zij de veelheid aan toepassingen, de natuurlijke omgang van esperantisten met hun taal, hun affectiviteit voor de taal en hun mede daaruit voortvloeiende creatieve drang, een ‘als natuurlijk ervaren’ kunsttaal noemen. Bovenstaande korte karakterisering van de Esperanto-taalgemeenschap, waaruit het Esperanto weliswaar naar voren komt als enige tot gemeenschapstaal uitgegroeid project, en op grond waarvan we de taal functioneel als ‘natuurlijk’ kunnen definiëren, doet echter niets af aan het bijzondere van de oorsprong van de taal, waarmee ik de draad van het betoog uit de voorgaande alinea oppak.⁶

Het Esperanto is een synthese van inputs uit het Romaans en Germaans met enkele elementen van andere herkomst en was bij zijn publicatie in 1887 voorzien van een beknopte grammatica en een door de taalgebruiker zelfstandig uit te breiden basiswoordenschat. Sindsdien hebben vier-vijf generaties gebruikers de taal verder ontwikkeld. Deze is tijdens deze evolutie niet uiteengevallen in onderling verschillende variëteiten, maar lijkt uit observaties van het huidige mondelinge en schriftelijke taalgedrag eerder naar een uniforme standaard te zijn toegegroeid. Ik neem dit als werkhypothese aan. ‘Taalregels’ die de gebruiker vanaf het begin ter beschikking stonden, hebben hier niet veel toe bijgedragen. In de grammatica van 1887 (Zamenhof 1968/1887) en in het bindende taalfundament van 1905 (Zamenhof 1963/1905) staan weinig expliciete regels. Dit geldt in het bijzonder voor de zinsbouw. Voorbeeldteksten zijn er wel. In de eerste uitvoerige Nederlandstalige wetenschappelijke beschrijving van het Esperanto lezen we hierover (Manders 1947: 334): “Bindende voorschriften [WJ: voor de zinsbouw] ontbreken dan ook. Toch worden door de prozaschrijvers stilzwijgend enige regels in acht genomen, die als norm kunnen gelden”. Meer inzicht biedt Manders op dit punt niet. Dit is onbevredigend als verklaring voor het bestaan van woordvolgordepatronen die blijkens alle waarnemingen een universeel herkenbare, de mondiale Esperanto-gemeenschap omvattende, functionaliteit hebben. Meer onderzoek is dan ook nodig, en de vraag — die ik bij deze beperk tot de zinsbouw —, waarom het interessant kan zijn om taalkundige onderzoeken ook aan het Esperanto te toetsen, kan ik dan ook als volgt beantwoorden. In het Esperanto hebben we te maken met een intuïtief en empirisch geconstrueerde taal zonder bindende regels voor de woordvolgorde en met een taalgemeenschap zonder een formeel gezag dat bepaalde vormen van zinsbouw dwingend zou kunnen opleggen of verbieden (tenzij deze aantoonbaar indruisen tegen het ‘taalfundament’ (Zamenhof 1963/1905, zie 6.4.2). De taal wordt door veel van zijn gebruikers gekoesterd als een volstrekt natuurlijk instrument voor communicatie en creatieve

⁶ Zie voor een historisch overzicht van andere kunsttaalprojecten Duličenko (1989: 47-61). Op enkele uitzonderingen na zijn deze projecten niet verder gekomen dan het manuscriptstadium of een beperkt experimenteel gebruik.

expressie, waarin men zich vrij kan uiten zonder het risico, door *native speakers* te worden ‘gecorrigeerd’. Zo hebben toonaangevende sprekers en schrijvers met tientallen verschillende moedertaalachtergronden in 120 jaar bijgedragen tot het zich vestigen van woordvolgordepatronen die in de internationale communicatie een herkenbare functionele rol spelen, maar waarvan de detailwerking nooit is onderzocht. Is het project Esperanto zich tijdens deze evolutie gaan organiseren als een ‘natuurlijke’ taal?

Woordvolgorde kan bestudeerd worden vanuit het perspectief van de structurering van de informatie-inhoud van de zin, en dus als pragmatisch instrument van taal. Woordvolgorde raakt ook aan het cognitieve aspect van taal: beperkingen aan de seriële verwerking van constructies die verband houden met het kortetermijngeheugen, kunnen ertoe leiden dat bepaalde woordvolgordes in een taal met meer of minder moeite te realiseren zijn. Woordvolgorde heeft ten slotte raakvlakken met alle klassieke onderdelen van de grammatica: de syntaxis in ruimere zin, de morfologie, de semantiek en de fonologie. Uit observaties van woordvolgordeverschijnselen in een groot aantal natuurlijke talen hebben taalkundigen een aantal tendensen of patronen van regelmaat afgeleid, waaraan zij soms universele geldigheid toekennen. Deze verschijnselen zouden we dus als woordvolgorde-universalia in menselijke taal kunnen beschouwen. De vraagstelling die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, bestaat uit de volgende componenten. Welke woordvolgordepatronen kunnen we in het hedendaagse Esperanto onderscheiden? Welke functies spelen bij deze patronen een rol? Beantwoorden de onderzochte patronen aan een autonome systematiek? En ten slotte: hoe is het gesteld met de conformiteit van Esperanto-woordvolgordepatronen met de hierboven genoemde woordvolgorde-universalia van natuurlijke taal? Het onderzoek naar de twee eerstgenoemde vragen heeft als doel de Esperanto-woordvolgorde in kaart te brengen. Dit noodzakelijke vooronderzoek draagt een sterk esperantologisch karakter. Bij de twee laatstgenoemde vragen verplaatst het terrein van onderzoek zich naar dat van de algemene taalwetenschap en daarmee naar de kern van de vraagstelling: welke vorm van woordvolgordesystematiek heeft zich ontwikkeld, en vinden we hierin een weerspiegeling van woordvolgorde-universalia uit natuurlijke taal?⁷

Deel I van het boek (Esperanto: taal en taalgemeenschap) definieert het Esperanto als object van onderzoek (zie 2). Ik geef hierin voorts een beknopte synchronische en diachronische beschrijving van de taal zelf (3 en 4). In 5 analyseer ik de kenmerken van de moderne esperantofonie.

Deel II beschrijft de factoren die de woordvolgorde in het Esperanto aansturen. Hoofdstuk 6 resumeert het thema woordvolgorde in de esperantologie. In de taalkundige literatuur in en over het Esperanto komen universalia en sommige andere factoren die tot woordvolgordenormering kunnen bijdragen fragmentarisch ter sprake. Ik bespreek dit in 6.1 t/m 6.3. Verder beschrijf ik de werken die ik tot de normbepalende oerdocumenten of *roots* van het Esperanto reken (6.4). Hieronder

⁷ Ik gebruik de term universalia in de ruimste betekenis van eigenschappen, principes of kenmerken waaraan universele geldigheid of toepasbaarheid wordt toegekend.

neemt het *Fundamento de Esperanto* (Zamenhof 1963/1905) als onaantastbare grondslag van de taal een bijzondere plaats in. In de terminologie die Otto Jespersen gebruikt in zijn beschrijving van de normen voor correct Engels (Jespersen 1946) vertegenwoordigen de *roots* de factor ‘gezag’, die het taalgedrag van de moderne Esperanto-spreker, inclusief diens behandeling van de woordvolgorde, mede bepaalt of kan bepalen. Voorts beschrijf ik in 6.5 de eerste leerboeken van de taal, een zeventigtal leerboeken voor negen verschillende taalgebieden uit de periode 1902-2001, en enkele gezaghebbende beschrijvende grammatica’s van de taal. Uit deze werken, die in hoge mate Jespersens invloedsfactor ‘literatuur’ dekken, heb ik vijf aandachtsgebieden binnen het thema woordvolgorde afgeleid die prioritair blijken.⁸ In hoofdstuk 7 worden deze thema’s in detail geanalyseerd. In 7.1 geef ik een inleiding in de interactie tussen woorden, woordsoorten en woordvolgorde in het Esperanto. Gebruik makend van voorbeeldmateriaal uit de in 6.4 en 6.5 gedefinieerde gezaghebbende en didactische literatuurbronnen, behandel ik achtereenvolgens in 7.2 de volgorde van subject en object ten opzichte van het verbum en de zoektocht naar een basisvolgorde; in 7.3 volgorde-aspecten bij de negatie; in 7.4 de plaatsing van het adjectief ten opzichte van het nomen; in 7.5 de plaatsing van het modale adverbium ten opzichte van het erdoor gemodificeerde verbum; in 7.6 volgorde-aspecten bij twee objecten. Elk van de hoofdstukken 7.2 t/m 7.6 is voorzien van een inleiding die het specifieke onderwerp vanuit het Esperanto belicht, en wordt afgesloten met een lijst inputs voor nadere toetsing. De vijf aandachtsgebieden zijn in hoge mate bepalend voor de inrichting van het hieronder te bespreken tekstonderzoek. Universalia van woordvolgorde vormen, naast gezaghebbende en didactische bronnen, de derde belangrijke factor die mede bepalend is of kan zijn voor woordvolgorde in het hedendaagse Esperanto-taalgebruik. Deze komen in hoofdstuk 8 ter sprake. In 8.1 geef ik een korte theoretische inleiding, in 8.2 t/m 8.5 definieer ik aan de hand van een literatuurselectie een aantal toetsbare universalia van syntactische, semantische, pragmatische en structurele aard, die complementair zijn aan de eerder genoemde vijf aandachtsgebieden en die vooral bepalend zijn geweest voor de inrichting van het hieronder te bespreken experimentele onderzoek. Ik resumeer een en ander in 8.6.

Deel III beschrijft het daadwerkelijke woordvolgordegebruik in het hedendaagse Esperanto. Hoofdstuk 9 resumeert tekstueel en in een stroomdiagram de verwerking van de factoren ‘gezag’, ‘didactiek’ en ‘universalia’, en van secundaire factoren, tot een uiteindelijke definitie van onderzoeksvragen waarop het tekstonderzoek en het experimentele onderzoek zijn gebaseerd. In het tekstonderzoek van hoofdstuk 10 heb ik in een aantal recente jaargangen van Esperanto-tijdschriften fictie- en (voornamelijk) non-fictieteksten over uiteenlopende thema’s en van een groot aantal verschillende auteurs geanalyseerd op woordvolgordepatronen. In 10.1 omschrijf ik de samenstelling van de tekstcorpora. In 10.2 beschrijf ik aan de hand van de definitie van zoekleutels de uitvoering van het tekstonderzoek. In 10.3 geef ik kwantitatieve en kwalitatieve resultaten van het tekstonderzoek met voorlopige conclusies voor elk

⁸ Ik zal de benaming ‘literatuur’ later vervangen door ‘didactiek’, om de hier bedoelde didactische literatuur niet te verwarren met de belletrise. Tot de literatuur reken ik niet alleen leerboeken, maar ook beschrijvende grammatica’s, die door velen als naslagwerk gebruikt worden.

der boven gedefinieerde vijf aandachtsgebieden. In het experimentele onderzoek van hoofdstuk 11 heb ik één professionele en multinationalaal samengestelde Esperantosprekersgroep en twee niet-professionele groepen met als moedertaalachtergronden Nederlands en Frans met geredigeerd taalmateriaal geënquêteerd. Bij deze enquête ring moesten de proefpersonen aangeboden woordschikkingspatronen op hun aanvaardbaarheid beoordelen en met behulp van *random* aangeboden zinsdelen en een minimale context zelf zinnen construeren, soms naar vrije keus, soms uit een beperkt aantal gesuggereerde opties. In 11.1 geef ik een gedetailleerde definitie van de samenstelling van de twintig toetsgroepen waaruit de enquête bestaat. In 11.2 beschrijf ik de uitvoering van de enquêtesessies en in 11.3 analyseer ik per toetsgroep de resultaten van het gehele experimentele onderzoek. Ik heb door mijn keuze van een multinationale groep, een Germaanstalige groep en een Romaanstalige groep, geprobeerd een ‘gemiddelde’ te identificeren, ter verificatie van de resultaten uit 10, die ook van auteurs met veel uiteenlopende achtergronden stammen, en dus in dit onderzoek niet specifiek gezocht naar de mogelijke invloed van de moedertaal bij individuele respondenten.

De conclusies van het onderzoek presenteer ik in hoofdstuk 12 op twee verschillende manieren. Hoofdstuk 12.1 biedt een gedetailleerde en van interne terugverwijzingen voorziene synthese van de resultaten uit het tekstonderzoek (10) en het experimentele onderzoek (11). Hoofdstuk 12.2 beschrijft de bevindingen in de vorm van een beknopte verzameling samenvattende conclusies die als *executive summary* van het onderzoek gelezen kunnen worden.

Deel I

Esperanto: taal en taalgemeenschap

2 Inleiding tot het Esperanto

In dit hoofdstuk geef ik een inleiding tot het thema Esperanto en bespreek ik enkele aspecten van verschil met etnische talen. In 3 volgt een beknopte beschrijving van de taal, gebaseerd op de oorspronkelijke grammatica uit 1887. Van deze laatste is een integrale Nederlandse vertaling opgenomen in Appendix 1. Hoofdstuk 4 behandelt in drie kort geschetste etappes de geschiedenis van het Esperanto vanaf het stadium voorafgaand aan de publicatie van de taal tot heden. Aan het eindpunt van deze geschiedenis staat de moderne esperantofonie, die ik in 5 definieer in de zin van een combinatie van taalgemeenschap en praktijkgemeenschap.

Zoals in 1 al opgemerkt, is het Esperanto van oorsprong geen natuurlijke taal. Het is weliswaar voor het grootste deel samengesteld uit elementen die ontleend zijn aan natuurlijke (voornamelijk Indo-Europese) brontalen, maar het is een door één man (Ludwik Lejzer Zamenhof: 1859-1917) ontworpen en gepubliceerd product. Het Esperanto is dus een gemaakte taal en een taal die door de meeste van zijn beoefenaars als tweede of latere taal geleerd wordt. De aanhang van het Esperanto manifesteert zich als een mondiaal verspreide en naar talige achtergrond zeer heterogene esperantofonie. De esperantofonie is nationaal en internationaal in verenigingen georganiseerd, kent een relatief actieve periodieke pers, produceert originele en vertaalde literatuur, houdt regelmatig en overal ter wereld bijeenkomsten, onderhoudt radio-uitzendingen en kent een relatief intensief internetverkeer. Veel individuele esperantisten houden er een actieve correspondentie met taalgenoten in het buitenland op na.¹ Is het Esperanto in oorsprong een gemaakte taal, gemeten aan de dagelijkse praktijk is het een taal die naar het gevoel van haar eigen sprekersgemeenschap ‘leeft’, met alle kenmerken die met levende talen verbonden worden. Dit neemt niet weg dat het om een sprekersgemeenschap gaat die geen moedertaalgemeenschap is, en ook geen moedertaalgemeenschap kent, waarnaar gerefereerd kan worden. Twee aspecten van het ontbreken van een echte moedertaalgemeenschap wil ik hieronder kort belichten.

Ten eerste heb ik hierboven gesteld, dat het Esperanto door de meesten van zijn gebruikers als tweede of latere taal geleerd wordt, en wel zelfstandig uit een boek, op een schriftelijke of mondelinge cursus of via het internet. In alle gevallen speelt het lesmateriaal een belangrijke rol bij het overbrengen van de taal op de leerling. De taal die men uit het leerboek leert en na de studie wil perfectioneren, kan niet worden getoetst aan een moedertaalmodel. Er bestaat geen Esperanto-equivalent van de leerling Frans, die na zijn studie naar Frankrijk op stage gaat, ergens in de Franssprekende wereld op vakantie gaat, en thuis afstemt op Franstalige televisiezenders. Wie zijn Esperanto wil perfectioneren, spiegelt zich aan andere sprekers van de taal, die hun kennis ook weer uit boeken hebben, en ook aan overzichtsgrammatica's en

¹ Hoewel een vergelijkbare term als ‘anglist’ niet verwijst naar een willekeurige gebruiker van het Engels, maar specifiek naar een deskundige op het gebied van het Engels, is het gebruikelijk een spreker van het Esperanto een esperantist te noemen. De term is uit het Esperanto zelf overgenomen (*esperantisto*), maar wordt ook vaak geassocieerd met activist of propagandist voor de taal. Ik zal naast de termen Esperantospreker, -gebruiker of -beoefenaar ook wel de term esperantist gebruiken, maar altijd in de volstrekt neutrale betekenis van spreker, gebruiker of beoefenaar.

verklarende woordenboeken, aan stijlwijzers en aan het taalgebruik in boeken en tijdschriften die binnen de Esperanto-gemeenschap als gezaghebbend bekend staan. Beschrijvende grammatica's en leerboeken van de taal schenken relatief weinig aandacht aan woordvolgorde (zie 6.5.2 en 6.5.3). Vanuit de waarneming van het geëvolueerde taalgebruik wordt daarin wel het een en ander over woordvolgorde geschreven, maar de regelgeving is niet altijd consequent, en ook niet altijd in overeenstemming met het weinige dat Zamenhof (1968/1887) toont of impliciet suggereert.

Een tweede aspect bij de taalverwerving van het Esperanto is, dat leerlingen zich in deze taal in zekere zin meer vrijheden kunnen veroorloven dan wanneer zij bijvoorbeeld Engels of Frans als tweede taal leren. Voorbeeldstellende en corrigerende moedertaalsprekers van het Esperanto zijn er immers niet, en daardoor is het te verwachten dat de psychische barrière om zich te uiten lager is dan bij een willekeurige andere tweede taal, zeker wanneer er in het laatste geval ook moedertaalsprekers van deze tweede taal in het gezelschap zijn. Er bestaat ook niet zoiets als een nationale norm, waaraan iemands taalgebruik kan worden afgemeten. Elke taaluiting die, gemeten aan de grammatica, correct is en die een zinvolle boodschap overbrengt, is in principe goed. Als men bij het leren van het Esperanto al gebruikt maakt van analogieën, dan gebeurt dit niet volgens de wetten van de analogie met een moedertaal-Esperanto (dat niet bestaat), maar met de eigen moedertaal, en dan alleen voor zover de taalstructuur van het Esperanto dit toelaat. Deze laatste kan immers overeenkomen met, maar kan ook wezenlijk verschillen van die van de etnische moedertaal in kwestie.

3 Korte taalbeschrijving van het Esperanto

In de oudere literatuur over bewust gemaakte of geconstrueerde talen van het type Esperanto spreekt men vaak over ‘kunsttalen’ of ‘kunstmatige talen’.² In de moderne literatuur, in het bijzonder de Duitstalige literatuur, is er soms een zekere voorkeur te bespeuren voor de term ‘plantaal’ (in het Nederlands als leenvertaling overgenomen uit het Duits, de brontaal van deze term: *Plansprache*) en het equivalent daarvan in andere talen (bijvoorbeeld Engels *planned language*, Frans *langue planifiée*, en in het Esperanto zelf *planlingvo*).³ Ik zal naast ‘gemaakte taal’ ook de termen ‘kunsttaal’ en ‘plantaal’ gebruiken.

Als eerste oriëntatie op de taal laat ik hieronder een overzicht volgen van de taalbeschrijvend relevante onderdelen uit Zamenhof (1968/1887), dat daarnaast nog een uitgebreid voorwoord over de internationale taalproblematiek en voorbeeldteksten in het Esperanto bevat. Voor een integrale Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Esperanto-grammatica in Zamenhof (1968/1887: 43-48) verwijs ik naar Appendix 1.⁴ De onderstaande beschrijving is een bewerking van Appendix 1 in moderne termen. Om redenen van systematiek heb ik de oorspronkelijke volgorde der thema’s hier en daar veranderd en heb ik een enkel minder relevant onderwerp ingekort (zoals samenstellingen met telwoorden) of weggelaten (zoals de elideerbaarheid van het lidwoord). Om een zo getrouw mogelijk beeld te geven van de omvang en het detailniveau van de grammatica waarmee het Esperanto in 1887 werd gepubliceerd, heb ik echter geen thema’s toegevoegd.

Alfabet, uitspraak en spelling

Het Esperanto-alfabet bestaat uit 28 letters. Vijf hiervan, de a, e, i, o en u, vertegenwoordigen de vocaalfonemen /a/, /e/, /i/, /o/ en /u/, waarvan de uitspraak overeenkomt met die van het Spaans (Castiliaans). De letters b /b/, d /d/, f /f/, h /h/, k /k/, l /l/, m /m/, n /n/, p /p/, r /r/, s /s/, t /t/ en z /z/ vertegenwoordigen de erachter aangegeven consonantfonemen, waarvan de uitspraak met die van het Nederlands vergeleken kan worden. De letter c heeft de klankwaarde /c/, de g /g/, en de v /v/. De letter j vertegenwoordigt de halfvocaal /j/. Er zijn zes letters met diacritische tekens: ĉ /tʃ/, ĝ /dʒ/, ĥ /x/, ĵ /ʒ/ en ŝ /ʃ/ (alle consonanten) en de halfvocaal ŭ /w/. De Esperanto-spelling is fonemisch en het woordaccent ligt altijd op de voorlaatste syllabe.

Lexicon

De grotendeels Romaans-Germaanse oorsprong van het Esperanto-lexicon is al herkenbaar aan de eerste voorbeeldzin uit Zamenhof (1968/1887: 15).⁵

² Zie bijvoorbeeld *Vijf Kunsttalen*, de titel van het proefschrift Manders (1947).

³ Zie Blanke (1989a: 15-33). Voor een meer gedetailleerde terminologische beschouwing over kunsttalen en plantalen verwijs ik naar Blanke (1989b: 63-87).

⁴ Ik heb hier dankbaar gebruik gemaakt van de vertaling in de bachelorscriptie Duin (2006), bij mijn weten de eerste integrale Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke grammatica uit Zamenhof (1968/1887).

⁵ Waar dit de analyse vergemakkelijkt, zoals in dit citaat, gebruik ik het morfeemscheidingsteken ‘|’, ook waar dat normaal gesproken in het oorspronkelijke drukwerk niet zou staan.

- (300) *Mi ne sci|as kie mi las|is la baston|on,*
 Ik niet weet waar ik liet de stok,
ĉu vi ĝi|n ne vid|is?
 Q jij hem niet zag?
 Ik weet niet waar ik de stok gelaten heb, heb jij hem niet gezien?

In (300) herkent men de elementen *mi, ne, sci-, las-, la, baston-, vi, vid-* zonder veel moeite als van Romaans-Germaanse herkomst. Het vraagpartikel *ĉu* komt van het Poolse *czy*, de uitgang *-on* in *bastonon* bevat de *n* van de accusatief die we o.a. bij mannelijke lidwoorden en nomina in het Duits aantreffen. Bij de vormen *kie* ‘waar’, *-as* ‘tegenwoordige tijd’, *-is* ‘verleden tijd’ en *ĝi|n* ‘hem’ is de herkenbaarheid niet onmiddellijk. In eerste oogopslag manifesteert het Esperanto-lexicon zich als Indo-Europees, met dominante Romaans-Germaanse bijdragen, waaraan bepaalde Esperanto-eigen elementen lijken te zijn toegevoegd.

‘Internationale’ woorden, die aan één bron ontleend zijn en die op herkenbare wijze in verschillende talen voorkomen, ondergaan in het Esperanto geen andere verandering dan dat zij de Esperanto-schrijfwijze en de in de taal relevante grammaticale uitgang aannemen. Bij woordreeksen die een gemeenschappelijke wortel hebben geldt dit doorgaans voor het hoofdwoord van de reeks, waaruit vervolgens naar de regels van de Esperanto-morfologie samenstellingen en afleidingen gemaakt kunnen worden. Als voorbeeld geef ik ‘theater’, dat *teatro* is, waaruit vervolgens *teatra* ‘theatraal’ kan worden afgeleid (niet bijvoorbeeld **teatrala*).

Het Esperanto kent één lidwoord van bepaaldheid (*la*), dat invariant is in getal, geslacht en naamval. Er bestaat geen lidwoord van onbepaaldheid.

Voorzetsels voldoen, voor zover mogelijk, aan nauwe lexicaal definities, waardoor ze op een zo transparant mogelijke manier inzetbaar zijn als relatiewoorden van plaats, van tijd, enz. Wanneer het uit de context niet duidelijk is, welk voorzetsel gebruikt moet worden, of waar verschillende talen onderling sterk uiteenlopende oplossingen suggereren, kan het semantisch lege voorzetsel *je* worden ingezet. Voorbeelden zijn het gebruik van ‘over’ en ‘om’ in: *ĝoji je tio* ‘zich verheugen Prep dat’, met Prep *je* ‘over’: ‘zich erover verheugen’; *ridi je tio* ‘lachen Prep dat’, met Prep *je* ‘om’: ‘erom lachen’. Wanneer geen dubbelzinnigheid te vrezen is, kan men in plaats van *je* voor de constituent te zetten, deze laatste ook van de accusatiefuitgang voorzien.

Morfologie

De Esperanto-morfologie maakt gebruik van invariante eidelementen, zowel in de woordvormingsprocessen (lexicale morfologie: compositie en derivatie) als in de declinatie en conjugatie (fleximorfologie). Lexicale eidelementen worden in de Esperanto-literatuur traditioneel *radikoj* ‘wortels’ genoemd, grammaticale eidelementen *finajoj* ‘uitgangen’. Zamenhof (1968/1887) bevat een lijst van ongeveer 900 zulke eidelementen, die alle dezelfde status hebben en die als minimale en ondeelbare eenheden van vorm en betekenis in feite een morfeemverzameling vertegenwoordigen. Er zijn vrije morfemen, die rechtstreeks inzetbaar zijn als syntactisch

bruikbare woorden. Voorbeelden hiervan zijn de voorzetsels (zoals *al* ‘aan’, *de* ‘van’), de hoofdtelwoorden (zoals *du* ‘twee’ en *mil* ‘duizend’), de voegwoorden (zoals *ke* ‘dat’ en *se* ‘indien’) en sommige bijwoorden als *tuj* ‘onmiddellijk’. De open klassen van substantivische, adjectivische en verbale wortels zijn echter gebonden morfemen in die zin dat zij pas na toevoeging van een flexie-element syntactisch bruikbaar zijn.⁶

Syntactisch bruikbare substantieven eindigen op *-o*. Zo is *patr* een gebonden morfeem, VADER, dat door toevoeging van *-o* het syntactisch bruikbare woord *patro* ‘vader’ oplevert.⁷ Om het meervoud te vormen voegt men aan de eindletter *-o* van het enkelvoudig substantivisch woord de uitgang *-j* toe: *patro* ‘vader’ > *patroj* ‘vaders’. Syntactisch bruikbare adjectieven eindigen op *-a*. Zo is *blank* een gebonden morfeem, WIT, dat door toevoeging van *-a* het syntactisch bruikbare woord *blanka* ‘wit’ oplevert. Adjectieven congrueren in getal (*-j*) en naamval (*-n*) met substantieven.⁸ De vergrotende trap van het adjectief wordt gevormd door toevoeging van het woord *pli* ‘meer’, en de overtreffende trap door toevoeging van *plej* ‘meest’ vóór het grondwoord. Het woord ‘dan’ na de vergrotende trap wordt vertaald door *ol*: *pli blanka ol neĝo* ‘witter dan sneeuw’.

Uit adjectivische wortels kunnen syntactisch bruikbare adverbia worden afgeleid, die op *-e* eindigen. Zo is *bon* een gebonden morfeem, GOED, dat door toevoeging van *-a* het syntactisch bruikbare adjectief *bona* ‘goed’ oplevert. Hieruit kan het syntactisch bruikbare adverbium *bone* ‘goed, wel’ worden afgeleid. De trappen van vergelijking worden op dezelfde wijze gevormd als bij de adjectiva: *pli bone* ‘beter, op een betere wijze’, *plej bone* ‘het best, op de beste wijze’. Zoals hierboven al opgemerkt, is er ook een gesloten klasse van vrije adverbiale wortels, zoals *nun* ‘nu’ en *morgaŭ* ‘morgen’, die als contextbepalende adverbia dienst doen en geen trappen van vergelijking kennen.

Woordsamenstellingen maakt men door samenvoeging van de wortels waaruit men ze wil laten bestaan. Het hoofd van de samenstelling komt aan het eind, de modificerende elementen ervoor. Zo wordt de samenstelling ‘stoomschip’ gevormd uit het hoofdelement *ŝipo* ‘schip’ en het ervoor geschakelde modificerende element *vaporo* ‘stoom’; de grammaticale uitgang *-o* van het modificerend element (in casu *vaporo*) kan in een samenstelling worden weggelaten, tenzij de welluidendheid of uitspreekbaarheid de handhaving ervan wenselijk maakt. De samenstelling zelf neemt de door de syntaxis vereiste uitgang aan (in het gegeven voorbeeld de *-o* van het substantief), waardoor hier als eindresultaat *vaporŝipo* ontstaat. Zo zou ook *vaporŝipe* met de adverbiale uitgang *-e* als weergave van de instrumentalis mogelijk zijn (‘per stoomschip’). In het vroegste didactische materiaal van het Esperanto werden zowel in samenstellingen als *vaporŝipo* als in enkelvoudige woorden als *ŝipo* vaak komma’s

⁶ Het weglaten van de uitgangen *-o*, *-a* en *-i* is alleen binnen composities en derivaties toegestaan, het weglaten van *-o* aan het eind van een woord alleen bij enkelvoudige substantieven in de nominatief, in de praktijk vrijwel uitsluitend in de poëzie.

⁷ Waar functioneel, zal ik een lexicaal morfeem als *patr* in het Nederlands met kleine kapitalen door het lexem VADER weergeven, enz.

⁸ Zie voor de naamvalsuitgang de volgende paragraaf Syntaxis.

of andere tekens als morfeemscheiders gebruikt, zoals in *vapor,ŝip,o* of *ŝip,o*. Dit deed men om de opbouw van samenstellingen transparant te maken. Ook in modern lesmateriaal en in woordenboeken vindt men zulke scheidingstekens nog wel.

Alle affixen zijn productief en gedragen zich als alle andere eidelementen in de woordenlijst van Zamenhof (1968/1887). Zo is het semantisch kenmerk van het prefix *mal-* ANTONIEM en vormen we door agglutinatie van *mal-* en *bona* 'goed' het adjectief *malbona* 'slecht'. Op vergelijkbare wijze wordt het suffix *-il* INSTRUMENT gekoppeld aan de verbale wortel *tranĉ* 'snijden'. Het resultaat is *tranĉilo* 'mes'.

Syntaxis

Het Esperanto onderscheidt twee morfologisch gemarkeerde naamvallen: de nominatief en de accusatief, deze laatste voor het directe object en alle bepalingen zonder voorzetsel. De nominatief heeft een \emptyset -markering (*patro* 'vader', *la tuta tago* 'de hele dag'), de accusatief wordt gevormd door toevoeging van de uitgang *-n* aan de nominatief (*patron* als direct object, *la tutan tagon* als bepaling van tijd). De genitief wordt gerealiseerd met het voorzetsel *de* ('van'), de datief met *al* ('aan'), en andere in sommige talen morfologisch gemarkeerde naamvallen worden met verschillende voorzetsels gerealiseerd, zoals de instrumentalis (die bijvoorbeeld in het Russisch een naamvalsuitgang is) met *per* 'door middel van'.

De vorm die een constituent na een voorzetsel aanneemt is de ongemarkeerde vorm van de nominatief. Indien een voorzetsel zowel voor een plaats- als voor een richtingsbepaling gebruikt kan worden, neemt in geval van een richtingsbepaling de erop volgende constituent de uitgang van de accusatief aan: *en la ĝardeno* 'in de tuin' tegenover *en la ĝardenon* 'de tuin in'. De accusatief van richting kan ook aan substantieven en adverbia worden toegevoegd: *Varsovio* 'Warschau' > *Varsovion* 'naar Warschau'; *hejme* 'in huis, thuis' > *hejmen* 'naar huis'.

De pronomina zijn: *mi* 'ik', *vi* 'jij, jullie, u', *li* 'hij', *ŝi* 'zij', *ĝi* 'het' voor dieren en zaken, *si* 'zich', *ni* 'wij', *ili* 'zij' (meervoud), *oni* 'men'.⁹ Door toevoeging van de adjectivische *-a* vormt men hieruit de possessiva: *mia* 'mijn', *via* 'jouw, jullie, uw', enz. De declinatie van de pronomina en possessiva is gelijk aan die van de substantieven en adjectieven: *min* 'mij' (accusatief), *mia* 'mijn, van mij' (nominatief, enkelvoudig object), *liajn* 'zijn, van hem' (accusatief, meervoudig object).

Syntactisch bruikbare infinitieven eindigen op *-i*. Zo is *far* een gebonden morfeem, DOEN, dat door toevoeging van *-i* het syntactisch bruikbare werkwoord *fari* 'doen' oplevert. De conjugatie is invariant in persoon en getal. De drie hoofdtijden van de aantoonende wijs zijn:

De tegenwoordige tijd, die uitgaat op *-as*: *mi faras* 'ik doe', *li faras* 'hij doet'.

De verleden tijd, die uitgaat op *-is*: *li faris* 'hij deed, heeft gedaan', *ni faris* 'wij deden'.

⁹ Het pronomem *ĝi* heb ik formeel als 'het' vertaald, maar moet in het Nederlands vaak door 'hij' of 'zij' worden weergegeven: *La seĝo: ĝi falis* 'De stoel: hij viel'; *La registaro: ĝi falis* 'De regering: zij viel'.

De toekomstige tijd, die uitgaat op *-os*: *ili faros* ‘zij zullen doen’.

Naast de aantonende wijs kent het Esperanto:

De voorwaardelijke wijs, die uitgaat op *-us*: *ŝi farus* ‘zij zou doen’.

De gebiedende en wensende wijs, die uitgaat op *-u*: *faru!* ‘doe!’, *ni faru!* ‘laten wij doen!’, *mi volas, ke vi iru* ‘ik wil dat je gaat’.

Alle samengestelde tijden worden gevormd met behulp van het hulpwerkwoord *esti* ‘zijn’, dat in het Nederlands ook met ‘hebben’ of met ‘worden’ vertaald kan worden. De geconjugeerde vorm van *esti* geeft de tijd ten opzichte van een referentie aan, een van de volgende zes deelwoordsvormen het aspect van de handeling:

Het actieve tegenwoordig deelwoord, dat uitgaat op *-ant* en dat het imperfectieve aspect weergeeft: *faranta* ‘doende, makende’, *ŝi estis faranta lecionon* ‘zij was een les aan het maken’.

Het actieve voltooid deelwoord, dat uitgaat op *-int* en dat het perfectieve aspect weergeeft: *farinta* ‘gedaan, gemaakt (hebbend)’, *li estas farinta la lecionon* ‘hij heeft de les gemaakt’.

Het actieve toekomstig deelwoord, dat uitgaat op *-ont* en dat het onbegonnen aspect weergeeft: *faronta* ‘zullende doen, maken’, *mi estas faronta la lecionon* ‘ik sta op het punt de les te maken’.

Het passieve tegenwoordig deelwoord, dat uitgaat op *-at* en dat het imperfectieve aspect weergeeft: *farata* ‘gedaan, gemaakt (wordend)’, *la leciono estas farata* ‘de les wordt gemaakt’.

Het passieve voltooid deelwoord, dat uitgaat op *-it* en dat het perfectieve aspect weergeeft: *farita* ‘gedaan, gemaakt (zijnd)’, *la leciono estis farita* ‘de les was gemaakt’.

Het passieve toekomstig deelwoord, dat uitgaat op *-ot* en dat het onbegonnen aspect weergeeft: *farota* ‘gedaan, gemaakt (zullende worden)’, *la leciono estas farota* ‘de les is nog te maken’.

Uit het bovenstaande blijkt dat de lijdende vorm wordt samengesteld uit een passende combinatie van het werkwoord *esti* ‘zijn’ of ‘worden’ en een passief deelwoord van het betreffende hoofdwerkwoord. De constituent die door het voorzetsel *de* ‘van, door’ wordt geregeerd, geeft de agens aan: *la leciono estis farata de mi* ‘de les werd door mij gedaan (ik was de les aan het doen)’, *la leciono estis farita de mi* ‘de les was door mij gedaan (ik had de les af)’.

De negatie wordt gevormd door het woordje *ne* ‘niet’ voor het predikaat of voor de emphatisch ontkende constituent te plaatsen. Een zin met tweemaal voorkomende negatie wordt als stellende zin geïnterpreteerd. Wanneer in een zin een ander negatiwoord dan *ne* voorkomt, dan valt *ne* weg. Voorbeeld: *mi nenion vidis* ‘ik heb niets gezien’, waarin *nenion* ‘niets’ de toepassing van *ne* overbodig maakt.

4 De ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van het Esperanto

4.1 Het voorstadium (~1875-1887)

Zamenhof, de auteur van het Esperanto, was geboren in het stadje Białystok, dat destijds in het Russische tsarenrijk lag, en dat tegenwoordig in het oosten van Polen ligt. In 1873 verhuisde hij met zijn ouders naar Warschau, waar hij als gymnasiast aan het ontwerp van een internationale taal begon te werken. Zamenhof beschreef deze periode later (1895) aan zijn correspondent Nikolaj Afrikanovič Borovko in een in het Russisch gestelde brief, waarvan in 1896 in het tijdschrift *Lingvo Internacia* 'Internationale Taal' een Esperanto-vertaling verscheen.¹⁰ Aan deze autobiografische gegevens kunnen we ontlenuen dat Zamenhof met zekerheid al in 1875 serieus bezig was met zijn taalproject:¹¹

... toen ik in de vijfde klas van het gymnasium [WJ: 1875] met Engels begon, trof mij de eenvoud van de Engelse grammatica, te meer door de plotselinge overstap van de Latijnse en Griekse grammatica's. Ik merkte dat een rijkdom aan grammaticale vormen niet meer was dan een historische gril, die een taal niet echt nodig heeft. Daardoor beïnvloed begon ik mijn taal te doorwroeten en de niet benodigde vormen eruit te verwijderen. Ik ontdekte dat de grammatica als het ware in mijn handen wegsmolte, en al spoedig kwam ik uit op een minimumgrammatica die, zonder enig nadeel voor de taal, niet meer dan een paar pagina's besloeg. Op dat moment begon ik me serieuzer aan mijn droom te wijden, (...).¹²

In dezelfde brief schreef Zamenhof:

In het jaar 1878 was de taal al min of meer klaar, hoewel er tussen de toenmalige *lingwe uniwersala* en het huidige [WJ: 1895] Esperanto nog een groot verschil was.

en citeerde hij uit zijn herinnering vier versregels uit een door hem in 1878 gecomponeerd lied. Deze versregels zijn de oudst bekende vormen van het Esperanto van voor de publicatie van de taal.¹³ Uit de periode 1881-1882 stammen nog veertien tekstfragmenten, die overgebleven zijn uit materiaal dat in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan. Zij vormen, na de versregels uit 1878, het tweede gedocumenteerde stadium van de taal voorafgaand aan de publicatie.¹⁴ De periode ~1875-1887 noem ik het voorstadium van het Esperanto. In dit stadium ontwikkelde Zamenhof zijn ideeën en toetste hij ze op hun bruikbaarheid, voornamelijk door het vertalen

¹⁰ Zie Ludovikito (1990: 922-930).

¹¹ Zie Ludovikito (1990: 924).

¹² Hier verwijst Zamenhof naar wat hij eerder in de brief omschreef als "onduidelijk gefilosofeer over een *nieuwe* kunsttaal met een grote vormenrijkdom in de declinatie en conjugatie" naar het voorbeeld van de klassieke talen.

¹³ Zie Waringhien (1959: 23, 38).

¹⁴ Zie Waringhien (1959: 20-21 en 41).

van stukken literatuur in zijn taal in wording. Hij werkte meestal alleen, maar soms had hij klasgenoten of zijn broer Felix als klankbord.

De talen waarmee Zamenhof van huis uit het meest vertrouwd was, waren Jiddisch, Russisch en Pools. De grammaticale structuur van zijn project, dat hij in 1887 rijp achtte voor publicatie, draagt van deze achtergrond duidelijke sporen met zich mee. Daarnaast zijn er in het Esperanto invloeden aan te wijzen van de talen die hij op school geleerd had. Deze (het Frans, Latijn, Grieks en Duits, waarvan hij in eerste instantie kennis nam, het Engels wat later) hebben de grammatica mede bepaald en in hoge mate het lexicon van het Esperanto gezicht gegeven.

4.2 De semitaalfase (1887-1905)

Op grond van een analyse van een groot aantal plantaalstudies en -ontwerpen en gepubliceerde en tot enige wasdom gekomen projecten geeft Blanke (2000) een verdeling van plantalen in drie groepen — plantaalprojecten, semiplantalen en echte plantalen —, al naar gelang de mate waarin een onderzocht systeem een schaal van 28 etappes in maatschappelijke toepassingen doorlopen heeft.¹⁵ De waarde van Blankes schaal is methodologisch, in die zin dat hij een instrument levert om plantalen in een maatschappelijke context aan de hand van concrete toepassingscriteria met elkaar te vergelijken. De schaal is echter niet alleen bruikbaar om van een onderzocht systeem op een gegeven moment (synchronisch) het niveau van maatschappelijke toepassing vast te stellen (dit was het eigenlijke doel van Blankes classificatiemethode), maar ook, bijvoorbeeld, om van het Esperanto, dat zich sinds 1887 in het publieke domein bevindt, diachronisch vast te stellen of en wanneer de overgangen (in Blankes bewoordingen) van taalproject naar semitaal en van semitaal naar taal gerealiseerd zijn.

In overeenstemming met Blanke noem ik het Esperanto van kort na Zamenhof (1968/1887) een *taalproject*, d.w.z. een ontwerp dat gepubliceerd is (en dat op Blankes schaal etappe 2 heeft bereikt). In de beginjaren na de publicatie in 1887 ontstond geleidelijk een gemeenschap van mensen die de nieuwe taal op een aantal gebieden gingen toepassen, eerst vanuit Rusland en Duitsland, iets later ook in Zweden, in Frankrijk en in andere landen van Europa. Er werden voor verschillende talen leermiddelen en woordenboeken gepubliceerd. In navolging van Zamenhof begonnen ook andere auteurs vertalingen uit hun eigen taal in het Esperanto te maken. Er kwamen tijdschriften in omloop, en mensen die de taal geleerd hadden begonnen met elkaar te corresponderen. Er ontstonden verenigingen van beoefenaren van de taal en er werden cursussen gegeven. Binnen de kleine gemeenschap die zich van het Esperanto bediende, en die ik vanaf dit moment als esperantofonie zal aanduiden, werden ook discussies gevoerd over aspecten van de taal zelf en werden voorstellen tot beoogde verbetering van onderdelen van de taal besproken. Plantalen die de boven geschetste toepassingen kennen, worden door Blanke *semiplantalen* genoemd. Zelden (Blanke geeft als voorbeeld de taal Ido) is hier een hoger niveau van maatschappelijk gebruik bereikt dan trap 15. Bedenken we dat op trap 15 van zijn

¹⁵ Zie Blanke (2000: 51-59).

schaal internationale bijeenkomsten, congressen en conferenties staan, en dat het eerste Esperanto-Wereldcongres in 1905 werd gehouden, dan noem ik de ontwikkelingsfase van het Esperanto tussen 1887 en 1905 de *semitaalphase*. Het eerste Esperanto-Wereldcongres, gehouden in Boulogne-sur-Mer in Frankrijk, was een gebeurtenis die de inleiding zou vormen tot de institutionalisering van jaarlijkse internationale congressen met honderden tot duizenden deelnemers.

Het grote taalkundige belang van de afsluiting van de semitaalphase is, dat op dat moment de grammatica van het Esperanto zijn definitieve vorm kreeg. Zamenhof (1968/1887) telde niet meer dan 48 pagina's op klein formaat, waarvan slechts zes pagina's de grammatica van de taal beschreven.¹⁶ Het is moeilijk voor te stellen dat de grammatica van welke taal dan ook in zo'n klein bestek in detail beschreven kan worden. Uit Appendix 1 blijkt dat slechts een deel van de regelgeving expliciet gegeven was, en daarvan was de syntaxis een van de minst geëxpliciteerde onderdelen. Voorschriften voor te hanteren woordvolgordes in de verschillende soorten woordgroepen en zinnen (stellend, vragend, ontkennend, hoofdzin tegenover bijzin, enz.) ontbraken totaal in Zamenhof (1968/1887). Op het genoemde congres van Boulogne-sur-Mer in 1905 werd het *Fundamento de Esperanto* 'Fundament van het Esperanto' als onaantastbare grondslag van de taal aangenomen (Zamenhof 1963/1905). De hierin vervatte grammatica van het Esperanto wijkt nauwelijks af van die van 1887, en op het terrein van de syntaxis in het geheel niet. In Zamenhof (1963/1905) zijn sommige onderdelen van de taal met meer detail beschreven dan andere. Het lexicon van 900 wortelvormen uit Zamenhof (1968/1887) was elementair, maar bleek al in de eerste jaren gemakkelijk uit te breiden.¹⁷ Het groeipotentieel van het lexicon is waarschijnlijk bevorderd door de eenvoudige techniek voor woordvorming die Zamenhof gekozen had (agglutinatie van onveranderlijke morfemen) en de vrijheid die elke taalgerebruiker van het begin af aan had om internationale woorden in de taal op te nemen.¹⁸ Zamenhof (1968/1887) bevat een elementaire regelgeving voor de woordvorming en maakt, als illustratie, in de voorbeeldteksten consequent gebruik van morfeemscheiders in alle gelede woorden.¹⁹ Verschillende paragrafen in de *Ekzerco* 'Oefeningenbundel' in Zamenhof (1963/1905) zijn geheel gewijd aan het gebruik van bepaalde affixen en bevatten op het gebied van de morfologie veel illustratief materiaal. De in periodieken, brochures en brieven verschenen *Lingvaj Respondoj* 'Antwoorden over de Taal' van Zamenhof, die de periode tot 1912 beslaan en die later zijn gebundeld in Zamenhof (1962), behandelen ook veel vragen over de vorming, het gebruik en de betekenis van woorden.

De oorspronkelijke regelgeving op het terrein van de uitspraak en klemtoon was zeer beknopt. Het alfabet toont per letter een uitspraakleutel (bijvoorbeeld tot het Duits: *c = c, z; ĉ = tch; ŭ = kurzes u*). De algemene regels 1 en 2 stellen: "Elk woord wordt gelezen zoals het geschreven staat" en "De klemtoon valt altijd op de voorlaatste

¹⁶ Zie Zamenhof (1968/1887: 43-48).

¹⁷ Het *Universala Vortaro* 'Universeel Woordenboek', dat in Zamenhof (1963/1905) is opgenomen, bevatte in zijn eerste editie van 1893 naast het oorspronkelijke lexicon al 1700 nieuwe wortels.

¹⁸ Zie de algemene regel 7 in Zamenhof (1968/1887: 48). Zie ook Appendix 1.

¹⁹ Zie de algemene regel 3 in Zamenhof (1968/1887: 47). Zie ook Appendix 1.

lettergreep”.²⁰ Ondanks deze beknoptheid zijn er geen aanwijzingen in de literatuur dat verschillen in uitspraak van het Esperanto onder mensen met verschillende moedertalen bij de eerste internationale contacten of later tot grote problemen hebben geleid. Op het eerste wereldcongres in 1905 was één algemene zitting onder leiding van Zamenhof geheel gewijd aan de uitspraak van de taal. Deze zitting werd door prof. Boirac, rector van de universiteit van Dijon, afgesloten met de woorden: “De huidige gelegenheid toont aan dat elke natie zijn eigen kleine moeilijkheden heeft bij het uitspreken van de taal, maar deze zijn totaal onbelangrijk en belemmeren het wederzijds begrip in het geheel niet”.²¹

Hierboven heb ik opgemerkt dat de syntactische regelgeving in Zamenhof (1963/1905) identiek is aan die in Zamenhof (1968/1887). Regels voor de zinsbouw kan men in feite uitsluitend ontleen aan de oudste voorbeeldteksten uit Zamenhof (1968/1887) en die, welke in het voorwoord en de ‘Oefeningenbundel’ van Zamenhof (1963/1905) zijn opgenomen. Op het niveau van de woordgroep komen aspecten van ordening van elementen ook slechts fragmentarisch voor. Het gaat dan bijvoorbeeld om de plaats van het adjectief ten opzichte van het substantief. Ook andere door de esperantofonie als gezaghebbend verklaarde documenten uit de periode tot ongeveer 1905 bieden op dit terrein slechts indirecte informatie en geen voorschriften. Ik noem hier in het bijzonder de leatuur- en literatuurbundel *Fundamenta Krestomatio* ‘Fundamentele Bloemlezing’ (Zamenhof 1903), die deels door Zamenhof zelf geschreven is, deels bestaat uit door hem goedgekeurde teksten van anderen.

4.3 De taalfase (1905-heden)

Tussen het begin van de taalfase zoals ik die hierboven gedefinieerd heb (1905) en de dag van vandaag ligt ruim een eeuw ontwikkeling, waarin de *semiplantaal* Esperanto geleidelijk steeds meer een volledige *taal* ging benaderen, althans volgens de door mij overgenomen definities uit Blanke (2000). Deze ontwikkeling is onder meer gekenmerkt door de volgende door Blanke genoemde verschijnselen: een mondiale verspreiding van de georganiseerde esperantofonie, met daarin een sterke geografisch en sociaal gedifferentieerde organisatie²², een institutionalisering van internationale bijeenkomsten²³, genre-ontwikkelingen in de literatuur²⁴ en de aanwezigheid binnen de esperantofonie van moedertaalsprekers van het Esperanto.²⁵ Neem ik als referentie Blankes eerder genoemde volledige lijst van 28 kenmerken of toepassingen die hij postuleert voor een (volledige) plantaal (in tegenstelling tot een semiplantaal of een plantaalproject), dan kunnen we vaststellen dat het Esperanto al

²⁰ Zie Zamenhof (1968/1887: 43, 46) en Appendix 1.

²¹ Zie Ludovikito (1984: 94).

²² Zie als illustratie hiervan Lapenna (1974: de hoofdstukken 14, 15 en 16). Enkele algemene overzichten van de historie, verbreiding en toepassingen van het Esperanto zijn, in het Frans, Janton (1994) — ook vertaald in het Nederlands — en, in het Engels, Nuessel (2000).

²³ Zie bijv. Lapenna (1974: hoofdstuk 13.5) voor de congressen van UEA (zie ook 5.1).

²⁴ Zie hierover Lapenna (1974: de hoofdstukken 6.6, 6.7 en 6.8).

²⁵ Volgens gegevens van de sinds 1995 bestaande internet-discussiegroep *denask-l* op: <http://www.helsinki.fi/~jslindst/denask-l.html> waren er op het moment van schrijven (november 2006) waarschijnlijk ongeveer 1000 moedertaalsprekers van het Esperanto. *Rondo Familia* ‘Familiekring’ is binnen de wereldbond van esperantisten UEA de organisatie van Esperanto-sprekende gezinnen.

deze toepassingen op enig moment gedurende de laatste eeuw wel gekend heeft, zij het op geen moment in de geschiedenis allemaal tegelijk en over een groot verspreidingsgebied.²⁶ Pas ik het criterium van de 28 kenmerken toe zonder deze strikte eis van gelijktijdigheid en ruimtelijke dekking, dan kan het Esperanto in de zin van Blanke een volledige plantaal genoemd worden.²⁷ De geschiedenis van het Esperanto beslaat inmiddels vier-vijf generaties individuele sprekers en het Esperanto wordt op het moment van schrijven (2006) gesproken binnen een esperantofonie, die ik in 5 nader zal definiëren.

²⁶ Met de kwalificatie ‘groot’ bedoel ik hier bijvoorbeeld Europa (het continent van waaruit het Esperanto zijn verspreiding begon) of, al naar gelang de besproken periode, alle landen binnen de Volkenbond, de Verenigde Naties of de Europese Unie, of alle landen met een georganiseerde Esperanto-beweging.

²⁷ Op dit punt openbaart zich ook de zwakte van Blankes classificatie, die immers a posteriori is opgesteld en duidelijk gebaseerd is op de verworvenheden van de plantaal met de grootste maatschappelijke betekenis, het Esperanto zelf. Dat het Esperanto op grond daarvan als ‘volledig’ wordt gedefinieerd, is dan ook niet verwonderlijk.

5 De huidige esperantofonie

5.1 De esperantofonie als taalgemeenschap

In de eerste jaren na zijn publicatie werd het Esperanto overwegend gebruikt als schrijftaal. Na de oprichting van de eerste Esperanto-vereniging in de wereld, in december 1888 in Neurenberg²⁸, ontstonden er in verschillende landen lokale Esperanto-clubs of -verenigingen. Lapenna (1974: 414) noemt als tweede Duitse vereniging die van München, in het toenmalige Rusland die van Odessa, Moskou, St.-Petersburg, Vilnius en Warschau, in Bulgarije die van Sofia, in Zweden Uppsala, en in Spanje Málaga. De leden van die verenigingen konden zich onderling moeiteloos in hun gemeenschappelijke moedertaal verstaanbaar maken en zij zullen het Esperanto veelal slechts als oefenstof gebruikt hebben. Datzelfde gold voor de landelijke organisaties, die na de oprichting in 1898, in Frankrijk, van de *Société pour la propagation de l'Espéranto* ook in andere landen van Europa ontstonden.²⁹ Er was in deze tijd nog geen intensief grensoverschrijdend toerisme, en internationale organisaties kwamen pas later in de twintigste eeuw van de grond, zoals de neutrale *Universala Esperanto-Asocio* 'Esperanto-Wereldbond' (1908) en de socialistische *Senacieca Asocio Tutmonda* 'Wereldbond van Statenlozen' in (1921).³⁰

Als beginpunt van het gebruik van het Esperanto als internationale spreektaal kies ik 1903, het jaar waarin de Esperanto-vereniging van Le Havre in Frankrijk voor het eerst buitenlandse esperantisten voor zijn openbare bijeenkomsten uitnodigde.³¹ Op dit initiatief volgde in 1904 de eerste grote internationale bijeenkomst van esperantisten, die deels in Calais en deels in Dover werd gehouden (200 deelnemers), en in 1905 het eerder genoemde eerste wereldcongres in Boulogne-sur-Mer (700 deelnemers).³² De esperantisten in de semitaalfase tussen 1887 en de overgangsjaren 1903-1905 naar de taalfase vormden een los georganiseerde gemeenschap van mensen die het Esperanto voornamelijk, in sommige gevallen ook intensief, schriftelijk gebruikten en ontwikkelden.

Volgens de Nederlandse vertaling van Hudson (1982: 40) wordt de term *speech community* uit de Engelstalige literatuur in de sociolinguïstiek in het Nederlands doorgaans met 'taalgemeenschap' vertaald. De meest gedetailleerde sociologische studie van het Esperanto is Forster (1982). In zijn inleidende hoofdstuk gaat Forster uitgebreid in op de moeilijkheid de gemeenschap van Esperanto-beoefenaren in sociologische termen te definiëren. Zijn voorkeur gaat uit naar de benaming die hij ook aan de titel van zijn boek heeft gegeven, *movement* of 'beweging', een term die hij trouwens rechtstreeks aan de eigen benaming heeft ontleend die esperantisten aan hun streven geven: *movado*, en die precies hetzelfde betekent. Vanuit een talig per-

²⁸ Zie Lapenna (1974: 447).

²⁹ Zie Lapenna (1974: 448).

³⁰ Zie voor UEA: Lapenna (1974: 424) en Sikosek (2006); voor SAT: Lapenna (1974: 641). Er is geen algemeen geaccepteerde Nederlandse vertaling van het begrip *sennacieca* in SAT.

³¹ Zie Privat (1923: 19).

³² Dit eerste wereldcongres is in de Esperanto-literatuur uitgebreid gedocumenteerd. Als bronnen noem ik Privat (1923: 18-35), Lapenna (1974: 417-421) en Ludovikito (1984: 21-108).

spectief bestaat deze beweging uit een verzameling sprekers van het Esperanto, waarvoor ook Forster (1982: 15 e.v.) de term *speech community* of ‘taalgemeenschap’ gebruikt. Hij introduceert deze term in de titel van zijn hoofdstuk 1: *Size and Spread of the Esperanto Speech Community* ‘Omvang en Verspreiding van de Esperanto-taalgemeenschap’ en gebruikt deze verder zonder enige discussie. Een vraag die bij gebrek aan statistieken niet beantwoord kan worden, is die betreffende de omvang van de Esperanto-taalgemeenschap (het aantal sprekers op de wereld). Dit leidt bij Forster tot een interessante beperking die hij zich in zijn analyses oplegt. Hij laat hierin de Esperanto-taalgemeenschap in feite bestaan uit de *georganiseerde* esperantisten, en wel omdat:³³

men sterk belemmerd is in zijn mogelijkheden het Esperanto te gebruiken zonder lid te zijn van de georganiseerde beweging. Men kan weliswaar Esperanto-boeken kopen en lenen, of door het Esperanto tot stand gebrachte contacten onderhouden, maar het is onmogelijk nieuwe contacten te leggen zonder daadwerkelijk lid te zijn van een of andere vereniging. Het Esperanto kan bijna nergens in het alledaagse verkeer gebruikt worden. Deze bewering gaat niet op voor één of twee landen in Oost-Europa, waar de kennis van de taal naar verhouding wijd verspreid is, maar in het algemeen gesproken is het *effectieve* aantal esperantisten dat van de georganiseerde aanhang [WJ: originele cursivering].

Forsters voorbehoud, in bovenstaande citaat, voor landen in Oost-Europa is waarschijnlijk achterhaald door de politieke ontwikkelingen sinds de val van de Muur van Berlijn (1989). In ieder geval heeft Buller (1991) aangetoond dat de ledentallen van de landelijke Esperanto-organisaties in Oost-Europa sinds 1989 gedecimeerd zijn vergeleken met de periode van de Koude Oorlog. De komst van het internet, sinds Forsters publicatie, heeft wel geheel nieuwe mogelijkheden gecreëerd om buiten de bestaande organisaties om contacten te leggen en te onderhouden, maar hierover ontbreken gedetailleerde statistieken.

Patrick (2002: 573 e.v.) stelt dat talen worden geleerd en gesproken binnen een maatschappelijke ruimte, dat zij in deze ruimte veranderingen ondergaan, door hun sprekers bewerkt worden voor expressieve of communicatieve doeleinden, en binnen deze ruimte ook aan slijtage onderhevig zijn. Hij stelt dat “men bij de studie van (geografische en sociale) taalverandering en -variatie er niet aan ontkomt het begrip taalgemeenschap te hanteren”, dat op een of andere wijze de groep definieert die zich binnen de maatschappelijke ruimte van de taal in kwestie bedient. Patrick noemt twee condities waaraan een groep moet voldoen om als taalgemeenschap te kunnen worden gedefinieerd: uniformiteit van spraak onder de leden van zo’n groep op verschillende plaatsen en tijden, en de mogelijkheid de groep af te bakenen van andere groepen op grond van een taal die men met elkaar deelt. Deze condities worden door de esperantofonie vervuld. Synchronisch gezien is het Esperanto in de pers en literatuur over de hele wereld in hoge mate uniform; vanuit een diachronisch perspectief vertoont het Esperanto van vandaag zulke overeenkomsten met dat uit

³³ Zie Forster (1982: 17-18).

1887, dat afwijkingen ten opzichte van de huidige norm gemakkelijk als archaisch taalgebruik geïdentificeerd kunnen worden. Het is ook relatief eenvoudig de groep van Esperanto-sprekers af te bakenen van andere groepen op grond van hun onderling gedeelde taal, die typologisch en genealogisch aanwijsbaar afwijkt van elke mogelijke etnische taal binnen zo'n gemeenschap. Met deze constatering is voldaan aan Patricks twee noodzakelijke kenmerken waaraan een taalgemeenschap moet beantwoorden.

In het geval van een etnische taalgroep wordt de vraag of de taalgemeenschap in eerste instantie een maatschappelijk of een taalkundig fenomeen is, niet door alle onderzoekers eensluidend beantwoord. Sommigen noemen de taalgemeenschap 'een eenheid van maatschappelijke analyse met een talige basis', terwijl Patrick zelf juist van de omgekeerde stelling uitgaat, namelijk dat de taalgemeenschap een eenheid van taalkundige analyse is met een maatschappelijke basis. In mijn analyse van de esperantofonie volg ik Patricks benadering. Het gaat bij het Esperanto immers om een taalgemeenschap die zich in eerste instantie rondom een aangeboden taal heeft gevormd, anders dan een etnische taalgemeenschap, die zich in een vaak lange historische ontwikkeling en in een permanente interactie met de taal heeft gevormd. Maar, zelfs al voldoet de esperantofonie aan de door Patrick genoemde en hierboven geciteerde uitgangsvoorwaarden om taalgemeenschap genoemd te mogen worden, verschillen tussen de esperantofonie en een etnische taalgemeenschap maken het toch noodzakelijk de toepasbaarheid van de term taalgemeenschap aan een nader onderzoek te onderwerpen. Tabel 5-1 op pagina 26 toont enkele belangrijke kenmerken die het Esperanto als groepstaal onderscheiden van etnische talen.³⁴

De eerste drie kenmerken zijn ontleend aan Montagut (1999: 145-149), die bij zijn toetsing van het Esperanto aan de zes functionele criteria van Jakobson (1964) — waarin hij het Esperanto geheel vergelijkbaar stelt aan etnische talen — drie criteria toevoegt, die het Esperanto taalsociologisch juist onderscheiden van etnische talen. De zeven punten van verschil in tabel 5-1 tussen de esperantofonie enerzijds en een gemiddelde etnische taalgemeenschap anderzijds, hoe belangrijk ook voor de typering van de esperantofonie, doen echter niets af aan de toepasbaarheid van Patricks voorwaarden om van een taalgemeenschap te mogen spreken. Hiervan uitgaande definieer ik met Fishman (1971: 28) de esperantofonie of Esperanto-taalgemeenschap, in het vervolg vaak afgekort tot taalgemeenschap, als die gemeenschap van mensen die als hun gemeenschappelijke taal het Esperanto met elkaar delen en die de gebruiksnormen voor deze taal kennen. Deze definitie sluit ook nauw aan bij die van de taalgemeenschap in Gumperz (1968: 381): "Een groep mensen die kenbaar is aan een geregelde en veelvuldige interactie door middel van een onderling gedeelde verzameling mondelinge tekens en die zich onderscheidt van soortgelijke groepen door wezenlijke verschillen in taalgebruik". Hier is Gumperz' "onderling gedeelde

³⁴ Bedoeld worden hier etnische talen als moedertalen voor gebruik binnen de oorspronkelijke eigen gemeenschap, niet bijvoorbeeld etnische talen als Latijn, Frans en Engels in hun rol als internationale lingua franca in verschillende perioden van de geschiedenis.

1	Het Esperanto verwoordt voor zijn sprekers een begrippencomplex en een wereldbeeld dat deels op nieuwe onderlinge afspraken berust en dat maar deels samenvalt met dat van een spreker van een etnische taal, dat door de eeuwen heen in een gegeven leef- en woonomgeving tot stand is gekomen.
2	Een Esperanto-spreker verbindt met het Esperanto, dat van geen enkele politieke of nationale entiteit het expressiemiddel is, geen patriottisch of nationalistisch getint saamhorigheidsgevoel, zoals sprekers van etnische talen dat wel kunnen doen.
3	Een Esperanto-spreker vertoont minder behoefte zich talig te onderscheiden van anderen dan het geval kan zijn bij sprekers van etnische talen. Talig onderscheid is per definitie gegeven (het Esperanto onderscheidt zich van alle andere talen), maar het onderscheid met anderstaligen wordt bijvoorbeeld niet in termen van superioriteit geïnterpreteerd. ³⁵
4	Het Esperanto is in de eerste plaats contacttaal tussen personen met verschillende moedertalen, met een scala aan toepassingen dat (voorlopig) beperkter is dan dat van een etnische taal.
5	Het Esperanto wordt veel meer schriftelijk dan mondeling gebruikt.
6	De gebruikers van het Esperanto wonen niet binnen één of meer duidelijk af te bakenen gebieden, maar over de hele wereld verspreid.
7	Het Esperanto wordt niet in een politieke ruimte gebruikt als bijvoorbeeld taal van onderwijs, justitie en administratie.

Tabel 5-1: Het Esperanto als groepstaal tegenover etnische talen

verzameling mondelinge tekens” het Esperanto, dat het lidmaatschap van de groep in talige zin definieert, en dat elk lid van de groep bovendien onderscheidt van niet-Esperanto-sprekers. Ik laat de esperantofonie als taalgemeenschap in eerste instantie bestaan uit een verzameling talig gedefinieerde netwerken, waarbinnen variatie en meertaligheid (kunnen) voorkomen, maar waar een eenheid van norm heerst. De Esperanto-spreker is zich bewust van de gebruiksnorm voor de gemeenschappelijke taal. De nadruk op netwerken sluit aan bij Forsters zelfbeperking tot de georganiseerde esperantisten (zie hierboven), met de aantekening dat dit tegenwoordig niet meer synoniem is met het lidmaatschap van een vereniging: ook ongeorganiseerde Esperanto-gebruikers die op het internet actief zijn kunnen tot het netwerk van de esperantofonie gerekend worden.

5.2 De esperantofonie als praktijkgemeenschap

Naast de hierboven gedefinieerde kenmerken van een taalgemeenschap vertoont de esperantofonie kenmerken die deze doen lijken op een *community of practice* of praktijkgemeenschap (zie Wenger 1998, Meyerhoff 2002, Andriessen 2004). Wenger (1998: 45) definieert de praktijkgemeenschap als volgt:

³⁵ Zie Lapenna (1974: 418-420).

Als actieve mensen zijn we voortdurend bezig met de verwezenlijking van alle mogelijke projecten, van het verzekeren van ons fysieke overleven tot het zoeken naar de meest verfijnde vormen van vrijetijdsbesteding. Bij het definiëren van die projecten en het gezamenlijk uitvoeren ervan hebben we interactie met elkaar en met de buitenwereld, en we stemmen onze onderlinge relaties en die met de anderen daarop af. Met andere woorden: we leren. Mettertijd resulteert dit collectieve leren in praktijken (gebruiken) die zowel de verwezenlijking van onze projecten als de begeleidende sociale relaties weerspiegelen. Zulke praktijken zijn dus eigenschappen van een soort gemeenschap die met de tijd is ontstaan uit het continu uitvoering geven aan een gezamenlijke, gedeelde onderneming. Het is dan ook zinvol deze gemeenschappen *praktijkgemeenschappen* te noemen.

Meyerhoff (2002: 526-548) geeft drie criteria, waaraan een gemeenschap moet voldoen om als praktijkgemeenschap te kunnen worden gedefinieerd. Ten eerste moet er onder de leden van zo'n gemeenschap een wederzijds engagement zijn om ten behoeve van een gemeenschappelijk belang bijeen te komen. Meyerhoff laat hier twee mogelijkheden open: een engagement van groepen gelijkgezinden (geestverwanten), of dat van groepen met wederzijds botsende belangen (maar die in het belang van een hoger doel op elkaar afgestemd moeten worden). Het engagement van groepen gelijkgezinden is rechtstreeks van toepassing op veel Esperanto-sprekers: hun streven is de invoering van het Esperanto als tweede taal voor iedereen. Het tweede criterium is dat van een onderling afgesproken en concreet gedefinieerde, specifieke taakstelling. De uitvoering van zo'n takenpakket schept binnen de gemeenschap banden van wederzijdse verantwoordelijkheid. In de esperantofonie kan men denken aan het stellen van concrete doelen binnen een beleidsplan van een vereniging ("Esperanto op de scholen", "Esperanto — de verkeerstaal binnen de Europese Unie"), het belasten van leden van de organisatie met de uitwerking van zulke plannen, het vrijmaken van geld voor de uitvoering ervan, de verslaggeving binnen besturen, en de verantwoording aan de leden. Meyerhoffs derde criterium is dat van het gedeelde repertoire bij de leden van zo'n gemeenschap. Binnen de esperantofonie kan men in de eerste plaats denken aan de gedeelde gemeenschappelijke taal, maar daarbinnen aan het specifieke taalgebruik dat berust op de gedeelde kennis van de Esperanto-geschiedenis en -literatuur, en ook aan gedeelde buitentalige kenmerken en symboliek (zie hieronder). Volgens Meyerhoffs drie criteria is de esperantofonie dus te beschouwen als een praktijkgemeenschap.

Wenger (1998: 125-126) geeft de volgende (niet noodzakelijkerwijs complete) lijst van kenmerken, aan de hand waarvan men een groep mensen die een gedeelde belangstelling hebben als praktijkgemeenschap kan identificeren en waaraan ik de esperantofonie punt voor punt kort zal toetsen:

- *De leden van de groep onderhouden onder elkaar duurzame betrekkingen, die zowel harmonieus als conflictueus kunnen zijn.* Binnen de esperantofonie komen duurzame betrekkingen o.a. tot uiting in de vorm van het lidmaatschap van een Esperanto-club of -vereniging, correspondentie met esperan-

tisten-*pen friends* en het bezoeken van Esperanto-congressen. Harmonieuze relaties prevaleren boven de conflictueuze, hoewel de historie van de esperantofonie voorbeelden kent van een (ook langdurige) conflictueuze coëxistentie van verschillende pro-Esperanto-organisaties.³⁶

- *De leden van de groep zetten zich gezamenlijk in voor bepaalde zaken.* In de esperantofonie uit zich dit o.a. in de vorm van verspreiding van informatie over het taalprobleem en het Esperanto, het geven van onderwijs, het deelnemen aan campagnes en handtekeningenacties gericht op de gemeenschap buiten de esperantofonie, e.d.
- *De groep kent een snelle informatiestroom en verspreiding van vernieuwingen.* Het begrip ‘snel’ is weliswaar relatief, maar de bedoelde interactie gaat in de esperantofonie in ieder geval trager dan bijvoorbeeld in een taalgemeenschap als de Nederlandse. Redenen hiervoor zijn o.a. het ontbreken van een dagbladpers, van dagelijkse radio- en televisieprogramma’s en van een geografisch bepaalde, samenhangende gemeenschap. Hierdoor is er binnen de esperantofonie minder directe interactie tussen bijvoorbeeld openbare sprekers, toneelspelers, cabaretiers en schrijvers enerzijds, en het toeschouwers- en lezerspubliek anderzijds. De komst van het internet heeft ook binnen de verstrooide esperantofonie de mogelijkheid gecreëerd van een snellere uitwisseling van gegevens en ervaringen.
- *De leden van de groep hebben geen behoefte aan wijdlopende inleidingen tot discussies, alsof elke discussie de voortzetting is van een lopend en herkenbaar proces. Ze zijn ook in staat een probleemsituatie snel te omschrijven.* Conversaties onder esperantisten over het wel en wee van het Esperanto met verwijzingen naar personen binnen de beweging, naar bezochte congressen, naar bladen waarop men geabonneerd is, zijn meestal voor iedereen in de esperantofonie zonder enige introductie begrijpelijk.
- *De onderlinge beschrijvingen van de leden van de groep overlappen elkaar aanzienlijk in de definitie van elkaars loyaliteiten en identiteiten. De leden van de groep weten van elkaar wat ze weten, wat ze kunnen en hoe ze kunnen bijdragen tot de verwezenlijking van de doelstellingen van de groep.* De esperantofonie is een relatief kleine en overzichtelijke gemeenschap, waarin aan dit complex van kenmerkende voorwaarden naar verhouding eenvoudig voldaan wordt.
- *De leden van de groep zijn in staat de juistheid of gepastheid van hun acties en producten te beoordelen.* Dit punt lijkt binnen de esperantofonie omstreden. ‘Acties’ door esperantisten ondernomen worden binnen de esperantofonie al snel onderscheiden in *bottom-up* activiteiten (het bewerken van de ‘massa’) tegenover *top-down* activiteiten (het bewerken van beleidsmakers), of in acties ‘voor’ Esperanto (anderen bewerken ten behoeve van het Esperanto) tegenover acties ‘door’ Esperanto (zelf op aangename manier met het Esperanto bezig zijn, of het Esperanto gebruiken om andere doelen te verwe-

³⁶ Ik noem het in onderlinge concurrentie naast elkaar bestaan van *Universala Esperanto-Asocio* (UEA) en *Internacia Esperanto-Ligo* (IEL) in de periode 1936-1946, de altijd nog enigszins gevoelige relatie tussen de neutrale UEA en de socialistische SAT, en die tussen UEA en de als een virtuele staat georganiseerde *Esperanto-Civito*.

zenlijken). Over de effectiviteit van de ene manier van ageren ten opzichte van de andere behoeft geen eensgezindheid te bestaan.

- *De leden van de groep maken gebruik van een specifiek instrumentarium en eigen representaties en andere artefacten, ze bezitten onderling gekende verhalen en binnen de groep begrepen grappen.* Aan dit complex van kenmerken voldoet de esperantofonie ruimschoots, met zijn eigen taal, zijn uiterlijke symboliek als de groene ster, de Esperanto-vlag en de Esperanto-hymne³⁷, de onder esperantisten alom bekende verhalen³⁸, en zijn satirische literatuur³⁹.
- *De leden van de groep bezitten een eigen jargon, kennen en maken gemakkelijk 'shortcuts' in de communicatie en hebben vaak een herkenbare stijl die ze als groepsleden identificeert.* Binnen de esperantofonie bestaan in relatief bescheiden omvang een eigen jargon en ook *short cuts*.⁴⁰ Fiedler (1999) definieert in haar corpus 14,4% van de fraseologie als “origineel” en gerelateerd aan de Esperanto-cultuur (naast 36,6% “voorbereid”, bijvoorbeeld in spreekwoordenverzamelingen voorkomend, en 49,0% ad hoc ontleningen of leenvertalingen).⁴¹ De uiterlijke symboliek en het samenvallen bij veel leden van de groep van verschillende wereldverbeterende tendensen (esperantisme, pacifisme, vegetarisme, e.d.) heeft niet zelden geleid tot een herkenbare stijl in gedrag en kleding die door anderen als afkeurenswaardig en averechts werkend kan worden beoordeeld.⁴²
- *De leden van de groep hebben een gemeenschappelijke thematiek die een bepaald wereldbeeld weerspiegelt.* Ook hiervan zijn veel getuigenissen in de esperantofonie te vinden, die vaak gerelateerd zijn aan de begrippen wereldvrede, verbroedering, democratie, solidariteit en gelijkheid. Zamenhof heeft het Esperanto altijd verbonden met ideële doelstellingen, en zijn ideeën hierover vinden we o.a. terug in zijn eerste congresrede in Boulogne-sur-Mer,

³⁷ *La Espero* ‘De Hoop’ is een oorspronkelijk gedicht van Zamenhof (zie bijv. Auld 1984: 1) dat op de marsmelodie van de Belg Félicien Menu de Ménil bekendheid heeft gekregen als het ‘volkslied’ van de esperantofonie, waarmee elk *Universala Kongreso* geopend en gesloten wordt.

³⁸ Onder esperantisten alom bekende verhalen zijn bepaalde passages uit de levensloop van Zamenhof, vastgelegd in verschillende veel gelezen biografieën, waarvan Privat (1977) en Boulton (1962) hier en daar hagiografische trekjes vertonen. Ook andere historische gebeurtenissen van totaal uiteenlopende aard, zoals Zamenhofs brief uit 1895 aan Borovko over het ontstaan van het Esperanto (o.a. in Privat 1923: 22-25), de positieve Esperanto-resolutie van Unesco, Montevideo, 1954 (o.a. in Lapenna 1974: 765-778), en de putsch tegen het UEA-voorzitterschap van Lapenna in Hamburg, 1974 (o.a. in *Esperanto* (1974: 141-143) behoren tot het collectieve geheugen van de huidige esperantofonie.

³⁹ Enkele grepen uit de literatuurgeschiedenis zijn: het klassieke satirische gedicht van Baghy: *Estas mi esperantisto* ‘Ik ben esperantist’ (o.a. in Auld 1984: 137); *El la Verda Biblio* ‘Uit de Groene Bijbel’ (Lejzerowicz 1935); de artikelenseries *Kiel venkigi Esperanton?* ‘Hoe laten we het Esperanto slagen?’ en *Kiel malvenkigi Esperanton?* ‘Hoe laten we het Esperanto mislukken?’ in de jaargang 1967 t/m nr. 2 van jaargang 1968 van *Germana Esperanto-Revuo* ‘Duits Esperanto-Tijdschrift’ van de onder het pseudoniem Kanguruo (Kangoeroe) schrijvende columnist, die veel stof deden opwaaien. Zie Kanguruo (1968).

⁴⁰ Enkele voorbeelden uit een alom begrepen jargon zijn *samideano* ‘geestverwant’, *krokodili* ‘een andere taal dan het Esperanto spreken binnen een Esperanto-gezelschap’, *finvenkismo* ‘de leer dat het Esperanto ooit moet overwinnen’. Zie ook Gledhill (2000: 132-136) en Fiedler (1999: 132-136).

⁴¹ Zie Fiedler (1999: 132).

⁴² Mede als reactie hierop werd in 1956 door het bestuur van UEA op een studiebijeenkomst in het Zweedse Frostavallen een gedragscode ingesteld om esperantisten aan te sporen bij de voorlichting over het Esperanto zich van objectieve taal te bedienen en zich te onthouden van maatschappelijk afwijkend gedrag.

1905.⁴³ We vinden ze in uiteenlopende referenties, zoals de statuten van de neutrale *Universala Esperanto-Asocio* (Esperanto-Wereldbond) UEA:⁴⁴

De doelstellingen van UEA zijn (...) c. het vergemakkelijken van alle geestelijke en materiële relaties tussen mensen, ongeacht hun verschillen in nationaliteit, ras, geslacht, geloof, politiek of taal; d. het bevorderen onder de leden van een sterk gevoel van solidariteit en het ontwikkelen bij hen van begrip en achting voor andere volkeren.

We vinden ze ook terug in de statuten van de socialistische SAT:⁴⁵

(...) b. de relaties tussen de leden zo goed en zo waardig mogelijk vergemakkelijken en daarbij onder hen een sterk gevoel van intermenselijke solidariteit bewerkstelligen. (...) SAT stelt zich als doel dat haar leden begripvol en tolerant moeten zijn met betrekking tot politieke en filosofische richtingen of systemen (...).

We vinden ze eveneens in de wereldfederatiegedachte van *Universala Ligo* (UL) of 'Wereldbond' die, opgericht in 1942, eerst na afloop van de Tweede Wereldoorlog en in nauwe samenwerking met het Internationaal Esperanto-Instituut (IEI) actief werd en zich inzette voor een wereldfederatie van democratisch geregeerde landen.⁴⁶ Deze filosofie werd decennialang uitgedragen in het maandblad *La Praktiko* 'De Praktijk' van UL. Een geheel andere illustratie zien we in de ideeën over gelijkheid en solidariteit, zoals de jongerenesperantisten die kort na het revolutiejaar 1968 in hun congresresolutie van Tyresö (1969) proclameerden.⁴⁷

Met enig voorbehoud ten aanzien van de snelle informatiestroom en met meer voorbehoud betreffende de capaciteit van de leden van de groep de juistheid of gepastheid van hun acties en producten te beoordelen, voldoet de esperantofonie aan de kenmerken die Wengers (1998) heeft opgesteld voor een praktijkgemeenschap.

De in 5.1 gedefinieerde taalgemeenschap en de hierboven gedefinieerde praktijkgemeenschap brengen een verschil aan het licht dat voor het inzicht in het functioneren van de esperantofonie belangrijk is: van een taalgemeenschap als de Nederlandse kan men onbewust, door toeval of door de omstandigheden lid zijn; van een taalge-

⁴³ Zie Ludovikito (1984: 76-81).

⁴⁴ Zie <http://uea.org/dokumentoj/statuto.html>. UEA, opgericht in 1908, heeft sinds de jaren '60 van de vorige eeuw zijn hoofdkantoor in Rotterdam. Bij UEA zijn 65 nationale en zeven specialistische verenigingen van over de hele wereld aangesloten. De vereniging telt daarnaast duizenden individuele leden (zie o.a. *Jarlibro* 2006: 37, 61). De catalogus van de boekendienst van UEA biedt de meest uitgebreide collectie van binnen de Esperanto-beweging in de verkoop zijnde boeken.

⁴⁵ Zie <http://www.satesperanto.org/-Dokumentoj-.html>.

⁴⁶ Zie Borsboom (2003: 203). Het instituut voor Esperanto-onderwijs en -onderzoek IEI is sinds 1930 in Den Haag gevestigd.

⁴⁷ Zie *Esperanto* (1969: 153).

meenschap als de esperantofonie is men bewust lid, daar heeft men voor gekozen.⁴⁸ Verder is het behoren tot de esperantofonie iets wat in de eerste plaats binnen de gemeenschap zelf erkend wordt, terwijl het lidmaatschap van bijvoorbeeld de Nederlandse taalgemeenschap gemakkelijk op grond van externe criteria vast te stellen is (men spreekt de taal, men woont in Nederland, e.d.). Ten slotte vinden veel leden van de esperantofonie elkaar in een onderling afgesproken taakstelling (“het Esperanto doen invoeren als neutrale taal voor internationale communicatie”), wat voor leden van een taalgemeenschap als de Nederlandse niet geldt (het Nederlands heeft in die zin geen doel voor zijn sprekers).⁴⁹

Samenvattend definieer ik de esperantofonie als een *taalgemeenschap* in de zin van Fishman (1971), aangevuld met kenmerken die gelden voor een *praktijkgemeenschap* in de zin van Wenger (1998) en Meyerhoff (2002).

In 6.1 (pagina 39) zal ik naar de esperantofonie refereren als een gemeenschap die voornamelijk uit taalverwerwers bestaat en niet, zoals het geval is bij andere taalgemeenschappen volgens de traditionele definities uit de sociolinguïstiek, voornamelijk uit moedertaalsprekers. Dit is het rechtstreekse gevolg van de bijzondere oorsprong van de taal en leidt niet tot enige tegenspraak met mijn hierboven beargumenteerde definitie van de esperantofonie als combinatie van taalgemeenschap en praktijkgemeenschap.

⁴⁸ Zie ook Andriessen (2004: 25): “De essentie van een *Community of Practice* is dat het een zelforganiserend sociaal verband is. Je kan niet iemand verplichten deel uit te maken van een gemeenschap om kennis uit te wisselen. De zeggenschap in een *Community of Practice* ligt bij de *community*, bij de deelnemers zelf.”

⁴⁹ Zie Meyerhoff (2002: 533).

Deel II

Stuurfactoren woordvolgorde in het Esperanto

6 Het thema woordvolgorde in de esperantologie

6.1 De esperantologische literatuur

In de moderne esperantologische literatuur behoort woordvolgorde zelden tot de behandelde thematiek.¹ Ik noem in de eerste plaats de *Aktoj de la Akademio I* (1968), *Aktoj de la Akademio II* (1976) en *Aktoj de la Akademio III* (1992) of ‘Handelingen van de [Esperanto-] Academie’ (de delen I (1968), II (1976) en III (1992)). Deze drie bundels zijn sterk morfologisch en lexicologisch georiënteerd en beroeren hier en daar slechts zijdelings het thema van de syntaxis (bijvoorbeeld in discussies over tijd en aspect bij de morfologie van de passieve deelwoorden). Woordvolgorde als zodanig is in het geheel geen thema. Hetzelfde geldt voor de *Letero de l’Akademio de Esperanto* (1987-1995) ‘Brief van de Esperanto-Academie’. Ook in deze periodiek komt het thema woordvolgorde geheel niet voor. In de dissertatiecollectie Symoens (1989) wijst geen der thematische beschrijvingen van de meer dan 120 scripties en dissertaties over het Esperanto uit de periode 1906-1988 op syntaxis in ruimere zin of woordschikking in engere zin als veld van onderzoek. Manders (1947) is een vergelijkend onderzoek naar vijf kunsttalen, waaronder het Esperanto, en bespreekt daarin ook de woordschikking. Subject-predikaat-objectbepaling (SVOAdj) wordt door Manders (1947: 334) als gebruikelijke volgorde gedefinieerd, waarbij hij aantekent dat de bepaling Adj zeer vaak, en het object O minder vaak, in zinsinitiële positie geplaatst worden. Manders merkt hier ook op dat Zamenhof en andere schrijvers eenlettergrepige woorden niet zinsfinaal plaatsen, en geeft hier voorbeelden van SOV met pronominale objecten. Op het niveau van de naamwoordgroep stelt Manders dat AN de norm is, maar dat vaste uitdrukkingen met NA ook voorkomen, evenals NA bij een meerledig A.

Van de periode volgend op Symoens (1989) bestaat geen overzicht. Het hier volgende lijstje scripties en dissertaties pretendeert niet volledig te zijn. Ik noem Van Oostendorp (1991) over aspecten binnen de syntaxis van het Esperanto, maar niet over de woordvolgorde; Lacquaniti (1994), algemeen beschrijvend over plantalen met bijzondere aandacht voor het Esperanto; Dankova (1997) over Esperanto en taalverwerving; Gobbo (1998) specifiek over het Esperanto, met bijzondere aandacht voor sociolinguïstische aspecten; Goes (1999) over het Esperanto in Afrika; Moerman (2004) specifiek over het Esperanto, met bijzondere aandacht voor historische, culturele en sociolinguïstische aspecten, en de toekomstperspectieven binnen een politieke ruimte als de Europese Unie; Van Someren (2004) over taalproblemen in de EU en het Esperanto als mogelijke oplossing; Duin (2006), een typologische studie van het Esperanto, die ook bepaalde volgordeaspecten bestrijkt, zoals de variatie {A,N}², en Sikosek (2006) over de historie van UEA. Uit de korte karakterisering van de inhoud van bovenstaande publicaties blijkt dat ook in de periode

¹ Een aantal publicaties uit de esperantologische literatuur wordt afzonderlijk besproken in 6.5.3. Het gaat daar om die werken die ik uitgebreid als mijn standaardreferenties behandel.

² De notatie {X,Y} verwijst naar de ongeordende combinatie van de termen X en Y, die als geordende permutaties XY en YX kunnen voorkomen.

na 1989 de woordvolgorde in het Esperanto in scripties en dissertaties geen specifiek thema van onderzoek was.

Esperanto-Katalogo (2001: 48-58) biedt een overzicht van de via UEA verkrijgbare publicaties (in de regel gaat het hier om producten uit de Esperanto-beweging zelf) op het gebied van de esperantologie, de interlinguïstiek en de algemene taalproblematiek.³ Ik noem de taalbeschrijving Wells (1989) en de corpusgrammatica Gledhill (2000). Het Esperanto-lexicon is niet alleen in eentalige verklarende woordenboeken vastgelegd (bijv. Waringhien 1970, 2002, 2005), maar ook in reeksen tweetalige. Voorbeelden van recente en in dit onderzoek gebruikte publicaties zijn De Smedt (2004) voor het Nederlands en Minnaja (1996) voor het Italiaans. Deze werken bieden een goede achtergrond bij het bestuderen van alle morfosyntactische, semantische en lexicale raakvlakken met het aspect woordvolgorde. De spreektaal is problematischer: de fonologie is in de esperantologische literatuur minder sterk vertegenwoordigd. Ik noem als weinige uitzonderingen Wells (1989: hoofdstuk 2) en Van Oostendorp (1999). Op het terrein van de prosodie is geen enkele vorm van ondersteunende wetenschappelijke documentatie beschikbaar.⁴ Op het gebied van de syntaxis in ruimere zin vinden we Schubert (1986) en Schubert (1987). Hierin staan centraal de keuze voor en de uitwerking van de beschrijving van de Esperanto-syntaxis in de vorm van een afhankelijkheidsmodel ten behoeve van het computervertaalprogramma DLT.⁵ De geactualiseerde internetcatalogus van UEA identificeert in de categorie linguïstiek één woordvolgorderrelevante titel (Cherpillod 1996) en op de zoekleutel ‘woordvolgorde’ in de boekbeschrijvingen ook nog Cherpillod (2005).⁶ Uit het beknopte, maar inhoudelijk gedetailleerde hoofdstuk *Vortordo* ‘Woordvolgorde’ in Cherpillod (1996) betrek ik de volgende thema’s voor nader onderzoek. Redenen om af te wijken van de als gebruikelijk geponeerde volgorde SVO zijn volgens Cherpillod: 1) focussing van een zinsdeel (incl. de vooropplaatsing van het directe object); 2) vooropplaatsing van O als alternatief voor de passievorming. Op woordgroepniveau noem ik: 3) plaatsing achter het nomen van twee door *kaj* ‘en’ verbonden adjectieven.⁷ Het hoofdstuk *Vortorda normo* ‘Woordvolgordenorm’ in Cherpillod (2005) bouwt hierop voort. Ik selecteer de volgende door Cherpillod niet eerder (in detail) genoemde thema’s voor nader onderzoek: 1) achterwaartse verplaatsing van een lang en complex subject; 2) bij meer bepalingen: spreiding daarvan voor en achter het predikaat; 3) de plaats van bijwoorden ten opzichte van het werkwoord; 4) factoren van stijl.⁸ De zoekmachine *Trovanto* van de grootste collectie ter wereld op het gebied van de gemaakte talen of plantalen geeft op het

³ Dit is de meest recente in druk verschenen catalogus van UEA. Zie voor geactualiseerde versies: <http://katalogo.uea.org>.

⁴ Verloren van Themaat (1975) beschouw ik als de eerste, maar verouderde en onvolledige aanzet tot werk op dit gebied. Ik noem ook het in Spronck en De Jonge (2005) voor de UvA gerapporteerde veldwerk.

⁵ DLT is de afkorting van *Distributed Language Translation*, een onderzoeksproject van BSO/Research, Utrecht, in de jaren '80 naar de vertaalbaarheid van zakelijke teksten per computer. Hierbij werd een gemodificeerde vorm van het Esperanto als machinale tussenrepresentatie gebruikt.

⁶ De *Katalogo* vermeldt ten onrechte (2004); dit moet (2005) zijn.

⁷ Zie Cherpillod (1996: 47-48).

⁸ Zie Cherpillod (2005: 161-171).

trefwoord ‘woordvolgorde’ in het Duits, Engels en Esperanto één leverbare titel: Cherpillod (1996).⁹

Concentreer ik mij op de als recent tot redelijk recent te beschouwen tijdschriftpublicaties van de laatste dertig jaar, dan blijkt de oogst aan individuele wetenschappelijke publicaties over woordvolgorde gering te zijn. Ik noem Verloren van Themaat (1974, 1975, 1978), St. Clair (1978), Nagy (1978) en Cheng (1982). Verloren van Themaat (1974) is o.a. op zoek naar moedertaalinvloeden op de volgorde van zinsdelen in het Esperanto. Hij analyseert proza- en poëzieteksten van auteurs met de moedertalen Engels, Hongaars, Frans, Servo-Kroatisch en Pools. Het gaat hier om gezaghebbende auteurs in de Esperanto-literatuur, van wie Verloren van Themaat aanneemt dat ze stilistisch neutraal schrijven. Een complementaire analyse betreft teksten van gelegenheidsschrijvers van eigen bodem in de nationale Esperanto-bladen uitgegeven in China, Engeland, Polen en Hongarije. Het onderzoek heeft betrekking op een aantal factoren die de woordvolgorde kunnen beïnvloeden, t.w. de functie van de constituent¹⁰, de lengte van de constituent gemeten aan het aantal woorden, de complexiteit van de constituent¹¹, het wel of niet definitief zijn van een constituent, het actief of passief zijn van de zin, de versvorm (in de poëzie) en de zinsmelodie (wel genoemd, maar als niet aan geschreven teksten analyseerbare factor uitgesloten van verder onderzoek). Het onderzoek is statistisch en beoogt niet in de eerste plaats motiveringen aan te wijzen voor gevonden patronen of afwijkingen van gevonden dominante patronen. Het inzicht dat geboden wordt in de statistische analyses is uiterst beperkt en tekstvoorbeelden worden nauwelijks gegeven. De auteur gaat uit van een enkele niet nader gekwalificeerde, en ook niet door hem geverifieerde vooronderstelling, zoals “De vrijheid van woordvolgorde in het Esperanto is voornamelijk een vrijheid van volgorde van de zinsdelen (dank zij de accusatief)”.¹² Desondanks vormt naar mijn informatie Verloren van Themaat (1974) de eerste wetenschappelijke studie van woordvolgordeaspecten in het moderne Esperanto aan de hand van een corpusonderzoek. Verloren van Themaat (1975) behandelt de intonatie in het Esperanto en raakt daarin aan het thema van de woordvolgorde. Het onderzoek is gedaan met Nederlandstalige en Franstalige informanten. Een van de door de auteur als te onderzoeken genoemde hypothesen is die van “de tendens de ‘twee ereplaatsen’, d.w.z. de eerste en de laatste constituent in de zin, het zwaarst te accentueren, een hypothese die door verscheidene auteurs voor verschillende talen wordt aangehangen”.¹³ Verloren van Themaat stelt dat deze ereplaatsen als gevolg van inversie door andere zinsdelen bezet kunnen worden dan onder normale omstandigheden het geval zou zijn. De conclusies uit het onderzoek ten aan-

⁹ Deze collectie is ondergebracht bij de Österreichische Nationalbibliothek in Wenen. De inhoud van de catalogus vanaf 1992 is te consulteren via <http://www.onb.ac.at/sammlungen/plansprachen/eo/index.htm>.

¹⁰ De auteur laat hieronder vallen een aantal syntactische functies, de semantische functie agens en negen soorten adjuncten.

¹¹ De auteur onderscheidt hier vijf klassen, al naar gelang de aard van de constituent, bijvoorbeeld NP's, adverbiaal gebruikte deelwoorden, genominaliseerde infinitieven, afhankelijke zinnen en partikels.

¹² De schrijver stelt dat de volgorde van woorden binnen een woordgroep strakker gebonden is dan die van woordgroepen binnen een zin. Zie Verloren van Themaat (1974: 45).

¹³ Zie Verloren van Themaat (1975: 185). Het gaat hier duidelijk om de zinsinitiële en zinsfinale focuspositie.

zien van de eventuele correlatie inversie-accentuering van gefocusseerde constituenten zijn echter onduidelijk en niet bruikbaar voor mijn onderzoek.

St. Clair (1978) bestudeert woordvolgorde in het Esperanto vanuit het perspectief van de ‘natuurlijkheid’ van menselijke taal: “Wanneer een taal *de novo* gecreëerd is, bestaat de mogelijkheid dat het eindproduct — zelfs al is het systeem wellicht logisch ontworpen — als onnatuurlijk beschouwd moet worden in vergelijking met natuurlijk geëvolueerde menselijke talen. ... Weerspiegelt het door Zamenhof geconstrueerde systeem die eigenschappen die als kenmerkend verbonden worden met natuurlijke talen?”¹⁴ Aan de hand van de waarneembare oppervlaktesyntaxis definieert St. Clair het Esperanto als een SVO-taal, maar in zijn onderliggende dieptestructuur als VSO-taal. Hij noemt een aantal verschijnselen die met VSO correleren en beschouwt hun eventuele voorkomen in het Esperanto als ongrammaticaal, zoals de zinsfinale positie van het finiete werkwoord en het prenominaal gebruik van adjectieven met een alleen letterlijk op te vatten betekenis. Hier gaat St. Clair te ver. Het taalgebruik toont aan dat SOV in het Esperanto als stilistische of emphatische variant geenszins als ongrammaticaal beschouwd wordt (en met een pronominaal O op sprekers zelfs een zekere aantrekkingskracht uitoefent). Patronen van AN zijn dominant in het Esperanto en kunnen naar zowel letterlijke als figuurlijke betekenissen van A refereren. St. Clair beoordeelt het Esperanto uitsluitend op basis van het dominante SVO en de gepostuleerde onderliggende VSO, en gaat geheel voorbij aan de voorkomens van alle minderheidspatronen van {S,V,O}. De verdienste van St. Clair is op twee feiten terug te voeren. Ten eerste heeft hij gewezen op bepaalde natuurlijke beperkingen aan de vrijheid van woordschikking, iets wat tot dan toe in de esperantologische literatuur nauwelijks beschreven was. Ten tweede heeft hij een woordvolgordestudie over het Esperanto voor de eerste keer gekoppeld aan universalia van taal, iets wat tot dan toe in de esperantologische literatuur in het geheel niet ter sprake was gekomen.

Verloren van Themaat (1978) is een repliek op St. Clair (1978), waarin hij in de eerste plaats aantoont dat St. Clairs negeren van de rol van niet-dominante patronen van {S,V,O} objectief incorrect is. Hij stelt bovendien dat het niet nodig is universalia van taal als onafhankelijke factor te beschouwen, omdat “universalia van taal inherent zijn aan het menselijk taalvermogen en dus op natuurlijke wijze hun weg vinden in het gebruik van elke taal, ook van het Esperanto, deels door de invloed van de moedertaal, deels omdat ook die esperantisten die er goed in geslaagd zijn zich te bevrijden van hun moedertaalinvloeden, zich niet van de werking van hun hersenen kunnen bevrijden”.¹⁵ De bewering van Verloren van Themaat dat universalia ook in het Esperanto op natuurlijke wijze hun weg vinden, dient m.i. echter aan de praktijk getoetst te worden. De ontstaansgeschiedenis van het Esperanto is een heel andere dan die van de natuurlijke talen. Bovendien wordt het Esperanto gesproken door een taalgemeenschap met een zeer heterogene verzameling moedertaalachtergronden. Elke spreker binnen deze gemeenschap heeft de mogelijkheid juist die subset van universalia op het Esperanto over te zetten, die binnen zijn of haar

¹⁴ Zie St. Clair (1978: 31). St. Clair verwijst hier naar de universalia studie Greenberg (1963).

¹⁵ Zie Verloren van Themaat (1978: 44).

moedertaal relevant zijn. Er is geen Esperanto-moedertaalgemeenschap die in dit geval corrigerend kan optreden.¹⁶ Deze omstandigheden alleen al rechtvaardigen een onderzoek van het Esperanto op conformiteit met bepaalde universalia van taal.

Er is echter meer. Afgezien van de boven genoemde kleine minderheid van moedertaalsprekers van het Esperanto heeft iedereen die de taal spreekt deze als tweede of latere taal geleerd (L2), meestal als (jong) volwassene. Dit taalverwervingsproces eindigt niet bij een nagestreefd niveau van *native speaker's proficiency*, zoals dat bij het leren van Duits, Engels of Frans wel het geval kan zijn. Zoals hierboven uiteengezet, leveren de Esperanto-moedertaalsprekers geen normen voor taal en taalgebruik. Een leerling Esperanto doorloopt verschillende stadia van steeds betere taalbeheersing en al deze stadia vertegenwoordigen onvolledige tussentalen (IL's) tussen de moedertaal of brontaal (SL) en het hoogst bereikbare, of hoogst aangepeilde niveau van de doeltaal Esperanto (TL). Dit laatste niveau is te omschrijven in termen van een heldere uitspraak die geen duidelijke sporen van de brontaal van de spreker laat horen¹⁷, een vlot en foutloos hanteren van de grammatica en het bezitten van een ruime woordenschat, waarbij men elke hier gegeven kwalificatie heel elastisch moet interpreteren en moet bedenken dat het oordeel of iemand 'goed' Esperanto spreekt door andere L2-sprekers van het Esperanto gegeven wordt. Kortom, de esperantofonie kent wel moedertaalsprekers, maar geen moedertaalgemeenschap in de betekenis die de term in de taalwetenschappelijke en taalsociologische literatuur heeft. Zij bestaat voor het grootste deel uit taalverwervers op vele verschillende niveaus, en de toepasbaarheid van universalia van taal in dit bijzondere milieu is niet zonder meer gegeven: gelden dezelfde universalia van taal ook voor de verschillende onvolledige IL's waarvan esperantisten zich bedienen, en voor de TL Esperanto? De TL Esperanto heeft immers nog altijd minder en minder frequente toepassingen dan veel natuurlijke TL's en vertegenwoordigt niets anders dan het hoogste IL-niveau.

Hawkins (1991) bouwt voort op Jakobson (1968), die fonologische universalia in kindertaal onderzocht, en vindt steun voor de hypothese dat de verschillende stadia bij taalverwerving in het algemeen (L1 bij kinderen en L2) aan dezelfde universele wetmatigheden gehoorzamen als 'complete' talen. Hawkins baseert zich in het bijzonder op testresultaten van Eckman (1984). Van Eckman, Moravcsik en Wirth (1989: 195) stamt de *Structural Conformity Hypothesis* (SCH) die is toegespitst op IL's en luidt: "Alle universalia die gelden voor primaire talen [WJ: 'volledige' als SL en TL opererende talen] gelden ook voor IL's". Deze hypothese is bij verschillende onderzoeken naar L2-verwerving getoetst en geverifieerd, o.a. in Eckman, Moravcsik en Wirth (1989). Toetsresultaten die afwijken van de op grond van de SCH gemaakte voorspellingen, leggen de auteurs uit als producten van een competitie tussen enerzijds SCH en anderzijds beperkingen aan de verwerkingscapaciteit (*processing constraints*) die bij de proefpersonen verschillende uitwerkingen kunnen

¹⁶ Er zijn wel moedertaalsprekers van het Esperanto, maar deze vormen binnen de esperantofonie geen apart georganiseerde of herkenbare moedertaalgemeenschap, en ook niet een groep waaraan het algemene taalgebruik getoetst wordt. De meest recente informatie over moedertaalsprekers is te vinden in en via de internetdiscussiegroep *denask-1* (<http://www.helsinki.fi/~jslindst/denask-1.html>). Schattingen in deze bron gaan uit van ongeveer duizend moedertaalsprekers van het Esperanto.

¹⁷ Vrij naar Wells (1989: 25-26).

hebben. In deze studie over woordvolgorde in het Esperanto ga ik uit van de geldigheid van de SCH, die, onafhankelijk van enige taaltheorie, gebaseerd is op universalia in de vorm van concrete taalfacten en die in verschillende onderzoeken geverifieerd is. Tot zover deze uitweiding over universalia van taal naar aanleiding van de repliek van Verloren van Themaat (1978) op St. Clair (1978). Ik zal hierop in 6.2 bij de samenstelling van tabel 6-1 terugkomen.

Nagy (1978) constateert het ontbreken van enig empirisch onderzoek ter ondersteuning van de uitspraken die men over woordvolgorde in Esperanto-leerboeken en in taalkundige opstellen over het Esperanto vindt, te meer daar zulke uitspraken niet zelden getuigen van een sterke moedertaalbeïnvloeding. De schrijfster meent dat het waarneembaar dominante SVO niet in de zin van een vermeende logica van de taal als standaardvolgorde te verklaren is, maar uit het simpele feit dat het Esperanto uit voornamelijk Indo-Europese brontalen gemaakt is.¹⁸ Zij onderzoekt de invloed van de moedertaal op de Esperanto-syntaxis in een uit het Duits en een uit het Pools vertaalde roman en geeft in haar conclusies een getalsmatig overzicht van haar bevindingen en van enkele distributies van {S,V,O}. Cheng (1982) onderzoekt mogelijke invloeden van het Chinees op het moderne Esperanto en analyseert daartoe het taalgebruik in het tijdschrift *El Popola Ĉinio* 'Uit de Volksrepubliek China', een door de Chinese overheid in het Esperanto uitgegeven tijdschrift. Ook hij bevestigt de dominantie van SVO, en constateert dat het gebruik van SOV bij een pronominaal object, dat men hier en daar in *El Popola Ĉinio* kan tegenkomen, een "esperantisme" moet zijn, omdat het niet uit het Chinees kan komen.

Populariserende publicaties over woordvolgorde hebben in de Esperanto-pers dikwijls een didactisch doel. Ik noem uit deze categorie Sekelj (1970), Golden (1988, 1990, 1993) en Mattos (1989). Sekelj (1970) is zeer beknopt, maar bestrijkt in zijn beknoptheid veel aspecten van woordvolgorde: {S,V,O}, de rol van focusbepalende adverbia, het negatiepartikel *ne* 'niet', focusering van constituenten en de gekliefde zin. Golden (1988) bespreekt de invloed van het Duits op de woordschikking in het Esperanto; Golden (1990) de noodzaak dat schrijvers zich houden aan een internationaal acceptabele woordschikking waarin de zinsdelen onderling "rationeel verbonden zijn". Golden (1993) bespreekt stilistisch gemotiveerde afwijkende woordvolgordes in het licht van de "statistisch dominante norm SVO". Mattos (1989) schrijft o.a. dat een Esperanto-zin met een vooropgeplaatst object in het Portugees (Mattos is Braziliaan) het best met een passieve zin vertaald kan worden. Ook wijst hij op het gebruik van *estas* 'is' in het Esperanto, dat vóór het subject geplaatst een presentatieve of existentiële constructie inluidt van het type 'er is'.

De in 1 geformuleerde vraagstelling blijkt een terrein van onderzoek voor de algemene taalwetenschap te ontsluiten, waarover in de esperantologische literatuur weinig bruikbaar voorwerk is gedaan. De fragmentarische bijdragen tot inputs voor nader onderzoek vanuit het in dit hoofdstuk beschouwde perspectief zal ik na het volgende hoofdstuk samenvatten in 6.3.

¹⁸ Zie Nagy (1978: 37).

6.2 Definitie stuurfactoren woordvolgorde

Chambers (2002: 4-5) stelt dat in de meeste culturen zelfbenoemde taalarbiters voorkomen die voor hun taalgebied uitspraken doen over wat goed of slecht, logisch en onlogisch, consequent en inconsequent is, en wat verzorgd en slordig taalgebruik is. Hij noemt hier o.a. ouders van kinderen, onderwijzers en leraren, uitgevers, overheidsfunctionarissen en leden van prestigieuze (taal)academies. Deze bewering, die Chambers voor natuurlijke talen doet, geldt tot op zekere hoogte ook voor het Esperanto. De georganiseerde esperantofonie heeft de *Akademio de Esperanto* 'Esperanto-Academie' opgericht en benoemt daarin leden uit de eigen kring, die belast zijn met het toezicht op de ontwikkeling van de taal "op basis van het Fundament" (statutair de eerste opdracht van de *Akademio*, zie het uittreksel van deze statuten in *Jarlibro* 2006: 78). In een natuurlijke taalgemeenschap waar Chambers op doelt, en die soms samenvalt met de bevolking van een soevereine staat, hebben de uitspraken van zulke zelfbenoemde taalarbiters niet altijd een stevige taalkundige basis en behelzen zij niet meer dan maatschappelijke afspraken over wat in de nationale taal goed of fout beoordeeld wordt. Binnen de esperantofonie dient het toezicht op de taalontwikkeling geen ander doel dan het zeker stellen van een universeel zo gelijk mogelijk taalgebruik ten behoeve van een heldere communicatie tussen mensen met de meest uiteenlopende talige achtergronden.

Er heeft binnen de esperantofonie (nog?) geen op maatschappelijke verschillen gebaseerde differentiatie in taalvariëteiten plaatsgevonden. Dit wil echter niet zeggen dat het taalgebruik absoluut uniform is. De esperantofonie is geen geografisch compacte leefgemeenschap van moedertaalsprekers, maar een verstrooide taalgemeenschap / praktijkgemeenschap die, naast alle normale differentiatie die men binnen zo'n groep kan tegenkomen (naar ras, leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, enz.) een in de zin van talige en culturele afkomst sterke heterogeniteit vertoont. Bovendien is de gemeenschapstaal Esperanto in bijna alle gevallen tweede taal. Men kan verwachten dat in een dergelijke gemeenschap de norm niet overal en door iedereen gemakkelijk op uniforme wijze geïnterpreteerd wordt.¹⁹ Een variatie in interpretatie van de norm zal zich, binnen de marges die de eisen van wederzijdse verstaanbaarheid stellen, weerspiegelen in een patroon van variaties in het taalgebruik. Synchronische variaties in taalgebruik op het gebied van de woordvolgorde dragen materiaal aan dat tot het voorwerp van dit onderzoek behoort.

Ook diachronisch is er sprake van verandering, al kan men zich erover verbazen hoe weinig de oudste Esperanto-documenten verschillen van moderne teksten. Veel zinnen uit documenten die in de periode kort na 1887 geschreven zijn, zouden nu nog op precies dezelfde wijze geformuleerd worden of kunnen worden. Wel heeft men veel nieuwe woorden in de taal moeten opnemen, om deze in de zich snel ontwikkelende maatschappij bruikbaar te houden. De processen die bij de introductie van nieuwe woorden werkzaam zijn, en de rol die neologismen hierin spelen, zijn

¹⁹ Ik neem voor deze inleidende discussie aan dat het sinds 1905 onaanastbare *Fundamento* (Zamenhof 1963/1905) in de eerder genoemde statutaire doelstelling van de *Akademio* zo'n norm vertegenwoordigt of in ieder geval in hoge mate mede bepaalt.

o.a. beschreven in Waringhien (1959), Faulhaber (1965), Nitsch (1989) en Camacho (1999).²⁰ Een overzicht van de ontwikkeling van het lexicon en van de lexicografie in het Esperanto vindt men in Waringhien (2002: 5-17 en 21-33). De introductie van nieuwe woorden en het op de achtergrond raken van archaïsmen is te beschrijven als een natuurlijk proces binnen de esperantofonie, waardoor de taal lexicaal verandert, maar niet in die mate dat de oudste teksten van het Esperanto voor de moderne lezer onbegrijpelijk zijn geworden.

Vanaf haar eerste verspreiding is de taal door de groeiende esperantofonie op steeds meer terreinen van menselijke activiteit toegepast. De toename van het aantal sprekers is gepaard gegaan met een geografische verspreiding tot ver buiten de oorspronkelijke Europese kern. Er is op voorhand geen reden om te veronderstellen dat er in de evolutie van de taal naast lexicale geen andere spontane ontwikkelingen zouden zijn geweest, waarbij bepaalde taalvormen of wijzen van taalgebruik zijn geïntroduceerd, en andere zijn geëlimineerd. Sommige van zulke veranderingen zijn gemakkelijk aanwijsbaar. In teksten van Zamenhof zien we bijvoorbeeld nog een vrij consequent gebruik van het voorvoegsel *ek-* (dat inchoatieve werkwoorden genereert) om het perfectieve aspect van de handeling weer te geven.²¹ Het gebruik van *ek-* complementeerde dat van het achtervoegsel *-ad* (dat duratieve werkwoorden genereert), dat gebruikt werd voor de weergave van het imperfectieve aspect. Deze op de Slavische talen gebaseerde interpretatie van beide affixen is in het tegenwoordige taalgebruik nauwelijks nog terug te vinden. Oude teksten vertonen doorgaans een frequenter gebruik van het voorvoegsel *mal-* om antoniemen te vormen, dan in het hedendaagse taalgebruik, dit o.a. als gevolg van het in gebruik nemen van neologismen voor bepaalde veel voorkomende *mal-*afleidingen. Ook valt in oude teksten het consequente gebruik van het multifunctionele achtervoegsel *-uj* op.²² In de vorming van boomnamen wordt deze afleiding tegenwoordig meestal vervangen door een samenstelling, zoals in het moderne *pomarbo* ‘appelboom’, morfemisch *pom|arb|o*, tegenover het oudere *pomujo*, morfemisch *pom|uj|o*. In de vorming van landsnamen wordt in de afleiding vaak geen gebruik meer gemaakt van *-uj*, maar van het internationaal gemakkelijker herkenbare *-i*, zoals in het moderne *Rusio* ‘Rusland’, morfemisch *Rus|i|o*, tegenover het oudere *Rusujo*, morfemisch *Rus|uj|o*. In een aantal gevallen zijn typisch Germaans-Slavische leenvertalingen vervangen door compactere termen, die vaak van Romaanse oorsprong zijn, zoals bijvoorbeeld het oude *elrigardi* ‘eruit zien’(met *el* ‘uit’ en *rigardi* ‘zien, kijken’, vgl. Duits *aus|sehen*, Russisch *вы|глядеть*) meestal vervangen is door *aspekti*. Een verschijnsel dat in moderne prozateksten niet vaak meer voorkomt, is het elideren van de *a* in het lidwoord (*la > l’*). Deze elisie, zowel voor vocalen als voor consonanten, was in

²⁰ Gezien het karakter van neologismen (nieuwe, ongelede lexemen die zijn gecreëerd zonder gebruikmaking van bestaande regels voor compositie en derivatie) is een discussie over neologismen in het Esperanto enigszins te vergelijken met een discussie over leenwoorden in het Nederlands.

²¹ Een goed voorbeeld van zo’n publicatie van Zamenhof is de eerder geciteerde leatuur- en literatuurbundel Zamenhof (1903).

²² *-uj* genereert oorspronkelijk 1. uit een voorwerpsnaam het bevattende of inhoudende voorwerp: *mono* ‘geld’ > *monujo* ‘portemonnee’; 2. uit een vruchtnaam de fruitboom: *pomo* ‘appel’ > *pomujo* ‘appelboom’; 3. uit een volksaanduiding de landsnaam: *ruso* ‘Rus’ > *Rusujo* ‘Rusland’. Men zou de aan *-uj* inherente doorsnede van betekenisverzamelingen kunnen omschrijven als ‘een omvatting of omhulling met een homogene inhoud, waarvan de aard wordt aangegeven door het stamwoord’.

oude teksten nog zeer frequent, tegenwoordig bijna alleen nog in de poëzie. Het gebruik van het dummy-voorzetsel *je* is afgenomen ten gunste van voorzetsels met een concrete semantische inhoud (oud *plena je* ‘vol van’ tegenover modern *plena de*, waarin *de* ‘van’ de dummy *je* Prep vervangt; oud *je dimanĉo* ‘op zondag’ tegenover modern *en dimanĉo*, met *en* ‘in’ in plaats van *je*).²³

Het is dus een waarneembaar feit dat het Esperanto verandert in de diachronie, evolueert.²⁴ Een gedetailleerde beschrijving van een aantal sturende factoren in deze evolutie vinden we in Manders (1980/1950). In dit onderzoek analyseert Manders aan de hand van Jespersen (1946) de toepasbaarheid van zeven normen, in de eerste plaats om vast te stellen wat ‘correct’ Esperanto is, en in de tweede plaats om enig inzicht te krijgen in de evolutie van de taal. Hij definieert niet a priori wat hij onder ‘correct Esperanto’ verstaat, maar beperkt zich tot de opmerking dat het antwoord op die vraag niet eenvoudig is en dat op veel punten waarschijnlijk geen volledige overeenstemming bereikt kan worden.²⁵ De genoemde zeven normen zijn achtereenvolgens, en in de oorspronkelijke terminologie: 1. de gezagsnorm; 2. de geografische norm; 3. de literaire norm; 4. de aristocratische norm; 5. de democratische norm; 6. de logische norm; 7. de esthetische norm. Manders’ beschrijving uit 1950 bestrijkt uiteraard niet meer dan de eerste 63 jaar Esperanto-evolutie. Daar kan men op het moment van schrijven 57 jaar aan toevoegen. Hieronder zal ik van Manders’ analyses de volgende geactualiseerde bewerking beargumenteren. Mijn uiteindelijke doel hierbij is, de *normen* voor correct taalgebruik in de synchronie te herinterpreteren als *factoren* voor taalverandering of taalbehoud in de diachronie.

1. De gezagsnorm. Deze norm werd en wordt vervuld door het sinds 1905 onaan-tastbare *Fundamento de Esperanto* (Zamenhof 1963/1905). Manders (1980/1950: 59) meent dat Zamenhof (1963/1905) als gezagsnorm ontoereikend is, omdat het werk “veel fonetische, grammaticale en lexicale vragen onbesproken laat”. Inderdaad bevat Zamenhof (1963/1905) slechts zestien (zij het hier en daar samenge-stelde) regels. De Britse classicus Douglas B. Gregor schrijft hierover:²⁶

Zamenhof noemde zijn grammatica ‘zestienregelig’ (Dietterle 1929: 44), maar als dit waar was, zou niemand meer dan zestien fouten kunnen maken! Het is duidelijk dat er met deze zestien ‘regels’ meer aan de hand is. Kijken we naar het toelichtende materiaal in Zamenhof (1968/1887), dan zien we voorbeelden van tien syntactische constructies, maar in de latere ‘Oefeningenbundel’ [WJ: van Zamenhof (1963/1905)] veel meer. Omdat deze laatste ons laat zien hoe ideeën tot uitdrukking worden gebracht,

²³ Het semantisch lege voorzetsel *je* kan gebruikt worden wanneer een ander voorzetsel dat men op grond van een moedertaalvoorbeeld zou willen inzetten een te concrete (vaak tijd- of plaatsaanduidende) betekenis zou hebben. Zie Appendix 1, regel C6.

²⁴ Een recente beschrijving van het proces van zelfregulering en normering binnen de esperantofonie vinden we in Fiedler (2006).

²⁵ Zie Manders (1980/1950: 59). A posteriori zou ik ‘correct’ willen omschrijven als ‘conform een in een bepaalde periode door de taalgemeenschap aanvaard stelsel normen’, maar correctheid staat in mijn onderzoek verder niet ter discussie.

²⁶ Zie Gregor (1982: 9). Douglas B. Gregor (1909-1995) was classicus en italianist; vertaler van o.a. Sophokles’ *Koning Oedipus* en *Antigone* uit het klassieke Grieks in het Esperanto.

gaat het hier om regels. Doorgaans wordt hierbij geen uitleg gegeven, met andere woorden Zamenhof vertrouwd erop dat taalkundig geschoolde lezers van hem deze regels voor hun landgenoten in leerboeken zouden uitzetten (merk ook het technische taalgebruik in Zamenhof (1968/1887) op). ... Hoeveel regels dus? Vraagt iemand zich dat ooit af bij het Frans? Laten we het erop houden dat het Esperanto minder regels kent dan welke andere taal dan ook.

Ondanks het enigszins polemische karakter van deze benadering, maakt Gregor twee zaken duidelijk. Ten eerste is het een mythe dat de Esperanto-grammatica uit zestien regels zou bestaan. Ten tweede bestaat de Esperanto-grammatica voor de doorsnee-leerling uit minder regels dan de grammatica van andere talen. Dit laatste punt kan nog iets aangescherpt worden: het echte aantal regels dat men expliciet moet leren om een bepaald niveau van taalbeheersing in het Esperanto te bereiken is niet voor iedereen gelijk, maar is afhankelijk van de moedertaal van de leerling en zal bijvoorbeeld voor een Chinees meer zijn dan voor een Italiaan.²⁷

Dat de normatieve rol van Zamenhof (1963/1905) onveranderd is, blijkt onder meer uit de eerder aangegeven houding van de Esperanto-Academie ten opzichte van dit document. De huidige doelstellingen van de Esperanto-Academie zijn vastgelegd in haar statuten. In het bijzonder de volledige formulering van de eerste doelstelling is in dit kader relevant: “Het Esperanto op basis van het ‘Fundament’ in stand houden en beschermen, en toezicht houden op de ontwikkeling ervan”.²⁸ Manders gaat ook in op de rol van schrijvers van leerboeken en grammatica’s, die hij “nog minder wetgevend dan de Academie” noemt.²⁹ Wel erkent hij op het deelgebied van de lexicografie het prestigieuze karakter van het *Plena Vortaro* ‘Volledig Woordenboek’ (Grosjean-Maupin 1933), en op grammaticaal gebied dat van de *Plena Gramatiko* ‘Volledige Grammatica’ (Kalocsay en Waringhien 1935). De rol van beide laatstgenoemde documenten is overgenomen door de rechtstreekse opvolgers ervan, respectievelijk de versies van het *Plena Ilustrita Vortaro* ‘Volledig en Geïllustreerd Woordenboek’ (Waringhien 1970, 2002 en 2005) en *Plena Analiza Gramatiko* ‘Volledige Analytische Grammatica’ (Kalocsay en Waringhien 1980). Hieraan wil ik nog toevoegen *Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko* ‘Volledig Handboek van de Esperanto-Grammatica’, in druk uitgebracht als Wennergren (2006), maar vooral bekend om de al enige jaren geleden verschenen en frequent bijgewerkte, snel en wereldwijd toegankelijke internetversie.³⁰

2. De geografische norm. Formeel gesproken is er van het Esperanto geen geografisch omschreven variant die als norm gezien wordt. De taal is grotendeels gebaseerd op (Indo-) Europese brontalen. Het lexicon en de woordsemantiek wijzen, op enkele niet-Indo-Europese en aprioristische uitzonderingen na, op een volledig Eu-

²⁷ Met dank voor deze discussie aan Robert Moerbeek (persoonlijke mededeling van 23 februari 2007).

²⁸ Zie *Jarlibro* (2006: 78).

²⁹ Zie Manders (1980/1950: 60).

³⁰ Wennergren (2006) is de boekuitgave van de internetversie 14.0. Mijn verwijzingen zijn naar Wennergren (2006). Zie voor eventuele actualiseringen het internetadres in de bibliografie.

ropese oorsprong (met nadruk op het Romaans).³¹ Ook de definitie en het gebruik van de woordsoorten is Indo-Europees. De totaal agglutinerende morfologie laat zich weliswaar eerder met die van een niet-Indo-Europese taal als het Hongaars of Baskisch vergelijken, maar in de gebruikte vormelijke elementen zijn in veel gevallen de Indo-Europese brontalen van het Esperanto rechtstreeks herkenbaar.³² In de fonologie van het Esperanto ontbreken klanken of klankverschijnselen die men in veel talen buiten Europa ontmoet, maar zelden binnen Europa, zoals toonfonemen. Manders stelt dat als er van een geografische norm sprake is, dit een westerse norm is, die hij definieert als het taalgebruik in West-Europa en Amerika.³³ Esperantisten met bijvoorbeeld een inheemse Aziatische of Afrikaanse moedertaal zouden zich volgens Manders aan dit westerse taalgebruik moeten conformeren. De evolutie van de esperantofonie tussen 1950 en heden geeft geen aanleiding tot een andere benadering van de geografische norm. In 2000 woonde 64,6% van de individuele leden van de grootste wereldorganisatie van esperantisten UEA in Europa, en 83,3% woonde in Europa, Amerika of Australië.³⁴ De grote meerderheid van Esperanto-sprekers heeft dus een Europese taal als moedertaal, buiten Europa in veel gevallen een van de wijd verbreide Indo-Europese talen als het Engels, Spaans, Portugees of Frans.

3. De literaire norm. Manders relateert de normatieve waarde van de literatuur, maar erkent dat die waarschijnlijk toch sterker is dan bij nationale talen. Volgens hem is de literaire invloed eerder indirect, door het gezag van grammatica's, leerboeken en woordenboeken. Hoewel het Esperanto als schrijftaal is ontstaan en, nog steeds, meer als schrijf- en leestaal wordt gebruikt dan als spreektaal, wordt het aspect van de literatuur en de pers door Manders weinig belicht. Het gezag bij esperantisten van het taalgebruik van Zamenhof als schrijver en vertaler is vergeleken met Manders' periode onveranderd groot. Zo schrijft Wennergren (2006): "PMEG is een conservatief werk. Op veel plaatsen verdedigt het de taal van het 'Fundament' en van Zamenhof tegen verschillende hervormingsgezinde ideeën en gebruiken in".³⁵ Wennergren maakt in zijn uitleg gebruik van een overvloed aan voorbeelden, waaronder veel uit Zamenhof (1963/1905) en uit het werk van Zamenhof in het algemeen. De Esperanto-belletrie heeft zich verder ontwikkeld. Op de ten tijde van Manders ten einde lopende Boedapest School (1918-1952) zijn twee literaire stromingen gevolgd, de Schotse School (1952-1981) en de Iberische School (1981-heden), met schrijvers die binnen de esperantofonie als prestigieus en richtinggevend worden beschouwd.³⁶ De Esperanto-pers besteedt veel aandacht aan nieuwe publicaties en er bestaan verschillende gespecialiseerde literaire bladen, zoals *Lite-*

³¹ Aprioristische elementen in de taal zijn door Zamenhof omwille van de taalsystematiek geïntroduceerde woorden of woorelementen die geen duidelijk aanwijsbare etymologie of band met woorden in een brontaal van het Esperanto hebben.

³² Ik noem als voorbeelden *mal-* voor het antoniem, *-et* voor de diminutief, *-n* voor de accusatief.

³³ Zie Manders (1980/1950: 60).

³⁴ Zie *Esperanto* (2001: 66).

³⁵ Zie Wennergren (2006: 13). PMEG is de in de Esperanto-literatuur veel gebruikte en gerefereerde Esperanto-afkorting van 'Volledig Handboek van de Esperanto-Grammatica', d.w.z. Wennergren (2006).

³⁶ Zie o.a. Lapenna (1974: hoofdstuk 6.6-6.8).

ratura Foiro ‘Literatuurbeurs’ en *La Gazeto* ‘Het Tijdschrift’.³⁷ In het decennium 1990-2000 verschenen er per jaar gemiddeld ongeveer 200 boeken in of over het Esperanto, met een totale jaaroplaag van ongeveer 25.000 pagina’s.³⁸ In absolute termen is dit een bescheiden productie, maar uit statistische informatie in dezelfde bron en schattingen van de omvang van de esperantofonie kan herleid worden dat in die periode per potentiële lezer de Esperanto-boekproductie vergelijkbaar was met die in het Fins.³⁹ Op grond van het belang van de geschreven taal in de geografisch verstrooide esperantofonie, de aandacht voor boeken en schrijvers in de Esperantopers, en de boekproductie die in relatieve termen vergelijkbaar is met die van een kleine Europese taalgemeenschap, is het aannemelijk een schrijftaalnorm voor het Esperanto te postuleren, als voortzetting van Manders’ literaire norm, maar door mij ‘didactische norm’ genoemd om het indirecte karakter van de bellettrie tegenover de rechtstreekse invloed van woordenboeken, leer- en stijlboeken te benadrukken.

4. De aristocratische norm. In sommige nationale taalgemeenschappen wordt het taalgebruik van de hogere klassen als model voor navolging gezien. Volgens Manders ontbrak deze factor binnen de esperantofonie van zijn tijd, en hierin is geen verandering aantoonbaar. Een systematisch klassenonderscheid in het taalgebruik onder esperantisten is niet aanwijsbaar, een op klassenonderscheid gebaseerde norm evenmin.

5. De democratische norm. Deze benaming, bij Manders direct volgend op de hierboven genoemde aristocratische norm, kan verwarring wekken. Het gaat in Manders’ definitie van deze norm niet om een ‘volksnorm’ tegenover ‘de norm van een maatschappelijk hogere klasse’, maar om het principe dat de meerderheid binnen de taalgemeenschap beslist of een taalvorm of wijze van taalgebruik correct is of niet. Dit is inderdaad het geval binnen de esperantofonie, en ik noem deze norm, conform de bedoeling van Manders, dan ook ‘de meerderheidsnorm’.

6. De logische norm. Manders merkt op hoezeer we moeten oppassen met de kwalificatie ‘logisch’, die er van taal tot taal anders kan uitzien.⁴⁰ In de plantaal Esperanto speelt volgens hem de logica wel een belangrijker rol dan bij nationale talen, maar in het bijzonder om nieuwe begrippen op een transparante en voor veel nationaliteiten duidelijke manier onder woorden te brengen. Hieraan voeg ik toe dat dit ook geldt voor het vermijden van idiomatische wendingen die te dicht aanleunen tegen nationale equivalenten. Ik vervang de term ‘logisch’ echter door ‘duidelijk’ of ‘transparant’. De duidelijkheidsnorm of transparantienorm speelt een belangrijke rol, zowel in de morfologie als in de syntaxis van het Esperanto. Het woordvormingsprincipe dat in het Esperanto bekend staat onder de naam Principe van de Noodzakelijke en

³⁷ *Literatura Foiro* is een tweemaandelijks tijdschrift over literatuur, muziek, theater, film, sociologie, linguïstiek en cultuurpolitiek, opgericht in 1970, sinds 1991 het orgaan van het Esperanto PEN-centrum. Zie http://eo.wikipedia.org/wiki/Literatura_Foiro.

La Gazeto is een tweemaandelijks tijdschrift met algemeen cultureel nieuws dat op een of andere manier relevant is voor de Esperanto-taalgemeenschap. Zie <http://www.osiek.org/lagazeto/eo.html>.

³⁸ Zie Korzhenkov (2001: 72).

³⁹ Zie voor een schatting van de omvang van de esperantofonie o.a.: Gledhill (2000: 10).

⁴⁰ Zie Manders (1950/1980: 61-62).

Voldoende Voorwaarden, en dat in de morfologie het gebruik en de combineerbaarheid van morfemen beschrijft, kan voor de taalgebruiker alleen effectief zijn als hij dit bij het creëren en interpreteren van samenstellingen en afleidingen in combinatie met het criterium van semantische duidelijkheid of transparantie hanteert.⁴¹ In de syntaxis, bijvoorbeeld bij de criteria voor de plaatsing en onderlinge verwisselbaarheid van constituenten, stellen Kalocsay en Waringhien (1980: 366): “De voornaamste principes [WJ: van de woordschikking] zijn: duidelijkheid en welluidendheid”. Wennergren (2006: 493) schrijft: “In het Esperanto is de hoofdregel bij de woordschikking die van de begrijpelijkheid”.

7. De esthetische norm. Blijkens deze norm zou volgens Manders alleen “dat correct zijn, wat ook mooi is”. Manders oordeelt dat de esthetische norm voor het Esperanto geen enkele waarde heeft. Toch speelt binnen de Esperanto-traditie naast het criterium van duidelijkheid vaak ook het criterium van fraaiheid of welluidendheid een rol. Op lexicaal gebied, bijvoorbeeld bij de keuze tussen samenstellingen en neologismen, heeft o.a. Waringhien hierop gewezen.⁴² Op het terrein van de syntaxis verwijs ik naar het bovenstaande citaat uit Kalocsay en Waringhien (1980). Een zekere esthetische normgeving, in de zin van een bijsturing omwille van de welluidendheid of stilistische variatie, speelt wel degelijk een rol bij de keuze tussen deze of gene taalvorm.

Tot zover mijn actualisering van Manders’ oorspronkelijke zeven normen voor correct taalgebruik in het Esperanto. St. Clair (1978) voegt aan de zeven normen van Manders een achtste norm toe, namelijk die van de taaluniversalia, een zienswijze die in Verloren van Themaat (1978) van de hand wordt gewezen. In de discussie in 6.1 heb ik beargumenteerd dat een onderzoek van het Esperanto op conformiteit met bepaalde universalia van taal wel degelijk zinvol is. In de onderstaande tabel 6-1 (pagina 48) vat ik de synchronisch gedefinieerde correctheidsnormen van Manders (1980/1950) en van St. Clair (1978) als 1-8 in de linker kolom samen. In de rechter kolom geef ik van deze normen, waar nodig, op basis van mijn bovenstaande actualisering een moderne herformulering. Vanuit het perspectief van de diachronie zal ik aansluitend in het samenvattende hoofdstuk 6.3 de in de rechter kolom van tabel 6-1 samengevatte *normen* definiëren als *factoren* die tussen 1887 en nu van invloed zijn geweest of kunnen zijn geweest op de talige evolutie van het Esperanto en daarmee ook op de woordvolgorde. Norm 4 staat voor de volledigheid van de referentie nog in de rechter kolom, maar wordt van nu af aan genegeerd.

⁴¹ Zie voor het Principe van de Noodzakelijke en Voldoende Voorwaarden bijvoorbeeld De Saussure (1969/1911, 1969/1915 en 1916) en Kalocsay (1963/1931).

⁴² Zie Waringhien (1959: 244-256).

Normen volgens Manders (1980/1950) en St. Clair (1978)	Geactualiseerde normen (2007)
1. <i>Gezagsnorm</i> : Zamenhof (1963/1905). Prestigieuze subnormen: Grosjean-Maupin (1933) en Kalocsay en Waringhien (1935).	1. <i>Gezagsnorm</i> : Zamenhof (1963/1905). Prestigieuze subnormen: Waringhien (1970, 2002, 2005), Kalocsay en Waringhien (1980), Wennergren (2006).
2. <i>Geografische norm</i> : westers taalgebruik.	2. <i>Geografische norm</i> : westers taalgebruik.
3. <i>Literaire norm</i> : grammatica's, leerboeken en woordenboeken; indirect de belletrise.	3. <i>Didactische norm</i> : grammatica's, leerboeken en woordenboeken; indirect de belletrise.
4. <i>Aristocratische norm</i> : afwezig.	4. <i>Aristocratische norm</i> : afwezig.
5. <i>Democratische norm</i> .	5. <i>Meerderheidsnorm</i> .
6. <i>Logische norm</i> .	6. <i>Duidelijkheidsnorm</i> .
7. <i>Esthetische norm</i> : afwezig.	7. <i>Esthetische norm</i> : ondergeschikt.
8. <i>Taaluniversalia</i> .	8. <i>Taaluniversalia</i> .

Tabel 6-1: Normen voor 'correct' Esperanto

De uit bovenstaande beschouwingen resulterende factoren die invloed (kunnen) hebben op de woordvolgorde in het moderne Esperanto vat ik met de eerdere resultaten uit 6.1 hieronder in 6.3 samen.

6.3 Inputs voor nader onderzoek vanuit de esperantologie

Uit het onderzoek van de esperantologische literatuur in 6.1 resulteert de volgende lijst van inputs voor nader onderzoek:

- de rol van de universalia van Greenberg (1963);⁴³
- SVO als *default*-volgorde;
- het vóórkomen van SOV bij pronominale objecten;
- emfase als reden voor afwijking van SVO;
- complexiteit van S als reden voor afwijking van SVO;
- redenen van stijl voor afwijking van SVO;
- de plaats van het negatiepartikel in de zin;
- de vooropplaatsing van O als weergave van de passievorming in etnische talen;
- de plaats van de bijwoordelijke bepaling t.o.v. het werkwoord;
- bij meer bepalingen: hun rangschikking om het predikaat heen;

⁴³ Dit zijn de universalia waarnaar de (gedateerde) esperantologische literatuur verwijst; mijn hier beschreven onderzoek beschouwt uiteraard een aantal universalia van recenter datum.

- de presentatieve of existentiële interpretatie van *estas* ‘er is’ in zinsinitiale positie.
- de plaats van het adjectief ten opzichte van het nomen (incl. het effect van twee door ‘en’ gekoppelde adjectieven);

Uit 6.2 resulteert tabel 6-1, met in de rechter kolom de van toepassing verklaarde normen vanuit de esperantofonie die zich als invoedsfactoren op de moderne woordvolgorde (kunnen) doen gelden. Onder de primaire stuurfactoren laat ik vallen (tussen haakjes staat de referentie naar tabel 6-1 toegevoegd):

De gezagsfactor (1) nader uitgewerkt in de hoofdstukken 6.4 en 7.
 De didactische factor (3) nader uitgewerkt in de hoofdstukken 6.5 en 7.
 De factor taaluniversalia (8) nader uitgewerkt in hoofdstuk 8.

De primaire stuurfactoren worden gekenmerkt door de onontkoombaarheid van hun invloed op de collectiviteit van de esperantofonie. Dit geldt misschien in de eerste plaats voor factor 8 (universalia). Ik neem aan dat een willekeurige Esperanto-spreker geneigd zal zijn die universalia die in zijn/haar moedertaal werkzaam zijn, onbewust op het Esperanto over te brengen. De onontkoombaarheid geldt ook voor de taalvoorschriften waarnaar de factoren 1 en 3 hierboven refereren en die een leerling van het Esperanto leert en vervolgens als ‘correct’ gaat toepassen. De onontkoombaarheid, die ik hierboven heb gehanteerd als criterium voor het definiëren van primaire stuurfactoren, geldt in mindere mate voor de volgende factoren, die ik dan ook secundair noem (tussen haakjes staat weer de referentie naar tabel 6-1 toegevoegd):

- westers taalgebruik (2);
- meerderheidstaalgebruik (5);
- duidelijkheid (6);
- welluidendheid (7).

Bij deze factoren neem ik een grotere individuele geneigdheid aan, bepaalde modellen in meerdere of mindere mate te imiteren (westers of Europees aandoend taalgebruik, of het taalgebruik van een invloedrijke meerderheid). Individuele voorkeuren voor duidelijk of welluidend taalgebruik kunnen hier ook een grotere rol spelen. Secundaire stuurfactoren kunnen met voordeel gehanteerd worden als correctoren op gebruikspatronen die in eerste instantie op de primaire factoren gebaseerd zijn. Het taalgebruik van de individuele spreker of schrijver wordt ten slotte nog beïnvloed door factoren die zo mogelijk nog minder grijpbaar zijn dan de zojuist genoemde secundaire factoren. Het gaat hier om persoonlijke eigenschappen en kenmerken als geslacht en leeftijd, het taalgevoel, de talige achtergrond en het taalmilieu van de Esperanto-leerling, de leeromgeving, de tijdsduur en de methode van gevolgd taalonderricht, de kwaliteit van de leerkracht en het gebruikte lesmateriaal, het niveau van beheersing dat men in het Esperanto bereikt heeft, en hoe lang men de taal al spreekt, voor welke toepassingen men het Esperanto bezigt, enz. Sommige van deze factoren zijn per gebruiker identificeerbaar en/of meetbaar, en kunnen in de beoor-

deling van onderzoeksresultaten worden meebeschouwd als eventueel bruikbare correctiefactoren.

6.4 De gezagsfactor: de *roots* van het Esperanto

In 6.4 bespreek ik in chronologische volgorde die documenten uit de Esperantohistorie die ik tot de gezaghebbende oerdocumenten of *roots* van het Esperanto reken en die daarom de primaire stuurfactor 1 (gezag) uit 6.3 vertegenwoordigen. Tot deze bespreking behoort ook een document uit de vroegste geschiedenis van het Esperanto dat ik, om redenen die ik in 6.4.4 aangeef, niet tot de *roots* reken.

6.4.1 Het *Unua Libro* ‘Eerste Boek’ (1887)

Op 26 juli 1887 volgens de Gregoriaanse kalender verscheen in Warschau de eerste Esperanto-brochure, bekend geworden als het *Unua Libro* ‘Eerste Boek’ (Zamenhof 1968/1887). Het was een in het Russisch geschreven informatie- en leerboekje, waarvoor een maand eerder van de censuur toestemming tot publicatie was verkregen. Het heette ‘Internationale Taal. Voorwoord en Volledig Leerboek (voor Russen)’ en was geschreven door dr. Esperanto. Achter dit pseudoniem, dat in de nieuwe taal die in het boekje werd gepresenteerd ‘Hij die hoopt’ betekent, verborg zich de auteur Ludwik Lejzer Zamenhof. Hetzelfde jaar nog gaf Zamenhof van deze brochure een Poolse, Franse en Duitse vertaling uit. Elk daarvan had dezelfde status als de Russische uitgave, maar was voor een anderstalig publiek geschreven. De inhoud van de vier versies was ook identiek en bestond uit een uitgebreid voorwoord over het taalprobleem in de wereld, het alfabet van de Internationale Taal (zoals Zamenhof zijn taal noemde), een hoofdstukje met zestien grammaticale regels, enkele voorbeeldteksten in de nieuwe taal, zoals het gebed ‘Onze Vader’, een stukje uit de bijbel, een briefmodel, de oorspronkelijke gedichten *Mia Penso* ‘Mijn Gedachte’ en *Ho mia Kor* ‘Oh mijn Hart’, een vertaling uit het werk van Heinrich Heine, en een woordenlijst van de Internationale Taal naar de nationale taal van de uitgave met iets meer dan 900 wortels.⁴⁴ Mijn paginareferenties bij Zamenhof (1968/1887) verwijzen naar de Duitse versie.

In het voorwoord tot Zamenhof (1968/1887) beschrijft de auteur in de eerste plaats de tijd en de moeite die het iedereen kost om vreemde talen te leren, en hoeveel zaken uit vreemde culturen desondanks voor velen verborgen blijven. Ook snijdt hij hierin het onderwerp aan van de vredebestichtende werking die van een gemeenschappelijke taal kan uitgaan. En ten slotte wijst hij op het praktisch nut van een internationale taal. De eigenlijke taalbeschrijving in Zamenhof (1968/1887) is aangevuld met de boven genoemde voorbeeldteksten. Hierin maakt Zamenhof in alle gelede woorden consequent gebruik van morfeemscheiders in de vorm van rechte komma’s. Deze techniek moest de transparante opbouw van zulke woorden duidelijk maken en de lezers van de brochure ertoe aanzetten de taal onmiddellijk op intuïtieve, bijna speelse manier te leren en in de praktijk te brengen. Dit kon men volgens Zamenhof het snelst bereiken door een buitenlander een brief in de Internationale Taal toe te

⁴⁴ Naar de oorspronkelijke Esperanto-terminologie: *radikoj* ‘wortels’. Zie ook hoofdstuk 3 Morfologie.

sturen en daar een exemplaar van het boekje als decodeersleutel bij te voegen. Zamenhof beschrijft verder de taken die hij zichzelf gesteld had om zijn wereldtaalidee te realiseren. Het zijn er drie, die hij kort toelicht en aansluitend uitgebreid met voorbeelden illustreert. De eerste twee daarvan zijn in feite technische eisen die hij aan zijn taal stelt.

In de eerste plaats moet de taal zo gemakkelijk zijn, dat zij als het ware spelenderwijs te leren is. Zamenhof beweert hier zijn grammatica tot zulk een niveau van eenvoud te hebben gereduceerd, dat deze in een uur te leren is. Meer aandacht besteedt hij aan het door hem voorgestelde systeem van woordvorming, waardoor hij de te leren basiswoordenschat tot de genoemde 900 wortels heeft kunnen terugbrengen. Ten tweede moet iedereen die de taal geleerd heeft, deze onmiddellijk praktisch kunnen toepassen in het verkeer met anderstaligen, ongeacht het aantal aanhangers of de mate van erkenning van de nieuwe taal. Zamenhof gaat hier ook verder in op de morfologie van de taal, met name op het gemak van de onveranderlijkheid van de wortels. De derde taak die hij zich stelde, was een middel te vinden om de ongeïnteresseerdheid van de grote massa te overwinnen en deze op te wekken de nieuwe taal te omarmen en als gemeenschapstaal in gebruik te nemen.

De grammatica van de Internationale Taal vinden we in Zamenhof (1968/1887: 43-48). In de zestien regels die daar opgevoerd worden treft men geen voorschriften aan over de binnen een zin te gebruiken woordvolgorde, of over de constructie van bijzinnen tegenover die van hoofdzinnen, de positie van modificeerders bij zelfstandige naamwoorden (bijvoeglijke naamwoorden) of bij werkwoorden (bijwoorden), of over de vormgeving van ontkennende of vragende zinnen. Van de syntaxis komen alleen de morfologische implicaties aan bod, zoals de vormelijke aspecten van de vervoeging en de morfologische markering van de accusatief. De principes die aan de zinsbouw van de Internationale Taal ten grondslag liggen kan men alleen herleiden uit de zes voorbeeldteksten die het boekje telt.⁴⁵

Refererend naar mijn citaat uit Gregor (1982) in hoofdstuk 6.2 kom ik terug op de vraag: bestaat de Esperanto-grammatica dus uit niet meer dan zestien regels? Zamenhof zelf is deze misvatting enigszins aan te rekenen. We lezen in Zamenhof (1968/1887: 9):

Als zulke personen [WJ: Zamenhof bedoelt hier diegenen die alleen gecompliceerde zaken serieus nemen] het allerminiemste leerboekje dat er ooit geweest is, met de allereenvoudigste en voor iedereen toegankelijke regels, te zien krijgen, dan zullen zij zeggen: “Dat is toch werkelijk al te eenvoudig, dat had ik zelf ook kunnen maken”.

Hier suggereert Zamenhof zelf inderdaad dat het gaat om een “leerboekje” met “regels” (het betreffende hoofdstuk dat op pag. 43 van Zamenhof 1968/1887 begint heet ook ‘Volledig Leerboek’). Maar Gregor (1982: 6) stelt dat “Zamenhof de regels

⁴⁵ Zie Zamenhof (1968/1887: 21-25).

van het Esperanto in het praktische gebruik door schrijvers wilde tonen”.⁴⁶ Gregor wijst erop dat Zamenhof zelf al hiermee begon, en wel in de voorbeeldteksten die aan het ‘Volledig Leerboek’ voorafgaan. Zo bevat het ‘Onze Vader’ o.a. een relatieve zin (de grammatica zwijgt over deze constructie); het briefmodel introduceert o.a. het vraagpartikel *ĉu* (onvermeld in de grammatica, slechts als onderschikkend voegwoord opgenomen in de woordenlijst) en het gebruik van het voorzetsel *da* na woorden van hoeveelheid (onvermeld in de grammatica, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het even Esperanto-eigen semantisch lege voorzetsel *je*, dat in regel 14 juist wel wordt toegelicht).⁴⁷ Aan de later gepubliceerde werken Zamenhof (1903 en 1963/1905) kan men nog veel meer ‘regels’ ontleen, die in het ‘Volledig Leerboek’ ontbreken. Gregors analyse, dat de zestien regels in Zamenhof (1968/1887) niet meer voorstellen dan een heterogene verzameling eigenschappen van het Esperanto, die Zamenhof om een of andere reden wilde benadrukken of omschrijven, maar zeker niet exclusief wilde voorschrijven, lijkt dan ook volkomen juist. Hierbij tekent Gregor nog aan dat de heterogeniteit, of willekeur, vooral schuilt in de algemene regels 9-16.⁴⁸ De eerste acht regels behandelen in feite de klassieke woordsoorten, met inbegrip van een aantal morfosyntactische en syntactische aspecten.

6.4.2 Het *Fundamento de Esperanto* ‘Esperanto-Fundament’ (1905)

Het *Fundamento de Esperanto* of ‘Esperanto-Fundament’ (Zamenhof 1963/1905) is een bundeling van drie oorspronkelijk afzonderlijke werken, die elk op zich vanaf hun verschijnen door de Esperanto-taalgemeenschap als gezaghebbend waren erkend. Het gaat om de *Gramatiko* ‘Grammatica’, die als deel van Zamenhof (1968/1887) gepubliceerd was, om het *Universala Vortaro* ‘Universeel Woordenboek’ van 1893 en om de *Ekzercaro* ‘Oefeningenbundel’ uit 1894. Zamenhof (1963/1905) werd enkele weken voor het eerste Esperanto-wereldcongres, dat in Boulogne-sur-Mer (Frankrijk) zou worden gehouden, door de Franse uitgeverij Hachette gepubliceerd. Op het congres werd het door de deelnemers aangenomen als onaantastbare grondslag voor de verdere ontwikkeling van de taal. Op het moment van publicatie bestond Zamenhof (1963/1905) dus uit onderdelen die in de praktijk elf tot achttien jaar beproefd waren.

Het *Antaŭparolo* ‘Voorwoord’ binnen het ‘Fundament’

Het *Antaŭparolo* of ‘Voorwoord’ tot Zamenhof (1963/1905) is slechts een kort stukje proza, maar is een integraal onderdeel van het in Boulogne-sur-Mer aangeboden en aanvaarde ‘Fundament’.⁴⁹ Om deze reden is het, ondanks zijn geringe kwantitatieve bijdrage tot het corpus, als deel van de hier door mij gedefinieerde *roots* opgenomen.

⁴⁶ Zie in 6.2 de discussie onder 1. De Gezagsnorm.

⁴⁷ Zie Zamenhof (1968/1887: 21-23) en regel C6 in Appendix 1.

⁴⁸ Dit zijn de regels C1 t/m C8 in Appendix 1.

⁴⁹ Zie Zamenhof (1963/1905: 43-49).

De *Gramatiko* ‘Grammatica’ binnen het ‘Fundament’

Zamenhof (1968/1887), oorspronkelijk in het Russisch gepubliceerd, werd spoedig gevolgd door Poolse, Franse en Duitse vertalingen (zie 6.4.1). In 1888 verscheen ook een Engelse vertaling, maar die was zo slecht dat zij een jaar later uit de circulatie werd genomen ten gunste van een betere versie. Het gaat, inclusief de tweede, verbeterde Engelse vertaling, in alle gevallen om identieke weergaves van het oorspronkelijke Russische document. Alleen de Franse versies vanaf 1892 vertonen, door toedoen van de Franse bewerker in samenspraak met Zamenhof, kleine afwijkingen van het Russische oermodel. Zamenhof zelf schreef de Russische heruitgaves van de grammatica, die in 1890, 1892 en 1895 verschenen, en hield zich daarbij zo strikt mogelijk aan de oorspronkelijke formuleringen uit 1887. De grammatica die als onderdeel van Zamenhof (1963/1905) is gepubliceerd, is identiek aan de Russische heruitgave van 1895 en daarmee vrijwel gelijklopend met die uit Zamenhof (1968/1887). De kleine verschillen die er zijn, zijn binnen het kader van dit onderzoek irrelevant.

Zoals hierboven aangegeven, zijn de inhoudelijke verschillen tussen de Russische, Poolse, Franse, Duitse en (de herziene) Engelse uitgaven tussen 1887 en 1905 zeer gering. Evenmin als in Zamenhof (1968/1887) komen hierin aspecten van woordschikking ter sprake. In één taalkundige notitie wijst André Albault, de redacteur van Zamenhof (1963/1905), op een bewuste volgordeverandering die is aangebracht in de Engelse grammatica ten opzichte van alle andere.⁵⁰ Het gaat hier om de voorbeeldzin “Mijn broer zingt beter dan ik” in taalregel 7 over het bijwoord. In de Engelse grammatica luidt die:

(600) *Mia frato kantas pli bone ol mi.*
Mijn broer zingt beter dan ik.
Mijn broer zingt beter dan ik.

met de adverbiale comparatief *pli bone* ‘beter’ achter de finiete werkwoordsvorm. In de vier andere grammatica’s staat daarentegen:

(601) *Mia frato pli bone kantas ol mi.*
Mijn broer beter zingt dan ik.
Mijn broer zingt beter dan ik.

met ‘beter’ voor het vervoegde werkwoord.

De *Ekzercaro* ‘Oefeningenbundel’ binnen het ‘Fundament’

Halverwege 1894 verscheen de *Ekzercaro* ‘Oefeningenbundel’, die gebaseerd was op het oefenmateriaal dat Zamenhof in zijn *Dua Libro* ‘Tweede Boek’ (Zamenhof 1888) had verwerkt (zie hierna 6.4.4). Van de ‘Oefeningenbundel’ waren tot aan de opname ervan in het ‘Fundament’ vier edities verschenen, waarvan de tweede van 1898 een groot aantal correcties aanbracht in de oudere Engelse vertalingen van het oefenmateriaal. Vanaf deze editie is de ‘Oefeningenbundel’ zonder verdere wijzi-

⁵⁰ Zie Zamenhof (1963/1905: 298-299).

gingen overgegaan in het ‘Fundament’. De ‘Oefeningenbundel’ van 1905 bestaat uit 42 paragrafen tekst met voorbeeldzinnen die door de bundel heen een toenemende complexiteit vertonen en waarin de juiste toepassing van de grammaticale regels niet zelden in contrastsituaties wordt geïllustreerd. Een sprookje halverwege biedt licht verteerbare lectuur om de regels nog op een andere manier te illustreren.

6.4.3 De *Lingvaj Respondoj* ‘Antwoorden over de Taal’ (1889-1912)

De *Lingvaj Respondoj* of ‘Antwoorden over de taal’ vormen een bundeling van artikelen en brieven van Zamenhof met antwoorden op taalvragen van lezers en correspondenten. Het gaat hier om artikelen die in de periode tussen 1889 en 1895 in het tijdschrift *La Esperantisto* ‘De Esperantist’ verschenen waren, om artikelen uit *La Revuo* ‘Het Tijdschrift’ (1906-1908) en uit *Oficiala Gazeto* ‘Het Officiële Blad’ (1911-1912). De door Gaston Waringhien geredigeerde versie van de *Lingvaj Respondoj* (Zamenhof 1962) bevat ook briefbijdragen van Zamenhof. Het boek bestaat uit de drie hoofdstukken ‘Lexicologie’, ‘Grammatica’ en ‘Jurisprudentie’, waarvan de eerste twee over de taal zelf gaan, het derde over zaken als zeggenschap over de taal, de status van de werken van Zamenhof en over taalinstellingen. Het hoofdstuk ‘Grammatica’ telt veertien paragrafen, waarvan geen enkele direct of indirect aan woordvolgorde gewijd is. Binnen het hoofdstuk ‘Jurisprudentie’ zijn twee artikelen gewijd aan de (internationaliteit van de) Esperanto-stijl, en hier vindt men de enige opmerking in het boek waarin woordvolgorde genoemd wordt:⁵¹

Er zijn enkele esperantisten die denken dat ik [WJ: Zamenhof] in mijn werken een Slavische stijl gebruik. Een dergelijke opvatting slaat de plank geheel mis. Het is waar dat Slaven vaak een betere stijl in het Esperanto hanteren dan Duitsers of Romaanstaligen; maar dat komt niet doordat de stijl in het Esperanto Slavisch is, maar alleen doordat de Slavische talen een eenvoudiger woordvolgorde kennen, die daarom ook dichter bij die van het Esperanto staat.

Het feit dat de boven geciteerde passage de enige is in Zamenhof (1962), die over woordvolgorde gaat, doet vermoeden dat Zamenhof niet vaak geconfronteerd is geweest met vragen van taalgebruikers over de woordschikking in het Esperanto. Als zeldzame rechtstreekse opmerking van Zamenhof over woordvolgorde in het Esperanto citeer ik het volgende fragment uit zijn rede voor het internationale Esperanto-congres in Washington (1910). In een weerwoord op de kritiek die door hervormingsgezinde esperantisten op onderdelen van de taal geuit was, zei Zamenhof daar (Dietterle 1929: 398):

Als u alle bezwaren doorneemt die in de loop van de 23 jaar op het Esperanto zijn geuit, (...) dan zult u zien dat de overgrote meerderheid van die bezwaren eenvoudig op persoonlijke willekeur berust. (...) Zo is er bijvoorbeeld de eliminatie van de letters met diacritische tekens en *van de*

⁵¹ Zie Zamenhof (1962: 119).

accusatief [WJ: mijn cursivering], wat ik zestien jaar geleden⁵² al voorstelde om me van mijn kwelgeesten te bevrijden en de propaganda te vergemakkelijken, en wat de meerderheid der hervormers nu eist — een verandering die op dit moment (...) de innerlijke waarde van de taal zou aantasten om externe waarnemers een plezier te doen, de taal zou beroven van belangrijke benodigde klanken, *van een vrije woordvolgorde* [WJ: mijn cursivering] en van helderheid ... dit alles om de drukker een paar *spesmiloj*⁵³ te besparen en de beginnende taalleerling een paar moeilijkheden.

Zamenhof stelt hier dat de vrijheid van woordschikking in het Esperanto (mede) te danken is aan het bestaan van de morfologisch gemarkeerde accusatief.

6.4.4 De bijzondere rol van het *Dua Libro* ‘Tweede Boek’ (1888)

In 1888 was, weer onder het pseudoniem dr. Esperanto, Zamenhofs tweede brochure verschenen, het *Dua Libro* ‘Tweede Boek’ (Zamenhof 1888). Dit boekje bevat naast een voorwoord zestien paragrafen met oefenzinnetjes, een vertaling van het verhaaltje ‘De Schaduw’ van Andersen, vijftien spreekwoorden of volkswijsheden (van het type *Kia patrino, tia filino* ‘Zo moeder, zo dochter’ en *Restu tajloro ĉe via laboro* ‘Schoenmaker, blijf bij je leest’ (letterlijk: ‘Kleermaker blijf bij je werk’) en twee vertaalde gedichten. In een brief uit 1905 aan Bourlet schrijft Zamenhof over het ‘Tweede Boek’ in relatie tot het ‘Fundament’ (Waringhien 1948: 118):⁵⁴

Ik wilde in dit werk [WJ: het kort voor deze brief aan Bourlet gezonden manuscript van het ‘Fundament’] alleen dat onderbrengen, wat ook daadwerkelijk van *fundamenteel* belang is. Daarom heb ik er de oefeningen uit het ‘Tweede Boek’ niet aan toegevoegd, te meer daar een groot gedeelte van die oefeningen onveranderd in de ‘Oefeningenbundel’ is overgenomen.

De cursivering hierin is origineel. Over de zestien oefenparagrafen in het ‘Tweede Boek’ schrijft Albault, de redacteur van de wetenschappelijke negende uitgave van het ‘Fundament’, in Zamenhof (1963/1905: 14):

Die oefeningen uit het ‘Tweede Boek’ zien er vergeleken met de ‘Oefeningenbundel’ enigszins archaisch uit: tot aan het verschijnen van de ‘Oefeningenbundel’ [WJ: 1894] correspondeerde Zamenhof veel met espe-

⁵² Zamenhof refereert hier aan de discussies over taalhervormingen in 1894 in het blad *La Esperantisto* en aan de daarover uitgebrachte stemming onder de abonnees, die uitmondde in een handhaving van het ongewijzigde Esperanto.

⁵³ Het betaalmiddel *speso* (hier geciteerd in de vorm van duizendjes of *spesmiloj*) was een in 1907 door de Zwitser René De Saussure voorgestelde internationale rekeneenheid onder esperantisten, (toen) ter waarde van 0,0025 Zwitserse frank.

⁵⁴ De Franse mathematicus Carlo Bourlet (1866-1913) was een van Zamenhofs naaste medewerkers aan het blad *La Revuo* ‘Het Tijdschrift’, dat tussen 1906 en 1914 in Parijs werd uitgegeven. Dankzij Bourlets initiatief was in 1901 een contract met de grote uitgeverij Hachette tot stand gekomen.

rantisten en dat heeft hem ongetwijfeld beïnvloed. Vergelijken we beide verzamelingen oefenmateriaal, dan krijgen we de indruk dat de ‘Oefeningbundel’ naar vereenvoudiging tendeert, niet alleen pedagogisch (met kortere en syntactisch eenvoudigere zinnen), maar ook taalkundig (...). Hoe het ook zij, deze oefeningen [WJ: uit het ‘Tweede Boek’] zijn bijna onbekend gebleven en hebben geen officieel [WJ: in het origineel: *fundamenta* ‘fundamenteel’] karakter gekregen.

Om bovenstaande redenen reken ik Zamenhof (1888) niet tot de documenten die de primaire stuurfactor gezag vertegenwoordigen.

6.4.5 Samenvatting roots

Hoewel formeel binnen de esperantofonie alleen Zamenhof (1963/1905) een onaanstbaar gezag vertegenwoordigt, heb ik de gezagsfactor aangevuld met Zamenhof (1968/1887) en met Zamenhof (1962). Op grond van 6.4.4 heb ik Zamenhof (1888) daarentegen niet opgenomen in de gezaghebbende roots van het Esperanto.

6.5 De didactische factor: leer- en stijlboeken en beschrijvende grammatica’s

In 6.5 bespreek ik die documenten die ik bij mijn onderzoek heb betrokken als representatief voor de primaire stuurfactor didactische literatuur uit 6.3, zoals deze de woordvolgorde in het moderne Esperanto mede bepaalt. In 6.5.1 bespreek ik de eerste leerboeken die na Zamenhof (1968/1887) in verschillende taalgebieden verschenen. In 6.5.2 beschouw ik een zeventigtal leerboeken, weer voor een aantal verschillende taalgebieden, die in de twintigste eeuw verschenen zijn en die ik als representatief aanneem voor deze categorie didactische werken. In 6.5.3 behandel ik ten slotte een drietal gezaghebbende beschrijvende grammatica’s die geheel in het Esperanto geschreven zijn en die onafhankelijk van de plaats van hun publicatie als universeel gezaghebbende literatuur mogen worden beschouwd.

6.5.1 De eerste leerboeken

Noch Zamenhof (1968/1887), noch Zamenhof (1888) waren met hun rudimentaire oefenstof echte leerboeken van de nieuwe taal. Het waren ook geen uitputtende beschrijvende grammatica’s. Beide werkjes waren in feite niet meer dan beschouwelijke en informatieve brochures en beknopte taalbeschrijvingen, geïllustreerd met elementaire toepassingen. Volgens de filosofie van Zamenhof konden de lezers vrij over zijn project beschikken en moesten zij er zelf mee aan de slag gaan. Dat sommige auteurs deze vrijheid wel heel erg letterlijk namen, bewijst Rodríguez Huertas (1890), die al in zijn titel *Gramática, Ejercicios y Diccionario de la Linguo Internacia del Doctor Esperanto* ‘Grammatica, Oefeningen en Woordenboek van de Internationale Taal van Doctor Esperanto’ laat zien dat hij het met ten minste één aspect van Zamenhofs spelling niet eens was. Zamenhofs *Lingvo* ‘Taal’ is door hem namelijk vervangen door *Linguo*. Zo’n verandering van v naar u stelt de auteur in alle

oorspronkelijke lettergroepen *gv* en *kv* voor. Op die manier verandert hij *akvo* ‘water’ in *akuo*, enz. Rodríguez Huertas bevat nog meer wijzigingen in de spelling, maar óók een verandering in de grammatica, die rechtstreeks met de woordvolgorde te maken heeft, namelijk de vervanging van de accusatiefuitgang *-n* ten gunste van een vaste plaats voor het subject en het directe object in de zin (in het Esperanto is de accusatief morfologisch gemarkeerd; zie hoofdstuk 3 en Appendix 1: regel B2). De auteur was ervan overtuigd te goeder trouw te handelen (Rodríguez Huertas 1890: 30):

... we doen dit uitsluitend, gedreven door de wens dat een dergelijke opmerkelijke en belangrijke uitvinding [WJ: de Internationale Taal] snel en met zo weinig mogelijk belemmeringen over heel ons grondgebied verspreid moge worden.

In de taalfase van het Esperanto, die ik in 4.3 in 1905 laat beginnen, zijn steeds meer leermiddelen, stijlwijzers en beschrijvende grammatica’s op de markt verschenen. Deze waren van oorsprong geënt op Zamenhof (1968/1887, 1888, 1963/1905), op de exemplarische bloemlezing Zamenhof (1903) en op de adviezen die Zamenhof in zijn persoonlijke correspondentie en in periodieken meegaf, en die veel later gebundeld zijn in Zamenhof (1962). In de eraan voorafgegane semitaalfase, in het bijzonder de jaren ’90 van de negentiende eeuw, waren de leerboeken in de allereerste plaats herschrijvingen van Zamenhof (1968/1887, 1888), met hier en daar wat concrete uitweidingen over een grammaticaal punt, maar in het algemeen met meer aandacht voor de woordenschat. Het volgende citaat uit het voorwoord van het Zweedse leerboek Jonsson (1893) illustreert dit:⁵⁵

In het Zweeds zijn er al eerder drie studieboeken van het Esperanto gepubliceerd, waarvan er twee voorzien zijn van een klein woordenboek, maar een vollediger Esperanto-Zweeds woordenboek bestaat niet. Ondergetekende, die een levendige interesse heeft voor de vooruitgang van de internationale taal, vond dat hij hieraan uitdrukking moest geven door het *Vollständiges Lehrbuch der Internationalen Esperanto-Sprache* [‘Volledig Leerboek van de Internationale Esperanto-Taal’] van dr. L. Zamenhof, als ook het *Meza vortaro internacia-germana* [‘Middelgroot woordenboek Internationaal-Duits’] van dezelfde auteur in het Zweeds te vertalen, en zijn kleine vertaling in druk te presenteren, in de hoop dat deze met welwillendheid in ontvangst moge worden genomen, alsmede met de wens dat deze vertaling moge bijdragen tot het verspreiden van de belangstelling voor en de kennis van de Internationale Taal bij het Zweedse publiek.

In Jonsson (1893), het vierde leerboek Esperanto voor het Zweeds, dat zes jaar na Zamenhof (1968/1887) werd gepubliceerd, is de grammaticale beschrijving van de taal dus nog steeds *onveranderd*, en dus ook onveranderd *minimaal*. Op lexicaal gebied werd de oude woordenlijst uit Zamenhof (1968/1887) al wel als ontoereikend

⁵⁵ Zie Jonsson (1893: 4), vert. Elly Deelder.

gezien en vervangen door het in bovenstaande citaat genoemde en in 1889 uitgegeven middelgroot Esperanto-Duits woordenboek. Als voorbeelden van extrapolaties van Zamenhof (1968/1887, 1888) noem ik nog voor het Duits Einstein (1888), Trompeter (1891) en Meier (1891), voor het Italiaans Marignoni (1890) en voor het Frans De Beaufront (1893). Hiervan gaat alleen Meier (1891: 65-66) in op de aspecten woordvolgorde, zinsbouw en stijl:

De plaatsing van de woorden in een zin volgt in de regel die welke in alle beschaaftede talen is ingevoerd: subject, predikaat, direct en indirect object, bepaling. De welluidendheid, de klemtoon en de momentane accentuering van zinsdelen (...) laten het niet alleen toe, maar eisen dat men van deze regel afwijkt, hetgeen bij het lezen van Esperanto-geschriften duidelijk wordt.

Meier spreekt niet over een absolute vrijheid bij de woordschikking, zoals in talloze leerboeken na hem wel het geval zou zijn, maar schrijft hier SVO als ongemarkeerde woordschikking voor, waarvan men bijvoorbeeld om redenen van prominentieverlening van een bepaalde constituent moet afwijken. Hij geeft ook syntactische en stilistische adviezen, zoals “Vermijd lange zinnen, typisch Duitse zinswendingen, zegswijzen en spreekwoorden. (...) Men drukke zich zo eenvoudig en helder mogelijk en in korte zinnen uit”.⁵⁶ Deze adviezen zijn in het bijzonder gericht tot de beginnende esperantist. Een ingewikkelder zinsbouw en stijl zijn volgens Meier bij de meer ervaren schrijver en in de bellettrie wel op hun plaats.

6.5.2 Honderd jaar leer- en stijlboeken

Statistische gegevens over gepubliceerde leermiddelen vindt men in Lapenna (1974). De oudste tussenstand betreft de periode 1887-1928. Over deze periode citeert Lapenna een statistiek met 1568 leerboeken, inclusief propagandawerken met taalinformatie in 50 nationale talen. Daarnaast publiceert hij een lijst van 56 nationale talen waarin tot op dat moment (1974) Esperanto-leerboeken waren gepubliceerd.⁵⁷ De meest recente in druk verschenen catalogus van de boekendienst van UEA biedt leermiddelen Esperanto aan in het Esperanto zelf en in 52 andere talen.⁵⁸ Door de geschiedenis van het Esperanto heen lijkt het aantal talen waarin lesmateriaal verkrijgbaar is zich tussen de 50 en 60 te bewegen, waarbij het niet in elke periode om precies dezelfde talen hoeft te gaan. Het totaal aantal beschikbare leermiddelen is in elke periode groter dan 50-60, omdat er in veel talen verschillend lesmateriaal parallel verkrijgbaar is. Lapenna geeft voor het toenmalige bestand in de boekendienst van UEA een totaal van 244 verschillende titels (*lernolibroj* ‘leerboeken’, zonder nauwkeurige omschrijving van deze kwalificatie), waarvan de meeste in het Engels (29), het Frans (22), het Duits (20) en het Nederlands (20).⁵⁹ *Katalogo* (2001) geeft voor het Engels 24 titels, voor het Frans 19, voor het Duits 13 en voor

⁵⁶ Zie Meier (1891: 66-67).

⁵⁷ Zie Lapenna (1974: 68).

⁵⁸ Zie *Katalogo* (2001: 7-29).

⁵⁹ Zie Lapenna (1974: 69).

het Nederlands 14 (in deze telling heb ik woordenboeken, spreekwoordenverzamelingen en informatiemateriaal niet meegerekend, leer-leesboeken wel).⁶⁰ Er heeft dus in de periode tussen de twee peildata (van omstreeks 1974 tot 2001) geen wezenlijke verschuiving in de relatieve omvang van het lesmateriaal in de vier genoemde talen plaatsgevonden. Ook is de verdeling van het aantal titels over de vier talen Engels, Frans, Duits en Nederlands ongeveer dezelfde gebleven. Tegenwoordig is ook veel lesmateriaal op het internet te consulteren. Als voorbeeld noem ik de site www.nl.lernu.net, waarop Esperanto-cursussen in 30 talen worden aangeboden (stand oktober 2006).

De volgende tabel 6-2 geeft het overzicht van de door mij onderzochte leerboeken waarin woordvolgorde op een of andere wijze aan de orde wordt gesteld. Het gaat hier om 67 titels in negen verschillende talen die voor mij rechtstreeks, zonder tussenkomst van een vertaler, interpreteerbaar zijn. De vier in de vorige alinea geïdentificeerde belangrijke talen Engels, Frans, Duits en Nederlands zijn onder de 67 titels van tabel 6-2 alle met meer dan één titel per taal vertegenwoordigd. De andere vijf beschouwde nationale talen zijn in alfabetische volgorde Baskisch, Italiaans, Noors, Spaans en Zweeds, waaraan ik als tiende taal het Esperanto zelf toevoeg, dat in sommige leerboeken voor internationaal gebruik het middel van instructie is. De titels van tabel 6-2 zijn chronologisch geordend vanaf de eerste uit 1902 tot de meest recente uit 2001.⁶¹

Titel	Neg	Alg	Alg+Acc	{A,N}	{Adv,V}	{O,IO}
		Algemeen				
1. Uitterdijk (1902)				x		
2. Fruictier (1907)	x		x	x		
3. Romein (1909)	x					
4. Bulthuis (1912)	x		x	x		
5. Blok (1923)	x		x	x		
6. Van Bussum (1926a)	x					
7. Van Bussum (1926b)	x	x	x			
8. Heilker (1927)	x		x	x		
9. Van Alphen (1928)	x			x	x	

⁶⁰ Zie *Katalogo* (2001: 7-9, 11-13, 13-14 en 24-25).

⁶¹ Ik heb de in 6.5.1 besproken eerste leerboeken die rechtstreeks uit Zamenhof (1968/1887) zijn afgeleid, zoals Meier (1891), hier niet meer bijgeteld.

Titel	Neg	Alg	Alg+Acc	{A,N}	{Adv,V}	{O,IO}
		Algemeen				
10. Cseh (1992)	x	x	x			
11. Dirksen (1929)	x		x	x		
12. Bakker (1931)	x			x		
13. Bulthuis (1931)	x					
14. Heilker (1931)	x		x	x		
15. Kalocsay (1963/1931)	x	x				
16. Rijpstra (1931)				x		
17. Lem (1932)	x	x		x		
18. Walter (1934)	x					
19. Van Straaten (1935) ⁶²		x				
20. Brand (1936)	x			x	x	
21. De Waard (1936)		x			x	
22. Faulhaber (1936)	x		x	x		
23. Van de Vijver (1936)	x		x	x	x	
24. Driesen (1937)		x	x			
25. Seppik (1938)	x	x		x	x	
26. Connor (1948)	x		x	x		
27. Faulhaber (1950)	x		x	x		
28. Appel (1951)	x				x	

⁶² Het jaar van uitgave is niet herkenbaar aan het boek zelf, maar is ontleend aan *Catalogi Kunsttalen I: Esperanto* (1969a: 264).

Titel	Neg	Alg	Alg+Acc	{A,N}	{Adv,V}	{O,IO}
		Algemeen				
29. Klukowski (1956)		x	x			
30. Connor (1959)	x		x	x		
31. Gething (1959)	x		x	x		
32. Setälä (1964)	x			x		
33. Auld (1965)	x		x			
34. Faulhaber (1965)	x	x				
35. De Bruin (1965)	x					
36. Benink (1966)	x	x				
37. Grazzini (1966)	x		x	x		
38. Driesen (1967)	-	-	-	-	-	-
39. Schippers (1971-72)	x	x	x	x		
40. Szerdahelyi (1972)	x					
41. Zondervan en Manders (1973)	x	x				
42. Friis (1979)	x				x	
43. Weide (1979)	x					
44. Habert en Boubou (1981)	x		x			
45. Kempeneers (1983)	x		x	x		
46. Ludwig en Triolle (1986)	x					
47. Tišljär (1986)	x	x				
48. De Wit (1988)	x		x			

Titel	Neg	Alg	Alg+Acc	{A,N}	{Adv,V}	{O,IO}
		Algemeen				
49. Creswell en Hartley (1988)	x	x	x	x		x
50. Cuperus en Esselink (1988)	x					
51. De Wit (1989)	x	x	x	x		
52. Childs-Mee (1989)	x	x	x			
53. Arana (1990)			x			
54. Butler (1991)	x	x	x			
55. Rømmesmo (1991)	x	x				
56. Zondervan en Manders (1991)	x	x			x	
57. De Diego (1992)	x	x		x		
58. Wells (1992)	x	x	x			
59. Mayer (1993)	x				x	
60. Forsman (1994)	x					
61. Conroy (1994)	x		x	x		
62. Gutiérrez (1995)	x					
63. Haveman en De Vries (1999) ⁶³	x	x	x	x	x	x
64. Jordan (1999)			x			

⁶³ Het moderne *Esperanto Grammatica met oefeningen* (Haveman en De Vries 1999) is eerder een naslagwerk dan een cursusboek. Het wijkt in zijn opbouw af van wat het doorsnee-leerboek Esperanto biedt. Het is het resultaat van het jarenlange redacteurschap van beide auteurs in taalrubrieken van verschillende Esperanto-bladen. Het boek voorzag bij verschijnen in de behoefte aan een moderne overzichtsgamma in het Nederlands, daar boeken als *Tra la labirinto de la grammatiko* 'Door het labyrint van de grammatica' (Faulhaber 1950, Nederlandstalig ondanks de Esperanto-titel) en *La Konsilanto pri la Esperanta grammatiko* 'Raadgever bij de Esperanto-grammatica' (Degenkamp 1948?, eveneens Nederlandstalig) in veel opzichten verouderd waren.

Titel	Neg	Alg	Alg+Acc	{A,N}	{Adv,V}	{O,IO}
		Algemeen				
65. Tišljari en Rašić (1999)	x	x				
66. Malovec (2000)	x					
67. Willkommen (2001) ⁶⁴	x	x				
Subtotalen		25	31			
Totalen	58	56		28	10	2

Tabel 6-2: Woordvolgorde als thema in Esperanto-leerboeken

De kolommen in tabel 6-2 zijn zodanig gerangschikt dat het aantal thema's waarmee woordvolgorde verbonden wordt van links naar rechts in frequentie afneemt. Het vaakst (58 maal) wordt woordvolgorde in verband gebracht met de plaatsing van het negatiepartikel *ne* 'niet' (kolom 'Neg'). Daarna volgen 56 maal algemene opmerkingen over woordvolgorde, al dan niet binnen het thema van de accusatiefmarkering. Onder het gecombineerde thema 'Alg / Alg + Acc' heb ik per titel het onderscheid tussen beide benaderingen gehandhaafd. Op de derde plaats vinden we opmerkingen over de onderlinge posities van zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden in de naamwoordgroep (28 maal, kolom {A,N}). In tien gevallen wordt ingegaan op de plaats van het bijwoord als bepaling ten opzichte van het werkwoord (kolom {Adv,V}).⁶⁵ De onderlinge verwisselbaarheid van directe en indirecte objecten komt slechts twee maal ter sprake (kolom {O,IO}).⁶⁶ Er zijn ook leerboeken waarin woordvolgorde in het geheel niet besproken wordt. Hierin wordt het aan de leerling overgelaten de woordvolgorde te herkennen aan de hand van voorbeeld- en oefenmateriaal. Voorbeelden van titels zijn voor het Frans het klassieke *Premier Manuel* (1905), maar ook de recentere Delaire (1955) en Ribot (1962?), en voor het Italiaans Broccatelli (1995). Ook het in het Esperanto geschreven Pokrovskij (1999) bespreekt woordvolgorde als zodanig niet.

Een uitbreiding van het aantal onderzochte leerboeken naar meer dan de genoemde 67 bleek geen toegevoegde waarde te leveren. De thematiek beperkt zich blijvend tot de genoemde grammaticale deelgebieden, zonder dat er een verschuiving waarneembaar is in het relatieve belang (de frequentie van vermelding) dat aan de ver-

⁶⁴ Dit boek, met als ondertitel *Eine Lerner- und Referenzgrammatik* 'Een leer- en naslaggrammatica', is naar inhoud en niveau aanzienlijk uitgebreider en diepgaander dan de meeste leerboeken uit deze tabel.

⁶⁵ Leerboeken maken doorgaans geen onderscheid tussen bijvoorbeeld bijwoorden van wijze en perifere bijwoorden, maar het is de eerstgenoemde categorie die in alle leerboeken als voorbeeld dient. In negentien gevallen besteden de leerboeken ook aandacht aan de rol van de plaatsing in de zin van bijzondere bijwoorden als *almenaŭ* 'tenminste' en *nur* 'slechts'. Zulke bijwoorden kennen aan de erop volgende constituent de focusrol toe. De interactie tussen focus en woordvolgorde wordt in 8.4 besproken en niet apart aan de hand van focustoekennende partikels.

⁶⁶ In drie gevallen gaan de leermiddelen ook in op eventuele verschillen in woordvolgorde tussen hoofden en bijzinnen. Ik beperk mij in deze studie tot hoofdzinnen.

schillende deelgebieden wordt gehecht. Als voorbeelden van onderzochte en niet in tabel 6-2, maar om redenen van hun algemeen of historisch belang wel in de bibliografie opgenomen werken, noem ik voor het Engels Nuessel (2000), voor het Frans *Esperanto, la langue internationale, Méthode 11* (2001) en *12* (2000), en voor het Nederlands de als ‘Nijmeegse radiocursus’ bekend staande *Centra Esperanto Kurso* [‘Centrale Esperanto-Cursus’] (1930-32).⁶⁷

De bovenstaande exercitie dient geen statistisch doel en de tellingen in de totalen van tabel 6-2 hebben dan ook geen absolute waarde, maar moeten als indicatief gezien worden. Zij bieden ons een middel om het complexe veld van woordvolgordeaspecten overzichtelijk te maken en in te delen in een aantal aandachtsgebieden die de esperantofonie zelf van een duidelijke prioritaire rangorde voorzien heeft. Ik neem deze rangorde dan ook over als input voor mijn verdere onderzoek. Ik geef aan het onderwerp ‘algemene opmerkingen’ (kolom ‘Alg / Alg + Acc’) de hoogste prioriteit en laat de plaatsing van het negatiepartikel *ne* ‘niet’ (kolom ‘Neg’) daarop volgen, waarna ik de overige drie thema’s volgens tabel 6-2 in volgorde van afnemende frequentie laat volgen. Dat ik de algemene opmerkingen over woordvolgorde vóór de negatie plaats, heeft iets te maken met het feit dat het verschil tussen 56 en 58 totalen klein is, maar meer nog met het feit dat woordschikking impliciet in *alle* leerboeken aan de orde is: elke voorbeeldzin, elke oefening en elke vertaalopdracht levert namelijk voorbeelden van woordschikking, ook zonder dat er een opmerking of regel aan gewijd wordt.

Uit het hierboven onderzochte materiaal herleid ik de onderstaande volgorde van afnemend belang voor de taalgebruiker om voor een bepaald onderwerp een regel te formuleren (naar de mening van de leerboekenschrijvers):

1. De woordvolgorde in het algemeen (al dan niet gerelateerd aan de accusatief-markering).
2. De woordvolgorde en het negatiepartikel *ne* ‘niet’.
3. De plaats van A ten opzichte van N in een NP.
4. De plaats van Adv ten opzichte van V.
5. De relatieve plaats van O en IO.

Ik zal hierop terugkomen in de definitie van de onderzoeksvragen, hoofdstuk 9.

6.5.3 Beschrijvende grammatica’s

Hieronder geef ik een korte karakterisering van de drie grote Esperantotalige overzichtsgammatica’s van het Esperanto die ik gebruikt heb in het kader van het hier beschreven onderzoek en die ik tezamen als representatief beschouw voor de in 6.3 afgeleide didactische factor.

⁶⁷ De Nijmeegse radiocursus werd in de jaren 1930-1932 wekelijks uitgezonden en werd eind 1931 door 4000 nieuwe en meer dan 20.000 oud-cursisten beluisterd (*Centra Esperanto Kurso* 1930-32: 76).

***Plena Analiza Gramatiko* ‘Volledige Analytische Grammatica’**

Plena Analiza Gramatiko (Kalocsay en Waringhien 1980) is de vierde en bewerkte uitgave van de door de Hongaar Kálmán Kalocsay samen met de Fransman Gaston Waringhien geschreven *Plena Gramatiko* of ‘Volledige Grammatica’, die in 1935 voor het eerst was gepubliceerd en onder deze titel herdrukken beleefde in 1936 en 1957.⁶⁸ In het voorwoord bij de eerste druk uit 1935 definiëren de auteurs de door hen gevolgde aanpak als volgt: “Voor alles hebben wij het taalgebruik van Zamenhof en van de goede klassieke schrijvers bestudeerd en daaruit onze regelgeving afgeleid”.⁶⁹ Deze aanpak wordt nog eens onderstreept bij de overgang in de titel van ‘volledige’ naar ‘volledige en analytische’.⁷⁰

Maar de lezers die het geduld hebben opgebracht onze eerste drie voorwoorden te lezen [WJ: die van de voorafgegane drie uitgaven, herdrukt in Kalocsay en Waringhien 1980: 7-14] hebben al geconstateerd dat wij met ons werk nooit het doel hebben gehad een of andere theorie te ontwikkelen, maar dat het onze hele opzet was, de Esperanto-sprekers een geschikt middel in handen te geven waarmee men het traditionele, klassieke taalgebruik op alle punten kan blootleggen. Dit hebben wij willen benadrukken door het woord ‘analytische’ aan de eerdere boektitel toe te voegen.

Beide bovenstaande citaten illustreren de door Kalocsay en Waringhien gevolgde aanpak van corpusbeschrijving en de daaruit afgeleide regelgeving. In het laatstgenoemde citaat (“... het geduld hebben opgebracht...”) klinkt ook een beetje een verontschuldiging door voor de resulterende taalbeschrijving, die met zijn zeshonderd pagina’s erg afsteekt tegen de zes pagina’s met zestien grammaticaregels in Zamenhof (1968/1887). De in 1985 gepubliceerde vijfde druk (Kalocsay en Waringhien 1985) is, afgezien van een aantal gecorrigeerde drukfouten, identiek aan Kalocsay en Waringhien (1980). De vijfde druk is al geruime tijd uitverkocht, wat tekenend mag zijn voor het gezag dat dit werk in de esperantofonie geniet. Uit een korte enquête die ik in 2004 heb gehouden onder een achttal redacteurs en rubrieksredacteurs van de tijdschriften *Revuo Esperanto*⁷¹ en *Monato*⁷² bleek dat zes van de acht Kalocsay en Waringhien (1980) boven op hun lijstje van grammaticale naslagwerken hadden staan.⁷³

***ABC-Gramatiko de Esperanto* ‘ABC-Grammatica van het Esperanto’**

ABC-Gramatiko de Esperanto (De Vleminck en Van Damme 1994) is een door de Vlamingen Christiane De Vleminck en Emile Van Damme geschreven overzichtsgrammatica waarin alle relevante onderwerpen uit de grammatica in alfabetische volgorde van *adjektivo* ‘adjectief’ tot *vortordo* ‘woordvolgorde’ behandeld worden. Het boek streeft met zijn opmaak in tabellen en kolommen en de vele voorbeelden

⁶⁸ Zie Kalocsay en Waringhien (1935).

⁶⁹ Dit is overgenomen in Kalocsay en Waringhien (1980: 7).

⁷⁰ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 15).

⁷¹ *Esperanto* is het maandblad van *Universala Esperanto-Asocio*.

⁷² *Monato* is een maandelijks verschijnend sociaal-cultureel opinieblad, uitgegeven bij de drukkerij van de Vlaamse Esperanto-Bond in Antwerpen.

⁷³ Persoonlijke e-mailcorrespondentie tussen 30 maart en 17 april 2004.

naar een hoog niveau van gebruiksvriendelijkheid en geniet een aanzienlijke populariteit. In 2002 en 2003 stond het werk vrijwel permanent op de bestsellerlijst van de Antwerpse uitgeverij van het boek.⁷⁴ Het is aannemelijk dat het, mede door zijn gebruiksvriendelijke redactie, gezag geniet bij een relatief groot publiek (het lezerspubliek van *Monato* en de klantenkring van de internetwinkel en uitgeverij van boeken, die ook *Monato* uitgeeft).

***Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko* ‘Volledig Handboek van de Esperanto-Grammatica’**

Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko (Wennergren: 2006) is een grammatica die zijn verbreiding vooral aan het internet dankt. Het internetdocument (de meest actuele versie op het moment van schrijven is versie 14 van 24 december 2005) is vrij te downloaden. De Zweed Bertilo Wennergren is verantwoordelijk voor het inbrengen van actualiseringen en voor de eindredactie. Hij wordt hierin bijgestaan door een internationale staf van medewerkers, onder wie professionele linguïsten. De doelgroep van het werk bestaat uit “gewone esperantisten die de grammatica, de woordvorming, het schrijven en spreken van de Internationale Taal willen bestuderen”.⁷⁵ Enigszins in de stijl van De Vleminck en Van Damme (1994) legt Wennergren (2006) de nadruk op het gebruiksgemak en niet op gedetailleerde theoretische uitweidingen. Het werk baseert zich vooral op het taalgebruik in het oeuvre van Zamenhof en geeft daaruit dan ook veel tekstvoorbeelden. Uit het resultaat van de boven genoemde enquête onder tijdschriftredacteuren, gehouden voordat Wennergren (2006) in druk verscheen, blijkt dat drie van de acht respondenten ook Wennergren als toetsgrammatica hanteerden.

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld *Monato* (2002 nr. 11: 29) en de daaropvolgende nummers t/m *Monato* (2003 nr. 10: 21).

⁷⁵ Zie Wennergren (2006: 13).

7 Regels en voorbeelden vanuit de esperantofonie

In 7 onderzoek ik concrete regels en voorbeelden uit bronnen die de gezagsfactor (zie 6.4) en de didactische factor (zie 6.5) van de esperantofonie vertegenwoordigen. In 7.1 geef ik een algemene toelichting op eigenschappen van woorden, woordsoorten en woordvolgorde in het Esperanto. Het daarop aansluitende bronnenonderzoek zal ik uitvoeren in de aan het slot van 6.5.2 bepaalde rangorde van prioriteiten, t.w.: in 7.2 woordvolgorde in het algemeen (al dan niet gerelateerd aan de accusatiefmarkering); in 7.3 woordvolgorde en het negatiepartikel *ne* ‘niet’; in 7.4 de plaats van A ten opzichte van N in een NP; in 7.5 de plaats van Adv ten opzichte van V; in 7.6 de relatieve plaatsing van O en IO. Elk van de hoofdstukken 7.2 t/m 7.6 wordt ingeleid door een voor het Esperanto specifieke grammaticale toelichting en wordt afgesloten met een lijst van inputs voor nader onderzoek. Deze zijn medebepalend voor de in 9 te formuleren onderzoeksvragen, die het tekstonderzoek (10) en het experimentele onderzoek (11) aansturen.

7.1 Woorden, woordsoorten en woordvolgorde in het Esperanto

De woordenlijst in Zamenhof (1968/1887) en het ‘Universeel Woordenboek’ als onderdeel van Zamenhof (1963/1905) (zie 6.4.1 en 6.4.2) zijn ingericht als alfabetisch geordende lijsten van elementen die Zamenhof zelf *vortoj* ‘woorden’ noemde en waarbij hij geen onderscheid maakte tussen de verschillende soorten elementen.⁷⁶ In navolging van Kalocsay en Waringhien (1980) en met gebruikmaking van de morfologische terminologie van Matthews (1982) deel ik alle tot Zamenhofs ‘woorden’ behorende elementen als volgt in:

1. Lexicale morfemen, die in de Esperanto-literatuur algemeen *radikoj* ‘wortels’ genoemd worden. Waringhien (1970: 895) definieert een wortel als “het laatste analyseerbare element van de taal, de basis (al dan niet als zelfstandig woord voorkomend) waaruit andere woorden worden gevormd door toevoeging van affixen of op andere wijze”. In Waringhien (2002: 946) luidt de definitie van wortel: “lexicaal morfeem, waaruit verschillende woorden gevormd kunnen worden door toevoeging van affixen, foneemwijziging of op andere wijze”. De toevoeging “al dan niet als zelfstandig woord voorkomend” uit de oudere definitie helpt ons, de presentatie van een gebonden morfeem als *dom* ‘huis’ (*dom* in Zamenhof 1963/1905: 154) te onderscheiden van die van een vrij morfeem als *dum* ‘gedurende’ (*dum* in Zamenhof 1963/1905: 155).
2. Lexicale affixen, waaronder suffixen voor compositie en prefixen en suffixen voor derivatie. Deze affixen zijn gebonden morfemen en spelen een rol in de woordvormingsprocessen.
3. Flexiesuffixen, die in de Esperanto-literatuur algemeen *finajoj* ‘uitgangen’ genoemd worden. Deze suffixen zijn gebonden morfemen en spelen een rol in de syntaxis: de woordsoortmarkeerders *-o*, *-a*, *-e*, *-i* transformeren gebonden lexicale elementen uit de categorieën 1 en 2 hierboven in syntactisch

⁷⁶ Zie voor een overzicht van Zamenhofs terminologie: Kalocsay en Waringhien (1980: 371).

bruikbare zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, bijwoorden en infinitieven; de uitgangen *-as*, *-is* en *-os* creëren finiete werkwoordsvormen in de tegenwoordige, verleden en toekomstige tijd; de uitgang *-us* staat voor de voorwaardelijke wijs en de uitgang *-u* voor de imperatief/volitief; de uitgang *-j* markeert het meervoud en de uitgang *-n* de accusatief.

In Zamenhofs terminologie zijn alle eidelementen van de taal dus ‘woorden’, die in de alfabetische ordening in een woordenboek alle dan ook dezelfde status hadden. Ook in moderne woordenboeken wordt in de alfabetische rangschikking van de lemma’s vaak geen onderscheid gemaakt tussen gebonden en vrije lexicale morfemen, lexicale affixen en flexiesuffixen (zoals in Waringhien 2002), of worden alleen de flexiesuffixen uitgezonderd (zoals in De Smedt 2004). Het oude onderscheid tussen gebonden lexicale morfemen (die in Zamenhof 1968/1887 en 1963/1905 op een ‘eindigen’) en vrije lexicale morfemen (zonder ‘) wordt doorgaans nog steeds zichtbaar gemaakt. In een twee- of meertalig woordenboek worden de Esperanto-elementen uit categorie 1 altijd als ‘woorden’ vertaald weergegeven. Het gaat hier in alle gevallen om vertegenwoordigers uit de open klassen van zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden. De elementen uit de categorieën 2 en 3 worden geparafraseerd weergegeven. Zamenhof (1963/1905: 139-232) geeft van elk Esperanto-lemma een Franse, Engelse, Duitse, Russische en Poolse vertaling of omschrijving. Elke wortel (gebonden lexicaal morfeem) is op deze wijze in vijf talen als woord vertaald. Aan de hand van deze vertalingen kan men aan elke wortel een ‘klasse’ toekennen, die men in andere talen ‘woordklasse’ zou noemen: N, A of V. Kalocsay en Waringhien (1980: 375) hebben de zorgvuldigheid aangetoond waarmee Zamenhof de woordklassen N, A en V op morfeemniveau definieerde. Bij vrije morfemen als voorzetsels, die vormelijk identiek zijn aan syntactisch bruikbare woorden, vallen de klasstoekenningen op morfeem- en woordniveau samen.

De woordklasstoekenning op morfeemniveau, in de Esperanto-literatuur bekend als ‘het grammaticale karakter van de wortels’, is door Zamenhof nooit expliciet in de vorm van een woordtheorie uitgewerkt. Aan de hand van het taalgebruik van Zamenhof zelf en van veel andere auteurs hebben anderen zo’n theorie wel ontwikkeld (zie o.a. De Saussure 1969/1911, 1969/1915, 1916; Kalocsay 1963/1931). De Esperanto-Academie heeft in 1967 het principe van ‘het grammaticale karakter van de wortels’ erkend.⁷⁷ De morfologische beschrijving in Kalocsay en Waringhien (1980: 374) is hierop gebaseerd. Ook De Vleminck en Van Damme (1994: 177-178) erkennen het principe, evenals Wennergren (2006: 517). Bovenstaande impliceert dat in een zin als (700):

(700) *La kato manĝis la muson.*
De kat at de muis.

⁷⁷ Zie <http://www.akademio-de-esperanto.org/decidoj/vortfarado/index.html> (uit *Aktoj de la Akademio D*).

de substantiviteit van zowel *kato* als van *muso* tweemaal gemarkeerd is, en wel door *kat* (N) en *o*, en door *mus* (N) en *o*. Zo is de verbaliteit van *manĝis* eveneens tweemaal gemarkeerd, en wel door *manĝ* (V) en door *is*.

Ter verdieping van deze inleiding in de materie van woorden, woordsoorten en woordvolgorde vervolg ik met een citaat uit *Esprimo de sentoj en Esperanto* ‘De uitdrukking van gevoelens in het Esperanto’ (Privat 2000), de oorspronkelijk in 1931 uitgegeven teksten van een serie colleges die Edmond Privat in het academisch jaar 1929-1930 aan de Universiteit van Genève had gegeven. De auteur schrijft hier:⁷⁸

Neem een zin die slechts uit de wortelvormen van woorden is opgebouwd, zoals *Jun knab renkont hieraŭ malriĉ hom sur pont apud vilaĝ* [JONG KNAAP ONTMOETEN GISTEREN ARM MAN OP BRUG BIJ DORP]. Deze zin is begrijpelijk op voorwaarde dat de [gekortwiekte] woorden een systematische volgorde vertonen.

De [syntactische] rol [van de woorden] moet in elke taal of door een conventionele plaatsing of door een conventionele vorm worden aangegeven. Dat komt het duidelijkst naar voren bij het maken van onderscheid tussen de agens en de patiens van een handeling. *Kat manĝ mus hieraŭ* [KAT ETEN MUIS GISTEREN] is geheel duidelijk, maar *Mus hieraŭ manĝ kat* [MUIS GISTEREN ETEN KAT] geeft reden tot twijfel, omdat in dit laatste voorbeeld zowel de volgorde als de markeringen ontbreken, en een van beide moet aanwezig zijn.

Dat de syntactische rol van de woorden in een zin óf door hun plaatsing óf door morfologische markeringen zou worden bepaald is een oversimplificatie van de werkelijkheid, die minder digitaal is dan Privat hier voorstelt. De meeste talen selecteren uit het grote aantal theoretisch mogelijke permutaties van een ongeordende combinatie van woorden een beperkt aantal functionele patronen, dat gehanteerd wordt voor bijvoorbeeld beweerende zinnen, vraagzinnen, focussering van informatie, enz. Er is op voorhand geen reden om aan te nemen dat dit in het Esperanto anders zou zijn en dat het Esperanto niet over een beperkt scala aan functionele woordvolgordes zou beschikken. In dat geval is de door Privat bedoelde flexie (markering van de uitgangen van de woorden) een aanvulling hierop. In Privats eerste voorbeeldzin in de tweede alinea van het bovenstaande citaat

(701) *Kat manĝ mus hieraŭ.*
KAT ETEN MUIS GISTEREN.

zijn de woorden *kato* ‘kat’, *manĝis* ‘at’ en *muson* ‘muis’ ontdaan van hun flexiesuffixen, resp. *-o* (N), *-is* (Pret) en *-o + -n* (N + Acc). Dat de zin desondanks goed interpreteerbaar blijft, volgt onder meer uit het feit dat de lexicale morfemen *kat*, *manĝ* en *mus* elk een woordsoort vertegenwoordigen (zie hierboven) en dus het patroon

⁷⁸ Zie Privat (2000: 12). Ik heb aan de tekst van Privat, die in een uiterst telegrafische stijl geschreven is, enkele verduidelijkingen tussen rechte haken ‘[...]’ toegevoegd.

NVN representeren, dat op zijn beurt semantisch als AgVPat of als PatVAg geïnterpreteerd kan worden. Onze van het Esperanto onafhankelijke buitentalige kennis stelt dat katten wel muizen eten, maar niet omgekeerd, zodat AgVPat het plausible patroon is. Daar de agens in een bedrijvende zin als (701) vaak samenvalt met S, en de patiens met O, resulteert ten slotte als meest waarschijnlijke syntactische patroon SVO. De zin *Kat manĝ mus hieraŭ* is dan een neutrale mededelende zin. Van de met (701) contrasterende tweede voorbeeldzin in dezelfde geciteerde alinea

(702) *Mus hieraŭ manĝ kat.*
MUIS GISTEREN ETEN KAT.

stelt de auteur dat de betekenisinterpretatie “reden tot twijfel” geeft.⁷⁹ In (702) is de zinsstructuur op grond van het grammaticale karakter van de lexicale morfemen net als in (701) te herkennen als NVN (de bepaling *hieraŭ* ‘gisteren’ is ten opzichte van (701) tussengeschoven, maar dat is hier irrelevant). Een interpretatie van NVN als AgVPat botst nu echter met onze buitentalige kennis van het gedrag van katten en muizen, zodat de interpretatie PatVAg de juiste moet zijn. Nemen we ook voor (702) aan dat Ag *by default* samenvalt met S, en Pat met O, dan is de resulterende woordvolgorde OVS, maar er is ook bij weglating van de flexiesuffixen, en dus maskering van de syntactische rollen van de beide nomina N, geen reden tot twijfel ten aanzien van de (semantische) betekenis van de zin. Ten hoogste kan vermoed worden dat de gemarkeerde volgorde OVS een bepaalde (pragmatische) bedoeling suggereert die aan de contextloze structuur van (702) niet zichtbaar is. In tegenstelling tot wat Privat stelt, is er geen reden tot twijfel aan de betekenis van de zin. En als die er wel zou zijn, dan zou Privat daarvoor een onjuiste oorzaak aanwijzen: het is immers niet zo, dat de volgorde “ontbreekt”, zij is alleen gemarkeerd ten opzichte van een andere (zoals uit 7.2 zal blijken: dominante) volgorde en draagt daardoor een bijzondere boodschap bij zich. Privats digitale benadering, óf een uitgang aan het woord óf een volgorde-effect, is in verschillende leerboeken bij de presentatie van de accusatief terug te vinden.

7.2 Een basisvolgorde in het Esperanto?

De hoogste prioriteit van aandacht voor woordvolgorde gaat volgens 6.5.2 uit naar woordvolgorde in het algemeen (al dan niet gerelateerd aan de accusatiefmarkering), ook te omschrijven als de volgorde van de hoofdargumenten S en O ten opzichte van het (finitie) verbum V (of V_f) in de zin. In dit hoofdstuk zal ik proberen vast te stellen of er op grond van de factoren gezag en didactiek een basisvolgorde in het Esperanto kan worden gepostuleerd. Connolly (1991: 17) maakt onderscheid tussen niet-statistisch (bijvoorbeeld pragmatisch) gemotiveerde en statistisch gedefinieerde (on)gemarkeerdheid, welke laatste numeriek onderbouwd is. De twee vormen van (on)gemarkeerdheid kunnen in theorie onafhankelijk van elkaar zijn, maar Connolly heeft het aannemelijk gemaakt dat zij met elkaar gecorreleerd zijn, en wel in die zin, dat het functionele effect van een gemarkeerde volgorde, zoals emfase, vaak het

⁷⁹ Zie Privat (2000: 12). S is in de traditionele Esperanto-grammatica dat zinsdeel dat de handeling verricht en O dat zinsdeel dat de handeling ondergaat.

resultaat is van de relatieve zeldzaamheid van voorkomen van de gekozen volgorde. Ik heb in het vervolg daarom in eerste aanzet gebruik gemaakt van tellingen van voorkomens van met elkaar concurrerende structuren, om de frequentiedistributie daarvan vast te stellen en op grond daarvan mogelijkwerwijs een patroon van numeriek onderbouwde ongemarkeerdheden of dominanties in gezamenlijk voorkomen met gemarkeerdheden of uitzonderlijkheden. De aldus vastgestelde patronen van dominantie/uitzonderlijkheid heb ik vervolgens getracht in verband te brengen met patronen van bijvoorbeeld pragmatisch gemotiveerde ongemarkeerdheid en gemarkeerdheid.

Volgens mijn hieronder staande definitie moeten de zinnen die op het bestaan van een basisvolgorde van hun constituenten worden onderzocht, voldoen aan de volgende criteria:

- (703)
1. De zinnen zijn hoofdzinnen.
 2. De zinnen zijn beweerende zinnen.
 3. Er komen twee nominale argumenten in de zin voor.
 4. De onder 3 bedoelde argumenten hebben dezelfde informatiewaarde.

Het eerste criterium is explicieter gesteld dan bij Greenberg (1963: 60) het geval was. Het vierde criterium kan tot een meer beperkende definitie leiden dan volgens Greenberg, die de informatiewaarde van zinselementen niet expliciet in zijn onderzoek betreft.

De voorbeeldteksten in Zamenhof (1968/1887), het 'Voorwoord' (Zamenhof 1963/1905: 43-49) en de 'Oefeningenbundel' (Zamenhof 1963/1905: 81-135) zijn de tekstcorpora die deel uitmaken van de *roots* (zie 6.4.5). Het voorbeeldproza in Zamenhof (1968/1887) is hiervan het oudst. Het 'Voorwoord' is een stukje proza van de auteur van de taal, dat achttien jaar taalpraktijk weerspiegelt. De 'Oefeningenbundel' is in de eerste plaats didactisch van opzet: de indeling van dit corpus in 42 paragrafen is exemplarisch voor de nieuwe taalgebruiker: uitgaande van het alfabet wordt men via de lettergreepstructuur en woordstructuur naar korte en later steeds gecompliceerdere zinnen gevoerd. Hierbij passeren steeds meer morfologische, morfosyntactische en syntactische aspecten de revue. Zinnen die aan de eerste drie criteria van (703) voldoen komt men in het corpus in ruime mate tegen. De 'Oefeningenbundel' bestaat voor een groot deel uit losse zinnen, die soms in een iets bredere context of in een contrastsituatie staan. Het zakelijk proza van de 'Oefeningenbundel' biedt een geschikt, zij het niet omvangrijk corpus voor het onderzoek naar een basisvolgorde, waaraan het actuele taalgebruik later getoetst kan worden.

Bij de toepassing van (703) vermeld ik, misschien ten overvloede, dat ik vraagzinnen en imperatiefzinnen niet heb meegerekend. Alleen expliciet tot uitdrukking gebrachte subjecten en objecten heb ik meebeschoofd. Van twee door *sed* 'maar' gecoördineerde zinnen als (704):

- (704) *Nia urbo havas bonajn policanojn, sed ne sufiĉe energian poliestron.*
 Onze stad heeft goede politieagenten, maar niet een voldoende energieke
 politiechef.
 (Zamenhof 1963/1905: 127)

is de tweede, elliptische zin, met het verzwegen *nia urbo havas* ‘onze stad heeft’ dus niet meegerekend. Van zinnen die met een uitroepeteken eindigen neem ik aan dat Zamenhof hieraan een bijzondere expressieve lading heeft willen meegeven die verder strekt dan een strikt neutrale mededeling. Zulke zinnen heb ik in de analyse dan ook niet meegenomen. Uitgaande van de criteria 1, 2 en 3 in (703), en criterium 4 voor nadere analyse open latend, tel ik in Zamenhof (1968/1887) zes relevante zinnen, met vijf maal SVO en één maal VSO.⁸⁰ Dit laatstgenoemde geval is:

- (705) ... *kaj nomis Dio la lumon tago, ...*
 V S O
 ... en noemde God het licht dag, ...
 ... en God noemde het licht de dag, ...

De zin (705) lijkt een stilistische calque uit de bijbel (*appellavitque lucem diem* lett. ‘noemde-en het licht de dag’), naar analogie van andere voorbeelden in de onmiddellijke nabijheid met VS: *creavit Deus caelum et terram* (lett. ‘schiep God hemel en aarde’) en *dixitque Deus fiat lux* (lett. ‘zei-en God [er] zij licht’).

Uitgaande van de criteria 1, 2 en 3 in (703), en criterium 4 voor nadere analyse open latend, tel ik in het ‘Voorwoord’ van Zamenhof (1963/1905) veertien relevante zinnen, met elf maal SVO, één maal OVS en twee maal OSV. Het patroon SVO is ook hier dominant. Ik onderzoek hieronder de gevonden niet-SVO-constructies (–SVO).⁸¹

Het OVS-geval is:

- (706) ...*senkompare pli grandan danĝeron prezentus la ŝanĝado (...).*
 O V S
 ...een onvergelykelyk groter gevaar zou opleveren de verandering (...).
 ...de verandering (...) zou een onvergelykelyk groter gevaar opleveren.
 (Zamenhof 1963/1905: 46)

In het origineel van (706) krijgt het subject *ŝanĝado* ‘verandering’ in de zin bijzondere nadruk door een afwijkend lettertype. S is daarom als focus interpreteerbaar: OVS_F.⁸²

De twee OSV-gevallen zijn:

⁸⁰ De criteria 1, 2 en 3 zijn objectief vast te stellen aan de hand van de vorm van de zin. Criterium 4 vergt een analyse van de vermoede bedoeling van de auteur en is, zo deze al te achterhalen is, subjectiever.

⁸¹ Het teken ‘–’ betekent ‘niet’; –SVO betekent dus niet-SVO, d.w.z. elke willekeurige andere permutatie van {S,V,O} die niet SVO is. Hier tegenover staat +SVO of kortweg SVO.

⁸² Zie voor mijn definitie van focus 8.4.

- (707) *Tiujn ĉi (...) principon la esperantistoj volu ĉiam bone memori.*
 O S Aux
 Dit (...) principe de esperantisten gelieve altijd goed onthouden.
 Laten de esperantisten dit (...) principe altijd goed onthouden.
 (Zamenhof 1963/1905: 44)
- (708) *Tiujn ĉi tri verkojn la aŭtoro de Esperanto rigardadis ĉiam ...*
 O S V
 Deze drie werken de auteur van het Esperanto beschouwde altijd ...
 De auteur van het Esperanto beschouwde deze drie werken altijd ...
 (Zamenhof 1963/1905: 44)

Het “principe” in (707) is in de originele context door de eraan voorafgaande zin het topic, dat in de zinsinitiële schakelpositie in (707) wordt aangehaald. In de aan (708) voorafgaande context worden de “drie werken” van Zamenhof expliciet opgesomd. Zij vormen het topic van het discours, hetgeen door O in de schakelpositie voorop in de zin wordt onderstreept. De zinnen (706) t/m (708) met OVS_F en O_TSV zijn om bovengenoemde redenen onvoldoende informatieneutraal om te voldoen aan criterium 4 van (703).⁸³

Weer uitgaande van de criteria 1, 2 en 3 in (703), en criterium 4 voor nadere analyse open latend, tel ik in de ‘Oefeningebundel’ van Zamenhof (1963/1905) 39 relevante zinnen, met 36 maal SVO en drie maal OSV. Evenals in het ‘Voorwoord’ blijkt SVO het dominante patroon te zijn. De drie gevallen van OSV zijn:

- (709) *La sepan tagon de la semajno Dio elektis, ke ĝi estu pli sankta, ...*
 O S V
 De zevende dag van de week God koos, dat deze heiliger zou zijn ...
 God koos de zevende dag van de week als heiliger ...
 (Zamenhof 1963/1905: 91)
- (710) *Al homo, pekinta senintence, Dio facile pardonas.*
 O S V
 Een onopzettelijke zondaar, God gemakkelijk vergeeft.
 God vergeeft gemakkelijk een onopzettelijke zondaar.
 (Zamenhof 1963/1905: 106)
- (711) *Johanon (...) iliaj gepatroj nomas Johanĉjo (...).*
 O S V BepGst
 Johannes (...) hun ouders noemen Jantje (...).
 Johannes (...) worden door hun ouders Jantje (...) genoemd.
 (Zamenhof 1963/1905: 129)

Zin (709) maakt onderdeel uit van een paragraaf, waarin zin na zin hoofd- en rangtelwoorden in herkenbare verbanden gedemonstreerd worden (Zamenhof

⁸³ Zie voor mijn definitie van topic 8.4.

1963/1905: § 12). Telwoorden zijn het topic van deze paragraaf. In (709) slaat het object *La sepan tagon de la semajno* ‘De zevende dag van de week’ in zinsinitieële positie de brug naar alle voorgaande zinnen, met name naar de rechtstreeks eraan voorafgaande zin, waarin een rangtelwoord tweemaal gekoppeld is aan het woord *tago* ‘dag’. Een overeenkomstige verklaring kan worden gegeven voor zin (710): het topic in deze paragraaf wordt gevormd door de vele mogelijke deelwoordconstructies, zowel passieve als actieve, attributief gebruikte deelwoorden en deelwoorden in beknopte bijzinnen (Zamenhof 1963/1905: § 22). In (710) staat O *Al homo pekinta senintence* ‘(Aan) een mens die onopzettelijk gezondigd heeft’ (waarin het attributieve *pekinta* ‘gezonderd hebbende’ een van de vele voorbeelden is) als vele andere voorbeelden vooraan in de zin.⁸⁴ In (711) vertegenwoordigt het eerste zinsdeel *Johanon* (...) ‘Johannes (...)’ een reeks van zeven voornamen, waarvan *Johanon* ‘Johannes’ de eerste is, en het tweede *Johanĉjo* (...) ‘Jantje (...)’ een overeenkomstige reeks van zeven koos- of roepnamen plus tien varianten daarop, waarvan *Johanĉjo* ‘Jantje’ weer de eerste is. Zin (711) is de laatste in een paragraaf, die geheel gewijd is aan het gebruik van het augmentatieve suffix *-eg* en het diminutieve suffix *-et* (Zamenhof 1963/1905: § 38). Gaan we er op grond van de zich steeds sterker aandienende dominantie van SVO van uit dat SVO-BepGst het *default*-patroon zou vertegenwoordigen, dan zou het uit zeven leden bestaande O onmiddellijk gevolgd worden door de uit zeven leden plus tien varianten bestaande bepaling van gesteldheid (volgens de handeling), BepGst. Een scheiding van deze twee lange opsommingen lijkt dan ook op zijn plaats, en deze is hier gerealiseerd door de vooropplaatsing van O, waardoor uiteindelijk het patroon OSV-BepGst ontstaat. In het geval van (711) lijkt de complexiteit van twee botsende constituentenstructuren een verklaring te geven voor de vooropplaatsing van O, in ieder geval voor de scheiding van O en BepGst. Als alternatief had Zamenhof ook het patroon BepGst-SVO kunnen kiezen, met handhaving van het dominante SVO. Een exemplarische opsomming van zeventien voorbeelden van het nieuwe element in deze paragraaf (de koosnaamsuffixen *-ĉj* en *-nj* tegenover het diminutief *-et*) lijkt mij echter zinsfinaal een groter mnemonisch effect te sorteren dan zinsinitieel. Bovendien staat bij de gemaakte keuze van OSV-BepGst een bekende reeks eigennamen voorop, en een reeks daaruit afgeleide koosnamen daarachter, hetgeen een natuurlijke volgorde weerspiegelt. In alle gevallen blijken er goede communicatieve redenen te zijn om –SVO te verkiezen boven +SVO. Deze zinnen voldoen niet aan criterium 4, dat van de informatieneutraliteit.

Vat ik de corpora uit Zamenhof (1968/1887) en Zamenhof (1963/1905) samen, dan resulteert een totaal bestand van $6 + 14 + 39 = 59$ zinnen die voldoen aan de criteria 1 t/m 3 in (703). Van deze zinnen hebben er $5 + 11 + 36 = 52$ SVO als woordvolgorde (zie 7.2.4, tabel 7-1, de eerste rij). Zeven –SVO-constructies zijn geattesteerd, welke alle niet-informatieneutraal (–Neutr) zijn. –SVO-constructies die voor pragmatisch ongemarkeerd ofwel informatieneutraal in aanmerking zouden kunnen komen (–SVO, +Neutr) zijn in dit corpus niet geattesteerd. Dit geeft het volgende beeld van gecombineerde voorkomens:

⁸⁴ *Al homo* ‘Aan een mens’ is bij het werkwoord *pardonni* ‘vergeven’ equivalent aan *homon* ‘een mens’ in de accusatief.

–SVO –Neutr d.w.z.: –Neutr met –SVO komt voor
 –SVO +Neutr d.w.z.: +Neutr met –SVO komt niet voor

Veel van de frequente SVO-constructies (+SVO) zijn a.h.w. contextloze voorbeeldstellingen en daarmee als informatieneutraal aan te nemen (+Neutr). Andere, daarentegen, zijn in een context ingebed, maar een uitspraak over de informatiestatus van S en O is moeilijk te geven.⁸⁵ Bij gebrek aan beter is de veiligste aanname dat +SVO met zowel +Neutr als –Neutr kan voorkomen. Hieruit resulteert het volgende beeld:

+SVO +Neutr d.w.z.: +Neutr met +SVO komt voor
 +SVO –Neutr d.w.z.: –Neutr met +SVO wordt aangenomen

De combinatie van bovenstaande gepaarde patronen van voorkomen (of mogelijk voorkomen) zou compatibel zijn met de implicatie:

Als +Neutr dan +SVO

hetgeen zou suggereren dat het bestand in Zamenhof (1963/1905) volgens (703) SVO als *basisvolgorde* zou hebben.

Het corpusonderzoek in Gledhill (2000), dat ook een onderzoek naar een eventuele basisvolgorde behelst, beschouwt niet alleen zinnen met nominale argumenten, maar ook met pronominale. Om deze reden, en met het oog op een mogelijk nader onderzoek naar de criteria voor {S,V,O}-permutaties, zal ik de corpora van Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905) aanvullend onderwerpen aan de volgende drie analyses:

- Nominale S met pronominale O: S_{Nom} met O_{Pron} (zie 7.2.1).
- Pronominale S met nominale O: S_{Pron} met O_{Nom} (zie 7.2.2).
- Pronominale S met pronominale O: S_{Pron} met O_{Pron} (zie 7.2.3).

In 7.2.4 volgt dan een samenvatting van het onderhavige hoofdstuk en van de hoofdstukken 7.2.1 t/m 7.2.3.

7.2.1 Nominale subjecten met pronominale objecten

In Zamenhof (1968/1887) tref ik aan:

(712) ... kaj la animo de Dio sin portis super la akvo.
 S ‘O’ V
 ... en de geest van God zich begaf boven het water.
 ... en de geest van God begaf zich boven het water.
 (Zamenhof 1968/1887: 22)

⁸⁵ Bij afwezigheid van andere clues dan de woordvolgorde lijkt pragmatische ongemarkeerdheid binnen een discours moeilijk te bewijzen.

Het niet-referentiële deel *sin* van het predikaat *portis* in (712) is vormelijk identiek aan het wederkerend voornaamwoord *sin* ‘zich’ en staat in een positie die dit als object kan innemen. Een alternatief voor (712) zou zijn: ... *kaj la animo de Dio portis sin super la akvo*, waarin *sin* in de objectpositie van SVO zou staan. Ondanks het oneigenlijk object ‘O’ in (712) reken ik deze constructie tot SOV. In het ‘Voorwoord’ van Zamenhof (1963/1905) tref ik slechts één keer de combinatie {S_{Nom}, O_{Pron}} aan. De betreffende zin heeft SVO.⁸⁶ In het subcorpus van de ‘Oefeningbundel’ van Zamenhof (1963/1905) tel ik 20 zinnen met de combinatie {S_{Nom}, O_{Pron}}. Hiervan hebben er tien de SVO-structuur, zes OVS, drie SOV en één VOS. Ik onderzoek hieronder de (–SVO)-structuren en geef van elke categorie expliciete zinsvoorbeelden. De volgende zin toont ‘O’-V-S:

- (713) *Super la tero sin trovas aero.*
 ‘O’ V S
 Boven de aarde zich bevindt lucht.
 Boven de aarde bevindt zich lucht.
 (Zamenhof 1963/1905: 111)

Net als in (712) reken ik het ‘O’ *sin* als O. In (713) kan men in S de nieuwe informatie zien, die in de zin gebracht wordt, en hieruit de positie van S verklaren. De keuze voor O-V in plaats van V-O staat hier echter los van. Een vergelijkbare redenering geldt voor (714):

- (714) *En mia skribotablo sin trovas kvar tirkestoj.*
 ‘O’ V S
 In mijn bureau zich bevinden vier laden.
 In mijn bureau bevinden zich vier laden.
 (Zamenhof 1963/1905: 118)

De zinnen (713) en (714) zijn exemplarisch voor de andere vier in de groep met OVS (Zamenhof 1963/1905: 111 tweede geval, 120, 124 en 129). Het zijn alle constructies met het werkwoord *sin trovi* (of *trovi sin*) ‘zich bevinden’, mogelijk overgenomen in het Esperanto onder invloed van brontaalmodellen van het type ‘vinden’ > ‘zich vinden’ als in het Frans *trouver* > *se trouver* en het Russisch *находить* > *находиться*. Het is volgens Waringhien (2002: 1186) een figuurlijke variant van de vorm *troviĝi* (*trov|iĝi* letterlijk: ‘vinden|worden’ als mediale vorm ‘te vinden zijn’). Waringhien (1959: 268) schrijft dat bij Zamenhof *sin* in vervoegingen van *sin trovi* oorspronkelijk consequent preverbaal stond, maar dat het gebruik van *sin trovi* in de betekenis van ‘zich bevinden’ bij hem vanaf 1900 niet meer voorkwam. Het is in dit licht begrijpelijk dat Waringhien in zijn redactie van Zamenhof (1992), de meest recente bewerking van Zamenhof (1903), een woordgroep als *sin (ne) trovas* ‘bevindt zich (niet)’ vervangen heeft door *(ne) troviĝas*.⁸⁷ In de zes geattesteerde zinnen in Zamenhof (1963/1905) staat het voornaam-

⁸⁶ Zie Zamenhof (1963/1905: 48).

⁸⁷ Zie Zamenhof (1992: 13).

woord *sin* ‘zich’ consequent in preverbale positie, zoals dat ook in het Frans het geval zou zijn (*se trouve, se trouvent, se trouvaient*, enz.).

SOV vind ik in:

- (715) *La instruanto lin ne punus.*
 S O V
 De onderwijzer hem niet zou straffen.
 De onderwijzer zou hem niet straffen.
 (Zamenhof 1963/1905: 103)

en in Zamenhof (1963/1905: 105): *La filo de la reĝo (...) sin renkontis* ‘De zoon van de koning (...) ontmoette haar’ en in Zamenhof (1963/1905: 121): *(...), sed mia frato tuj ĝin denove malfermis* ‘(...), maar mijn broer opende het onmiddellijk weer’. In deze drie zinnen is het pronominale object een anaforische referentie naar een onmiddellijk daarvoor genoemde referent, en om deze reden als topic en/of thema te interpreteren.⁸⁸ Ten slotte tel ik één geval van VOS:

- (716) *Sur (...) kampoj paŝtas sin grandaj brutaroj, (...).*
 V ‘O’ S
 Op (...) velden grazen grote kuddes, (...).
 (Zamenhof 1963/1905: 123)

Het werkwoord *paŝti* ‘doen grazen’ is gemodelleerd volgens het Russische transitieve *пасты*, dat overeenkomst vertoont met de Romaanse wortelvorm *pas-*, vgl. het Franse *paître* en het Italiaanse *pascolare*.⁸⁹ Het intransitief gebruik van dit werkwoord verklaart de toevoeging van *sin* ‘zich’, dat hier, in tegenstelling tot de zes gevallen met *sin trovi* (zie hierboven), in postverbale positie staat. Deze constructies lijken *sin* ‘zich’, wellicht mede bepaald door de ritmische structuur van de zin, in vrije variatie zowel pre- als postverbaal te aanvaarden. Zamenhof (1963/1905: 101) geeft ook een voorbeeld van reflexiviteit in de eerste persoon: *Mi lavis min en mia ĉambro* ‘Ik waste me in mijn kamer’ met *min* ‘me’ postverbaal na *lavis* ‘waste’. De resultaten van bovenstaande analyses staan samengevat in 7.2.4, tabel 7-1, tweede rij.

7.2.2 Pronominale subjecten met nominale objecten

In Zamenhof (1968/1887) tel ik zeven relevante zinnen met S_{Pron} en O_{Nom} , waarvan vier met de SVO-structuur. Twee zinnen vertonen OSV-BepGst, waarin een scheiding van O en BepGst voor de hand ligt. Er is één geval van SOV, waarin O, ingeleid door het focuspartikel *eĉ* ‘zelfs’ sterk benadrukt wordt. In het ‘Voorwoord’ van Zamenhof (1963/1905) tel ik twaalf relevante zinnen met S_{Pron} en O_{Nom} , waarvan tien met de SVO-structuur. De twee zinnen met een afwijkend patroon hebben OSV, zoals in het voorbeeld:

⁸⁸ Zie voor mijn definitie van thema 8.4.

⁸⁹ Zie Vilborg (1995: 52).

- (717) *Leĝan sankcion* ili ricevos nur en tia okazo, ...
 O S V
 Wettelijke erkenning zij zullen ontvangen pas in het geval, ...
 Wettelijke erkenning zullen ze pas krijgen, wanneer ...
 (Zamenhof 1963/1905: 49)

In (717) is sprake van emfase of focussing van het object *Leĝan sankcion* ‘wettelijke erkenning’.

In het subcorpus van de ‘Oefeningenbundel’ van Zamenhof (1963/1905) tel ik 131 zinnen met de constructie $S_{\text{Pron}}-O_{\text{Nom}}$. Hiervan hebben 119 zinnen SVO en 12 OSV. Ik concentreer mijn hieronder volgende overzicht op de (–SVO)-constructies (alle OSV). De volgende tot voorbeeld dienende zin met OSV is bij nadere beschouwing van de context niet informatieneutraal:

- (718) *La tempon venontan* neniu ankoraŭ konas.
 O S V
 De komende tijd niemand nog kent.
 Niemand kent nog de toekomst.
 (Zamenhof 1963/1905: 106)

In de paragraaf waarin (718) voorkomt, vormen deelwoordconstructies het topic, dat aan de hand van een lange reeks voorbeeldzinnen wordt geïllustreerd (Zamenhof 1963/1905: § 22). Het object waarin zich het toekomstend deelwoord *venontan* ‘zullende komen’ bevindt, staat door vooropplaatsing zinsinitieel.

Een vergelijkbare analyse kan worden toegepast op de volgende tien zinnen: *La montritajn naŭ vortojn ni konsilas bone ellerni* ‘De getoonde negen woorden raden we aan goed te leren’ (Zamenhof 1963/1905: 116, met topic-vooropplaatsing); *Lernolibron oni devas ne tralegi, sed tralerni* ‘Een leerboek moet men niet doorlezen, maar doorwerken’ (Zamenhof 1963/1905: 118, object verdrongen naar de zinsinitieele positie door de emfatische focussing van *ne tralegi* ‘niet doorlezen’, dat onmiddellijk gevolgd wordt door de tegenpool *sed...* ‘maar...’); en op acht gevallen met vooropplaatsing van het voorbeeld waar de zin om draait: *Diplomatiiston oni povas ankaŭ nomi diplomato, sed fizikiston oni ne povas nomi fiziko* ‘Een diplomatiisto kan men ook *diplomato* noemen, maar een *fizikisto* kan men geen *fiziko* noemen’ (Zamenhof 1963/1905: 120); *Ŝteliston neniu lasas en sian domon* ‘Een dief laat niemand zijn huis binnen’ (Zamenhof 1963/1905: 127); *Malsaĝulon ĉiu batas* ‘Een domoor wordt door iedereen geslagen’ (Zamenhof 1963/1905: 127-128); *Pli grandan paperujon mi portas sub la brako* ‘Een grotere aktetas draag ik onder mijn arm’ (Zamenhof 1963/1905: 132); *Eĉ la plej nekredeblajn aferojn (...) li tuj kredas* ‘Zelfs de meest ongelooflijke zaken (...) gelooft hij grif’ (Zamenhof 1963/1905: 133); *Eĉ unu polveron vi ne trovos sur lia vesto* ‘Geen stofje zul je vinden op zijn kleding’ (Zamenhof 1963/1905: 133) en *La (tre malmultajn) vortojn kun -um oni devas lerni, kiel simplajn vortojn* ‘De (zeer weinige) woorden met -um moet men als gewone woorden leren’ (Zamenhof 1963/1905: 134).

Het laatste geval van OSV is:

- (719) *Ĉemizojn, (...) kaj (...) objektojn ni nomas tolaĵo.*
 O S V BepGst
 Hemden, (...) en (...) voorwerpen wij noemen linnengoed.
 Hemden, (...) en (...) voorwerpen noemen wij linnengoed.
 (Zamenhof 1963/1905: 125)

In dit geval bestaat het volledige object in het origineel uit een opsomming van vier substantieven en twee adjectieven. Het lijkt hierdoor moeilijk dit complexe object tezamen met de bepaling van gesteldheid *tolajaĵo* ‘linnengoed’ postverbaal te plaatsen (SVO-BepGst), zodat met O-verplaatsing OSV-BepGst ontstaat. Gezien het feit dat het suffix *-aĵ* topic van deze paragraaf is, was vooropplaatsing van *tolajaĵo* ‘linnengoed’ als schakel met de voorgaande context, en daarmee achterplaatsing van het complexe object, mogelijk geweest: *Tolajaĵo ni nomas ĉemizojn, kolumojn, manumojn kaj ceterajn similajn objektojn*, maar net als in (711) heeft waarschijnlijk de overweging geprevaleerd, de nieuwe afleiding te laten volgen op het bekende uitgangswoord. De resultaten van bovenstaande analyse staan samengevat in 7.2.4, tabel 7-1, derde rij.

7.2.3 Pronominale subjecten met pronominale objecten

In Zamenhof (1968/1887) tel ik één geval van $S_{\text{Pron}}-O_{\text{Pron}}$. Het gaat hier om de constructie SAuxOV, die ik tot SOV reken. In het ‘Voorwoord’ van Zamenhof (1963/1905) vind ik twee zinnen van het type $S_{\text{Pron}}-O_{\text{Pron}}$, beide met een SOV-structuur:

- (720) *Mi ĝin lasis en tiu ĉi libro ...*
 S O V
 Ik het liet in dit boek ...
 Ik heb het in dit boek ... gelaten ...
 (Zamenhof 1963/1905: 45)

en *...ni tion ĉi vidas...* (lett. ‘...wij dit zien...’, d.w.z. ‘...wij zien dit...’, Zamenhof 1963/1905: 48). De tweede zin is een voorbeeld van een aanwijzend voornaamwoord als object.

In het subcorpus van de ‘Oefeningenbundel’ van Zamenhof (1963/1905) tel ik 38 zinnen met $\{S_{\text{Pron}}, O_{\text{Pron}}\}$, waarvan 29 met SVO en 9 met SOV. Ik vermeld hieronder de (–SVO)–constructies (alle SOV): (...), *sed mi lin ne amas* ‘(...), maar ik houd niet van hem’ (Zamenhof 1963/1905: 100), *Mi ĝin ankoraŭ ne serĉis* ‘Ik heb het nog niet gezocht’ (Zamenhof 1963/1905: 103), *Mi lin vekis* ‘Ik heb hem gewekt’ (Zamenhof 1963/1905: 103), *Mi ĝin mangis* ‘Ik heb hem opgegeten’ (Zamenhof 1963/1905: 106), *Vi lin pli estimus* ‘Je zou meer achting voor hem hebben’ (Zamenhof 1963/1905: 111), *Mi ĝin fermis* ‘Ik deed het dicht’ (Zamenhof 1963/1905: 121) en *Mi ĝin tuj redonis al li* ‘Ik heb het hem onmiddellijk teruggegeven’ (Zamenhof

1963/1905: 134). In alle gevallen gaat het om eenlettergrepige objecten in de topic-rol. De zin

- (721) *Kvinope ili sin jētis sur min.*
 S O V
 Met zijn vijven zij zich wierpen op mij.
 Met zijn vijven wierpen zij zich op mij.
 (Zamenhof 1963/1905: 95)

met het wederkerend voornaamwoord *sin* in preverbale positie herinnert aan (714) met OVS en (716) met VOS, naar aanleiding van de werkwoorden *trovi sin* ‘zich bevinden’ en *pašti sin* ‘grazen’. De zin *Mi volis lin bati* ‘Ik wilde hem slaan’ (Zamenhof 1963/1905: 100) is contextloos, net als (721) en vertoont SOV ten opzichte van *bati* ‘slaan’, wellicht om ritmische redenen. De resultaten van bovenstaande analyse staan samengevat in 7.2.4, tabel 7-1, vierde rij.

7.2.4 **Woordvolgorde in de roots: conclusie**

De volgende tabel 7-1 vat de analyses van bewerende hoofdzinnen in Zamenhof (1968/1887, 1963/1905) samen:

	Aantal	SVO	OSV	SOV	OVS	VOS	VSO
1. S _{Nom} met O _{Nom}	59	52	5		1		1
2. S _{Nom} met O _{Pron}	22	11		4	6	1	
3. S _{Pron} met O _{Nom}	157	137	18	2			
4. S _{Pron} met O _{Pron}	42	29		13			
Totalen	280	229	23	19	7	1	1

Tabel 7-1: Woordvolgordes in bewerende hoofdzinnen in Zamenhof (1968/1887) en Zamenhof (1963/1905)

De analyse van alle mededelende hoofdzinnen in Zamenhof (1963/1905) bevestigt de uitspraken in Wells (1989) en Gledhill (2000) ten aanzien van de (statistische) dominantie van SVO. In het onderzochte corpus (de rijen 1 t/m 4 in tabel 7-1) hebben $229/280 = 82\%$ van de relevante zinnen SVO.⁹⁰

De slotconclusie van 7.2 was dat de zinnen in de *roots* die voldoen aan alle door mij gehanteerde vier voorwaarden van (703), compatibel zijn met een veronderstelde basisvolgorde SVO. Rij 1 in tabel 7-1 vertegenwoordigt dit geval met $52/59 = 88\%$. Beschouw ik mededelende hoofdzinnen met nominale én pronominale subjecten en objecten (7.2.1 t/m 7.2.3), dan is ook in deze deelverzameling, waarnaar de rijen 2 t/m 4 in tabel 7-1 verwijzen, sprake van een grote dominantie van SVO: $177/221 = 80\%$. In 7.2.1 t/m 7.2.3 heb ik een aantal (–SVO)-constructies geïdentificeerd als

⁹⁰ De notatie 229|280 betekent 229 voorkomens op een totaal van 280.

niet-neutraal uit het oogpunt van de pragmatiek. Dit is medeverklarend voor het voorkomen van (–SVO)-constructies, maar de distributie van deze laatste is totaal anders dan bij de nominale argumenten in rij 1. Ten eerste komt SOV in rij 1 in het geheel niet voor, maar deze constructie is de tweede grootste minderheidsgroep in rij 2 t/m 4. Rij 1 telt 7|59 constructies die –SVO zijn (12%); rij 2 telt 11|22 –(SVO)-constructies (50%); rij 3 telt 20|157 –(SVO)-constructies (13%); rij 4 telt 13|42 –(SVO)-constructies (31%). De neiging tot verlaten van SVO is maximaal bij een maximaal structureel onderscheid tussen een nominaal S en een pronominaal O (rij 2), en is ongeacht het karakter van S minimaal bij O_{Nom} (rijen 1 en 3). Hiermee lijkt het volgende aangetoond:

- Volgens de definitie in (703) is de basisvolgorde in de *roots* SVO.
- De veruit dominante volgorde, ook bij niet-nominale argumenten, is SVO.
- Er is bij nominale *en* bij niet-nominale argumenten een pragmatische beïnvloeding van de zinsbouw.
- Niet-nominale argumenten (in het bijzonder pronominaal objecten) wijzen op een toegevoegde structurele beïnvloeding van de zinsbouw, in die zin dat zij vóór het werkwoord kunnen staan.

7.2.5 Leer- en stijlboeken

Leer- en stijlboeken zijn op het punt van algemene uitspraken over woordschikking ruwweg in drie categorieën in te delen, die ik hieronder achtereenvolgens de revue zal laten passeren. Binnen de drie groepen heb ik de leermiddelen zoveel mogelijk chronologisch geordend, zodat een overzicht geboden wordt van de spreiding in de tijd. Ik heb Nederlandstalige citaten in de oorspronkelijke spelling weergegeven en alleen de vele verschillende manieren van prominentieverlening in de originele teksten (vet, cursief, onderstreept e.d.) op cursivering (resp. decursivering binnen een cursieve tekst) geünificeerd. De classificatie is enigszins ruw en er zijn overlappingen tussen de drie categorieën aan te wijzen. Desondanks kan het veld op de onderstaande wijze enigszins overzichtelijk in kaart worden gebracht.

1. Absolute vrijheid van woordschikking

In Van Bussum (1926b: 7-8) vinden we: “De woordvolgorde is in ’t Esperanto vrij”. Deze uitspraak wordt gedaan naar aanleiding van een voorbeeldzin — zonder lijdend voorwerp —, waarin de zinsdelen vrij permuteerbaar worden voorgesteld, maar zij wordt gerelateerd aan het bestaan van de accusatiefmarkering. In soortgelijke bewoordingen uit zich Van Straaten (1935: 9). In het oorspronkelijk uit 1929 stammende cursusmateriaal van de directe onderwijsmethode van Cseh schrijft de auteur: “In het Esperanto is de woordvolgorde vrij. Er bestaat geen regel”. Daarnaast staat de voorbeeldzin *Mi estas instruisto* ‘Ik ben onderwijzer’ in al zijn zes mogelijke permutaties van het onderwerp, het koppelwerkwoord en het predikaatsnomen. Hierover zegt de auteur: “... alle zes de zinnen zijn goed, ze zijn identiek” (Cseh 1992: 8). Soortgelijke uitspraken vinden we in Lem (1932: 22) en Driesen (1937: 13). Butler (1991: 15) stelt dat de door hem gegeven drie volgordevarianten van *Akvo estas en la glaso* (lett. ‘Water is in het glas’, d.w.z. ‘Er zit water in het glas’)

identiek zijn. Elders (Butler 1991: 71) geeft de auteur de zes mogelijke permutaties van S, V en O in *Mi amas vin* 'Ik houd van jou' en merkt hierbij op: "Het verschil in woordvolgorde verandert de nadruk", zonder hier verder op in te gaan. In deze categorie zijn uitdrukkingen als 'absolute vrijheid' en 'er bestaat geen regel' heel frequent.

2. Woordschikking gekoppeld aan een algemene richtlijn

Kalocsay (1963/1931: 79-80) stelt: "In het Esperanto is de woordvolgorde vrij, maar dat betekent niet dat men de zinsdelen naar believen door elkaar kan gooien en daarbij een goede en aangename stijl kan behouden". De auteur laat hierop de vuistregel volgen dat het wenselijk is het subject en het predikaat dicht bij elkaar te houden. De Waard (1936: 1) schrijft: "In Esperanto is de zinsbouw *vrij*, d.w.z. niet gebonden aan strakke regels, gelijk dat in de nationale talen het geval is. Men moet onder de vrije zinsbouw echter weer niet verstaan, dat men de onderscheidene delen maar kan plaatsen, waar men wil of dat men woord voor woord uit het Nederlands kan vertalen. Integendeel, bij het opbouwen van de zinnen moeten wij er steeds aan denken, dat ook Esperanto een eigen *stijl* heeft, ... Vooraan in de zin plaatsen wij dat zinsdeel, dat het belangrijkste is en de meeste aandacht verdient. Gewoonlijk is dit wel het onderwerp, het kan echter ook zeer goed een bepaling zijn". De auteur laat hierop één zin met een subject en één met een object in beginpositie volgen. Vervolgens schrijft hij: "Het onderwerp wordt, indien enigszins mogelijk, steeds vóór het gezegde geplaatst" en wijst hij erop dat een bepaling die in de Nederlandse zin een beginpositie inneemt, en ook het vraagwoord *ĉu*, op deze regel geen invloed hebben. Ten slotte maakt de auteur de volgende kanttekeningen: "Onderwerp en gezegde komen zo dicht mogelijk bij elkaar. Zij vormen als het ware de kern van iedere zin". En ook "De delen van een samengestelde tijd en in het algemeen de delen van het gezegde volgen dadelijk op elkaar" (De Waard 1936: 2). Seppik (1938: 23) stelt in eerste instantie: "...in het Esperanto *is de woordvolgorde vrij* en zij beïnvloedt de bedoeling van de zin niet". Hierop volgt de voorbeeldzin *La kato estas besto* (lett. 'De kat is een dier') 'Een kat is een dier' in zes verschillende permutaties van onderwerp, koppelwerkwoord en predikaatsnomen, die "alle, ondanks de verschillen in woordvolgorde, dezelfde bedoeling hebben". Later (Seppik 1938: 60-61) relateert de auteur zijn bovenstaande uitspraken enigszins en noemt hij SVO de normale woordvolgorde, waarvan kan worden afgeweken om prominentie aan te brengen, of om redenen van stijl. Goede stijl vereist tevens dat zinsdelen die met elkaar in verband staan ook dicht bij elkaar staan, zoals bijwoorden (bij bijvoeglijke naamwoorden en werkwoorden) en bijvoeglijke naamwoorden (bij zelfstandige naamwoorden). Het lidwoord staat daarom zo dicht mogelijk bij het nomen, en voorzetsels, telwoorden en voegwoorden zijn niet vrij verplaatsbaar. Soortgelijke bewoordingen vinden we in Klukowski (1956: 55), Schippers/1 (1971-72: 41) en Schippers/2 (1971-72: 20), De Wit (1989: 48), Rømmesmo (1991: 10 en 20) en Wells (1992: 29). Zondervan en Manders (1973: 8) schrijven: "Er zijn geen absoluut bindende regels voor de volgorde der zinsdelen. *In de regel volgt men het taalgebruik van de voornaamste Westeuropese talen* [WJ: mijn cursivering]. Het verdient aanbeveling om slechts dan van de gebruikelijke volgorde af te wijken, wanneer men aan een bepaald zinsdeel bijzondere nadruk wil geven". In hun benadering gaan de auteurs ervan uit dat hun leerlingen "het taalgebruik van de voornaamste Westeuropese

talen” kennen en als voldoende eenvormig onderkennen om daarmee een “gebruikelijke volgorde” in het Esperanto te kunnen bepalen.⁹¹ Creswell en Hartley (1988: 86) stellen: “De normale woordvolgorde in het Esperanto is vergelijkbaar met die in het Engels: subject — werkwoord — object. Maar de volgorde wordt vaak veranderd om het object of een ander zinsdeel bijzondere nadruk te verlenen”. Hierop laten de auteurs enkele voorbeelden met een contrastief accent volgen. Bij Childs-Mee (1989: 3-4) blijkt uit de illustraties van de door deze schrijfster gebruikte beeldmethode een algemene voorkeur voor de volgorde SVO. Samengevat vinden we in deze categorie, op verschillende wijzen geformuleerd, de aanbeveling aan kracht winnen de volgorde subject-predikaat-andere zinsdelen aan te houden, hoewel veranderingen naar de vrije zinsbouw niet ontbreken.

3. Woordschikking gekoppeld aan stijl en pragmatische factoren

In het grammatica-naslagwerk *La konsilanto pri la Esperanta gramatiko* ‘Raadgever bij de Esperanto-grammatica’ (Degenkamp 1948?) wordt het thema van de woordschikking niet als mogelijk probleemgebied of struikelblok voor de Esperanto-leerling of -spreker onderkend. Het komt in de index niet voor. Alleen het thema van de gekliefde zin komt in dit boek ter sprake. Deze constructie wordt door de auteur als gallicisme in het Esperanto veroordeeld (Degenkamp 1948?: 29). In de stijlwijzer *Ne tiel sed tiel ĉi!* ‘Niet zo, maar zo!’ (Faulhaber 1965) gaat het derde van de tien stijlhoofdstukken, *Bona stilo estas klara* ‘Goede stijl is helder’, in zijn geheel over woordvolgordeaspecten.⁹² In de inleiding tot dit hoofdstuk (Faulhaber 1965: 23) wordt betoogd dat de woordvolgorde in het Esperanto niet geheel vrij is, en dat er wel degelijk een “conventionele woordvolgorde” bestaat. De gebruikelijke volgorde wordt in de oorspronkelijke terminologie omschreven als: subject, predikaat, complement(en), “volgens de normale gedachtegang”. De auteur meent dat het wenselijk is dat elk element in de zin naast dat staat waarop het betrekking heeft, en dat hierdoor de uiteindelijke woordvolgorde wordt bepaald):

(722) *La patro skribas en la ĝardeno leteron al sia filo.*
 S V Adj O IO
 De vader schrijft in de tuin (een) brief aan zijn zoon.
 Vader schrijft in de tuin een brief aan zijn zoon.
 (Faulhaber 1965: 26)

aangezien de vader, en niet de zoon, in de tuin zit. Dit laatste zou begrepen kunnen worden uit:

(723) *La patro skribas leteron al sia filo en la ĝardeno.*
 S V O IO Adj
 De vader schrijft (een) brief aan zijn zoon in de tuin.
 Vader schrijft een brief aan zijn zoon in de tuin.

⁹¹ Aangezien dit leerboek was bedoeld voor leerlingen van de PABO of de voormalige kweekschool, een doelgroep met schoolkennis van het Frans, Duits en Engels, was deze veronderstelling pedagogisch gezien niet zo vreemd.

⁹² Cherpillod (2005: 163) merkt op dat van alle op de markt zijnde taal- en stijlboeken Faulhaber (1965) het enige is dat serieuze aandacht besteedt aan de woordvolgordeproblematiek.

(Faulhaber 1965: 26)

In de paragraaf *Ŝanĝo de vortordo* ‘Verandering van woordvolgorde’ wijst de auteur erop dat een volgordeverandering een woord of een zinsdeel meer prominentie kan geven, zonder de feitelijke betekenis van de zin aan te tasten. De auteur koppelt dit aan een verplichte accentverschuiving.⁹³ Hij geeft hierover voorbeelden van ja-nee-vraagzinnen.

De Diego (1992: 37) noemt in zijn leerboek voor Spaanstaligen de woordschikking in de zin “redelijk vrij” en sterk afhankelijk van de “stilistische voorkeur van wie spreekt of schrijft”. Soortgelijke bewoordingen vinden we zowel in de Engelse versie van de zogenoemde Zagreb-methode (Tišljar 1986: 11), als in de Nederlandse bewerking Tišljar en Rašić (1999: 10). Haveman en De Vries (1999: 353-356) gaan eveneens uit van een ‘normale’ woordvolgorde — in de oorspronkelijke terminologie: onderwerp-gezegde-lijdend voorwerp-bepalingen —, en koppelt afwijkingen daarvan aan stijl. De auteurs wijzen op de gewoonte alle in een zin voorkomende werkwoordsvormen bij elkaar te plaatsen en zo’n reeks hooguit te onderbreken door een voorzetselloze bepaling. Willkommen (2001: 107) stelt:

De zinsbouw dient er in het Esperanto niet toe grammaticale relaties tot uitdrukking te brengen. (...) In het Esperanto spelen noch de zinsbouw noch vormveranderingen in het woord een grammaticale rol.⁹⁴ (...) De zinsbouw kan ook voor het benadrukken van bepaalde woorden of zinsdelen gebruikt worden, dat wil zeggen voor retorische doeleinden. Daarbij spelen de begin- en slotpositie in de zin een essentiële rol bij de bewuste accentuering van delen van de uiting.

Willkommen (2001: 107) noemt de gekliefde zin een kanoniek middel voor prominentieverlening. Kalocsay en Waringhien (1980: 365) delen deze mening, in tegenstelling tot de al genoemde Degenkamp (1948?: 29), die de gekliefde zin immers als gallicisme veroordeelt. Samengevat ligt in deze categorie de nadruk op het gebruik van een ‘conventionele’ woordvolgorde (subject-predikaat-objecten), waarvan kan worden afgeweken om stilistische of pragmatische redenen. Ook de prosodie komt hier en daar ter sprake.

7.2.6 Beschrijvende grammatica’s

Kalocsay en Waringhien (1980: 362) beginnen het hoofdstuk *La Vortordo* ‘De woordvolgorde’ met de volgende uitspraak:

⁹³ Goed of niet goed, dit is een van de zeldzame adviezen op het terrein van de prosodie.

⁹⁴ De auteur geeft niet aan wat hij met “vormveranderingen in het woord” bedoelt. Als zodanig geldt zijn uitspraak alleen voor *radikoj* of lexicale eidelementen. De veranderingen die bijvoorbeeld door de keten *paroli* ‘spreken’ > *parola* ‘spreek-’ > *parole* ‘mondeling’ > *parolo* ‘spraak’ binnen woorden worden geïllustreerd, spelen wel degelijk een cruciale syntactische rol in de Esperanto-grammatica.

In het Esperanto is de woordvolgorde vrij, d.w.z. er bestaan geen speciale regels voor de volgorde. Men moet alleen streven naar duidelijkheid en welluidendheid. Toch gelden er ook in het Esperanto bepaalde principes die men beter niet kan overtreden, omdat deze de natuurlijke gedachte-loop weerspiegelen. En er zijn zelfs enkele zeldzame gevallen waarin men zich aan een vaste volgorde moet houden. De standaard-woordvolgorde is: subject, predikaat, object, bepaling. Men kan en men moet zelfs vaak van deze norm afwijken, en dat is mogelijk omdat de uitgang van de accusatief het herkennen van de zinsdelen waarborgt.

Het directe object wordt hier genoemd als dat zinsdeel dat dank zij de accusatiefuitgang gemakkelijk herkenbaar is en dus een afwijking van de ‘standaard-woordvolgorde’ mogelijk maakt. Kalocsay en Waringhien worden in deze redenering gevolgd door De Vleming en Van Damme (1994: 226):

Marko salutas nin ‘Marko groet ons’ en *Nin salutas Marko* ‘Ons groet Marko’. Deze twee gelijkwaardige zinnen zijn zonder meer duidelijk dank zij de uitgang *-n* van de accusatief die het directe object aangeeft. De accusatief geeft flexibiliteit aan de woordvolgorde, die in principe vrij is.

De vet gedrukte woorden in het bovenstaande citaat zijn origineel. Noch Kalocsay en Waringhien noch De Vleming en Van Damme vermelden dat ook indirecte objecten en voorzetselbepalingen gemakkelijk herkenbaar zijn, zij het niet aan een woorduitgang, maar aan een karakteristiek voorzetsel. De karakteristieke woordsoortmarkeerders in het Esperanto spelen eveneens een grote rol in de herkenbaarheid van zinsdelen. De syntactische rol die een willekeurig zinsdeel vervult, en niet alleen die van het directe object, is met dit alles redelijk redundant gecodeerd. Ook Wennergren (2006: 493) noemt de woordschikking niet absoluut vrij, maar merkt op dat de verschillende woorduitgangen, en in het bijzonder de accusatiefuitgang *-n*, een grote vrijheid mogelijk maken. Elke afwijking van de standaard-woordschikking moet volgens Kalocsay en Waringhien functioneel zijn, d.w.z. zij moet “een of ander zinsdeel accentueren”. De standaard-woordvolgorde — eerder door hen gedefinieerd als: subject, predikaat, object, bepaling — volgt het principe dat “elk zinsdeel naast dat moet staan waarmee het rechtstreeks verbonden is”.⁹⁵ Om deze reden accepteren de auteurs alleen voorzetselloze bepalingen als *bele* ‘mooi’ (zoals in *Ŝi_S bele kantas_V* ‘Zij zingt mooi’) en pronominale objecten als *lin* ‘hem’ (zoals in *[Multaj homoj]_S lin akompanis_V* ‘Veel mensen vergezelden hem’) als tussen het subject en het predikaat plaatsbare elementen. Over pronominale objecten vermelden zij dat deze als slotwoorden van een zin te veel accent naar zich zouden toetrekken en derhalve beter “in de schaduw” voor het predikaat gezet kunnen worden.⁹⁶ Het subject-predikaatcomplex zien Kalocsay en Waringhien (1980) als een min of meer onscheidbaar geheel, dat alleen en bloc in de zin verplaatsbaar is. Deze zienswijze wordt gedeeld door De Vleming en Van Damme (1994: 227), waar in para-

⁹⁵ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 362-363). Dit plaatsingsvoorschrift is vaag en kan zowel syntactisch als semantisch uitgelegd worden.

⁹⁶ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 366).

graaf 4, voorbeeld c, de groep subject-werkwoord als één geheel gepostuleerd wordt. Behoudens enige terminologische verschillen volgen de beschrijvingen in De Vleminck en Van Damme de overeenkomstige in Kalocsay en Waringhien volledig. Wennergren (2006: 493) noemt als uitgangsvolgorde van de constituenten in een zin: subject — hoofdwkwoord — object — andere zinsdelen. Een andere volgorde verandert volgens deze auteur niets aan de ‘grondbetekenis’ van de zin, maar verlegt alleen de nadruk.

Tussen een modaal hulpwerkwoord en een infinitief accepteren Kalocsay en Waringhien (1980: 362) ten hoogste een pronominaal object (*Mi volus_{Aux} lin vidi_V* ‘Ik zou hem willen zien’, met ingeschoven *lin* ‘hem’) of een voorzetselloze bepaling die niet $V_f = Aux$, maar V modificeert (zoals in *Mi ne povas_{Aux} bone distingi_V* ‘Ik kan niet goed onderscheiden’, met ingeschoven *bone* ‘goed’).

Samengestelde tijden worden in het Esperanto gevormd door een vervoegde vorm van het hulpwerkwoord *esti* (als zelfstandig werkwoord: ‘zijn’; als hulpwerkwoord te vertalen met ‘zijn’, ‘hebben’ of ‘worden’) en een deelwoord. De resulterende complexe (tweeledige) werkwoordsvormen mogen zowel volgens Kalocsay en Waringhien als De Vleminck en Van Damme “verlicht worden” door tussenplaatsing van pronominale objecten, bestaande uit persoonlijke voornaamwoorden (als *lin* ‘hem’ in *Se mi estus_{Aux} lin vidinta_{Part}* ‘Als ik hem gezien had’) of aanwijzende voornaamwoorden (als *tion* ‘dat’ in *Se mi estus_{Aux} tion sciinta_{Part}* ‘Als ik dat geweten had’), of van modale adjuncten als *ege* ‘veel, erg’ in *Li estas_{Cop} ege ofendita_{PredA}* ‘Hij is diep beledigd’.⁹⁷ Prominentieverlening aan het (verbale) predikaat is volgens Kalocsay en Waringhien mogelijk door dit naar voren te halen:

- (724) *Kuregis la knabo per sia tuta forto.*
 V S
 Rende de jongen met zijn hele kracht.
 De jongen rende uit alle macht.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 365)

In (724) is V in de focusrol voor S geplaatst: $V_f S$. De Vleminck en Van Damme noemen deze methode ook, en beveelt haar ook aan om door middel van OVS_f juist het subject te accentueren:

- (725) *Tiun laboron faris mi.*
 O V S
 Dat werk deed ik.
 Dat werk heb ik gedaan.
 (De Vleminck en Van Damme 1994: 227)

⁹⁷ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 362) en De Vleminck en Van Damme (1994: 226). In dit laatste geval, een koppelwerkwoordconstructie, staat *ege* als modificeerder van *ofendita* trouwens op de enige mogelijke plaats (zie ook 7.5.2).

Kalocsay en Waringhien (1980) laten de gekliefde zin toe als middel om focussing te bewerkstelligen: *Estis Paŭlo, kiu aranĝis la aferon* ‘Het was Paul die de zaak regelde’ ofwel ‘Pául regelde de zaak’. Zij geven echter geen voorbeelden uit het taalgebruik van Zamenhof, wat elders bij deze auteurs heel gebruikelijk is.⁹⁸ De Vleminck en Van Damme (1994) en Wennergren (2006) noemen deze methode niet expliciet. Andere plaatsverwisselingen van constituenten om wille van prominentieverlening en waarin Kalocsay en Waringhien (1980) en De Vleminck en Van Damme (1994) eensluidende adviezen geven zijn de volgende.

Het focale object kan in O_FSV voor het subject geplaatst worden:

- (726) *Grandan ĉagrenon vi faris al mi.*
 O S V
 Groot verdriet jij deed aan mij.
 Je hebt me veel verdriet gedaan.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 365)

Ook het predikaatsadjectief kan in PredA_FVS voor accentuering naar voren gehaald worden:

- (727) *Granda estis mia ĉagreno.*
 PredA V S
 Groot was mijn verdriet.
 Groot was mijn verdriet.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 365)

Om dezelfde reden kan een adjunct (hier: een bepaling van plaats) in de constructie met Adj_FSV naar voren geplaatst worden:

- (728) *En la ĝardeno tio okazis.*
 Adj S V
 In de tuin dat gebeurde.
 Dat gebeurde in de tŭin.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 365)

Wennergren (2006: 494) geeft van bovenstaande opties de meest gegeneraliseerde omschrijving: “Aan een zinsdeel dat gewoonlijk niet vooraan in de zin staat, kan men nadruk verlenen door het juist in die beginpositie te plaatsen”. Bij epitheta als attributieve bijvoeglijke naamwoorden wordt het effect van prominentieverlening juist bereikt door plaatsing naar achteren (zie ook 7.4), met NA in (729):

⁹⁸ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 365). In een reactie op een proefartikel over gekliefde zinnen in het Esperanto van de Noor Otto Prytz, lid van de Esperanto-Academie, op 13 maart 2006 gepubliceerd in de internetdiscussiegroep BJA, geeft Wennergren op 14 maart 2006 de onvolledigheid van zijn grammatica op dit punt toe en stelt hij voor, de discussie over deze constructies formeel binnen de sectie Grammatica van de Academie op de agenda te zetten.

- (729) *Tio estas supozo absurda.*
 N A
 Dat is (een) veronderstelling absurd.
 Dat is een absurde veronderstelling.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 365)

Helderheid of duidelijkheid wordt in elk der drie grammatica's als voorwaarde voor een correcte woordvolgorde genoemd. Deze eis weerspiegelt de secundaire stuurfactor 6 uit tabel 6-1. Kalocsay en Waringhien (1980: 366) stellen in de slotverklaring van het hoofdstuk over woordvolgorde: "De voornaamste principes [van de woordschikking] zijn: duidelijkheid en welluidendheid". De Vleminck en Van Damme (1994: 227, paragraaf 3A) formuleren het als volgt: "De wens duidelijk te zijn beïnvloedt de woordvolgorde". Wennergren (2006) gaat het verst: "In het Esperanto is de hoofdregel bij de woordschikking die van de begrijpelijkheid. Men behoort de woorden in een dusdanige volgorde te plaatsen dat de bedoeling duidelijk is".⁹⁹

7.2.7 Nawoord over de relatie woordvolgorde en accusatief-markering

Dit nawoord reflecteert de relatief hoge frequentie waarmee woordvolgorde in verband wordt gebracht met de accusatiefmarkering, zowel in beschrijvende grammatica's als in leerboeken. In 6.5.2 heb ik deze benadering bij de algemene opmerkingen over de woordvolgorde geteld, maar in de relevante kolom van tabel 6-2 heb ik het aspect 'accusatief' wel afzonderlijk gepresenteerd. Meer dan de helft van de algemene opmerkingen over woordvolgorde (31|56) stond in verband met de accusatief.

In Zamenhof (1968/1887: 44) vinden we in de paragraaf die aan het zelfstandig naamwoord is gewijd: "Er zijn slechts twee naamvallen: nominatief en accusatief; de laatstgenoemde wordt uit de nominatief gevormd door toevoeging van de uitgang *-n*". Deze regel is identiek overgenomen in Zamenhof (1963/1905: 63). Het Esperanto bezit dus een morfologisch gemarkeerde accusatief, die o.a. voor het directe object moet worden gebruikt. Morfologische markering van syntactische functies (door middel van naamvalsuitgangen) wordt door sommige auteurs gesteld tegenover het gebruik van woordvolgorde als twee elkaar wederzijds uitsluitende mechanismen (zie bijvoorbeeld mijn bespreking van Privat 2000 in 7.1). Noch in Zamenhof (1968/1887), noch in Zamenhof (1963/1905) wordt de accusatief rechtstreeks in verband gebracht met de volgorde der zinsdelen.¹⁰⁰ Toch wijden sommige beschrijvende grammatica's en veel leerboeken van het Esperanto bijzondere aandacht aan dit aspect. Dit gaat terug tot een van de eerste nationale herschrijvingen van Zamen-

⁹⁹ Zie Wennergren (2006: 493). Wennergren gebruikt hier karakteristiek *sencon* 'zin, bedoeling' als output van de woordvolgorde, en niet de term *signifon* of 'betekenis', die hij reserveert voor de semantiek.

¹⁰⁰ Zie echter ook het citaat uit Zamenhofs congresrede in Washington, 1910 (6.4.3).

hof (1968/1887 en 1888), de in 6.5.1 al genoemde Rodríguez Huertas (1890). Hierin wordt de band woordvolgorde-accusatief op de volgende wijze beschreven:¹⁰¹

We geven de accusatief aan door onmiddellijk achter het werkwoord dat woord te plaatsen dat als direct object functioneert (...) en vermijden daardoor dat een woord in enige naamval ook maar de geringste vormverandering ondergaat, terwijl het desondanks niet met een andere naamval verward kan worden, aangezien de nominatief door de zinsbetekenis kenbaar is of doordat hij onmiddellijk voor het werkwoord staat, de vocatief door aanhalingstekens of doordat hij door ‘hé!’ wordt voorafgegaan. De andere naamvallen zijn geheel bepaald door hun karakteristieke voorzetsels.

In 6.5.1 heb ik aangetoond hoe de auteur van deze vroege Spaanse bewerking van Zamenhof (1968/1887 en 1888) gebruik maakt van het feit dat Zamenhof op het moment van publicatie van zijn ‘Eerste Boek’ (Zamenhof 1968/1887) afzag van enige auteursrechten op het boek of intellectuele eigendomsrechten op de taal. In de Esperanto-literatuur is Rodríguez Huertas (1890) waarschijnlijk de vroegste poging om aan het aspect van woordvolgorde absolute voorrang te verlenen boven dat van de morfologische markerings. De meeste van de door mij onderzochte en op Zamenhof (1968/1887 en 1888) gebaseerde leerboeken uit de jaren ‘80 en ‘90 van de negentiende eeuw — Einstein (1888), Trompeter (1891), Marignoni (1890) en De Beaufront (1893) — gaan niet specifiek in op het thema van de woordvolgorde in combinatie met de naamvalsuitgang *-n*. Alleen Meier (1891: 65-66) maakt hierop een uitzondering.¹⁰²

Onder de onderzochte leerboeken zijn er 31|67 waarin het woordvolgordeaspect expliciet vermeld wordt bij de behandeling van de naamvalsuitgang *-n* voor de accusatief. Met het doel deze verzameling op een enigszins overzichtelijke wijze in te delen, onderscheid ik drie categorieën presentaties:

1. Leerboeken die een vrije woordvolgorde met nadruk als het *gevolg* voorstellen van het bestaan van de naamvalsuitgang.¹⁰³

Hieronder vermeld ik in chronologische volgorde: Fruictier (1907: 74), Bulthuis (1912: 8, 18), Heilker (1927: 23 en 1931: 27), Dirksen (1929: 14), Van de Vijver (1936: 67), Driesen (1937: 14), Connor (1948: 49 en 1959: 49), Grazzini (1966: 20), Habert en Boubou (1981: 50-51), Creswell en Hartley (1988: 28), Arana (1990: 27),

¹⁰¹ Zie Rodríguez Huertas (1890: 30-31).

¹⁰² Zie het citaat in 6.5.1.

¹⁰³ De hier voorgestelde causaliteit ‘als casusmarkering dan vrije volgorde’ (1) en omgekeerd (2), of het ontbreken van enige causaliteit (3) is terminologisch overgenomen uit de bronliteratuur, waarin de auteurs menen een vrije woordvolgorde waar te nemen en deze observatie als regel stipuleren. Daarnaast bestaat de accusatiefregel. Het leggen van een causaal verband tussen deze twee gemaakte regels is in principe onjuist, maar wordt door veel auteurs gedaan, als ‘rechtvaardiging’ voor een vermeende regellose (vrije) woordvolgorde of voor de accusatiefmarkering, die door veel taalgebruikers als complicatie wordt ervaren.

Wells (1992: 22), Conroy (1994: 51-53), Butler (1991: 71), Jordan (1999: 10-11), Haveman en De Vries (1999: 128).

2. Leerboeken die de vrije woordvolgorde met nadruk als *oorzaak* van het bestaan van de naamvalsuitgang opgeven.

Hieronder vermeld ik in chronologische volgorde: Blok (1923: 15), Van Bussum (1926b: 7-8), Faulhaber (1936: 70 en 1950: 71), Klukowski (1956: 23-24), Gething (1959: 29), Auld (1965: 12-13), Schippers/1 (1971-72: 40), Kempeneers (1983: 15), De Wit (1988: 25 en 1989: 48), Cseh (1992: 15).

3. Leerboeken die geen oorzakelijk verband leggen tussen enerzijds woordvolgorde en anderzijds de naamvalsuitgang.

Alleen de op beeldmateriaal gebaseerde cursus Childs-Mee (1989: 1-3) legt geen causaal verband tussen het bestaan van een naamvalsuitgang en de vrijheid van woordschikking in een zin, maar dit is waarschijnlijk niet meer dan het gevolg van de wijze van presenteren van het materiaal. Is er sprake van de overdracht van een handeling door een handelende participant op een doel, dan begint het pijltje dat de overdracht van de handeling voorstelt bij de agens (in de nominatief) en wijst het naar het doel of de patiens (in de accusatief). De volgorde wordt hierbij als willekeurig voorgesteld: agens-V-patiens wordt gelijk gesteld aan patiens-V-agens.

Kalocsay en Waringhien (1980: 62-63 en 240-243) behandelen de accusatief enerzijds vanuit een zuiver morfologisch standpunt, anderzijds als onderdeel van de syntaxis. In geen van beide perspectieven wordt een direct verband gelegd met woordvolgordeaspecten, zoals wel het geval is bij de bespreking van de woordvolgorde (zie 7.2.6). Toch gaan Kalocsay en Waringhien in op de moeilijkheden die iemand die geen morfologisch gemarkeerde accusatief in zijn moedertaal heeft, kan ondervinden bij het herkennen van het directe object. Voor het vinden van het object noemen de auteurs geen volgordecriteria, maar doen zij de suggestie aan de hand, een vermoed object te vervangen door een mannelijk pronomen “dat in elke taal een aparte accusatiefvorm heeft”.¹⁰⁴ Dit criterium voor het herkennen van het object gaat misschien wel consequent op voor talen met een strak nominatief-accusatief-onderscheid, maar bijvoorbeeld niet voor een ergatieve taal als het Baskisch, waarin het directe object, nominaal zowel als pronominaal, vormelijk identiek is aan het subject van een intransitieve zin. De Vleming en Van Damme (1994: 35) leggen de link accusatief-woordvolgorde niet alleen vanuit het perspectief van de woordvolgorde (zie 7.2.6), maar ook vanuit het perspectief van de accusatief: “De accusatief (...) wordt gekenmerkt door de uitgang *-n*. Door deze duidelijke markering met *-n*, kan hij overal in de zin staan”. Wennergren (2006: 37) beschrijft de uitgang *-n* als ‘rolaanwijzer’ voor het directe object. Voor andere syntactische functies staan andere rolaanwijzers: de nulaanwijzer (o.a. voor het subject) en rolaanwijzende woorden (o.a. de voorzetsels). Wanneer de onderlinge positie van zinsdelen met verschillende rolaanwijzers wordt veranderd, kunnen volgens Wennergren verschillende nuanceringen in de benadrukking van zinsdelen worden gerealiseerd.

¹⁰⁴ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 242).

Terwijl Zamenhof (1968/1887) en Zamenhof (1963/1905) vanuit het perspectief van de morfologisch gemarkeerde accusatief geen direct verband leggen tussen deze markering en aspecten van woordschikking, doen veel leerboeken dit wel. De hier beschouwde beschrijvende grammatica's Kalocsay en Waringhien (1980), De Vleminck en Van Damme (1994) en Wennergren (2006) leggen het verband eveneens. De meerderheid van de onderzochte leerboeken ziet in het bestaan van de naamvals-uitgang een reden om de onderlinge schikking van de zinsdelen in het Esperanto een relatief grote vrijheid te laten. In de meeste gevallen wordt daarbij niet ingegaan op de verschillen die er kunnen zijn tussen de semantische en pragmatische rollen die de betrokken zinsdelen vervullen. In feite trekken de hier genoemde bronnen de lijn door die bij Privat (2000) in 7.1 was geïllustreerd. In schril contrast hiermee staat de mening van Manders (1947: 334-335), die in zijn dissertatie stelt dat het ontbreken van bindende regels voor de zinsconstructie in een kunsttaal niet hinderlijk is, maar dat deze vrijheid slechts bij "zeer gewaagde en ongewone constructies" te danken is aan de verplichte accusatiefmarkering en de congruentie tussen A en N. "Voor het overige is het een illusie, dat het Esperanto flexiemiddelen behoeft om een zekere vrijheid mogelijk te maken." Dit thema gaat verder voorbij aan het in hoofdstuk 1 geschetste doel van mijn onderzoek en zal ook niet terugkeren in de in 9 te formuleren definitieve onderzoeksvragen. Aan het slot van hoofdstuk 12.2 (Conclusies) zal ik een voorstel doen, het Esperanto ook te gebruiken voor andere lijnen van onderzoek dan het hier beschreven onderzoek naar de zinsbouw. Daarin zou een onderzoek passen naar de interactie tussen morfologische, semantische, pragmatische en contextuele markeerders van het directe object of de patiens en naar de noodzakelijke en voldoende voorwaarden waaraan een uiting binnen een discours moet voldoen om het zinsdeel met deze functie daarin met een aanvaardbare kans op succes aan te wijzen.

7.2.8 Inputs voor nader onderzoek naar de basisvolgorde

Algemene kenmerken van woordvolgorde in het Esperanto heb ik in eerste instantie geanalyseerd aan de hand van Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905). In deze analyse heb ik Zamenhofs beknopte expliciete regelgeving aangevuld met inducties uit exemplarisch tekstmateriaal (zie de conclusie aan het slot van 7.2.4). In de leerboeken van de eerste categorie (7.2.5) wordt een absolute vrijheid van woordschikking gekoppeld aan een invariante boodschap of bedoeling, die door de zin wordt uitgedragen (vaak te beperkend 'betekenis' genoemd). De tweede categorie koppelt de woordschikking aan een algemene richtlijn met betrekking tot de volgorde subject-predikaat-objecten. De derde, en in haar descriptieve benadering meest gedetailleerde, categorie koppelt de woordschikking nog verder aan pragmatische factoren en aan stijl, en noemt ook hier en daar het middel van de prosodie, die in gesproken taal de boodschap van de uiting mede bepaalt. Alle in 7.2.6 beschouwde beschrijvende grammatica's noemen (elk in de eigen terminologie) de volgorde subject-predikaat-object-andere zinsdelen de normale of standaard-woordvolgorde. Alle geven ook aan dat een afwijking van deze standaard-woordschikking functioneel moet zijn, d.w.z. een of andere constituent moet accentueren of reliëf moet geven, al naar gelang de gebezigde terminologie. Vooral Kalocsay en Waringhien (1980) en

De Vlemick en Van Damme (1994) wijzen op de mobiliteit van pronominale objecten en van korte constituenten als voorzetselloze bepalingen. Kalocsay en Waringhien (1980), De Vlemick en Van Damme (1994) en Wennergren (2006) benadrukken het criterium van duidelijkheid. Kalocsay en Waringhien (1980) noemen in de slotbeschouwing over woordvolgorde daarnaast het criterium van welluidendheid. Uit het onderzoek van 7.2.4, 7.2.5 en 7.2.6 kan ik de volgende regelgeving induceren:

- (730) 1. Als gebruikelijke woordvolgorde in het Esperanto wordt SVO voorgeschreven. SVO dient zoveel mogelijk gehandhaafd te worden
- tenzij pragmatische omstandigheden een afwijking van dit patroon rechtvaardigen. In de onderzochte literatuur vinden we voorbeelden van links- en rechtsverplaatsingen van constituenten in de focusrol, en van het gebruik van de gekliefde zin als middel tot focusering. In de onderzochte literatuur vinden we eveneens verwijzingen naar niet altijd nader uitgewerkte begrippen als stijl en retorische figuren.
 - tenzij structurele omstandigheden een afwijking van dit patroon rechtvaardigen. In de onderzochte literatuur vinden we voorbeelden van rechtsverplaatsing van complexe constituenten en van de mobiliteit van lichte constituenten als korte bijwoordelijke bepalingen van wijze en pronominale objecten.
2. Men dient de duidelijkheid van de tekst voor ogen te houden en aan elkaar gerelateerde zinsdelen bij elkaar te plaatsen.
3. Men dient de welluidendheid van de tekst in acht te nemen.

Hierbij moet opgemerkt worden dat de eerste categorie leerboeken in 7.2.5 de woordvolgorde als ‘absoluut vrij’ definieert. Ik veronderstel dat (730) mede bepalend is voor het taalgebruik van de hedendaagse spreker en schrijver. Ik zal hierop terugkomen in 9.

7.3 Volgordeaspecten bij de negatie

7.3.1 Negatie in het Esperanto

Dik (1997) beschrijft positieve en negatieve polariteit als een oppositie die verantwoord kan worden met de op het niveau van de predicatie werkzame operatoren Pos en Neg.¹⁰⁵ Ik zal mij in het vervolg bezig houden met Neg.¹⁰⁶ De invloedssfeer van

¹⁰⁵ Zie Dik (1997/1: hoofdstuk 15.2.3) en Dik (1997/2: hoofdstuk 8).

¹⁰⁶ De expressie van Pos (‘wel’ of ‘wel degelijk’ in het Nederlands) is in het Esperanto niet ondubbelzinnig uit de door mij onderzochte literatuur af te leiden. Kalocsay en Waringhien (1980: 128) schrijven *ja* ‘immers, toch’ voor en vermelden dat het gebruik van *jes* ‘ja’ met de betekenis ‘wel’ voor een werkwoord af te keuren lijkt. Zij wijten dit aan een mogelijk op het Duits terug te voeren verwarring tussen het gebruik van de Esperanto-woorden *ja* en *jes*. De Vlemick en Van Damme (1994: 25) geven ook alleen voorbeelden met *ja*, die als ‘wel’ te interpreteren zijn. Wennergren (2006: 333) keurt *jes* als ‘wel’ expliciet af. Haveman en De Vries (1999: 97) vertalen ‘wel’ daarentegen door *jes*. Gegevens over een prosodische expressie van Pos in het Esperanto zijn niet wetenschappelijk verzameld.

deze operator strekt zich over de hele predicatie uit. Het middel waarmee de negatie in het Esperanto tot uitdrukking wordt gebracht (als morfologisch onderdeel van het predikaat, of in de vorm van een hulpwerkwoord, of als los partikel) blijkt in 95,4% van 240 in Dahl (1979) onderzochte talen sterk met het predikaat geassocieerd te zijn.¹⁰⁷ ‘Niet’ wordt in het Esperanto verwoord door het bijwoord *ne*.¹⁰⁸ De vraag is gerechtvaardigd welke analyse een beter inzicht in het verschijnsel negatie biedt: een grammaticale, waarin een als boven gedefinieerde operator gebruikt wordt, of een lexicale, waarin *ne* als negatieve adjunct optreedt. De lexicale benadering wordt benadrukt in de beschrijvende grammatica’s van het Esperanto.¹⁰⁹ Met als voorbeeld Dik (1997/1: 170) kan ik in het Esperanto het volgende rijtje zinnen opstellen:

- (731) *Johano plene akceptis la proponon.*
 Jan volledig accepteerde het voorstel.
 Jan accepteerde het voorstel volledig.
- (732) *Johano parte akceptis la proponon.*
 Jan deels accepteerde het voorstel.
 Jan accepteerde het voorstel deels.
- (733) *Johano ne akceptis la proponon.*
 Jan niet accepteerde het voorstel.
 Jan accepteerde het voorstel niet.
- (734) *Johano neniel akceptis la proponon.*
 Jan geenszins accepteerde het voorstel.
 Jan accepteerde het voorstel geenszins.

Gaande van (731) naar (734) geven de vier adjuncten *plene*, *parte*, *ne* en *neniel* een afnemende mate van acceptatie aan. Hoewel *ne* geheel op zijn plaats lijkt te zijn in bovenstaand paradigma SAdjVO met als enige variabele Adj, laat het taalgebruik zien dat er een verschil is tussen *ne* en de andere bijwoorden. *Plene*, *parte* en *neniel* laten zich verplaatsen naar de zinsinitiële of zinsfinale positie, zonder dat de semantische inhoud of betekenis van de zin verandert. Uitsluitend de pragmatische inhoud of communicatieve bedoeling van de zin wordt door zo’n verplaatsing beïnvloed. Een verplaatsing van *ne* heeft heel andere gevolgen. *Ne* aan het begin van de zin *Ne Johano akceptis la proponon* blijkt zijn invloed exclusief op ‘Jan’ te focuseren, waardoor de zin een geheel andere betekenis krijgt (‘Niet Jan, maar iemand anders accepteerde het voorstel’). *Ne* aan het eind van de zin **Johano akceptis la proponon ne* lijkt op een onaanvaardbare, althans niet-bestaande woordvolgorde te wijzen, daar deze in de Esperanto-literatuur niet voorkomt. *Ne* blijkt dus binnen de predicatie een van zijn positie afhankelijke invloedssfeer te hebben en minder vrij verplaatsbaar te zijn dan andere bijwoorden in het paradigma. Het gedraagt zich eerder

¹⁰⁷ Zie Bernini en Ramat (1996: 11).

¹⁰⁸ Zie De Smedt (2004: 376).

¹⁰⁹ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 126), De Vleming en Van Damme (1994: 25), Wennergren (2006: 327).

als een partikel met een grammaticale functie binnen een gesloten paradigma, en daarmee als een operator in de zin van Dik (1997/1).

In mijn benadering veronderstel ik dat een negatiezin is ingebed in een discours waarbinnen de negatie communicatief zinvol is. Voldoet een negatiezin aan dit criterium, dan heet zij pragmatisch geslaagd. De eenvoudigste inbedding in een discours is die, waarin de negatiezin gezien wordt als reactie op een vraag of een mededeling van de gesprekspartner die eraan voorafgegaan was, of voorafgegaan had kunnen zijn. In deze gedachteconstructie verricht de (eventueel hypothetische) aangever of spreker S de eerste taalhandeling die, afgezien van zijn talige vorm of locutie L_S , gekenmerkt wordt door een bedoeling of illocutie I_S , die alleen met inachtneming van de context begrepen kan worden. De op grond van L_S en I_S uitgelokte reactie bij de hoorder H bestaat op zijn beurt uit een L_H en een I_H , waarmee H de bedoeling kan hebben bij S een tegenreactie uit te lokken. Zo kunnen S en H met voortdurende verwisseling van hun rollen een conversatie gaande houden. Onderzoeken we een taaluiting van H waarin negatie voorkomt, dan moet deze dus, om communicatief zinvol te zijn en een zinvol vervolg mogelijk te maken, pragmatisch geslaagd zijn met betrekking tot L_S en I_S .¹¹⁰ Binnen dit kader versta ik onder ‘zinsnegatie’ de ontkenning van de gehele predicatie, d.w.z. die vorm van negatie, die een handeling, een toestand of een eigenschapsbeschrijving in zijn geheel ontkent, zonder dat bepaalde delen van de uiting op enige wijze gefocusseerd worden. Dat deel van de zin dat door de negatie semantisch rechtstreeks beïnvloed wordt, noem ik het ‘bereik’ van de negatie. Bij zinsnegatie valt het bereik dus samen met de predicatie. Vanuit communicatief oogpunt is zinsnegatie de ongemarkeerde vorm van negatie. Onder ‘deelnegatie’ of ‘constituentennegatie’ versta ik de focussing van de ontkenning op een deel van de predicatie. Deelnegatie identificeert een specifiekere communicatieve bedoeling of illocutie dan zinsnegatie en is als zodanig ten opzichte van zinsnegatie gemarkeerd. Als ondergrens voor het bereik van deelnegatie neem ik in principe het enkele woord.¹¹¹ Het bereik kan zich van één woord over meer woorden tot een volledige predicatie uitstrekken. In het laatstgenoemde grensgeval is volgens mijn bovenstaande definitie sprake van zinsnegatie. Het prominent ontkende zinsdeel binnen het bereik van de deelnegatie zal ik voortaan aanduiden met de ‘pool’ van de negatie.

De hierboven aangenomen operator Neg vindt zijn lexicale expressie in de vorm van *ne*, dat op verschillende beschrijvingsniveaus van de uiting of zin werkzaam blijkt te zijn. Buiten de eigenlijke predicatie om wordt *ne* vertaald door de interjectie ‘nee’.¹¹² Binnen de predicatie wordt *ne* o.a. gebruikt voor de ongemarkeerde negatie

¹¹⁰ Zie voor een overzicht van de coherentie-eisen voor een discours: Martin (2001: 35). Ik verwijs ook naar het in 8.1.3, (800) als universele hergeformuleerde coöperatieprincipe van Grice.

¹¹¹ Dit impliceert dat mijn onderzoek zich niet uitstrekt tot deelnegatie op morfeemniveau van het type *Hodiaŭ ne blovas venteto, sed ventego* ‘Vandaag staat er geen briesje (‘wind-DIM’), maar een storm (‘wind-AUGM’)’. Het is van het negatiepartikel *ne* niet bekend dat het zich bij contrastieve negatie binnen de woordstructuur kan nestelen, wat de mobiliteit van *ne* voorlopig tot het woordniveau als ondergrens beperkt. Er is in deze gevallen wellicht een prosodisch effect te verwachten.

¹¹² Zie Zamenhof (1968/1887: losse woordenlijst): *ne* ‘nĭcht; nein’ ‘niet; nee’. Merk op dat hierin dus *kein* ‘geen’ ontbreekt.

van de predicatie in zijn totaliteit (zie 733). Doordat de prosodie in het Esperanto nauwelijks beschreven is, is het moeilijk, een volledig onderzoek te doen naar de eventuele expressie(s) van het verschil tussen de negatie van de predicatie en die van de propositie, m.a.w. tussen die van de objectieve ontkenning van een handeling, een toestand of een eigenschapsbeschrijving en die van de subjectieve ontkenning van een of andere vooraf gestelde propositie.¹¹³ Het partikel *ne* wordt ook gebruikt voor ongefocuseerde deelnegatie, zoals in de zin:

- (735) *Mi ne tre diligente lernis en mezlernejo.*
 Ik niet erg ijverig leerde in middelbare school.
 Ik heb niet erg ijverig geleerd op de middelbare school.
 (M02-10: 4)

In (735) wordt niet ontkend dat ik leerde (*mi lernis*), maar alleen dat dit met veel ijver zou zijn gegaan (*ne tre diligente*). De taalpraktijk lijkt uit te wijzen dat het Esperanto zich gedraagt als door Dik beschreven, d.w.z. bij afwezigheid van een element in een gemarkeerde focusrol (bijv. emfatisch contrast) hecht de negatie zich aan het meest perifere element in de hiërarchie van de in de predicatie voorkomende semantische functies.¹¹⁴ Het bereik van *ne* beperkt zich dan ook tot *tre diligente*. Inderdaad zou een interpretatie van (735) als ‘het gaat niet om mij, maar degene die wel geleerd heeft, heeft dat niet met veel ijver gedaan’ niet plausibel zijn tegenover de interpretatie ‘Het gaat om mij, maar mijn leren blonk niet uit door ijver’. Bevat de predicatie wel negatie-elementen in een gemarkeerde focusrol, dan correleert Dik dit (voor het Engels) met prosodische prominentieverlening. Deze koppeling is zoals eerder gesteld in het Esperanto onbekend en is ook geen onderdeel van dit onderzoek. Dat neemt niet weg dat ik wel zal onderzoeken of, en zo ja hoe, deelnegatie van elementen in een gemarkeerde focusrol zich syntactisch manifesteert en zich eventueel onderscheidt van deelnegatie zonder enige focusering zoals die in (735) beschreven is. De negatie met behulp van *ne* kan voorts beperkt zijn tot een (niet noodzakelijk verbaal) predikaat, zoals de volgende voorbeelden van adjectieven aangeven:

- (736) *ne malkonvena* ‘niet ongeschikt’ (M03-12: 4)
 (737) *ne-ordigita* ‘ongeordend’ (M03-13: 5)
 (738) *negranda* ‘niet groot’ (M03-13: 10)

Uit (736)-(738) blijkt dat de realisering van zulke predikaatnegaties in de spelling niet uniform is. Het gebruik van het morfologisch gebonden negatiepartikel *ne-* op het niveau van het geïsoleerde predikaat valt buiten het kader van dit onderzoek. Toch heb ik het hierboven willen vermelden, omdat gezien het voorbeeld in (736) en het compromis met het verbindingsstreepje in (737) de vormelijke identiteit van negaties van de predicatie en die van bijvoorbeeld een predikaatsadjectief niet uit te sluiten is, wat tot functionele misinterpretaties zou kunnen leiden. Predikaatnegatie

¹¹³ Zie Dik (1997/1: 176) voor het voorbeeld *John is not rich* als objectieve mededeling, tegenover *John is NOT rich* als uiting van het oneens zijn met een eerder gedane uitspraak.

¹¹⁴ Zie Dik (1997/1: 171).

kan in complementaire vorming en antonieme vorming worden onderscheiden. Complementaire vorming stelt twee elkaar wederzijds uitsluitende predikaten tegenover elkaar:¹¹⁵

(739) *neesperantistoj* ‘niet-esperantisten’ (E03-05-06: 33)

(740) *neŝlosita* ‘niet gesloten’ (De Smedt 2004: 398)

Antonieme vorming laat tussen de extremen andere mogelijkheden toe. Het antoniemprefix bij uitstek is *mal-* (De Smedt 2004: 12), maar *ne-* wordt dikwijls gebruikt als zwakkere vorm van *mal-*:

(741) *utila* ‘nuttig’ (De Smedt 2004: 154)

(742) *neutila* ‘onnuttig’ (De Smedt 2004: 390)

(743) *malutila* ‘schadelijk’ (De Smedt 2004: 447)

Ook wordt *ne* gebruikt voor de nulstelling van een term (zie voor de vertaling van ‘geen’: De Smedt 2004: 269), zoals (744) aantoont:¹¹⁶

(744) *Krome ili volas vidi aŭtentikaĵojn, ne imitaĵojn.*
Bovendien zij willen zien authentieke zaken, geen imitaties.
Bovendien willen zij authentieke zaken zien, geen imitaties.
(M03-10: 10)

In (744) wordt de term ‘imitaties’, die in het directe object is ingevuld, op nul gesteld ten gunste van de term ‘authentieke zaken’; de predicatie als zodanig blijft Pos (want men wil wel degelijk iets zien). Uit (744) blijkt dat *ne* niet alleen als operator van de predicatie of het predikaat gebruikt wordt, maar ook als termoperator. Ook hier is het niet uitgesloten dat de vormelijke identiteit van het partikel *ne* tot functionele misinterpretaties kan leiden (een differentiatie tussen ‘geen imitaties zien’ en ‘imitaties niet zien’).

7.3.2 Negatie in de roots

In de grammatica van Zamenhof (1968/1887) staat geen expliciete regelgeving betreffende de negatie, met uitzondering van één opmerking in de algemene regel 4 over de dubbele negatie: “Wanneer in de zin een woord voorkomt dat van zichzelf een ontkennende betekenis heeft, dan wordt de negatie *ne* weggelaten”.¹¹⁷ Het partikel *ne* staat als *nicht*; *nein* ‘niet; nee’ in de woordenlijst bij Zamenhof (1968/1887), en we vinden het met dezelfde vertaling in vijf talen terug in het ‘Universeel Woor-

¹¹⁵ Er zijn in het Esperanto meer middelen om complementaire vorming te realiseren, maar ik beperk me hier tot *ne-*.

¹¹⁶ Ook de oudere gezaghebbende woordenboeken voor het Nederlandse-taalgebied Van Straaten (1933) en Middelkoop (1971) vertalen ‘geen’ met *ne*. Haveman en De Vries (1999) definiëren in hun eerder als naslagwerk dan als leerboek te classificeren grammatica *ne* voor ‘geen’ zonder nadruk, en *neniu* of *nenia* (lett. ‘geen enkel’) voor ‘geen’ met nadruk.

¹¹⁷ Zie Zamenhof (1968/1887: 47) en Appendix 1, Algemene Regels, regel 4.

denboek'.¹¹⁸ Het gebruik van de negatie wordt in paragraaf 6 van de 'Oefeningenbundel' geïntroduceerd:

- (745) *Infano ne estas matura homo.*
 (Een) kind niet is (een) volwassen mens.
 Een kind is geen volwassen mens.
 (Zamenhof 1963/1905: 84)

De interpretatie dat (745) een geval van zinsnegatie vertegenwoordigt is de meest voor de hand liggende. Regel 4 uit Zamenhof (1968/1887) over de dubbele negatie is net als regel 12 ongewijzigd overgenomen in Zamenhof (1963/1905):

- (746) *Mi nenion vidis.*
 Ik niets zag.
 Ik heb niets gezien.
 (Zamenhof 1963/1905: 66)

Dit voorbeeld laat in de eerste plaats zien dat het Esperanto net als veel andere talen beschikt over synthetische expressies voor vaak voorkomende nulstellingen van termen in de predicatie, in dit geval (nominatief) *nenio* 'niets'.¹¹⁹ Blijkens Zamenhof (1963/1905) geeft een dubbele negatie van een mededelende zin in het Esperanto dus altijd een ontkenning van een ontkenning en daardoor een herbevestiging van de oorspronkelijke zin.¹²⁰ De dubbele negatie kan het resultaat zijn van een dubbel optreden van het negatiepartikel *ne* of van het gebruik van *ne* in combinatie met een ander negatiewoord als hierboven *nenion* ('niets' in de accusatief), *neniom* 'niets, geen enkele hoeveelheid' of bijvoorbeeld het voorzetsel *sen* 'zonder'. Dit stijlmiddel, de litotes, is ook in de Esperanto-literatuur bekend. Kalocsay en Waringhien (1980) tonen twee voorbeelden van bewust gecreëerde dubbele ontkenningen ter versterking van een anders ongemarkeerde positieve mededeling:

- (747) *Ŝi ne povis ne vidi, ke ...*
 Zij niet kon niet zien dat ...
 Zij moest wel zien dat ...
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 127)

- (748) *Tio ne kostis neniom.*
 Dat niet kostte niets.
 Dat kostte heel wat.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 127)

Bij gebrek aan een explicietere regelgeving zal ik de corpora voorbeeldzinnen uit Zamenhof (1968/1887) en uit het 'Voorwoord' en de 'Oefeningenbundel' van Za-

¹¹⁸ Zie Zamenhof (1963/1905: 195).

¹¹⁹ Zie voor deze beschouwing Dik (1997/1: 182).

¹²⁰ Kalocsay en Waringhien (1980: 127) laten zien dat Zamenhof zelf deze regel in enkele zeldzame gevallen overtrad door een dubbele ontkenning juist als emfase van de ontkenning te gebruiken.

menhof (1963/1905) aan een analyse onderwerpen met het doel te bestuderen hoe negatie zich daarin manifesteert. Ik zal proberen daaruit inductief een regelstelsel te herleiden, waaraan het moderne taalmateriaal getoetst kan worden. Om in de eerste aanzet de analyse niet te compliceren door een veelheid aan variabelen, beperk ik het onderzoek van Zamenhof (1968/1887, 1963/1905) tot de voorkomens van het losse partikel *ne* in de daarin vervatte prozateksten. Zo sluit ik de mogelijke invloed van poëtische vrijheden in de zinsbouw uit. Zinnen zonder finiet werkwoord en elliptische zinnen heb ik niet meebeschouwd, omdat daarin de plaatsing van *ne* ten opzichte van weggelaten constituenten niet altijd ondubbelzinnig kan worden vastgesteld. Ook antwoordzinnen die uit niet meer dan de interjectie *Ne* ‘Nee’ bestaan heb ik niet meegerekend, evenals zinnen waarin *ĉu ne?* ‘niet waar?, is het niet zo?’ als *tag* voorkomt. Negatieve coördinatie, waarbij constructies met *nek* ‘noch’ gebruikt zijn, heb ik eveneens buiten beschouwing gelaten.

Een vluchtige analyse van Esperanto-teksten toont aan dat *ne* meestal rechtstreeks voor het finiete werkwoord V_f in de zin staat. Het is aannemelijk te veronderstellen dat de onmiddellijk preverbale plaats van *ne* de *default*-positie is voor de ongemarkeerde negatie van de gehele predicatie, d.w.z. zinsnegatie. In het vervolg zal ik in alle voor relevant aangenomen zinnen onderscheid maken tussen het rechtstreeks preverbale (+NegV) en het niet-rechtstreeks preverbale (-NegV) gebruik van *ne*. In dit laatste geval manifesteert de negatie zich weliswaar vaak als postverbaal (VNeg), maar soms ook in preverbale positie, in dit geval van V gescheiden door een aantal andere constituenten. Voor het lokale gebruik van Neg als element van predikaatnegatie of nulstelling voor de constituent X gebruik ik de notatie X_{Neg} . De plaats van *ne* binnen de predicatie is in de meeste van deze gevallen van ondergeschikt belang.

In de voorbeeldteksten van Zamenhof (1968/1887) tel ik drie voorkomens van zinnen met *ne*, waarvan er twee als zinsnegatie interpreteerbaar zijn; beide vertonen +NegV. In het derde geval vinden we, voorafgaand aan +NegV, de woordgroep *ne sole* ‘niet slechts’ of ‘niet alleen’, die fungeert als focusmarkeerder voor V *scias* ‘kent’, dat emfatisch gecontrasteerd wordt met *aŭdis pri* ‘hoorde van’ in de tegenpool. Ik classificeer dit geval als een deelnegatie met focusering van het verbale predikaat V:

(749) *Se eĉ la adresito ne sole ne scias la lingvon,*
 Als zelfs de geadresseerde niet alleen niet kent de taal,
sed eĉ ankaŭ ne aŭdis pri ĝi.
 maar zelfs ook niet hoorde van het.
 Ook als de geadresseerde de taal niet alleen niet kent, maar er niet eens van
 gehoord heeft.
 (Zamenhof 1968/1887: 23)

In het ‘Voorwoord’ van Zamenhof (1963/1905) tel ik achttien relevante zinnen. Hiervan vertonen er negen +NegV en acht -NegV. De gevallen van +NegV zijn alle als zinsnegatie interpreteerbaar. In alle voorkomens van -NegV staat het partikel *ne* rechtstreeks voor de gefocusseerde pool, waarop een expliciete tegenpool volgt,

zoals in het volgende voorbeeld uit drie gevallen met een gefocusseerd bijwoord van wijze als adjunct:

- (750) *Ni devas tion ĉi fari ne facilanime,*
 We moeten dit doen niet lichthartig,
sed nur en okazoj de efektiva neceseco.
 maar alleen in gevallen van werkelijke noodzaak.
 We moeten dit niet lichthartig doen, maar alleen in gevallen van werkelijke noodzaak.
 (Zamenhof (1963/1905: 48))

Eén maal wordt een predikaatsnomen met focussing ontkend, één maal een argument in de subjectrol, twee maal in de objectrol. Het ‘Voorwoord’ toont voorts één geval van *tute ne* als augmentatief van *ne* en synoniem van *neniel* ‘helemaal niet, geenszins’.¹²¹

De ‘Oefeningenbundel’ in Zamenhof (1963/1905) bevat 42 paragrafen met voorbeeldzinnen ter illustratie van de grammaticale regels elders in het boek en als aanvulling op dat wat in deze regels niet expliciet is voorgeschreven. In dit materiaal tel ik 69 relevante negatiezinnen. Hiervan vertonen er 57 +NegV. De meeste (43) zijn als zinsnegatie interpreteerbaar, de andere (14) als deelnegatie. Een voorbeeld hiervan met een ongefocuseerd adjunct is:

- (751) *Oni ne forgesas facile sian unuan amon.*
 Men niet vergeet gemakkelijk zijn eerste liefde.
 Men vergeet zijn eerste liefde niet gemakkelijk.
 (Zamenhof 1963/1905: 101)

Een voorbeeld met een gefocusseerd predikaatsnomen is:

- (752) *Li ne estas lavisto, li estas lavistinedzo.*
 Hij niet is wasman, hij is wasvrouw-echtgenoot.
 Hij is geen wasman, hij is de man van een wasvrouw.
 (Zamenhof 1963/1905: 126)

Een voorbeeld met een gefocusseerd argument in de subjectrol is:

- (753) *En nia lando sin ne trovas montoj, sed nur montetoj.*
 In ons land zich niet bevinden bergen, maar slechts heuvels.
 In ons land bevinden zich geen bergen, maar slechts heuvels.
 (Zamenhof 1963/1905: 129)

Er zijn vijf gevallen van –NegV, alle met focussing. Ik geef als voorbeeld de zin (754) met het emfatisch ontkende predikaatsnomen:

¹²¹ Zie Zamenhof (1963/1905: 46).

- (754) *Tio ĉi estis jam ne simpla pluvo, sed pluvego.*
 Dit was al niet (een) eenvoudige bui, maar (een) stortbui.
 Dit was geen gewoon buitje meer, maar een stortbui.
 (Zamenhof 1963/1905: 129)

Naast de bovengenoemde 62 voorkomens van negatie die op (delen van) de predicatie betrokken is, zijn er zeven gevallen aan te wijzen, waarin *ne* onder het niveau van de predicatie opereert. In drie gevallen gaat het om de al uit het ‘Voorwoord’ bekende augmentatief *tute ne = neniel* ‘geenszins’. Een ander geval van X_{Neg} is de lokale modificatie *ne* van de quantor *ĉiu* ‘alle, elk’ in: *Ne ĉiu kreskajo estas manĝebla* ‘Niet elk gewas is eetbaar’.¹²² De uitdrukking *ne ĉiu* kan vervangen worden door *kelkaj* ‘enkele’. Ten slotte registreer ik *eĉ unu ne* (ook: *eĉ ne unu*) ‘zelfs niet één, geen enkel’ als synoniem van *neniu* in *Eĉ unu polveron vi ne trovos sur lia vesto* ‘Je zult geen stofje op zijn kleding vinden’.¹²³

Binnen de laatstgenoemde groep van zeven zijn er naast de hierboven genoemde vormen twee zinnen die bijzondere aandacht verdienen. In de eerste plaats:

- (755) *Li venis al mi tute ne atendite.*
 Hij kwam naar mij geheel niet verwacht.
 Hij kwam geheel niet verwacht naar me toe.
 (Zamenhof 1963/1905: 106)

Ik interpreteer in deze zin het uit het passieve voltooid deelwoord *atendita* ‘die of dat verwacht werd’ afgeleide bijwoord *atendite* ‘verwacht (wordende)’ of ‘verwacht (zijnde)’ als modificeerder van *venis* ‘kwam’, en niet als beknopte bijzin. Deze laatste interpretatie zou de voorkeur verdienen, indien Zamenhof de zin geschreven had als *Tute ne atendite, li (tamen) venis* ‘Hoewel hij in het geheel niet verwacht was, kwam hij (toch)’. In de betreffende paragraaf 22 van de ‘Oefeningenbundel’ (Zamenhof 1963/1905: 106) maakt Zamenhof in de interpunctie duidelijk verschil tussen enerzijds het gebruik van deelwoordelijke constructies in beknopte bijzinnen, en anderzijds dat in attributieve adjectieven, gesubstantiveerde adjectieven en adverbia. In deze interpretatie kan *ne atendite* beschouwd worden als *atendite*, gemodificeerd door het los geschreven partikel *ne*, d.w.z. ‘niet verwacht’ of ‘onverwacht’ tegenover ‘verwacht’. Deze interpretatie herinnert aan de discussie onder (736)-(738) en de mogelijke functionele verwarring die een los geschreven partikel kan veroorzaken dat niet als negatie-operator van de predicatie gebruikt wordt. De vorm *neatendite* zou volgens deze argumentatie op zijn plaats zijn. De tweede analyse is die, volgens welke *ne* behoort tot de woordgroep *tute ne*, welke synoniem is aan *neniel* ‘geenszins’. Als modificeerder van *atendite* staat *neniel* dan op de voorspelbare

¹²² Zie Zamenhof (1963/1905: 133).

¹²³ Zie Zamenhof (1963/1905: 133).

plaats.¹²⁴ Volgens beide analyses hebben we te maken met een predicatie die niet Neg, maar Pos is.¹²⁵ Het tweede geval dat extra aandacht verdient is:

- (756) *Li estas homo ne kredinda.*
 Hij is (een) mens niet geloofwaardig.
 Hij is niet een geloofwaardig mens.
 (Zamenhof 1963/1905: 133)

waarin het losse partikel *ne* interpreteerbaar is als modificeerder van het predikaatsadjectief *kredinda* ‘geloofwaardig’. Tegenover deze twee gevallen van focussering binnen het predikaat met schijnbaar –NegV_f staan in Zamenhof (1963/1905) vijf vergelijkbare voorkomens, maar met +NegV_f. Net als in het geval hierboven van *neatendite* in plaats van *ne atendite* kan gesteld worden dat *nekredinda* in plaats van *ne kredinda* tot minder discussie leidt.

Op grond van het geanalyseerde materiaal van 90 voor relevant aangenomen zinnen met *ne* in Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905) kan het volgende overzicht worden opgemaakt. In 8|90 = 9 % van alle voorkomens wordt *ne* lokaal, als X_{Neg}, onder het niveau van de predicatie toegepast. Deze gevallen zijn niet rechtstreeks relevant binnen het onderzoek van de constituentenvolgorde bij zinsnegatie of deelnegatie en kunnen dus van het totaal worden afgetrokken. Er resteren 82 relevante voorkomens, die ik als in tabel 7-2 op pagina 102 kan indelen. Daaruit kunnen de volgende conclusies worden getrokken:

- In 69|82 = 84% van de gevallen staat *ne* rechtstreeks preverbaal, in 13|82 = 16% staat *ne* niet rechtstreeks preverbaal, meestal postverbaal, in alle gevallen rechtstreeks voor de pool van de emphatisch genegeerde focus, waarop de contrasterende tegenpool volgt.
- Als *ne* rechtstreeks preverbaal staat, dan is in 54|69 = 78% van de gevallen zinsnegatie van toepassing.
- Als *ne* niet rechtstreeks preverbaal staat, dan is zinsnegatie of ongefocuseerde deelnegatie niet van toepassing.

¹²⁴ Ook hier is geen expliciete regel te vinden. Alle voorbeelden leren ons echter dat AdvA, dus modificeerder-hoofd MH, de te kiezen volgorde is.

¹²⁵ Al in Einstein (1888: 20) vinden we in een toelichting op het gebruik van de affixen ook het morfeem *ne* in de betekenis *nicht* ‘niet’ en *un-* ‘on-’ en met o.a. de voorbeelden *neordinara* (*ungewöhnlich* ‘ongebruikelijk’) en *nekredeble* (*unglaublich* ‘ongelooflijk’). In Meier (1891: 46) lezen we “*ne = nicht* [‘niet’], *nein* [‘nee’], *verneint* [‘ontkend’], vervangt voor een deel het Duitse *un-* [‘on-’], bijv. *ebla* (*möglich* [‘mogelijk’]), *neebla* (*unmöglich* [‘onmogelijk’]), *nekredebla* (*unwahrscheinlich* [‘onwaarschijnlijk’])”. In Marignoni (1890: 15) vinden we in de “catalogus van grammaticale toevoegsels” onder de prefixen een verzameling met o.a. de prefigeerbare voorzetsels *al* ‘aan’ en *de* ‘van’ en ook de prefigeerbare morfemen *ne* en *sen* ter weergave van de Italiaanse antoniem- of de privatiefprefixen *dis-*, *il-*, *im-*, *in-*, *ir-* en *s-*. Als voorbeelden geeft de auteur *nesimila* (*dissimile* ‘ongelijk’) en *neregula* (*irregolare* ‘onregelmatig’). De woordenlijst Esperanto-Italiaans van Marignoni bevestigt dit: “*ne = no* [‘nee’], *non* [‘niet’] en *pr*”, waarin *pr* op het prefixaal gebruik slaat. Ook in de moderne didactiek van het Esperanto is het niet ongebruikelijk het prefix *ne-* te beschrijven als een zwakkere vorm van *mal-*, dat het antoniem van het uitgangswoord geeft (zie bijvoorbeeld Haveman en De Vries 1999: 330).

	+NegV	-NegV
Zonder focusering		
Predicatie	54	0
Deel van de predicatie	7	0
Met focusering op:		
Adjunct of adverbiale zin	0	5
V _f binnen predikaat	2	0
N in naamw. gezegde	3	2
V na modale AUX	0	1
Bepaling van gesteldheid	0	1
Argument	3	4
Totaal	69	13

Tabel: 7-2: De plaats van de negatieoperator Neg in de roots

Voor verder gebruik herschik ik de gegevens van tabel 7-2 in vereenvoudigde vorm als volgt:

Zonder contrast		Met contrast	
<i>ne</i> preverbaal	<i>ne</i> postverbaal	<i>ne</i> preverbaal	<i>ne</i> postverbaal = prefocaal
61 61 = 100,0%	0 61 = 0,0%	8 21 = 38,1%	13 21 = 61,9%

Tabel 7-3: Negatiepatronen in de roots van het Esperanto

Hieruit kunnen we generaliserend afleiden dat *ne* bij contrastfocus uit de preverbale positie verplaatst mag worden.

7.3.3 Negatie in leer- en stijlboeken

Onder de onderzochte leerboeken zijn er 58|67 waarin woordvolgorde expliciet besproken wordt in combinatie met het thema van de negatie. Het blijkt dat deze verzameling in vijf groepen kan worden ingedeeld, al naar gelang de wijze waarop woordvolgorde en negatie behandeld worden. Deze classificatie dient er uitsluitend toe, het geheel aan beschouwingen op een enigszins overzichtelijke wijze in te delen. Het criterium voor deze indeling is een interpretatie van het materiaal in Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905). Binnen de verschillende groepen zal ik zoveel mogelijk de chronologische volgorde aanhouden, zodat een goed overzicht geboden wordt van de brede spreiding in de tijd. Ik heb oorspronkelijk Nederlandstalige citaten in de oorspronkelijke spelling weergegeven en alleen de vele verschillende manieren van prominentieverlening in deze teksten (vet, cursief, onderstreept, e.d.) op cursivering (resp. decursivering binnen een cursieve tekst) geünificeerd. Voor de

volledigheid worden de vijf groepen afgesloten met een zesde groep, die titels omvat die niet ondubbelzinnig zijn in te delen bij de eerste vijf, of die geheel voorbijgaan aan het woordvolgorde-aspect bij negatie:

1. Leerboeken met als enig voorschrift dat *ne* vóór V moet staan (+NegV).

Deze leerboeken geven een beperkte interpretatie van wat Zamenhof (1968/1887, 1963/1905) biedt, wellicht met het didactisch argument dat een eenvoudig leerboek kan volstaan met een deelinterpretatie, die hoe dan ook het frequente geval van zinsnegatie dekt.

Ik noem hier: Fruictier (1907: 72), Romein (1909: 52), Bulthuis (1912: 7), Blok (1923: 10), Van Alphen (1928: 12), Dirksen (1929: 12), Lem (1932: 30), Walter (1934: 11 en 13), Brand (1936: 10), Connor (1948: 40 en 1959: 40), Appel/1 (1951: 24), Setälä (1964: 1), Zondervan en Manders (1973: 8 en 1991: 8), Friis/1 (1979: 10 en 77), Kempeneers (1983: 21-22), Tišljár (1986: 8), Tišljár en Rašić (1999: 8), Ludwig en Triolle (1986: 28), Rømmesmo (1991: 3-4), Wells (1992: 11), Conroy (1994: 20) en Gutiérrez Adúriz (1995: 8-9).

2. Leerboeken die de plaats van *ne* als variabel aangeven, maar uitsluitend voorbeelden geven met *ne* vóór V.

Deze leerboeken geven weliswaar een vollediger interpretatie van Zamenhof (1968/1887, 1963/1905), maar beperken de voorbeelden tot die welke in feite zinsnegaties vertegenwoordigen.

Ik noem hier: Van Bussum (1926a: 12 en 1926b: 8), Van de Vijver (1936: 44-46), Auld (1965: 10-11), Cseh (1992: 27) en Forsman (1994: 60 en 113).

3. Leerboeken die de plaats van *ne* als variabel aangeven, maar bij postverbaal gebruik van *ne* voorbeelden geven met contrastfocus.

In deze leerboeken gaat een vollediger interpretatie van Zamenhof (1968/1887, 1963/1905) gepaard met uitgebreidere voorbeelden dan in groep 2.

Ik noem hier: Heilker (1927: 18-19) en (Heilker 1931: 19), Bulthuis I (1931: 13), Faulhaber (1936: 85 en 1950: 87), Gething (1959: 44 en 65), Faulhaber (1965: 27-28), De Bruin (1965: 20 en 32), Benink (1966: 14-15), Grazzini (1966: 31-32), Cuperus en Esselink (1988: 10), De Wit (1988: 24), De Wit (1989: 26), Haveman en De Vries (1999: 96) en Mayer (1993: 16).

4. Leerboeken die de plaats van *ne* als variabel aangeven, en daarbij gedetailleerde en gedifferentieerde informatie conform de *roots* geven.

Ik noem hier: Szerdahelyi (1972: 6-7, 10, 24, 186-190), Creswell en Hartley (1988: 20 en 88) en Butler (1991: 30 en 58).

5. Leerboeken die de plaats van *ne* als variabel aangeven, en daarbij informatie geven die verder gaat dan wat men strikt genomen aan de *roots* kan ontleenen.

Ik noem hier: Kalocsay (1963/1931: 80-81)¹²⁶, Bakker (1931: 18), Seppik (1938: 61 en 125-126), Schippers/1 (1971-72: 8, 10, 13, 17, 37 en 45), Childs-Mee (1989: 6 en 28), De Diego (1992: 133), Malovec (2000: 80) en Willkommen (2001: 109).

De volgende werken besteden geen aandacht aan regelgeving betreffende woordvolgorde bij het thema negatie, maar beperken zich tot voorbeelden: Uitterdijk (1902), *Premier Manuel* (1905), Van Straaten (1935), Rijpstra (1931), De Waard (1936), Driesen (1937 en 1967), Delaire (1955), Klukowski (1956), Ribot (1962?), Weide (1979), Habert en Boubou (1981), Arana (1990), Broccatelli (1995), Jordan (1999) en Pokrovskij (1999).

7.3.4 Negatie in beschrijvende grammatica's

Kalocsay en Waringhien (1980: 126-127) definiëren de negatie in het Esperanto als volgt:

De negatie wordt met het bijwoord *ne* tot uitdrukking gebracht. De ontkenning betreft of de hele zin, of slechts een deel van de zin. Gaat het om de ontkenning van één zinsdeel, dan wordt het bijwoord *ne* altijd onmiddellijk hiervoor geplaatst: *Ne mi vidis la patron* ['Niet ik zag vader'] (iemand zag hem, maar niet ik); *Mi vidis ne la patron* ['Ik zag niet de vader'] (ik zag andere personen, maar hem niet).

De auteurs veronderstellen in dit citaat, door de toegevoegde verklaring tussen haakjes, de tegenpolen van 'ik' en 'vader' (respectievelijk de zinsdelen 'iemand' en 'andere personen'), maar nemen deze niet expliciet in de voorbeeldzinnen op. Het is dan ook niet duidelijk of deze toevoeging tussen haakjes slechts als uitleg voor de lezer dient. In dat geval zou men kunnen stellen dat zij de zin *Mi vidis ne la patron* (lett. 'Ik zag niet de vader'), interpreteerbaar als -NegV, buiten elke context om als communicatief correct beschouwen. De andere in Kalocsay en Waringhien gegeven citaten van Zamenhof betreffen deelfocussing van het subject en andere gevallen van X_{Neg} , zoals *ne ĉiu* (= *kelkaj* 'sommige') en *ne tute* (= *iom* 'een beetje'), of een versterking van *ne* als in *tute ne* (= *neniel* 'geenszins'). De auteurs definiëren zinsnegatie als volgt:

Gaat het om de ontkenning van een hele zin, dan staat het bijwoord *ne* gewoonlijk voor het werkwoord: *Mi ne vidis la patron* ['Ik zag vader niet']; *Ne iru!* ['Ga niet!']. Maar wanneer de werkwoorden *esti* ['zijn'] en *devi* ['moeten'] in het spel zijn, wordt de negatie in de regel daarvoor geplaatst, zelfs als de ontkenning in werkelijkheid de predikatief na *esti*

¹²⁶ Gezien de opvattingen die Kalocsay later in Kalocsay en Waringhien (1980) heeft neergelegd, zijn de passages uit Kalocsay (1963/1931: 80-81) als een voorlopige subset van Kalocsay en Waringhien (1980) te beschouwen.

geldt, of de infinitief na *devi*: (...) *La ŝuldoj de mia filo ne estos pagataj de mi* ['De schulden van mijn zoon zullen niet door mij betaald worden']; (...) *Ni ne devas malplaĉi al li* ['We moeten hem niet mishagen'].¹²⁷

De Vleminck en Van Damme (1994) bevat geen hoofdstuk dat aan de negatie als zodanig is gewijd. Het hoofdstuk *Neaj vortoj* 'Ontkennende woorden' vermeldt *ne* 'nee, niet' onder de ontkennende adverbia, overigens zonder gebruiksvoorbeelden, en beperkt zich verder tot een categorisering van ontkennende pronomina, adjectiva en conjuncties, alle wel met gebruiksvoorbeelden.¹²⁸ Verder komt *ne*, en daarmee indirect de negatie als zodanig, verstrooid in enkele hoofdstukken voor. In het hoofdstuk *Adverbo* 'Adverbium' wordt *ne* gedefinieerd als dat adverbium waarmee men "tot uitdrukking brengt dat men de gedachte ontkent waarover geproken wordt". Deze ontkenning, die als zinsontkenning bedoeld is, wordt onder de adverbia van wijze met één volledige voorbeeldzin van Zamenhof geïllustreerd: *Vi estimas vin mem, sed aliaj vin ne estimas* 'Je hebt achtung voor jezelf, maar anderen achten jou niet'. In hetzelfde hoofdstuk staat in sectie 5 *Loko de la adverbo* 'Plaats van het adverbium':¹²⁹

Adverbia zoals *ankaŭ* ['ook'], *eĉ* ['zelfs'], *ne* ['nee, niet'], *nepre* ['beslist'], *nur* ['slechts'], *preskaŭ* ['bijna'], *sole* ['alleen, uitsluitend'] kunnen verschillende zinselementen betreffen. Om verwarring te vermijden plaatst men ze rechtstreeks voor het betroffen woord.

Het hoofdstuk *Ordono (kaj Malpermeso)* 'Bevel (en Verbod)' geeft in sectie 2 *Malpermeso* 'Verbod' het gebruik van *ne* in combinatie met de volitief of imperatief:¹³⁰

Voor het verbod gebruikt men *dezelfde modi* als voor het bevel [WJ: de volitief of het futurum van de infinitief], maar men plaatst de negaties *ne* ['nee, niet'], *neniam* ['nooit'], *nenie* ['nergens'], etc. voor het werkwoord.

Hierop volgen vijf voorbeeldzinnen met *ne* rechtstreeks voor de imperatief, de infinitief of de volitief. Het hoofdstuk *Vortordo* 'Woordvolgorde' bepaalt in sectie 3 *Kelkaj reguloj...* 'Enkele regels...' het volgende:¹³¹

Adverbia zoals *ankaŭ* ['ook'], *eĉ* ['zelfs'], *ne* ['nee, niet'], *nur* ['slechts'], *sole* ['alleen, uitsluitend'], *nepre* ['beslist'], *almenaŭ* ['tenminste'] e.d. kunnen afhankelijk van wat bedoeld wordt betrekking hebben op verschillende woorden van de zin. Men behoort ze voor het woord te plaatsen waarop zij betrekking hebben.

¹²⁷ Een en ander betekent dat in Kalocsay en Waringhien (1980) 'werkwoord' hier gelezen moet worden als 'vervoegde of finiete werkwoord V_f '. Deze verkorte schrijfwijze komt bij veel auteurs voor.

¹²⁸ Zie De Vleminck en Van Damme (1994: 137).

¹²⁹ Zie De Vleminck en Van Damme (1994: 25-27).

¹³⁰ Zie De Vleminck en Van Damme (1994: 151).

¹³¹ Zie De Vleminck en Van Damme (1994: 227).

In het bovenstaande citaat staan dezelfde woorden als in de eerder genoemde voorbeeldreeks, met uitzondering van *preskaŭ* ‘bijna’, waarvoor *almenaŭ* ‘tenminste’ in de plaats gekomen is. De gedachtestreepjes in het origineel, hier vervangen door ‘e.d.’, suggereren dat er meer van zulke bijwoorden zijn. In dit hoofdstuk beperk ik me tot *ne*, dat in beide reeksen optreedt.

Wennergren (2006: 327) stelt:

Om een zin te ontkennen gebruikt men het woordje *ne*. *Ne* ontkenst dat waar het voor staat. Normaal staat *ne* voor het hoofdwkwoord en, als men het hoofdwkwoord ontkenst, ontkenst men de hele zin.

Over deelnegatie schrijft Wennergren (2006: 328):

Soms komt het woordje *ne* in een zin op zo’n manier voor dat het slechts een deel van de zin ontkenst. Het hoofdwkwoord blijft van kracht. *Ne* ontkenst precies dat waar het voor staat, wat het onmiddellijk erop volgende woord kan zijn, het erop volgende zinsdeel of nog veel meer. Alleen de context kan precies aangeven wat er ontkenst wordt.

De voorbeelden van Wennergren zijn geheel conform die in Kalocsay en Waringhien (1980) en De Vleming en Van Damme (1994).

7.3.5 Inputs voor nader onderzoek naar {Neg,V}

Op basis van de informatie uit 7.3.2 (Zamenhof 1968/1887 en 1963/1905), 7.3.3 (leer- en stijlboeken) en 7.3.4 (beschrijvende grammatica’s) kan ik de onderstaande regelgeving induceren.

- (757)
1. In de meeste gevallen moet *ne* rechtstreeks preverbaal (+NegV) staan. In deze gevallen is meestal sprake van zinsnegatie, soms van ongefocusseerde deelnegatie.
 2. Als *ne* niet rechtstreeks preverbaal staat (–NegV), en dan meestal postverbaal, dan is nooit sprake van zinsnegatie. In deze gevallen is sprake van deelnegatie met focus, waarbij *ne* rechtstreeks voor de emfatisch ontkennde pool staat (waarop verplicht een tegenpool volgt) of van negatie onder het niveau van de predicatie (X_{Neg}).
 3. Een neiging tot linksverplaatsing van *ne* (van –NegV naar +NegV) ook in gevallen van contrastfocus zou stroken met voorbeelden uit een aantal leer- en stijlboeken van groep 1 en 2, en zou niet in strijd zijn met Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905).
 4. Een neiging tot rechtsverplaatsing van *ne* (van +NegV naar –NegV) ook in gevallen zonder contrastfocus zou stroken met voorbeelden uit een aantal beschrijvende grammatica’s en leer- en stijlboeken van groep 5, maar zou in strijd zijn met Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905).

Ik veronderstel dat (757) mede bepalend is voor het taalgebruik van de hedendaagse spreker en schrijver. Ik zal hierop terugkomen in 9.

7.4 De plaats van het adjectief ten opzichte van het nomen

7.4.1 Adjectieven en nomina in het Esperanto

Het in volgorde van aandacht derde terrein waarop leerboeken en grammatica's van het Esperanto woordvolgorde behandelen is dat van de plaatsing van het adjectief A ten opzichte van het erdoor gemodificeerde nomen N. N en A zijn kwalificaties uit de traditionele grammatica die van toepassing zijn op het Esperanto.¹³² Het attributieve A congrueert in getal en casus met N. N en A kunnen samen een NP vormen, waaraan meer A's, maar ook Art en/of Dem en/of Num kunnen worden toegevoegd. Enkele voorbeelden uit de 'Oefeningenbundel' van Zamenhof (1963/1905) zijn: *ŝiaj_A multaj_{Num} infanoj_N* 'haar vele kinderen' (pluralis, nominatief), *sian_A propran_A ombro_N* 'zijn eigen schaduw' (singularis, accusatief), *tiu ĉi_{Dem} grava_A tago_N* 'deze belangrijke dag' (singularis, nominatief).¹³³

7.4.2 Patronen van {A,N} in de roots

In Zamenhof (1968/1887: 44) vinden we geen regels die de plaats van het bijvoeglijk naamwoord ten opzichte van het erdoor gemodificeerde zelfstandig naamwoord voorschrijven, maar uitsluitend de uitspraak: "Het bijvoeglijk naamwoord eindigt altijd op *-a*. Declinatie als bij het zelfstandig naamwoord". Deze regel is identiek overgenomen in Zamenhof (1963/1905).

Een telling van voorkomens van attributief gebruikte bijvoeglijke naamwoorden in Zamenhof (1968/1887) geeft het volgende plaatsingsoverzicht:¹³⁴ zeven AN tegenover vier NA.¹³⁵ In het 'Voorwoord' van Zamenhof (1963/1905) tref ik 108 gevallen van AN aan, tegenover 20 gevallen van NA. In de 'Oefeningenbundel' van Zamenhof (1963/1905) noteer ik 174 maal AN tegenover 23 maal NA.¹³⁶ Van de 399 voorkomens van {A,N}-patronen tonen er 352 AN (88%) tegenover 47 NA (12%), hetgeen een sterke voorkeur voor AN verraadt. Ik zal de niet-dominante volgorde NA nu nader bekijken. Aan Zamenhof (1968/1887, 1963/1905) heb ik de volgende voorbeeldzinnen met bijvoeglijke naamwoorden in postpositie (NA) ontleend:

¹³² Zie Zamenhof (1968/1887: 44) en Appendix 1, Rededelen, regels 2 en 3.

¹³³ Zie Zamenhof (1963/1905: 91, 128, 133).

¹³⁴ Syntactisch met adjectiva gelijk te stellen woorden als bezittelijke, aanwijzende, vragende en onbepaalde voornaamwoorden en rangtelwoorden heb ik niet meebeschouwd in dit overzicht, attributief gebruikte deelwoorden wel.

¹³⁵ Zie Zamenhof (1968/1887: 21-23).

¹³⁶ Makkink (1990) doet specifiek onderzoek aan Zamenhof (1963/1905). Hij telt 195 gevallen van AN en 17 gevallen van NA, maar geeft niet aan, welke woordsoorten die een A-positie kunnen innemen hij wel of niet heeft meegeteld (Makkink 1990: 98).

- (758) ...*kaj ia facilanima paŝo de ĝiaj amikoj estontaj ne detruos*
N A
 ...en een ondoordachte stap van haar vrienden toekomstige niet verniet
la laborojn de ĝiaj amikoj estintaj,...
N A
 de werken van haar vrienden verleden,...
 ...en een ondoordachte stap van haar toekomstige vrienden zal het werk
 van haar vrienden uit het verleden niet kapot maken,...
 (Zamenhof 1963/1905: 43)

In (758) contrasteren de adjectieven *estontaj* 'toekomstige' en *estintaj* 'verleden' met elkaar, wat door de achterplaatsing van A geaccentueerd wordt. Andere voorbeelden uit het 'Voorwoord' van Zamenhof (1963/1905) van NA-constructies met emphatisch contrasterende bijvoeglijke naamwoorden zijn: *verkoj* (N) *privataj* (A) 'particuliere werken' (waarin de kwalificatie *privataj* in het origineel cursief gedrukt staat en contrasteert met het eerder gebruikte *oficialaj* 'officiële', *lingvo* (N) *internacia* (A)¹³⁷ 'internationale taal', *verko* (N) *fundamenta* (A) 'een fundamenteel werk', *la vortojn* (N₁) *kaj regulojn* (N₂) *oficialajn* (A) 'de officiële woorden en regels' (met originele cursivering van A), *personoj* (N) *nekonataj* (A) 'onbekende personen' (met originele cursivering van A), *vortar* (N) *oficialan* (A) (met originele cursivering van A), een uit vier leden bestaande contrastreeks: *novan* 'nieuw' – *malnova* 'oud' – *nova* 'nieuw' – *malnova* 'oud', en een daarop volgend verder contrast *novaj* met het eerdere en cursief gedrukte *arĥaismo* 'archaïsme', waarbij alle vormen van *nov* 'nieuw' in postpositie staan.¹³⁸ In de 'Oefeningenbundel' van Zamenhof (1963/1905) vinden we:

- (759) ..., *kiam ni parolas pri personoj aŭ objektoj konataj.*
N₁ N₂ A
 ...wanneer wij spreken over personen of voorwerpen bekende.
 ...wanneer wij over bekende personen of voorwerpen spreken.
 (Zamenhof 1963/1905: 112)

Het A *konataj* 'bekende' dient ertoe de lezer het gebruik van het lidwoord van bepaaldheid uit te leggen, wat de mate van nadruk verklaart, die merkbaar tot uitdrukking wordt gebracht door de achterplaatsing van A. Een soortgelijke verklaring mag gelden voor *kunmetitaj* 'samengesteld' in *Vortoj* (N) *kunmetitaj* (A) *estas kreataj per ...* 'Samengestelde woorden creëert men door ...', ter onderstreping van het contrast met ongelede woorden; voor *demandajn aŭ rilatajn* 'vragend of betrekkelijk' in *Se ni aldonas al ili la literon 'k', ni ricevas vortojn* (N) *demandajn* (A₁) *aŭ rilatajn* (A₂): ... 'Voegen we daar de letter *k* aan toe dan krijgen we vragende of betrekkelijke woorden: ...', ter onderstreping van het feit dat de beginletters van de

¹³⁷ De benaming *Lingvo Internacia* in de betekenis van de Internationale Taal, d.w.z. Esperanto, heeft zich bij sommigen metertijd gevestigd tegenover *internacia lingvo*, een willekeurige internationale taal.

¹³⁸ Zie Zamenhof (1963/1905: 43-48).

correlatieven een complementair systeem vormen die elkaar onderling uitsluiten.¹³⁹ Binnen dezelfde paragraaf van dit laatste voorbeeld treffen we nog acht gevallen aan waar NA uit voorbeeldstellende emfase verklaarbaar is. In Zamenhof 1963/1905: 106) vinden we drie contrasterende paren met attributief gebruikte deelwoorden in postpositie: (*tempo* = N₁) *pasinta* (A) – (*tempon* = N₂) *venontan* (A) ‘verleden (tijd) – komende (tijd)’, (*mono* = N₁) *havata* (A) – (*mono* = N₂) *havita* (A) ‘nu bezeten (geld) – niet meer bezeten (geld)’, (*pasero* = N₁) *kaptita* (A) – (*aglo* = N₂) *kaptota* (A) ‘gevangen (mus) – te vangen (adelaar)’.¹⁴⁰ De volgende NP:

- (760) ...*regula* *kaj paca* *progresado estonta*.
 A₁ A₂ N A₃
 ...regelmatige en vreedzame vooruitgang toekomstige.
 ...regelmatige en vreedzame, toekomstige vooruitgang.
(Zamenhof 1963/1905: 43)

bevat de drie adjectieven *regula* ‘regelmatige’, *paca* ‘vreedzame’ en *estonta* ‘toekomstige’, gerangschikt om het nomen *progresado* ‘vooruitgang’ als A₁-A₂-N-A₃. Noem ik A₁-A₂-A₃ een complexe modificeerder van N, dan blijkt dat een deel van die modificeerder (in casu A₃) in postpositie geplaatst kan worden. Vergelijkbare splitsingen vinden we in *la diversajn* (A₁) *lernolibrojn* (N₁) *kaj vortarojn* (N₂), *multe pli bonajn* (A₂) *kaj pli vastajn* (A₃) ‘de verschillende veel betere en uitgebreidere leerboeken en woordenboeken’ (met A₁-N₁-N₂-A₂-A₃) en in *vojo* (N) *natura* (A₁), *senkonfuza* (A₂) *kaj sendangera* (A₃) ‘een natuurlijke, duidelijke en veilige manier’ (met N-A₁-A₂-A₃).¹⁴¹ Een ander voorbeeld van een complexe modificeerder is:

- (761) *Fluanta akvo estas pli pura, ol akvo staranta senmove*.
 N A Adv
 Stromend water is schoner dan water staand stil.
 Stromend water is schoner dan stilstaand water.
(Zamenhof 1963/1905: 106)

De complexe modificeerder van N bestaat in dit geval uit A-Adv. Een vergelijkbaar geval is A-Adv *pekinta senintence*, ‘onopzettelijk gezondigd’.¹⁴² In de volgende zin:

- (762) ...*glaso da vino estas glaso plena je vino*.
 N A Prep N
 ...glas wijn is glas vol met wijn.
 ...een glas wijn is een glas vol wijn.
(Zamenhof 1963/1905: 120)

¹³⁹ Zie de elementen uit de reeks *kio?* ‘wat?’ — *tio* ‘dat’ — *ĉio* ‘alles’. De ‘correlatieven’, ook wel ‘tabelwoorden’ genoemd, zijn 45 veel voorkomende voornaamwoorden en bijwoorden die in het Esperanto volgens een geheel regelmatig en gemakkelijk te onthouden schema zijn opgebouwd.

¹⁴⁰ Zie Zamenhof (1963/1905: 106-116)

¹⁴¹ Zie Zamenhof (1963/1905: 46, 47). In het eerste geval staan beide adjectieven A₂ en A₃ in postpositie en in het tweede geval staat A₁ in het origineel cursief gedrukt als weergave van de erop verlangde nadruk.

¹⁴² Zie eveneens Zamenhof (1963/1905: 106).

is de complexe modificeerder in postpositie A-Prep-N, evenals in de zin:

- (763) *Se la afero proponita de la aŭtoro estas...*
 N A Prep N
 Indien de zaak voorgesteld door de auteur is...
 Indien de door de auteur voorgestelde zaak ... is...
 (Zamenhof 1968/1887: 23)

In:

- (764) *...ni atendis aŭdi ion novan,...*
 Pron A
 ...wij verwachtten te horen iets nieuw,...
 ...verwachtten wij iets nieuws te horen,...
 (Zamenhof 1963/1905: 131)

staat het bijvoeglijk naamwoord *novan* 'nieuw' in postpositie na het onbepaald voor-
 naamwoord *ion* 'iets'.

In de zin:

- (765) *Panon nian ĉiutagan donu al ni ...*
 N Poss A
 Brood ons dagelijks geef aan ons...
 Geef ons ons dagelijks brood...
 (Zamenhof 1968/1887: 21)

staat het complexe Poss-A *nian ĉiutagan* 'ons dagelijks' achter N geplaatst en her-
 haalt, net als in (705) de Latijnse zinsbouw: *Panem nostrum cotidianum da nobis...*

7.4.3 Patronen van {A,N} in leer- en stijlboeken

Onder de onderzochte leer- en stijlboeken gaan er 28|67 expliciet in op de volgorde
 AN tegenover NA. Ze kunnen ruwweg in drie categorieën verdeeld worden:

1. Leerboeken die de volgordes AN en NA als gelijkwaardig aangeven, hoewel de voorbeelden zich soms beperken tot AN.

Ik noem hier de negen referenties: Bulthuis (1912: 5), Blok (1923: 84), Van Alphen
 (1928: 4), Rijpstra (1931: 14), Lem (1932: 11), Heilker (1927: 19, 30, 88 en 1931:
 19, 34, 98), Bakker (1931: 8) en Van de Vijver (1936: 19).

2. Leerboeken die AN als voorkeursvolgorde signaleren, zonder hierop in te gaan.

Ik noem hier de negen referenties: Dirksen (1929: 8), Brand (1936: 3 en 12), Connor
 (1948: 44 en 1959: 44), Creswell en Hartley (1988: 18), Grazzini (1966: 21), Setälä
 (1964: 1), Schippers/1 (1971-72: 15) en De Wit (1989: 13, 153).

3. Leerboeken die aan de onderlinge schikking van het adjectief en het nomen een stilistische of pragmatische uitleg geven.

Ik noem hier de tien referenties: Uitterdijk (1902: 21), Fruictier (1907: 21), Faulhaber (1936: 31-32 en 1950: 32), Seppik (1938: 28), Gething (1959: 37), Kempeneers (1983: 12), De Diego (1992: 37), Conroy (1994: 31) en Haveman en De Vries (1999: 77 en 355-357). Van hen noemen Uitterdijk (1902) en De Diego (1992) ook eufonie als reden om voor A de postpositie te kiezen.

7.4.4 Patronen van {A,N} in beschrijvende grammatica's

In Kalocsay en Waringhien (1980) en in De Vleming en Van Damme (1994) vinden we als algemene regel dat epitheta doorgaans vóór het bijbehorende substantief staan.¹⁴³ Kalocsay en Waringhien stellen dat adjectivische modificeerders voor hun substantivisch hoofd geplaatst worden, maar dat ze ook erachter geplaatst kunnen worden, en wel in één van de volgende vijf gevallen:

1. om het adjectief prominentie te verlenen.
2. wanneer er twee door *kaj* 'en' gescheiden adjectieven zijn.
3. wanneer het adjectief een supplement heeft.¹⁴⁴
4. wanneer een standaarduitdrukking gebezigd wordt. Zie de eerder genoemde eigennaam *Lingvo Internacia* in Zamenhof (1963/1905).
5. in sommige aanspreekvormen.

Kalocsay en Waringhien (1980: 365) gaan nader in op geval 1, en noemen nog twee middelen ter bevordering van prominentieverlening. Ten eerste is dat een scheiding van adjectief en nomen door een subject en een predikaat:

(766)	<i>Mi estas certa, ke</i>	<i>brilan</i>	<u><i>vi havos</i></u>	<i>sukceson.</i>
		A	S V	N
	Ik ben zeker dat	schitterend	jij zult hebben	(een) succes.
	Ik ben er zeker van dat je	een schitterend succes zult hebben.		

Het tweede middel is de scheiding van adjectief en nomen door een supplement:

(767)	<i>Ni eniris</i>	<u><i>la plenplenan</i></u>	<u><i>de homoj</i></u>	<i>salonon.</i>
		Art A	Suppl	N
	Wij betraden de overvolle	met mensen	zaal.	
	Wij betraden de stampvolle	zaal.		

De bovenstaande gevallen 2 en 3 vertegenwoordigen langere, complexe modificeerders. De gevallen 4 en 5 zijn kleine (vrijwel) gesloten klassen. Geval 1 vinden we

¹⁴³ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 363) en De Vleming en Van Damme (1994: 227). Kalocsay en Waringhien (1980: 182-192) noemen adjectivische modificeerders van N in een NP *epitetoj* of 'epitheta'.

¹⁴⁴ *Suplementoj* 'supplementen' zijn in Kalocsay en Waringhien (1980: 192-207) rechts van het hoofd geplaatste modificeerders, die vaak door een voorzetsel aan het hoofd worden gekoppeld.

ook terug in De Vleminck en Van Damme (1994: 62 en 227), die de volgorde NA als prominentieverlenend voor A definiëren.

Wennergren (2006: 47, 57) stelt dat een adjectief “meestal” voor het erbij horende nomen staat, maar dat het ook erachter kan staan. Een adjectief in postpositie krijgt volgens Wennergren vaak meer nadruk. De auteur stelt eveneens dat afwijkingen van de gebruikelijke woordvolgorde mogelijk zijn wanneer de verschillende woorduitgangen de syntactische functies ondubbelzinnig bepalen. Dit is het geval bij de aan Kalocsay en Waringhien ontleende zinnen (766) en (767) hierboven.

7.4.5 Inputs voor nader onderzoek naar {A,N}

Op basis van de informatie uit 7.4.2 (Zamenhof 1968/1887 en 1963/1905), 7.4.3 (leer- en stijlboeken) en 7.4.4 (beschrijvende grammatica's) kan ik de onderstaande regelgeving induceren:

- (768)
1. AN is de ongemarkeerde volgorde van A en N binnen een NP.
 2. De toepassing van de volgorde NA komt in de volgende gevallen in aanmerking:
 - a. wanneer aan A nadruk verleend moet worden.
 - b. wanneer A een complex is, dat bijvoorbeeld bestaat uit meer dan één A, of een A met een adverbiale modificeerder of supplementen.
 - c. wanneer in de N-positie een correlatief staat.¹⁴⁵
 - d. in bijzondere omstandigheden (standaarduitdrukkingen, aanspreekvormen, eufonie).

Ik veronderstel dat (768) medebepalend is voor het taalgebruik van de hedendaagse spreker en schrijver. Ik zal hierop terugkomen in 9.

7.5 De plaats van adverbia ten opzichte van het verbum

7.5.1 Adverbia in het Esperanto

Het in volgorde van aandacht vierde terrein waarop leerboeken en grammatica's van het Esperanto woordvolgorde behandelen is dat van de plaatsing van het adverbium Adv ten opzichte van het erdoor gemodificeerde predikaat V. Bijwoorden en bijwoordelijke bepalingen zijn kwalificaties uit de traditionele grammatica die van toepassing zijn op het Esperanto.¹⁴⁶ Onder de bijwoorden in het Esperanto maken we morfologisch onderscheid tussen de ‘afgeleide’ bijwoorden en de ‘primitieve’ bijwoorden. Afgeleide bijwoorden zijn die bijwoorden die uit andere woordsoorten zijn afgeleid. Zij hebben de karakteristieke bijwoordsuitgang *-e*. Enkele voorbeelden zijn *facile* ‘gemakkelijk’ (uit A *facila* ‘gemakkelijk’, uit de adjectivische wortel FACIL), *dome* ‘in huis’ (uit N *domo* ‘huis’, uit de substantivische wortel DOM), *antaŭe* ‘er-

¹⁴⁵ Zie voor een verwijzing naar de correlatieven voetnoot 139 in het onderhavige Deel II.

¹⁴⁶ Zie Zamenhof (1968/1887: 46) en Appendix 1, Rededelen, regel 7.

voor' (uit Prep *antaŭ* 'voor', dat een vrij morfeem is) en *due* 'ten tweede' (uit Num *du* 'twee', dat een vrij morfeem is). Naast de open klasse van afgeleide bijwoorden op *-e* bestaat er een kleine gesloten klasse van niet-afgeleide bijwoorden, ook wel primitieve bijwoorden genoemd, die in het lexicon als syntactisch bruikbare woorden klaar staan. Het gaat hier om bijwoorden als *tuj* 'onmiddellijk', *hodiaŭ* 'vandaag' en correlatieven als *ĉiam* 'altijd'. Verschillende perifere of contextbepalende adverbia, die niet het predikaat, maar de gehele predicatie modificeren, zijn zulke primitieven. Zij genieten in veel talen een grotere plaatsingsvrijheid dan modale adverbia. Ik beperk me in het vervolg tot de plaatsingskarakteristieken van de modale adverbia, die in grote meerderheid onder de afgeleide bijwoorden vallen.¹⁴⁷ Deze beperking sluit aan bij de voorbeelden die we in de leerboeken en grammatica's van het Esperanto terugvinden.

7.5.2 Patronen van {Adv,V} in de roots

In Zamenhof (1968/1887: 46) vinden we geen expliciete regels die de plaats van de bijwoordelijke bepaling ten opzichte van het erdoor gemodificeerde werkwoord voorschrijven, maar uitsluitend de uitspraak: "Het bijwoord eindigt altijd op *-e*. Trappen van vergelijking als bij het bijvoeglijk naamwoord". Deze regel is identiek overgenomen in Zamenhof (1963/1905). Annotatie 25 hierin verwijst naar de plaats van het bijwoord van wijze ten opzichte van het erdoor gemodificeerde werkwoord.¹⁴⁸ Deze noot betreft de volgordeverandering die de voorbeeldzin 'Mijn broer zingt beter dan ik' heeft ondergaan in de Engelse vertaling van Zamenhof (1968/1887) ten opzichte van de vier eerder verschenen versie's (de Russische, Poolse, Franse en Duitse). In de Engelse versie van Zamenhof (1963/1905) staat:

(769) *Mia frato kantas pli bone ol mi.*
 S V Adv
 Mijn broer zingt beter dan ik.
 Mijn broer zingt beter dan ik.

met het Adv *pli bone* 'beter' na het predikaat V *kantas* 'zingt' (zie ook 6.4.2). De volgorde VAdv vinden we ook in Rodríguez Huertas (1890), de Spaanse bewerking van Zamenhof (1968/1887), maar in de Russische, Poolse, Franse en Duitse bewerkingen, die uiteindelijk in Zamenhof (1963/1905) zijn gebundeld, staat:

(770) *Mia frato pli bone kantas ol mi.*
 S Adv V
 Mijn broer beter zingt dan ik.
 Mijn broer zingt beter dan ik.

met *pli bone* 'beter' juist vóór het predikaat *kantas* 'zingt'. In Zamenhof (1968/1887, 1963/1905) tref ik totaal 151 gevallen aan van (afgeleide) modale bijwoorden op *-e*.

¹⁴⁷ Uitzonderingen zijn tabelwoorden als *tiel* 'zo, op die manier'.

¹⁴⁸ Zie Zamenhof (1963/1905: 298).

Hiervan staan er 61 preverbaal en 61 postverbaal.¹⁴⁹ In 29 gevallen is het bijwoord Adv₁ een modificeerder van een ander bijwoord Adv₂ of van een bijvoeglijk naamwoord A. In zulke woordgroepen blijkt de volgorde altijd Adv₁Adv₂ of Adv₁A te zijn, en wel modificeerder-hoofd (MH).¹⁵⁰ Binnen dit kleine corpus blijkt de verdeling van de modale bijwoorden tussen preverbaal-postverbaal met 61-61 in evenwicht te zijn. Het lijkt gerechtvaardigd te veronderstellen dat de uit één Adv bestaande bijwoordelijke bepaling volgens de *roots* van het Esperanto in redelijk vrije variatie pre- of postverbaal geplaatst kan worden.

7.5.3 Patronen van {Adv,V} in leer- en stijlboeken

Onder de onderzochte leer- en stijlboeken zijn er 10|67 die expliciete opmerkingen maken over de plaatsing van een bijwoord als bijwoordelijke bepaling ten opzichte van het predikaat dat door deze bepaling wordt gemodificeerd. Twee hiervan spreken geen voorkeur uit voor de plaatsing van Adv t.o.v. het predikaat: De Waard (1936: 2) en Seppik (1938: 60). Vier titels tonen, ten minste in alle voorbeeldzinnen, een voorkeur voor plaatsing van Adv achter het predikaat: Brand (1936: 3 en 12), Appel/2 (1951: 5), Van Alphen (1928: 24) en Friis/3 (1979: 88). De resterende vier tonen een voorkeur voor voorwaartse plaatsing: Van de Vijver (1936: 107-108), Zondervan en Manders (1991: 21), Mayer (1993: 26) en Haveman en De Vries (1999: 82).¹⁵¹ Het beeld is dus verdeeld als in de *roots*.

7.5.4 Patronen van {Adv,V} in beschrijvende grammatica's

Kalocsay en Waringhien (1980: 250-252) gaan niet in op aspecten van volgorde van Adv ten opzichte van het werkwoord. In de voorbeelden is geen sprake van een duidelijk patroon, behalve bij de beknopte adverbiale bijzinnen, die bij voorkeur aan de rand van de zin geplaatst worden en door een komma van de hoofdzin gescheiden worden. De auteurs definiëren subject-predikaat-object-adjunct als de 'normale woordvolgorde' (zie ook 7.2.6), maar al in het eerste voorbeeld blijkt dat het adjunct ook plaatsbaar is tussen het subject en het predikaat:

(771) *Ŝi bele kantas.*
 S Adv V
 Zij mooi zingt.
 Zij zingt mooi.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 362)

Blijkbaar is (771) bedoeld als de ongemarkeerde vorm, daar

¹⁴⁹ Makkink (1990: 98) telt alleen in de 'Oefeningenbundel' van Zamenhof (1963/1905) 16 preverbale bijwoorden en 20 postverbale, maar de auteur geeft niet aan om welke soorten bijwoorden het hier gaat.

¹⁵⁰ Ik heb hierover geen enkele vorm van expliciete regelgeving kunnen ontdekken. De praktijk toont aan dat in deze constructies MH zonder uitzondering de volgorde is die wordt aangehouden.

¹⁵¹ Haveman en De Vries tekenen hierbij aan dat een achterwaarts geplaatste bepaling meer nadruk krijgt.

- (772) *Bele ši kantas.*
 Adv S V
 Mooi zij zingt.
 Zij zingt echt mooi.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 362)

als die vorm wordt omschreven, waarin het bijwoord prominentie krijgt. De variant *Ši kantas bele* met S-V-Adv (vergelijk 769) komt in dit rijtje niet voor. Op het niveau van de adjectivische woordgroep beschrijven Kalocsay en Waringhien hoe een adjectivisch hoofd door een adverbium gemodificeerd kan worden (*ekstreme bela* ‘buitengewoon mooi’, *tro riča* ‘te rijk’); zij geven hierbij uitsluitend MH-sequenties.¹⁵²

De Vleming en Van Damme (1994) laten ook adjuncten toe tussen het subject en het predikaat:

- (773) *Li ne tre bone lernas.*
 S Neg Adj V
 Hij niet erg goed leert.
 Hij leert niet erg goed.
 (De Vleming en Van Damme 1994: 226)

maar stelt dat de normale volgorde is: subject-predikaat-object-andere zinsdelen, volgens welke het adjunct achter het predikaat moet komen. De auteurs geven als regel dat in een adjectiefgroep een adverbiale modificeerder ‘gewoonlijk’ voor het gemodificeerde adjectief komt: *Jen vere (Adv) bela (A) floro* ‘Ziehier een waarlijk mooie bloem’.¹⁵³

Vanuit het thema ‘bijwoorden’ geeft Wennergren (2006: 37, 39, 51) voorbeelden van afgeleide bijwoorden in pre- en postpositie ten opzichte van het werkwoord, zonder op een eventueel onderscheid in te gaan. Onder het thema ‘zinnen en zinsdelen’ geeft de auteur zowel bijwoorden van wijze als perifere bijwoorden alleen in postverbale positie.

7.5.5 Inputs voor nader onderzoek naar {Adv,V}

Op basis van de informatie uit 7.5.2 (Zamenhof 1968/1887 en 1963/1905), 7.5.3 (leer- en stijlboeken) en 7.5.4 (beschrijvende grammatica’s) kan ik de onderstaande regelgeving induceren:

- (774) Het uit een Adv bestaand adjunct kan als modificeerder van het predikaat in vrije variatie pre- of postverbaal geplaatst kan worden.

¹⁵² Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 208).

¹⁵³ Zie De Vleming en Van Damme (1994: 227).

Ik veronderstel dat (774) mede bepalend is voor het taalgebruik van de hedendaagse spreker en schrijver. Ik zal hierop terugkomen in 9.

7.6 Volgordeaspecten bij twee objecten

7.6.1 Directe en indirecte objecten in het Esperanto

Het laatste door mij onderzochte terrein waarop leerboeken en grammatica's van het Esperanto woordvolgorde behandelen is dat van de onderlinge plaatsing van het directe object (O) en het indirecte object (IO). Objecten zijn kwalificaties uit de traditionele grammatica die van toepassing zijn op het Esperanto en directe en indirecte objecten kunnen vormelijk nooit identiek zijn.¹⁵⁴ Het directe object wordt gekenmerkt door de verplichte uitgang *-n* die zich aan N, A en Dem hecht, het indirecte object door het verplichte gebruik van het voorzetsel *al* 'aan' voor de NP.

7.6.2 Patronen van {O,IO} in de roots

Expliciete volgorderegels voor directe en indirecte objecten vinden we niet in Zamenhof (1968/1887). In de paragraaf die aan het zelfstandig naamwoord is gewijd vinden we:¹⁵⁵

Er zijn slechts twee naamvallen: nominatief en accusatief; de laatste ontstaat uit de nominatief door toevoeging van de uitgang *-n*. De overige naamvallen worden door middel van voorzetsels tot uitdrukking gebracht (...) *la patro* 'de vader', *al la patro* 'aan de vader', *la patron* 'de vader' [WJ: als lijdend voorwerp] (...).

Deze regel is ongewijzigd overgenomen in Zamenhof (1963/1905). In Zamenhof (1968/1887) en Zamenhof (1963/1905) vinden we in totaal 42 voorbeeldzinnen met patronen van {O,IO}. Onder deze zinnen bevinden zich hoofd- en bijzinnen waarin expliciete directe en indirecte objecten (nominaal of pronominaal) gezamenlijk voorkomen. Complementszinnen en relatieve zinnen die worden ingeleid door een betrekkelijk voornaamwoord in een objectfunctie heb ik niet meegeteld. Onder de indirecte objecten heb ik alleen die met het voorzetsel *al* 'aan' meegerekend, die volgens het bovenstaande citaat karakteristiek zijn voor de datief of het meewerkend voorwerp. Het totale beeld ziet eruit als in tabel 7-4 op pagina 117: de distributie van O-IO|IO-O over de 42 voorkomens is vijfmaal O-IO tegenover 37 IO-O. In deze laatste groep bevinden zich echter 28 gevallen van IO_{Pron}-O_{Nom}, waartegenover slechts één geval staat van O_{Nom}-IO_{Pron}:

¹⁵⁴ O is in de traditionele Esperanto-grammatica dat zinsdeel dat de handeling ondergaat, en IO dat zinsdeel dat de ontvanger of begunstigde van de handeling is. Zie Zamenhof (1968/1887: 44) en Appendix 1, Rededelen, regel 1.

¹⁵⁵ Zie Zamenhof (1968/1887: 44).

O _{Nom} -IO _{Nom} :	2	IO _{Nom} -O _{Nom} :	9
O _{Nom} -IO _{Pron} :	1	IO _{Pron} -O _{Nom} :	28 ¹⁵⁶
O _{Pron} -IO _{Nom} :	1	IO _{Nom} -O _{Pron} :	0
O _{Pron} -IO _{Pron} :	1	IO _{Pron} -O _{Pron} :	0
Totaal O-IO:	5	Totaal IO-O:	37

Tabel 7-4: Patronen van O en IO in de *roots*

Een voorbeeld van IO_{Pron}-O_{Nom} is:

- (775) ...*kiu montras* *al mi* *ian nebonan esprimon.*
 IO O
...die toont aan mij een of andere onjuiste uitdrukking.
...die mij een of andere onjuiste uitdrukking toont.
(Zamenhof 1963/1905: 46)

Opvallend in het aan het ‘Voorwoord’ ontleende voorbeeld (775) is het verschil in lengte (structurele complexiteit) tussen IO met twee lettergrepen en O met acht. Dit herhaalt zich op grote schaal in de ‘Oefeningenbundel’. Hierin wordt het effect van de zwaarte van de O-constituent vaak nog versterkt door het feit dat veel zinnen in het oefenmateriaal in een quasi-dialogoog met de lezer geschreven zijn, waarin S of IO de schrijver vertegenwoordigt, en een nominaal O het nieuwe element in de discussie. Als voorbeeld met twee structureel min of meer gelijkwaardige O en IO geef ik:

- (776) *Anstataŭ kafo* *li donis* *al mi* *teon ...*
 IO O
In plaats van koffie hij gaf aan mij thee ...
In plaats van koffie gaf hij me thee ...
Zamenhof (1963/1905: 111)

In bovenstaande zin personifieert IO de schrijver, die vertelt dat iemand hem niet de verwachte koffie, maar thee heeft gegeven. De sterke correlatie tussen IO-O en ‘licht’-‘zwaar’ laat de vraag naar het primaat tussen deze twee weliswaar open, maar het enige voorbeeld met O_{Pron}-IO_{Pron} (*ĝin ... al ili* ‘het ... aan hen’: Zamenhof 1963/1905: 80) suggereert dat de kenmerken ‘licht’ en ‘zwaar’ de doorslag geven. Onder de nominale constituenten in tabel 7-4 vinden we een sterk overwicht IO-O. Een aantal hiervan is niet-informatieneutraal of pragmatisch gemarkeerd, zoals in het voorbeeld (777):

¹⁵⁶ Exclusief 15 herhalingen van hetzelfde voorbeeld, maar met andere tijden en wijzen in de vervoeving (Zamenhof 1963/1905: 108-109).

- (777) ... *ni aldonas* *al la vorto* *la finon 'n'*.
 IO O
 ... wij voegen toe aan het woord de uitgang 'n'.
 ... voegen wij aan het woord de uitgang 'n' toe.
 Zamenhof (1963/1905: 114)

In bovenstaande zin (waarvan het model nog driemaal herhaald wordt: Zamenhof 1963/1905: 116 en tweemaal 117) vertegenwoordigt de uitgang 'n' de grote exemplarische nieuws waarde in de context. In twee gevallen is de pragmatische gemarkeerdheid betrokken op IO als discours-topic (Zamenhof 1963/1905: 85, 87). In één geval lijkt de objectvolgorde sterk gedreven door de chronologische gang van zaken in het beschrevene (Zamenhof 1963/1905: 120), in drie gevallen door grote verschillen in complexiteit tussen O en IO (tweemaal in Zamenhof 1968/1887: 23 en eenmaal in Zamenhof 1963/1905: 97, in alle gevallen in overeenstemming met 'licht' > 'zwaar'). Zou ik de distributie van O en IO relateren aan dezelfde criteria als die welke gelden voor de basisvolgorde, en zou ik me dus beperken tot informatie-neutrale zinnen, dan zou de resulterende verdeling zijn: twee O_{Nom} - IO_{Nom} (als in tabel 7-4) tegenover drie IO_{Nom} - O_{Nom} . Het lijkt bij deze lage aantallen voorkomens in de *roots* niet gerechtvaardigd een voorkeursvolgorde te postuleren op grond van het syntactische onderscheid tussen O en IO. Het enige duidelijke voorkeurspatroon dat uit de *roots* naar voren lijkt te komen is 'licht' > 'zwaar'. Ook een pragmatische beïnvloeding van de rangschikking van O en IO is aanwijsbaar.

7.6.3 Patronen van {O,IO} in leer- en stijlboeken

In het onderzochte bestand van leer- en stijlboeken heb ik 2|67 titels gevonden waarin de onderlinge volgorde van objecten expliciet aan de orde gesteld wordt. Creswell en Hartley (1988: 36) stellen: "Het indirecte object mag voor het directe object geplaatst worden", nadat de omgekeerde volgorde, d.w.z. O-IO, impliciet als normale volgorde was voorgesteld. Haveman en De Vries (1999: 355-357) schrijven dat een meewerkend voorwerp zowel voor als achter het lijdend voorwerp kan komen, tenzij één van beide aanmerkelijker korter is dan het andere. In dat geval komt het kortere om redenen van welluidendheid voor het langere.

7.6.4 Patronen van {O,IO} in beschrijvende grammatica's

Volgens Kalocsay en Waringhien (1980) staan prepositieve argumenten waaronder het indirecte object met het voorzetsel *al* doorgaans achter het directe object (O-IO), maar als het directe object lang is, kan dit een reden voor omdraaiing zijn:

- (778) *Mi donis* *al la knabo* *multajn interesajn librojn.*
 IO O
 Ik gaf aan de jongen veel interessante boeken.
 Ik gaf de jongen veel interessante boeken.
 (Kalocsay en Waringhien 1980: 363)

In (778) telt het directe object *multajn interesajn librojn* acht lettergrepen, tegenover het indirecte object *al la knabo* vier. De Vleminck en Van Damme (1994: 226) schrijven hetzelfde voor, met een bijna identieke voorbeeldzin. Wennergren (2006) geeft onder de bespreking van de ‘rolaanwijzer *al*’ (het voor het IO verplicht te gebruiken voorzetsel *al* ‘aan’) niet aan, of er een voorkeursvolgorde is tussen O en IO, en suggereert dit ook niet in de voorbeelden. Ook de bespreking van IO vermeldt niet, welke plaats dit kan innemen ten opzichte van O.¹⁵⁷

7.6.5 Inputs voor nader onderzoek naar {O,IO}

Op basis van de informatie uit 7.6.2 (Zamenhof 1968/1887 en 1963/1905), 7.6.3 (leer- en stijlboeken) en 7.6.4 (beschrijvende grammatica’s) kan ik de onderstaande regelgeving induceren:

- (779)
1. Er is a priori geen voorkeursvolgorde voor O-IO of IO-O.
 2. Het argument met de grootste structurele complexiteit wordt bij voorkeur achteraan geplaatst.

Ik veronderstel dat (779) medebepalend is voor het taalgebruik van de hedendaagse spreker en schrijver. Ik zal hierop terugkomen in 9.

¹⁵⁷ Zie Wennergren (2006: 124, 182-185).

8 **Woordvolgorde-universalia**

Na afsluiting van de esperantologische voorstudies in de hoofdstukken 6 en 7, waarin ik mij geconcentreerd heb op de stuurfactoren gezag en didactiek, onderzoek ik in 8 de factor woordvolgorde-universalia. In 8.1 beschrijf ik enkele theoretische premissen die aan het vervolg ten grondslag liggen, t.w. de keuze van de functionele grammatica als beschrijvingsmodel van de grammatica van menselijke taal (8.1.1) en het onderscheid dat ik maak tussen de syntaxis in ruimere zin en de positionele syntaxis, welke laatste ik gelijkstel aan ‘woordvolgorde’ (8.1.2); hierin belicht ik ook de eventuele interactie met de morfologie van het Esperanto. In 8.1.3 geef ik een beschouwing over uitingen, zinnen en stijl binnen het kader van het coöperatie-principe van Grice. In 8.2 t/m 8.4 onderzoek ik universalia binnen resp. de syntactische, semantische en pragmatische niveaus van de taalbeschrijving, en in 8.5 universalia in relatie tot woordsoorten en constituentenstructuren. In 8.6 resumeer ik de woordvolgorde-universalia uit 8.2 t/m 8.5 die aan het Esperanto toetsbaar zijn.

8.1 **Theoretische premissen**

8.1.1 **Het grammaticamodel**

Mijn benadering van de grammatica van menselijke taal volgt het beschrijvingsmodel van de Functionele Grammatica (FG).¹⁵⁸ Ik ga ervan uit dat syntactische patronen in een gegeven taal de weergave zijn van specifieke pragmatische en semantische functies, die op hun beurt de taalspecifieke invulling zijn van beperkingen die de menselijke geest stelt aan de input en output van informatie en aan de wijze van talige weergave daarvan. In deze benadering kunnen we de syntaxis van een taal niet goed begrijpen als we deze isoleren van een aantal beperkingen die samenhangen met de wijze waarop de menselijke geest intern is gestructureerd en georganiseerd, en met de psycho-sociale context van de intermenselijke communicatie. Volgens FG wordt vanuit een onderliggende ongeordende, semantisch en pragmatisch gecodeerde representatie met behulp van expressieregels de uiteindelijke taaluiting gegenereerd.

In een FG-benadering van natuurlijke talen stelt de onderzoeker zich ten doel antwoorden te vinden op vragen over hoe taalgebruikers erin slagen door middel van talige expressies zich verstaanbaar te maken, met elkaar te communiceren en elkaars informatiebestanden en gedragingen te beïnvloeden (Dik 1997/1). Definiëren we in navolging van Dik natuurlijke taal als een instrument van sociale interactie, dat bestaat dankzij het gegeven dat het ten behoeve van die sociale interactie onder mensen gebruikt wordt, dan is er geen dwingende reden om het in 1 ‘gemaakt’ genoemde Esperanto van onderzoek uit te sluiten. De kwalificatie ‘gemaakt’ heeft dan betrekking op de oorsprong van de taal en niet op haar functioneren. Het Esperanto kan bogen op een gedocumenteerd veelzijdig gebruik over een ononderbroken periode van 120 jaar, en om deze reden classificeer ik de taal functioneel als natuurlijke

¹⁵⁸ Mijn terminologie sluit zoveel mogelijk aan bij Dik (1997). Een Nederlandstalige inleiding tot FG is Hengeveld (1995).

taal. Voorafgaand aan een meer gedetailleerde discussie over het Esperanto is een enkele algemene opmerking over volgorde in deze taal op zijn plaats. In het geval van gezamenlijk optreden van de twee constituenten X en Y identificeert Lyons (1968: 77-79) drie mogelijke situaties:

1. XY is grammaticaal, maar de omgekeerde volgorde YX is ongrammaticaal. Voorbeelden in het Esperanto zijn: *la domo* 'het huis' tegenover **domo la* (lett. 'huis het') en *per trajno* 'per trein' tegenover **trajno per* (lett. 'trein per').
2. XY en YX zijn beide grammaticaal, maar ze betekenen niet hetzelfde. Voorbeelden in het Esperanto zijn: *ne tute* 'niet helemaal' tegenover *tute ne* 'helemaal niet' en driedelige constructies als *Akvo fariĝas vaporo* 'Water wordt stoom' tegenover *Vaporo fariĝas akvo* 'Stoom wordt water' om het draaipunt *fariĝas* 'wordt'. In al deze gevallen is de betekenis van de zin in de lineaire structuur gecodeerd.
3. XY en YX zijn beide grammaticaal en betekenen hetzelfde. Een voorbeeld in het Esperanto is: *Venu tuj!* 'Kom onmiddellijk!' en *Tuj venu!* (lett. 'Onmiddellijk kom!', d.w.z. 'Meteen komen!').

We moeten er dus rekening mee houden, dat bij {X,Y} alle drie de effecten van omkering XY > YX in het Esperanto kunnen voorkomen en dat volgorde cruciaal kan zijn in de betekenisinterpretatie van taaluitingen.

Dik (1997/1: hoofdstuk 16) stelt dat woordvolgordepatronen beschreven en verklaard zouden moeten worden uit een aantal interagerende en wellicht onderling concurrerende functionele principes en voorkeuren. Elk van deze uiteenlopende krachten is te beschrijven aan de hand van een als 'natuurlijk' te beschouwen functionele parameter, maar de verschillende 'natuurkrachten' zijn niet noodzakelijkerwijs even sterk, en zelfs als ze dat zouden zijn, zouden ze de woordvolgorde niet noodzakelijkerwijs in één bepaalde richting sturen. De uiteindelijke woordvolgorde die een spreker kiest, is volgens Dik van nature een compromis, een constructie die onder spanning staat en die bij een herinterpretatie van een van de krachten door de spreker gemakkelijk een heel andere gedaante kan aannemen. Dik vat de krachten die sturend zijn voor woordvolgorde samen in negen algemene principes (de *general principles* GP1 t/m GP9).¹⁵⁹ Uit deze algemene principes leidt hij een aantal specifieke principes af (de *specific principles* SP1 t/m SP12) die aan de basis liggen van de woordvolgordepatronen in concrete talen. Binnen het domein van de term blijkt een subset van de specifieke principes van toepassing te zijn.¹⁶⁰ Ik zal de onderzoeksresultaten in 12.1 (Synthese), voor zover relevant, aan deze specifieke principes toetsen.

¹⁵⁹ Zie Dik (1997/1: 399-404).

¹⁶⁰ Zie Dik (1997/1: 405-416 en 428-433).

8.1.2 Syntaxis, positionele syntaxis en morfologische interactie

Matthews (1984: 1) verwijst naar *syntaxis* als “traditioneel dat onderdeel van de grammatica dat zich bezighoudt met de wijze waarop woorden, met of zonder flexieuitgangen, worden gerangschikt om binnen een zin betekenisrelaties aan te geven”. Hoewel de term syntaxis letterlijk staat voor de samenplaatsing van de elementen in een zin, definieert Matthews hiervoor een uitgebreider terrein van onderzoek, dat alle instrumenten bevat waarmee relaties tussen woorden en grotere eenheden binnen een zin worden bepaald. Hij noemt hier congruentie, woordvolgorde en ‘andere middelen’. Onder deze laatste kunnen we bijvoorbeeld alle flexievervalsels in de conjugatie en declinatie laten vallen, die immers als enige of voornaamste functie hebben, de relatie van een woord ten opzichte van andere te bepalen. In navolging van Matthews hanteer ik de bovenstaande ruime definitie voor de syntaxis. Onder de binnen deze syntaxis beschreven relaties zijn de positionele relaties het meest direct waarneembaar. Zij vergen van de waarnemer niet dat hij geordende series zinnen met elkaar vergelijkt, zoals wel het geval is bij relaties van gezamenlijk optreden (relaties die beschrijven hoe woorden van verschillende groepen of klassen het optreden van een woord uit een andere groep of klasse kunnen toestaan of vereisen om een zin of deelzin te vormen) en bij relaties van vervangbaarheid (relaties die klassen of groepen van woorden beschrijven die elkaar in dezelfde zinsstructuren grammaticaal kunnen vervangen).¹⁶¹ Deze *positionele syntaxis* beperkt zich dus tot de studie en beschrijving van de samenplaatsing en ordening van woorden en woordgroepen in grotere verbanden als een van de instrumenten waarmee de relaties binnen de (deel)zin bepaald kunnen worden.¹⁶² Het thema van het hier beschreven onderzoek is hierop gebaseerd.

Alle talen kunnen in principe over syntactische, morfologische, lexicale en fonologische (intonationele) middelen beschikken om grammaticale en pragmatische relaties tot uitdrukking te brengen. Sprekers van talen die weinig of geen flexie kennen, zullen weinig of geen gebruik kunnen maken van morfologische middelen. Zij zullen hun toevlucht moeten zoeken tot andere instrumenten, zoals syntactische en intonationele. Talen die wel over een rijke morfologie beschikken, bieden de spreker op dit gebied meer mogelijkheden. Crosslinguïstisch zijn dominante verschijnselen aan te wijzen, bijvoorbeeld voor het realiseren van de pragmatische functie focus. Cruttenden (1986: 150) noemt in dit geval de verplaatsing van het nucleaire accent en de verandering van de woordvolgorde de twee belangrijkste opties. Omdat volgens Cruttenden talen die het nucleaire accent kunnen verplaatsen ook bijna altijd gebruik maken van het woordvolgorde-instrument (bijvoorbeeld Engels), terwijl talen die van woordvolgordevariatie gebruik maken lang niet altijd de mogelijkheid hebben tot variatie in de plaatsing van het nucleaire accent (bijvoorbeeld Italiaans), lijkt woordvolgordevariatie de belangrijkste van de twee opties om een focale constituent te markeren. Het is dus alleszins gerechtvaardigd de positionele syntaxis van het Esperanto te onderwerpen aan een onderzoek naar het gebruik hiervan om grammaticale en pragmatische relaties te coderen.

¹⁶¹ Zie Robins (1969: 233).

¹⁶² Zie voor deze definitie van positionele syntaxis ook Connolly (1991: 3).

Het Esperanto kent flexie, bijvoorbeeld in de meervoudsvorming en accusatiefmarkering van nomina, in de congruentie in getal en casus tussen het adjectief en het nomen, in de tempusmarkeringen in de conjugatie en aspectmarkering van deelwoorden. Enige interactie tussen de morfologie en de positionele syntaxis is in het Esperanto dus te verwachten. Er bestaat in de literatuur geen consensus over een mogelijk causaal verband tussen morfologische vereenvoudiging die diachronisch de rol van de woordvolgorde in het markeren van syntactische relaties zou hebben versterkt, of omgekeerd. Het is wel zo, dat een vaste woordvolgorde enerzijds en een sterk ontwikkeld systeem van casusmarkeringen anderzijds synchronisch een zekere mate van universele complementariteit vertonen. Hoewel we in het Esperanto zeker niet kunnen spreken van een sterk ontwikkeld systeem van casusuitgangen in de klassieke zin van het woord, zoals we dat bijvoorbeeld in het Latijn, Duits of Russisch kennen, wordt de accusatief verplicht gemarkeerd door de uitgang *-n*, wordt de datief verplicht gekenmerkt door het voorzetsel *al* ‘aan’ en heeft de nominatief een nulmarkering. De NP’s die in de voornaamste argumentposities in een zin — S en O — kunnen optreden, en ongeacht of deze uit nominale en/of pronominale constituenten bestaan, worden dus door elkaar onderling uitsluitende markeerders gekenmerkt. Dit geldt met inbegrip van het zinsdeel met de semantische functie ‘begunstigde’ dat in de traditionele Esperanto-grammatica het indirecte object IO is. Op grond hiervan kan a priori een redelijke vrijheid in de woordvolgorde worden aangenomen.

8.1.3 Uitingen, zinnen en stijl

De uitdrukkingen ‘uiting’ en ‘zin’ zullen in het vervolg vaak door elkaar lopen. Ik definieer als taaluiting de minimale afgeronde taalhandeling die een spreker verricht met de bedoeling dat deze uiting binnen een communicatieve context door een of meer hoorders wordt geïnterpreteerd. In de uiting als vorm van sociaal handelen door een spreker om via taal iets te bewerkstelligen bij (een) hoorder(s), onderscheidt men ten minste twee aspecten: het talige aspect (klanken, woorden, zin, betekenis) of de locutie, en het functionele aspect (de communicatieve bedoeling) of de illocutie. Bestaat er tussen een geheel van losse uitingen een verband dat de brug slaat tussen de spreker en de hoorder, en dat gebruik maakt van talige en buitentalige middelen, dan noem ik dat verband de coherentie van de uitingen.¹⁶³ Een coherente verzameling uitingen definieer ik vervolgens als een discours. Ik beschouw uitingen als expressies die zich voordoen binnen een taalgebruikstheorie, de pragmatiek, waar ze aan regels voor het correct verrichten van taalhandelingen moeten voldoen.¹⁶⁴ Ik noem deze voorwaarden binnen een gegeven context de geslaagdheidsvoorwaarden voor een uiting.

Noem ik een (gesproken) uiting een momentane realisering van een (geschreven) zin in een concrete gebruikcontext, dan wordt het verschil tussen beide begrippen

¹⁶³ Zie bijv. Martin (2001: 35). Zie ook mijn discussie onder 7.3.1.

¹⁶⁴ Ik definieer in deze studie de pragmatiek dus niet als onderdeel van de *traditionele* grammatica, maar als staande naast de grammatica (zie o.a. Dik en Kooij 1981: 27-28).

weliswaar kort en bondig verwoord, maar wordt tegelijkertijd de suggestie gewekt als zou de uiting een afgeleide van de zin zijn.¹⁶⁵ In werkelijkheid is de uiting als spreektaalverschijnsel primair; de ermee corresponderende schrijftaaluiting die ik zin noem, is uit de uiting af te leiden. Hiermee wordt overigens niet bedoeld dat uitingen en zinnen, met uitzondering van het vluchtige karakter van uitingen en de erin verwerkte prosodie, tegenover de fixatie op schrift van zinnen, synoniem zouden zijn. Daar de zin de bedoeling heeft de uiting te representeren, zal ik zin en uiting in veel gevallen gemakshalve gelijkstellen.

De zinvolle wisselwerking die binnen de hierboven bedoelde communicatieve context in een discours moet plaatsvinden, berust op een onderlinge afstemming tussen de spreker en de hoorder(s), die het coöperatieprincipe wordt genoemd, en dat door Grice (1975: 45) als volgt wordt omschreven: “Stem je bijdrage tot de conversatie op elk moment af op de door de gesprekspartners erkende doelstelling van het gesprek of richting die het gesprek uitgaat”. Binnen dit principe onderscheidt Grice de volgende vier categorieën: 1) *kwantiteit*, waaronder hij twee maximes laat vallen: 1a) “Maak je bijdrage tot de conversatie zo informatief als nodig is binnen het momentane doel van het gesprek” en 1b) “Maak je bijdrage niet informatiever dan nodig is”; 2) *kwaliteit*, waaronder hij het maxime “Probeer een bijdrage naar waarheid te maken” laat vallen, en twee hieraan ondergeschikte specifieke maximes: 2a) “Doe geen uitspraken waarvan je denkt dat ze onwaar zijn” en 2b) “Doe geen uitspraken waarvoor je geen deugdelijk bewijs kunt aanvoeren”; 3) *relatie*, waaronder het maxime “Wees relevant” valt; 4) *wijze*, waaronder Grice het maxime “Wees duidelijk” laat vallen, en de hieraan ondergeschikte maximes als 4a) “Vermijd obscure uitspraken”, 4b) “Vermijd ambiguïteit”, 4c) “Wees kort en bondig en vermijd onnodige wijldlopgheid” en 4d) “Wees geordend”. Het aldus beschreven coöperatieprincipe is gerelateerd aan zgn. bijzondere (context-afhankelijke) conversationele implicaturen die binnen een concreet discours gelden. Daarnaast zijn er gegeneraliseerde implicaturen, die ook in afwezigheid van een specifieke context (specifiek discours) van kracht zijn. Grice geeft hier de voorbeeldzin *X is meeting a woman this evening* ‘X ontmoet vanavond een vrouw’, waar het buiten elk concreet discours duidelijk is dat het hier gaat om een andere vrouw dan de echtgenote, de moeder of de zuster van X.

Het is duidelijk dat de geslaagdheidsvoorwaarden voor een uiting, die ik hierboven geïllustreerd heb aan de hand van het bestaan van gegeneraliseerde en bijzondere conversationele implicaturen en de werking van het coöperatieprincipe van Grice,

¹⁶⁵ Deze interpretatie zou men bijvoorbeeld ook kunnen opmaken uit Levinson (1987: 18): “In feite willen we zeggen dat een zin een abstracte theoretische entiteit is die binnen een grammaticale theorie is gedefinieerd, terwijl een uiting het product van een zin is, een zinsanalogon of zinsfragment in een werkelijke context.” Ook de in Booij, Kerstens en Verkuyl (1979: 222) buiten de context om gelezen definitie “De concrete realisatie van een zin in een bepaalde situatie wordt ‘uiting’ genoemd” houdt de mogelijkheid van een ongelukkige interpretatie open, namelijk dat een gegeven zin de afleiding van een veelheid aan uitingen mogelijk maakt, terwijl in de werkelijkheid, waar spreektaal primair is en schrijftaal secundair, een veelheid aan uitingen te reduceren is tot één zin. Booij, Kerstens en Verkuyl (1979: 222) stellen met andere woorden: “Men spreekt ook wel over de zin als *utterance-type* en over de uiting als *utterance-token*”.

taalonafhankelijk zijn. Een herformulering van het coöperatieprincipe in een vorm als

- (800) In elke taal is elke communicatief zinvolle uiting binnen een discours afgestemd op de door de participanten erkende doelstelling van het discours of richting die het discours uitgaat, tenzij er dwingende redenen zijn om hiervan af te wijken.

kan daarom als een pragmatische universele gelezen worden. De formulering “tenzij...” in de boven gegeven definitie verwijst bijvoorbeeld naar de noodzaak om in een bepaalde buitentalige context onwaarheid te spreken, onduidelijk te zijn, of soortgelijke overtredingen te begaan tegen de maximes van Grice. Zij verwijst ook naar bijzondere stijlfiguren en vormen van artistiek taalgebruik, waar de afwijking van het in (800) als universele geformuleerde coöperatieprincipe bewust en functioneel is. In eerste benadering wil ik stellen dat (800) opgaat voor alle zakelijke tekst, waarin de uitwisseling van informatie primair is. De consequenties van (800) kunnen van taal tot taal verschillen en kunnen uiteenlopende implicaties hebben op verschillende deelgebieden, zoals op dat van het lexicon en de woordkeus, of dat van de syntaxis en de woordvolgordekeus. Vanuit dit perspectief kan het interessant zijn de plausibiliteit van woordpatronen in de L2 Esperanto aan (800) te toetsen in die gevallen waarin zo'n controle op zijn plaats lijkt. Deze toetsing, die als pragmatische geslaagdheidsvoorwaarde gelezen kan worden voor het type zin in kwestie, kan in eerste instantie bestaan uit de volgende drie controlevragen die op maximes van Grice geïnspireerd zijn:

- (801)
1. Genereren de woordkeus en woordvolgorde in een uiting informatie die binnen de gegeven context voldoende en niet meer dan voldoende is?
 2. Genereren de woordkeus en woordvolgorde in een uiting informatie die binnen de gegeven context relevant is?
 3. Genereren de woordkeus en woordvolgorde in een uiting informatie die binnen de gegeven context duidelijk (niet ambigu, niet chaotisch) is?

Ook factoren van geheel andere aard, zoals de welluidendheid van opeenvolgende klanken in de constructie (eufonie) en de ritmische structuur van de constructie als geheel (klankbalans), kunnen bij het kiezen voor bepaalde volgordes sturend zijn.¹⁶⁶ Ook hier kan het interessant zijn de plausibiliteit van woordpatronen in het Esperanto te verifiëren in die gevallen waarin zo'n controle op zijn plaats lijkt. Ik herschrijf deze factor als volgt:

- (802) Het streven naar eufonie en klankbalans kan mede bepalend zijn voor de woordvolgordekeus van de spreker/schrijver.

Ik vat (800)-(802) samen onder de term ‘stilistische factoren’. Ik zal hierop in de definitie van de onderzoeksvragen in 9 terugkomen.

¹⁶⁶ Zie Connolly (1991: 15-16).

8.2 Het syntactische niveau van taalbeschrijving

Zinnen bestaan uit kleinere samenstellende delen, constituenten, die op verschillende niveaus binnen de grammatica en de pragmatiek functioneel kunnen zijn. Ik definieer het onderwerp of subject S als de grammaticale rol van die constituent die in primaire relatie tot het predikaat staat en die de verdere grammaticale opbouw van de zin in hoge mate bepaalt (bijv. bij de casusmarkering en de passievorming). Het subject is hiermee strikt perspectivisch gedefinieerd. Het is als zodanig niet met semantische of pragmatische kenmerken te identificeren, al is er wel een zekere correlatie aan te wijzen met de semantische functie agens (zie 8.3) en/of met de pragmatische functies thema en topic (zie 8.4). Ik definieer het voorwerp of object O als de constituent die in secundaire relatie tot het predikaat staat. Ook deze definitie is strikt perspectivisch en neutraal met betrekking tot semantische en pragmatische kenmerken. Toch is ook hier een zekere correlatie aanwijsbaar, en wel tussen het object en de semantische functie patiens of doel (zie 8.3) en/of de pragmatische functies rhema en comment (zie 8.4). Binnen FG manifesteren de syntactische functies S en O zich in argumentposities op het niveau van de basispredicatie.¹⁶⁷

Menselijke taal is een tekensysteem dat gebaseerd is op conventionele betekenisafspraken en het lijkt dan ook vanzelfsprekend dat taal semantische relaties tot uitdrukking moet kunnen brengen en daartoe moet beschikken over zinsconstituenten en woorden met inherente betekenissen en onderling gedefinieerde semantische relaties. Het lijkt eveneens vanzelfsprekend dat de gebruikers van taal als communicatiesysteem brokken informatie op een informatieve en coherente wijze met elkaar moeten kunnen uitwisselen en dat zij deze brokken dus aan de hand van bepaalde pragmatische principes volgens (801) tot een discours moeten kunnen ordenen. Dat taal ook zuiver syntactische relaties en functies kent, is minder vanzelfsprekend, maar lijkt niettemin een feit.¹⁶⁸ Hoe sterk een syntactische functie als die van subject ook mag correleren met de semantische functie agens en de pragmatische functie topic, het subject kan daarnaast aan autonome syntactische wetmatigheden gehoorzamen, zoals de congruentie in persoon en/of getal met de finiete werkwoordsvorm, of de morfologische nulmarkering in de nominatief. Andere voorbeelden van zuiver syntactische wetmatigheden zien we in het Nederlands o.a. bij aanwijzende vornaamwoorden die altijd vóór het erdoor gedetermineerde zelfstandig naamwoord staan ('dat boek' is grammaticaal, *'boek dat' is ongrammaticaal) en in de verplichte aanwezigheid in elke zin van een subject, ook als dat geen betekenis heeft ('Het regent', i.t.t. *'Regent').

Sinds Greenberg (1963) is de volgorde waarin nominale constituenten met de syntactische functies subject S en object O zich in beweerende hoofdzinnen aan het verbum V oriënteren, het voorwerp geworden van veel taalvergelijkend en typologisch onderzoek naar de relatie tussen woordvolgorde in enge zin en de syntaxis in ruimere zin. Uit Greenbergs bemonstering van 30 talen blijkt dat de zes theoretisch mogelijke permutaties waarin de ongeordende combinatie {S,V,O} kan voorkomen

¹⁶⁷ Zie Dik (1997/1: 50-51 en 64).

¹⁶⁸ Zie bijvoorbeeld de argumentatie in Comrie (1983: 59 e.v.).

zeer ongelijk verdeeld zijn, zoals de afgeronde percentages uit de telling van basisvolgordes bij Tomlin (1986: 19) in de onderstaande tabel aantonen:¹⁶⁹

1	2	3	4	5	6
OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
0%	0%	37%	43%	0%	20%

Tabel 8-1: Distributiepatronen van {S,V,O} onder talen volgens Greenberg (1963)

Greenbergs set van 30 talen was niet alleen in absolute zin beperkt, maar hield ook onvoldoende rekening met de genetische en geografische distributie van talen in de wereld. Het was ook niet Greenbergs doel een statistische analyse van de door hem gesignaleerde constituentenvolgordes te geven, maar correlaties op te sporen tussen volgordepatronen en andere taalverschijnselen. Zowel Greenberg (1963) als Tomlin (1986) stelt dat talen met de volgorde SO met een grote meerderheid voorkomen vergeleken met talen die OS als (statistisch gedefinieerde) dominante volgorde hebben.¹⁷⁰ Het beperkt representatieve monster dat aan tabel 8-1 ten grondslag ligt geeft zelfs 100% SO (de kolommen 3, 4 en 6 gesommeerd). Mallinson en Blake (1981: 151) relateren de voorkeursvolgorde SO aan de daarmee correlerende voorkeursvolgorde topic-comment.¹⁷¹

(803) De keuze van SO als voorkeursvolgorde is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 1 in 8.6.

Tomlin (1986) gaat uit van drie onderling onafhankelijke ordeningsprincipes die in concurrentie met elkaar de uiteindelijke woordvolgorde in een zin bepalen. Eén daarvan is dat van de Werkwoord-Object-Binding of VOB.¹⁷² Volgens de VOB vormt het object van een transitief werkwoord een hechtere syntactische en semantische band met dat werkwoord dan het subject. De VOB heeft dus zowel syntactische als semantische aspecten, maar op grond van de naam van het principe, die naar de syntactische functie O verwijst, laat ik het onder de syntaxis vallen. Tomlin noemt een band hechter naarmate de elementen waaruit de verbinding bestaat moeilijker te scheiden zijn. Syntactisch moeten we de VOB zo interpreteren, dat het moeilijker is materiaal tussen V en O te voegen, dan tussen S en V, en/of dat het moeilijker is O

¹⁶⁹ Het gebruik van de volgorde S, V, O in de combinatie is zuiver conventioneel. Mijn tabellarische weergave van de permutaties van {S,V,O} is van links naar rechts in alle contexten strikt alfabetisch om de vergelijking tussen tabellen te vergemakkelijken.

¹⁷⁰ De notatie XY (in casu SO) geeft aan dat de constituent X aan Y voorafgaat, maar niet altijd noodzakelijkerwijs zonder tussenkomst van andere constituenten.

¹⁷¹ Mallinson en Blake stellen dat deze verklaring eigenlijk pas afdoende is, als we onafhankelijk hiervan kunnen verklaren waarom een topic voor een comment zou moeten komen. Dat dit in andere vormen van communicatie (film, reclame) inderdaad het geval is, zien zij als een sterke aanwijzing hiervoor. Een comment voorafgaand aan een nog onbekend topic zou communicatief weinig zin hebben. In mijn terminologie zou dit een vergrijp tegen (800) betekenen en het falen van een van de daarop gebaseerde toetsen (801), zie 8.1.3.

¹⁷² Zie Tomlin (1986: 4). Ik gebruik in het vervolg de oorspronkelijke Engelse afkorting VOB naar de *Verb-Object Bonding*.

van V te verwijderen of te scheiden dan S van V. Tomlin noemt als bijvoorbeeld de weerstand van de VO-binding tegen inbraak door vraagpartikels en negatiepartikels. Hij citeert ook adjuncten als bepalingen van tijd, die in uiteenlopende talen als het Engels, Indonesisch en Japans zinsinitieel en zinsfinaal kunnen voorkomen, maar waarvan verdere plaatsingsmogelijkheden juist door een hechte VO-binding beperkt lijken. Het Esperanto heeft een vraagpartikel, maar dat is vast gebonden aan de zins-initiële positie (zie bijv. Wennergren 2006: 331). Het negatiepartikel *ne* 'niet' is daarentegen mobieler (zie 7.3) en kan daarom, naast bijvoorbeeld bepalingen van tijd en plaats, worden aangewezen als kandidaat voor onderzoek van de validiteit van de VOB in het Esperanto:

- (804) De potentie van het negatiepartikel en van bepalingen van tijd en plaats om de VO-binding open te breken, is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 2 in 8.6.

Tomlin (1986: 96-97) signaleert eveneens dat het samentrekken van gecoördineerde zinnen op drie manieren kan gebeuren: door weglating (niet-herhaling) in de tweede zin van het subject (subjectdeletie), door weglating in de tweede zin van het predikaat en het gelijktijdig creëren van een meerledig subject (predikaatdeletie), of door weglating in de tweede zin van het object (objectdeletie). Terwijl de eerste twee vormen van deletie universeel schijnen te zijn, zou volgens de waarnemingen van Tomlin objectdeletie niet in alle talen mogelijk zijn. Ook dit pleit voor een VO-binding die hechter is dan een SV-binding. Zinscoördinatie komt in het Esperanto voor, en ook de weglating van het subject in de tweede zin.¹⁷³ Het object van tweeplaatsige werkwoorden kan in het Esperanto onuitgedrukt blijven, in welk geval sprake is van een *latenta objekto* 'latent object'.¹⁷⁴ Criteria voor het mogen weglaten van het object zijn mij niet bekend uit de literatuur, en kunnen aan het Esperanto worden onderzocht ter verificatie van de VOB:

- (805) De mogelijkheid van subject- en/of objectdeletie in de tweede zin van een paar gecoördineerde zinnen is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 3 in 8.6.

8.3 Het semantische niveau van taalbeschrijving

Behaghel (1928: 368) illustreert aan het Duits bepaalde ordeningsprincipes op woordgroepniveau die we tot de semantiek kunnen rekenen: hogere rang, betekenis of waarde komen voor lagere (*Kaiser und König* 'keizer en koning', *Herr und Diener* 'heer en dienaar'), het positieve komt voor het negatieve (*für und wider* 'voor en tegen', *Freund und Feind* 'vriend en vijand'), het zeldzame, verouderde en moeilijker te begrijpen begrip staat voor het meer gangbare, bekendere (*in Bausch und*

¹⁷³ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 216, 295 e.v.).

¹⁷⁴ Zie Kalocsay en Waringhien (1980: 241). Het gaat hier dus om coördinaties van het type 'Ik kocht het boek en ik las het'. Hierin is in het Nederlands het tweede subject 'ik' weglaatbaar, het bijbehorende object 'het' niet. Coördinaties met deletie van het type 'Ik kocht en ik las het boek', met objectdeletie in de eerste zin, verschillen structureel van de eerste soort en zouden apart onderzocht moeten worden.

Bogen ‘en bloc’, *mit Fug und Recht* ‘met recht’). Ik vat dit samen als het positieve POS komt voor het negatieve NEG.¹⁷⁵ Het gaat hier om kenmerken, die van taal tot taal (cultuur tot cultuur) kunnen verschillen, en waarvan de mogelijke universaliteit aan het Esperanto onderzocht kan worden:

- (806) De mogelijke universaliteit van de voorkeursvolgorde POS > NEG is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 4 in 8.6.

De functionele beschrijving van de zinsstructuur die uitgaat van de rol die een constituent vervult binnen de door de predicatie beschreven toestand of handeling leidt tot de definitie van een aantal semantische functies voor deze constituenten. Het inzicht dat er een correlatie kan bestaan tussen syntactische en semantische functies, gaat terug op Fillmore (1968). Volgens Fillmore is een klein aantal semantische functies, zoals agens, patiens en recipiens, voldoende om de belangrijkste semantische relaties in talen tot uitdrukking te brengen. Comrie (1983: 52) meent daarentegen dat er “een tendens bestaat de lijst met semantische rollen met elke nieuwe bijdrage tot de literatuur te doen groeien”. Comrie definieert een *continuum of control* of ‘glijdende invloedsschaal’, waar zich op de top de agens bevindt (de bewust handelende participant), een trapje lager de natuurkracht (als niet bewust handelende participant, maar ook geen werktuig in de handen van een agens), nog een trapje lager het instrument (dat door een agens gebruikt wordt om de handeling te verrichten) en op het laagste punt van de schaal de patiens (degene die de handeling ondergaat). De aldus afgeleide *levels of control* of ‘niveaus van beïnvloeding’ zijn geen inherente eigenschappen van constituenten zelf, maar van constituenten in hun relatie tot het predikaat. Noch bij Fillmore, noch bij Comrie worden semantische functies rechtstreeks gecorreleerd met woordvolgordeverschijnselen, wat wel het geval is bij Tomlin (1986). Zoals hierboven opgemerkt, gaat Tomlin uit van drie onderling onafhankelijke ordeningsprincipes, die in concurrentie met elkaar de uiteindelijke woordvolgorde in een zin bepalen. Na de al besproken syntactische stuurfactor VOB definieert Tomlin het semantische Beziel-Eerst-Principe of AFP. Dit ordeningsprincipe stelt dat in elementaire transitieve (deel)zinnen de meest *animated* nominale constituent aan alle andere voorafgaat. Tomlins AFP is een combinatie van de aan Fillmore ontleende semantische functies agens, instrument, recipiens en patiens, en het semantische kenmerk *animate* ‘beziel’.¹⁷⁶ Deze invloedfactor berust dus op een interpretatie van wat wij traditioneel om ons heen *ervaren* als meer of minder ‘beziel’, of als meer of minder ‘in staat zijnde tot een onafhankelijke activiteit’. Tomlin leidt daaruit de volgende hiërarchie af:

- (807) menselijke agens > niet-menselijke, maar levende agens > niet-levende agens > recipiens > meer levende patiens > minder levende patiens

¹⁷⁵ Niet te verwarren met de predicatie-operatoren Pos en Neg, zie 7.3.1.

¹⁷⁶ Zie Tomlin (1986: 5). Ik gebruik in het vervolg de oorspronkelijke Engelse afkorting AFP naar het *Animated First Principle*. Helaas wordt het door Tomlin zelf gemaakte terminologische onderscheid tussen *animate* en *animated* niet altijd consequent gehandhaafd. In mijn vertaling houd ik me daarom aan een enkele term, ‘beziel’.

In (807) zullen de eerste twee (ruwweg mensen en dieren) en de allerlaatste in de hiërarchie (de dingen) crosslinguïstisch waarschijnlijk de minste moeilijkheden opleveren, terwijl we in het midden eventueel conflicten kunnen verwachten. Uit zijn taalvergelijkend onderzoek draagt Tomlin verschillende voorbeelden aan die zijn AFP-hypothese ondersteunen. Ik signaleer de volgende twee gevallen die relevant kunnen zijn bij mijn onderzoek naar de mogelijke reflectie hiervan in het Esperanto. Het eerste betreft het Sesotho, waarin bij aanwezigheid van een direct object O en een indirect object IO het bezielde object altijd voor het onbezielde staat.¹⁷⁷ Indien beide objecten dezelfde graad van bezielheid hebben, zijn beide volgorde IO-O en O-IO mogelijk. In dit laatste geval van syntactische ambiguïteit is volgens Tomlin de ongemarkeerde interpretatie die van recipiens-patiens, dus volgens het AFP (807).¹⁷⁸ De relevantie hiervan is aan het Esperanto te toetsen:

- (808) Een eventuele correlatie tussen de volgorde IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in bezielheid tussen O en IO is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 5 in 8.6.

Tomlins tweede voorbeeld betreft het Navajo, waarin subject-objectinversie mogelijk is, maar alleen wanneer S en O dezelfde graad van bezielheid hebben.¹⁷⁹ De inversie is geblokkeerd wanneer S meer bezielde is dan O (SO uit de basisvolgorde SOV van het Navajo blijft), maar is verplicht wanneer O meer bezielde is dan S (SO > OS). Ook dit is aan het Esperanto te toetsen:

- (809) Een eventuele correlatie tussen de volgorde SO tegenover OS en onderlinge verschillen in bezielheid tussen S en O is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 6 in 8.6.

8.4 Het pragmatische niveau van taalbeschrijving

De derde functionele beschrijving van de zinsstructuur is die welke uitgaat van de status die de informatie in de verschillende constituenten voor spreker en hoorder(s) in de communicatieve context heeft. Deze informatie kan worden onderscheiden in algemene informatie over de wereld en in talige en buitentalige informatie die aan de communicatieve situatie gebonden is. Neem ik als uitgangspunt aan, dat bij communicatie tussen zender(s) en ontvanger(s) beide partijen streven naar een zinvolle uitwisseling van boodschappen, dan worden de eisen van inhoud voornamelijk bepaald door de noodzaak tot coherentie en informativiteit in het discours. Hierbij richt de coherentie van het discours zich op de door de zender (spreker, schrijver) vooropgestelde kennis van de ontvanger (hoorder, lezer), en de informativiteit zich op de wijze waarop de informatie door de zender geprofileerd wordt. Bij deze profilering kunnen verschillende talige en buitentalige middelen worden ingezet om de

¹⁷⁷ Het Sesotho is een Bantoe-taal uit zuidelijk Afrika met SVO als basisvolgorde.

¹⁷⁸ Mallinson en Blake (1981: 161) gaan ervan uit dat IO als recipiens op hun schaal menselijk > bezielde > onbezielde doorgaans hoger staat dan de patiens O, reden waarom de auteurs stellen dat de volgorde IO-O frequenter zal voorkomen dan de omgekeerde.

¹⁷⁹ Het Navajo is een inheemse Amerikaanse taal die wordt gesproken in de staat Colorado van de Verenigde Staten en die SOV als basisvolgorde heeft.

onderdelen waaruit de boodschap bestaat meer of minder gewicht te geven. Op het niveau van de uiting of de zin wordt deze profilering de informatiestructuur genoemd.¹⁸⁰ De informatiestructuur codeert de *boodschap* of *bedoeling* van de zin, in aanvulling op de semantisch bepaalde *betekenis* ervan. De middelen waarmee de informatiestructuur gecodeerd kan worden, kunnen van taal tot taal verschillen. Er zijn talen waarin de constituenten in een zin hun oorspronkelijke syntactische en semantische functies behouden, ook wanneer ze in verschillende volgordes geplaatst worden. Hetland en Molnár (2001: 618) citeren uit het Engels het paar zinnen:

- (810) *Bill read this book last week.*
 S V O
 Bill las dit boek vorige week.
 Bill heeft dit boek vorige week gelezen.
- (811) *This book Bill read last week.*
 O S V
 Dit boek Bill las vorige week.
 Dit boek heeft Bill vorige week gelezen.

Terwijl de semantische inhoud of betekenis van de zinnen (810) en (811) één en dezelfde is, en de verschillende constituenten ook dezelfde syntactische functies vervullen, is de pragmatische inhoud of bedoeling verschillend: in (810) wordt iets over *Bill* verteld, in (811) iets over *this book* ‘dit boek’. Op grond van deze voorbeelden uit het Engels is het duidelijk dat de informatiestructuur onafhankelijk kan zijn van de syntactische en van de semantische analyse van de zin, d.w.z. van de identificatie van S en O, resp. van Ag en Pat. Ik zal bij de bestudering van de informatiestructuur van zinnen in principe drie niveaus onderscheiden. Elk daarvan hangt samen met een der onderstaande communicatieve perspectieven:

1. Het perspectief van de zender (eerste persoon), die zijn informatie weinig, dan wel juist sterk profileert. Hier staat een weinig benadrukte achtergrond of *ground* (G), waaraan de spreker weinig nieuwswaarde hecht, tegenover een sterker benadrukte focus (F), waaraan de spreker een hogere nieuwswaarde meegeeft. Dit perspectief hangt dus samen met een {G,F}-patroon.
2. Het perspectief van de ontvanger (tweede persoon). De door de zender geproduceerde informatie kan aan de ontvanger bekend zijn, of geheel nieuw zijn. Hier staan respectievelijk thema (Th) en rhema (Rh) tegenover elkaar. Dit perspectief hangt dus samen met een {Th,Rh}-patroon.
3. Het perspectief van ‘dat waarop de informatie betrekking heeft’. Hier staat het topic (T: ‘waar gaat het over’) tegenover het commentaar (C: ‘wat wordt er over het topic gezegd’). Dit perspectief hangt dus samen met een {T,C}-patroon.

De als pragmatische functies gedefinieerde G en F, Th en Rh, en T en C specificeren de informatiestatus van een constituent binnen een gegeven communicatieve situa-

¹⁸⁰ Zie o.a. Hetland en Molnár (2001: 618).

tie. Ik ga er op voorhand niet van uit dat binnen elk der niveaus een polaire tegenstelling moet heersen, bijv. dat een constituent óf F óf G moet zijn. De dichotomie G tegenover F, Th tegenover Rh en T tegenover C is dus in de eerste plaats terminologisch en sluit gradaties in bijvoorbeeld focaliteit of topicaliteit niet uit. Ook kan een spreker de referentieconstituent van een discours (in de T-rol) zoveel nadruk geven dat deze tegelijkertijd de functie F vervult. Ten slotte is er een correlatie aan te wijzen tussen T en Th: de referentieconstituent in een discours zal doorgaans aan de hoorder bekend zijn. De functies T en Th enerzijds en C en Rh anderzijds zullen dus vaak samenvallen. Een strikte scheiding tussen deze twee paren is in veel contexten niet of moeilijk te maken, maar wordt door mij om formele redenen voorlopig gehandhaafd.

Een veel gehoorde opvatting is die volgens welke in een neutrale mededeling de volgorde GF (eerst de achtergrond met lage nieuwswaarde, dan de focus met hoge nieuwswaarde) universele voorkeur geniet, en *mutatis mutandis* ook ThRh (van bekend naar onbekend voor de hoorder) en TC (van de zaak zelf naar het commentaar daarop). Dit alles wordt samengevat onder de term ‘links-rechts-principe’ of LR-principe van de informatiestroom. Een plausibel argument ten gunste van het ongemarkeerd zijn van de volgorde ThRh is dat het thema de hoorder een raamwerk verschaft voor het nog te brengen rhema, d.w.z. dat de hoorder via het thema op dit laatste, voor hem nog onbekende element, wordt voorbereid. Bovenstaande neemt niet weg dat de informatie die helemaal aan het begin van een discours staat, d.w.z. vooraan in de eerste zin van het discours, niet anders dan nieuw kan zijn, in ieder geval in de zin van talige en aan de taalhandeling gebonden informatie. Voor het ongemarkeerd zijn van de volgorde TC pleit, dat deze volgorde in overeenstemming is met een logische bijeenplaatsing van verwante onderwerpen in een discours, een aaneenschakeling van zinnen, waar de spreker in een nieuwe zin eerst aansluiting zoekt bij het onderwerp dat kort daarvoor besproken is, waarna pas het commentaar daarop geleverd kan worden.¹⁸¹

TC als ongemarkeerde voorkeursvolgorde vinden we terug in de eerste stuurfactor voor woordvolgorde bij Mallinson en Blake (1981: 151) en in het *Theme First Principle* bij Tomlin (1986: 4-5). Na de syntactische VOB en het semantische AFP is dit het derde van Tomlins drie onderling onafhankelijke ordeningsprincipes die in concurrentie met elkaar de uiteindelijke woordvolgorde in een zin bepalen: de pragmatische stuurfactor die Tomlin het Thema-Eerst-Principe of TFP noemt.¹⁸² Onder *theme* laat Tomlin twee geheel verschillende factoren vallen. In de eerste plaats noemt hij de door de spreker en hoorder gedeelde informatie, d.w.z. referentiële informatie die tijdens het discours door de deelnemers via het geheugen moet worden geactiveerd. Deze informatie komt overeen met wat ik hierboven onder de thematische informatie heb laten vallen (bij de hoorder bekende, maar niet aan de taal-

¹⁸¹ Het LR-principe is niet onomstreden. Zijn tegenhanger is het *First Things First*-principe, volgens welk een spreker juist eerst de belangrijkste informatie geeft, en pas daarna de achtergrondinformatie. Volgens Hetland en Molnár (2001: 623) gaat het bij laatstgenoemde vooropplaatsingen echter om emphatische of contrastieve focussing, waarin FG dus niet een neutrale, maar juist een gemarkeerde volgorde is.

¹⁸² Zie Tomlin (1986: 4-5). Ik gebruik in het vervolg de oorspronkelijke Engelse afkorting TFP naar het *Theme First Principle*.

handeling gebonden informatie). De tweede factor binnen het *theme* is bij Tomlin die informatie, die hij als belangrijk of richtinggevend definieert voor de verdere ontwikkeling van het discours. Uit zijn bespreking van een experiment blijkt dat deze vorm van informatie overeenkomt met wat ik hierboven topicale informatie heb genoemd, d.w.z. dat deel uit het discours waar de aandacht van de hoorder al op gericht is.¹⁸³ Op deze wijze omvat Tomlins *theme* zowel mijn thema Th als mijn topic T en komt zijn TFP overeen met een ongemarkeerde volgorde ThRh of TC volgens het LR-principe. Ik ga in mijn verdere analyses voorlopig uit van de principiële geldigheid van het LR-principe uitgedrukt in termen van ThRh en van een sterke correlatie met TC.

De functies G en F, Th en Rh en T en C kunnen door talen op verschillende wijzen gerealiseerd worden: syntactisch, fonologisch, morfologisch of door middel van een of andere combinatie hiervan. Zoals in 6.1 opgemerkt, zijn er voor het Esperanto nauwelijks gedocumenteerde resultaten over onderzoek naar de relatie tussen elementaire informatieneutrale uitingen en de daarbij gerealiseerde intonatiepatronen.¹⁸⁴ Het is dan ook onbekend of de esperantofonie een autonome prosodie heeft ontwikkeld en, of de bestaande (maar niet onderzochte) prosodiepatronen in het Esperanto niet meer zijn dan *ad hoc* deelverzamelingen van zulke patronen uit de moedertalen van Esperanto-sprekers. Niet-neutrale uitingen zijn evenmin onderzocht. Soms vinden we grafische pogingen om bijvoorbeeld nadruk aan te geven, maar in hoeverre deze correleren met een door de schrijver misschien als universeel veronderstelde prosodie, blijft een open vraag. Omdat de basis ervoor ontbreekt, is een systematisch onderzoek tussen enerzijds patronen van {G,F}, {Th,Rh} en {T,C}, en anderzijds mogelijk daarmee correlerende prosodische toonhoogtebewegingen niet goed mogelijk. Het is echter aannemelijk dat ook in het Esperanto “de informatiestructuur [van een uiting] deels door de syntaxis wordt gerealiseerd en deels door fonologische factoren waaronder nadruk en pauzes”, met andere woorden deels door woordvolgordevariaties, deels door de prosodie.¹⁸⁵ De nu volgende beschouwingen betreffen achtereenvolgens patronen van {G,F}, van {Th,Rh} en van {T,C} en hun mogelijke correlaties met bepaalde constituentenvolgordes.

Patronen van {G,F}

Uitgaande van het perspectief van de zender of eerste persoon in de grammatica, die aan zijn informatie bewust weinig of veel profilering verleent, zal mijn eerste verdieping gewijd zijn aan patronen van achtergrond G tegenover focus F. Over de relevantie van de constituentenvolgorde binnen de {G,F}-dichotomie vindt men in de literatuur verschillende argumenten. Hetland en Molnár (2001: 620) citeren het verschijnsel van focusprojectie met voorbeelden uit het Duits (basisvolgorde SVO in

¹⁸³ Zie Tomlin (1986: 49-50).

¹⁸⁴ Het enige mij bekende gepubliceerde materiaal is Verloren van Themaat (1975) over de perceptie van primaire en secundaire zinsaccenten door Nederlanders, Fransen en Polen. De resultaten hieruit zijn echter niet bruikbaar, o.a. door het te beperkte onderzoek naar perceptie, het geringe aantal proefpersonen voor de hoortests en de onduidelijke interactie tussen de verschillende moedertaalinvloeden op de geproduceerde intonatie en die op de waargenomen intonatie.

¹⁸⁵ Het citaat (overigens niet betrokken op het Esperanto) is uit Brown en Yule (1983: 167). Zie over de accentuering van {Th,Rh}-structuren ook Ward en Birner (2001: 124-126).

hoofdzinnen). Hieruit blijkt dat de ongemarkeerde volgorde SVO met verschillende foci kan correleren, maar dat de inversie OVS ondubbelzinnig met één FG correleert. In het Duits blijkt er sprake te zijn van een relatie tussen het toekennen van F aan een constituent en de constituentenvolgorde. In het Engels (basisvolgorde SVO) wordt in een niet-neutrale mededeling de zinsinitiële positie bij voorkeur ingenomen door emfatisch gefocusseerde constituenten, d.w.z. ook hier correleert de inversie OSV met FG. Hetland en Molnár (2001: 625) geven het volgende voorbeeld van het gefocusseerde object *His name* 'Zijn naam' in de gemarkeerde zinsinitiële positie:

- (812) *His name I never found out.*
 F
 Zijn naam ik nooit ontdekte.
 Achter zijn naam ben ik nooit gekomen.

De zinsinitiële voorkeurspositie voor een focale constituent is al terug te vinden in Wundt (1912: 363) onder de benaming *Prinzip der Vorstellung der Betonten Begriffe* of 'Principe van de Vooropplaatsing van Benadrukte Begrippen'. Naast de zinsinitiële positie kan bijvoorbeeld in het Engels ook de zinsfinale positie aantrekkelijk zijn voor een constituent in de focusrol, zoals Blümel (1914: 209) al aantoonde in het kader van zijn *Gesetz der Psychologischen Gliederung* of 'Wet van de Psychologische Ordening', een wet die beschrijft hoe een contrastdragende constituent aan het begin óf aan het eind van de zin geplaatst wordt, zoals in de Engelse voorbeeldzin (813):

- (813) *Then came I.*
 F
 Toen kwam ik.

Een ander systeem dan inversie vinden we in het Baskisch, waar de focusconstituent F altijd onmiddellijk voor het predikaat V staat en $X_F V$ dus correleert met (G)FG.¹⁸⁶

- (814) *Amona joango da bihar Bilbora.*
 S_F Part Aux
 Oma zullende gaan is morgen naar Bilbao.
 Oma gaat morgen naar Bilbao.
- (815) *Amona bihar joango da Bilbora.*
 Adj_F Part Aux
 Oma morgen zullende gaan is naar Bilbao.
 Oma gaat morgen naar Bilbao.

¹⁸⁶ Het Baskisch is een genealogisch geïsoleerde taal die in het Frans-Spaanse grensgebied aan de Golf van Biskaje gesproken wordt en die SOV als basisvolgorde heeft. De voorbeeldzinnen zijn ontleend aan het cursusmateriaal Baskisch, geschreven door dr. R.P.G. de Rijk† in de jaren 1984-1986 aan de Universiteit van Leiden.

- (816) *Amona Bilbora joango da bihar.*
 Adj_F Part Aux
 Oma naar Bilbao zullende gaan is morgen.
 Oma gaat morgen naar Bilbao.

Zin (814) kan alleen het antwoord zijn op ‘Wie gaat...?’, (815) alleen op ‘Wanneer gaat...?’ en (816) uitsluitend op ‘Waarheen gaat...?’ De woordvolgorde kan in alle drie de Nederlandse vertalingen dezelfde zijn. Zowel in het Nederlands als in het Baskisch valt de toonhoogtesprong in de zinsmelodie op de F-constituent, maar in het Baskisch heeft deze laatste bovendien een vaste plaats voor het verbale predikaat. Zoals bovenstaande beschouwingen aangeven, zijn er voldoende redenen om het Esperanto te onderwerpen aan een toetsing naar een eventuele correlatie tussen {G,F} en woordvolgorde:

- (817) De vraag naar een voorkeurspositie voor de focusconstituent in de zin (zinsinitieel, zinsfinaal, preverbaal of elders) is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 7 in 8.6.

Soms blijkt de door de pragmatische functie focus aangestuurde woordvolgorde uiteindelijk nog gebonden te zijn aan restricties van semantische aard. Voor de voorwaartse verplaatsbaarheid van focusconstituenten in het Wappo stelt Tomlin (1986: hoofdstuk 3) dat deze definitief moeten zijn.¹⁸⁷ Mallinson en Blake (1981: 158) geven definitief > indefinitief als voorkeursvolgorde voor topicale constituenten, los van de discussie over hun eventuele focaliteit. Aangezien definitief-indefinitief een relevant onderscheid is in het Esperanto, is deze mogelijke restrictie aan het Esperanto te toetsen:

- (818) De vraag of alleen of bij voorkeur definitieve constituenten in de focusrol naar voren verplaatsbaar zijn, is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 8 in 8.6.

Een tweede restrictie die bepalend kan zijn voor de uiteindelijke plaatsing van een focusconstituent is van structurele aard. Hetland en Molnár (2001: 626) melden, met voorbeelden uit het Engels, dat juist de zinsfinale positie niet zelden gebruikt wordt voor de focussering van een ‘zware’ NP, d.w.z. van een informatierijke, maar tegelijkertijd complexe constituent. Focussering als pragmatische factor en complexiteit als structurele factor komen hier naar voren als zgn. *competing motivations* of met elkaar concurrerende stuurfactoren. Daar de constituentencomplexiteit als onafhankelijke structuurfactor nog aan bod komt (zie 8.5), leid ik uit deze vorm van *fine tuning* (wordt de focusconstituent naar het begin of naar het eind van de zin verplaatst?) op dit punt geen aparte toetsvraag af.

¹⁸⁷ Het Wappo is een inheemse Amerikaanse taal die in Californië wordt gesproken. Het gaat hier bij Tomlin weliswaar om topicale constituenten, maar zijn voorbeelden tonen ondubbelzinnig aan dat deze tegelijkertijd focus zijn.

Ter markering van de focus gebruiken sommige talen een instrument dat niet in termen van inversie of verplaatsing van constituenten te beschrijven is: de gekliefde zin. Deze constructie wordt in sommige leerboeken en grammatica's van het Esperanto beschreven, maar zeker niet unaniem aanbevolen.¹⁸⁸ Het is daarom interessant, het taalgebruik in het Esperanto hierop te toetsen:

- (819) De vraag of, en op welke wijze, de gekliefde zin een middel is om een constituent in de focusrol te plaatsen, is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 9 in 8.6.

Patronen van {Th,Rh}

Uitgaande van het perspectief van de ontvanger of tweede persoon in de grammatica, aan wie de door de zender geproduceerde informatie bekend of onbekend kan zijn, zal ik als tweede de dichotomie {Th,Rh} onderzoeken op volgorde-relevantie. Uitgaande van de geldigheid van het LR-Principe kunnen we crosslinguïstisch een onderscheid maken tussen een ongemarkeerde volgorde ThRh en een gemarkeerde volgorde RhTh. De universaliteit hiervan is aan het Esperanto te toetsen:

- (820) Een ongemarkeerde volgorde ThRh, op grond van het LR-principe, lijkt te beargumenteren en is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 10 in 8.6.

Thematische informatie is aan de hoorder bekende informatie. Eén van de markeerders van bekendheid is het lidwoord van bepaaldheid, zodat we kunnen stellen dat thematiciteit van nature met definiete constituenten correleert. Omgekeerd correleert rhematiciteit met indefiniete constituenten. Om bij de hoorder rhematische informatie te introduceren beschikken verschillende talen over de zgn. existentiële constructie. Zo'n zin begint met 'er is/was' en voert dan in de vorm van een indefiniete constituent rhematische informatie op. Ward en Birner (2001: 127-128) beschrijven dit in detail voor het Engels, waarbij de auteurs een fijn onderscheid aanbrengen tussen *hearer-new/old* en *discourse-new/old*, en tussen het gebruik van vormen als *there is* en *there + ander werkwoord*. Ik beperk mij in deze eerste analyse van een Esperanto-equivalent tot informatie die als *hearer-new* kan worden geïnterpreteerd, en tot het werkwoord 'zijn'. Zoeken we naar een equivalent in het Esperanto van 'er zijn', dan levert de derde vertaling van *esti* 'zijn' als "werkwoord dat de omstandigheid tot uitdrukking brengt dat iemand of iets zich op een bepaalde plaats of in een bepaalde situatie bevindt" de uitleg die hier het dichtst bij komt.¹⁸⁹ We vinden onder *esti* 3 de voorbeeldzin *Neniu estis* (lett. 'Niemand was'), waaraan tussen haakjes ter verduidelijking is toegevoegd *en tiu loko* 'op die plaats'. Zonder deze toevoeging is deze zin, die in het Esperanto inderdaad als volledige zin kan worden geïnterpreteerd, in het Nederlands vertaalbaar als 'Er was niemand'. 'Zijn' en 'er zijn' worden dus beide door *esti* vertaald. Ik verifieer dit vanuit het perspectief van twee talen met specifieke werkwoordsvormen voor existentieel gebruik, het Frans en Italiaans. In

¹⁸⁸ Vergelijk bijv. Degenkamp (1948?: 29), Sekelj (1970: 11), Kalocsay en Waringhien (1980: 365) en Willkommen (2001: 107). Zie ook voetnoot 98 in het onderhavige Deel II.

¹⁸⁹ Zie Waringhien (2002: 300).

het Frans is ‘er zijn’ *y avoir*. Zowel Andrieu (2000: 49) als Le Puil en Danvy (1992: 82) geven onder het lemma *avoir* de finiete constructie *il y a* ‘er is’, vertaald met *estas*. Le Puil en Danvy geven daarbij veel voorbeeldzinnen met *estas* en vergelijkbare plaatsaanduidende werkwoorden zonder een daaraan voorafgaand bijwoord van plaats. In het Italiaans is ‘er zijn’ *esserci* met het cliticum *ci* ‘er’. In Minnaja (1996: 521-522) vinden we geen apart lemma voor *esserci*. Minnaja vertaalt *essere* 3 (equivalent met *esistere* ‘bestaan’) als *esti* (en *ekzisti* ‘bestaan’) en geeft voorbeelden inclusief *ci* ‘er’ (die men niet onder *essere* 1 en 2 vindt). Kalocsay en Waringhien (1980) wijden geen aparte bespreking aan *esti*; Wennergren (2006) doet dit wel, maar geeft geen enkele verwijzing naar het existentiële gebruik ervan.¹⁹⁰ Het partikel ‘er’ blijft in het Esperanto dus onvertaald, zoals veel leer- en woordenboeken voor talen waarin ‘er’ verplicht is, expliciet vermelden.¹⁹¹ Het Esperanto, dat dus geen partikel ‘er’ kent om existentiële zinnen met een indefiniet S in te leiden, bezit evenmin een lidwoord van onbepaaldheid om het indefiniet zijn van S tegenover de definiete constructie met *la* te expliciteren. Een nomen is dus indefiniet, wanneer het door het ontbreken van *la* niet expliciet definiet is. Deze constatering betekent dat de vertaalbaarheid van existentiële zinnen in het Esperanto bijzondere aandacht verdient. Naar analogie van bepaalde moedertaalgewoontes bieden zich constructies van *esti* met nominale constituenten zonder het lidwoord *la* aan. De constituentenvolgorde is daarin een variabele. Door de afwezigheid van *la* zijn zulke constituenten weliswaar niet definiet, maar voor sommige taalgebruikers wellicht ook onvoldoende indefiniet.¹⁹²

- (821) Het bestaan van existentiële zinnen in het Esperanto en de detailwerking ervan (zoals de eventuele correlatie met het indefiniet zijn van de rhematische constituent) is te toetsen. Ik verwijs naar vraag 11 in 8.6.

Patronen van {T,C}

Zoals we op grond van het LR-principe in termen van {Th,Rh} de volgorde ThRh als ongemarkeerd hebben beargumenteerd, zo is in termen van {T,C} de volgorde TC als ongemarkeerd te beschouwen. We vinden dit o.a. terug bij Mallinson en Blake (1981: 151) en in het *Theme First Principle* bij Tomlin (1986: 4-5). En zoals we bij {G,F} verschillende constituenten X vanuit een (syntactische gedefinieerde) basis-setting konden verplaatsen omwille van focussing, zo kunnen we om wille van topicalisering constituenten uit een ongemarkeerde achterwaartse positie naar voren plaatsen. Weil (1879: 29) merkt al op dat de zin:

- (822) *Hanc urbem condidit Romulus.*
 O_T V S
 Deze stad stichtte Romulus.

¹⁹⁰ Zie Wennergren (2006: 365, 420 en in het bijzonder 427).

¹⁹¹ Zie bijvoorbeeld voor het Nederlands ‘er is, er zijn’: [Ø] *estas* in De Smedt (2004: 255); voor het Engels *there: ‘no equivalent’, there was nothing left*: [Ø] *restis nenio* in Wells (1969: 393).

¹⁹² Ik doel hier op taalgebruikers die in hun moedertaal óf helemaal geen lidwoord kennen, óf zowel een lidwoord van bepaaldheid als van onbepaaldheid.

met het naar voren geplaatste O bij uitstek past binnen een discours dat over Rome gaat.¹⁹³ Ward en Birner (2001: 126) geven gedetailleerde voorbeelden met topic-vooropplaatsing uit het Engels. Aangezien een topicale constituent van nature eerder definitief dan indefinitief is, zal deze zich ertegen verzetten zijn plaats te verruilen met een indefiniëte constituent. Deze semantische restrictie aan een pragmatisch aangestuurde inversie is uit de literatuur bekend. Tomlin (1986: 53) citeert uit het Indonesisch het fenomeen van de subject-objectinversie $SO > OS$, die beperkt blijkt tot definitieve objecten. Zoals hierboven opgemerkt naar aanleiding van (818), is definitief-indefinitief een relevant onderscheid in het Esperanto, zodat deze mogelijke restrictie aan het inverteren om redenen van topicalisering aan het Esperanto te toetsen is:

- (823) Een mogelijke correlatie tussen de plaatsverwisseling van constituenten met het doel topicale informatie voorop te plaatsen, en het definitief zijn van een constituent, is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 12 in 8.6.

Naast de topic-vooropplaatsing, die *binnen* de zinsstructuur valt, signaleren Hetland en Molnár (2001: 625) twee andere belangrijke verplaatsingsmethoden, die *buiten* de eigenlijke zinsstructuur om werken. Het gaat in de eerste plaats om de buitenplaatsing van een zgn. hangend topic HT als in zin (824):

- (824) *Mary, John saw her yesterday.*
 HT T
 Mary, Jan zag haar gisteren.

Vooropgesteld dat voorafgaand aan (824) *Mary* het onderwerp van gesprek was, dan zou de zin *John saw Mary yesterday* met S, V en O in voor het Engels ongemarkeerde posities en volgens het LR-principe aan *Mary* te veel prominentie geven. In (824) wordt *Mary* als losstaand topic vooropgeplaatst, zodat het de schakel vormt met de voorafgaande context, waarin *Mary* immers al ter sprake was gekomen. *Mary* in de vorm van het pronomen *her* 'haar' is binnen de eigenlijke zin a.h.w. in prominentie gedegradeerd. Mallinson en Blake (1981: 159) melden een mogelijke restrictie voor hangende topics die door het Tagalog wordt gesuggereerd, namelijk dat de constituent in het HT definitief moet zijn, wat met *Mary* in (824) inderdaad het geval is.¹⁹⁴ Ook Tomlin (1986: 54, voorbeeld 25) postuleert voor het HT dat dit definitief moet zijn. Mallinson en Blake (1981: 100) stellen dat het HT dikwijls casusmarkeringen en adposities mist, ook waar die in het co-referentiële pronomen binnen de predicatie wel staan. Het HT komt in leer- en stijlboeken en grammatica's van het Esperanto niet voor en wordt naar mijn informatie in geen enkele bron besproken als mogelijke of onmogelijke, aanbevolen of af te keuren constructie. Het lijkt interessant de aanvaardbaarheid van het HT inclusief de boven genoemde eventuele restricties aan het gebruik ervan te toetsen aan het Esperanto:

¹⁹³ Herman (1975: 89) geeft aan dat in het klassieke Latijn constituenten met de syntactische functies subject (S) en object (O) in alle zes mogelijke permutaties SVO, SOV, enz. met het verbum V voorkomen, maar dat bijvoorbeeld bij Caesar het werkwoord in 80-90% van de zinsconstructies zinsfinaal staat, met een dominante rol voor SOV. De volgorde OVS is dus duidelijk gemarkeerd.

¹⁹⁴ Het Tagalog is een taal van de West-Maleisische/Polynesische groep die in het centrale deel van de Filipijnen wordt gesproken.

- (825) Het HT als middel om een discours-topic als schakel buiten de eigenlijke predicatie te plaatsen is aan het Esperanto te toetsen, inclusief het wel of niet definitief zijn en het hebben/missen van een casusmarkering van de HT-constituent. Ik verwijs naar vraag 13 in 8.6.

De tweede manier van topicaliseren buiten de predicatie is volgens Hetland en Molnár (2001: 625) die van de linksdislocatie (LD) als in (826):

- (826) *Mary, she saw John yesterday.*
 LD T
 Mary, ze zag John gisteren.

Gaan we ervan uit dat *Mary* in deze zin in het discours wordt geïntroduceerd, dan zou de zin *Mary saw John yesterday* met S, V en O in voor het Engels ongemarkeerde posities en volgens het LR-Principe *Mary* eerder als ‘gegeven’ topic kenmerken. De LD geeft *Mary* aparte prominentie, waarna het met *Mary* co-referentiële pronomen *she* ‘ze’, dat inmiddels topic-informatie vertegenwoordigt, in de beginpositie van de predicatie op die plaats staat, die van nature door topicale constituenten wordt ingenomen. Ward en Birner (2001: 128 e.v.) stellen dat het doel van de LD is, het verwerken van *discourse-new* elementen te vereenvoudigen. Tomlin (1986: 54, voorbeeld 26) postuleert voor deze vorm van voorwaartse verplaatsing dat de buitengeplaatste constituent definitief moet zijn, wat met *Mary* in (826) inderdaad het geval is. De LD komt in leer- en stijlboeken en grammatica’s van het Esperanto niet voor en wordt naar mijn informatie in geen enkele bron becommentarieerd als mogelijke of onmogelijke, aanbevolen of af te keuren constructie. Het lijkt interessant de aanvaardbaarheid van de LD inclusief de boven genoemde eventuele restricties aan het gebruik ervan te toetsen aan het Esperanto:

- (827) De LD als middel om een nieuw topic te introduceren is aan het Esperanto te toetsen, inclusief de eventuele correlatie met het wel of niet definitief zijn van de LD-constituent en de eventuele congruentie in casus en getal met de referent in de eigenlijke predicatie. Ik verwijs naar vraag 14 in 8.6.

Naast verplaatsing van een constituent uit een kanonieke positie naar een andere plaats in de zin die volgens het LR-Principe beter past bij topicale informatie, en het creëren van een voorgeschakelde HT- of LD-positie buiten de eigenlijke predicatie om, kennen talen ook het principe van de passievorming als instrument voor topic-manipulatie. In talen met SVO als basisvolgorde, zoals het Engels en het Nederlands en Duits in hoofdzinnen, is de passievorming een van de belangrijkste middelen om een object in de topic-rol, dat in de actieve zin volgens het LR-Principe in een relatief prominente achterwaartse positie staat, door zijn voorwaartse verplaatsing naar de S-positie in de passieve zin minder prominent te maken.¹⁹⁵ De passievorming beperkt zich volgens Tomlin (1986: 54-55) in het Engels niet tot definitieve constituenten (zoals bijv. wel in het Indonesisch), maar toont hiervoor toch een sterke voorkeur. Het Esperanto kent actieve en passieve zinsconstructies, maar de aantrekke-

¹⁹⁵ Zie Molnár en Hetland (2001: 624) met voorbeelden uit het Duits.

lijkheid van de passieve zin als eventuele concurrent van topic-vooropplaatsing (SO-inversie), is naar mijn informatie nooit onderzocht.¹⁹⁶ De passievorming inclusief de boven genoemde eventuele semantische restrictie kan aan het Esperanto getoetst worden:

- (828) Het gebruik van de passievorming met het doel een topic naar voren te plaatsen, is aan het Esperanto te toetsen, inclusief een eventuele correlatie met het wel of niet definitief zijn van de O-constituent die in de getransformeerde zin S wordt. Ik verwijs naar vraag 15 in 8.6.

Topicaliteit speelt volgens Tomlin (1986: 68) nog een rol bij de onderlinge rangschikking van objecten. Hij noemt bij het gezamenlijk voorkomen van een indirect object IO en een direct object O in het Engels de volgorde O-IO ongemarkeerd, wanneer de voorafgaande tekst over objecten ging (topicaal O), en IO-O ongemarkeerd, wanneer de voorafgaande tekst zich bezighield met mogelijke begunstigden (topicaal IO). In aanvulling op de invloed van topicaliteit op de inverteerbaarheid SO > OS naar aanleiding van (823) kan het onderzoek naar deze invloed uitgestrekt worden tot O-IO > IO-O:

- (829) De plaatsing van IO ten opzichte van O in eventuele afhankelijkheid van de mate van topicaliteit van de ene en de andere constituent is aan het Esperanto te toetsen. Ik verwijs naar vraag 16 in 8.6.

8.5 Woordsoorten en constituentenstructuren

Hengeveld e.a. (2004) maakt het aannemelijk dat de variatiemogelijkheid van woordvolgordes in een taal mede bepaald wordt door het woordsoortensysteem dat de taal in kwestie heeft. Aan de hand van een bestand van 53 talen met een hoge spreiding in genetische, geografische en typologische kenmerken wordt het volgende aangetoond:¹⁹⁷

In talen met lexicale items die zijn voorbestemd om bepaalde functioneel gedefinieerde syntactische rollen te vervullen (bijvoorbeeld de rol van modificeerder in een naamwoordsgroep), zijn deze rollen herkenbaar aan de aard van de lexicale items (bijvoorbeeld adjectiva). Als gevolg hiervan zijn er in zulke talen relatief ruime mogelijkheden voor woordvolgordevariatie. In talen zonder voor bepaalde syntactische rollen voorbestemde lexicale items — items die de functies van twee of meer traditionele woordsoorten in zich verenigen — zijn andere strategieën nodig om deze rollen te herkennen. In zulke talen worden beperkingen aan de woordvolgorde gebruikt om op grond van de plaats in de woordgroep of zin de syntactische rollen te identificeren. De mogelijkheden voor woordvolgor-

¹⁹⁶ Het gaat hier niet om de keuze van de passievorming *als zodanig*. De aantrekkelijkheid van de passieve zin bij het ontbreken van een agens of het gebruik ervan om de aanwijzing van een 'verantwoordelijke' agens te ontlopen, kunnen voor het Esperanto onderwerp zijn van een apart onderzoek.

¹⁹⁷ Zie Hengeveld e.a.: (2004: 527).

devariatie zijn in deze talen dan ook tamelijk beperkt, en daar waar variatie is, wordt de herkenbaarheid van de rol in kwestie met morfologische in plaats van syntactische middelen gewaarborgd. Er is dus een evenwichtig samenspel tussen de syntactische, morfologische en lexicale structuur van een taal.

Hengeveld e.a. onderzoekt vier syntactische rollen: het hoofd H en de modificeerder M van een NP, en het hoofd H en de modificeerder M van een VP. In deze laatste zijn de modificeerders beperkt tot adjuncten Adj die gevormd worden door bijwoorden van wijze (die alleen V modifieren) en zijn bijv. de perifere of contextshepende bijwoorden van tijd en van plaats (die de hele predicatie modifieren) uitgesloten. De algemeen typologische implicaties zijn in de onderhavige studie van minder belang. Belangrijk is de in het bovenstaande citaat aangehaalde correlatie tussen lexicale specialisatie en de betrekkelijke ruimte voor woordvolgordevariatie, die als volgt is verwoord:¹⁹⁸

Het bestaan van een gespecialiseerde lexicale klasse in een taal, d.w.z. een lexicale klasse waarvan de leden met één bepaalde syntactische rol verbonden zijn, maakt het voor zo'n taal minder noodzakelijk deze positie of de woordgroep waarin deze positie voorkomt syntactisch of morfologisch te markeren.

Lexicale specialisatie wordt een belangrijke factor genoemd in het proces van desambigueren van zinsconstituenten. Talen met afzonderlijke woordsoorten voor verschillende syntactische posities worden talen met een *gedifferentieerd woordsoortensysteem* genoemd. Hierin is het hoofd van een NP een nomen N en de modificeerder daarin een adjectief A, het hoofd van een VP een werkwoord V en de modificeerder daarin een adjunct Adj dat bestaat uit een bijwoord van wijze. Het is in deze definitie niet nodig dat alle woorden ongeleed zijn; het mogen ook afgeleide vormen zijn zoals *beautifully* (Adv) < *beautiful* (A) in de voorbeeldzin.¹⁹⁹

(830) *The little girl danced beautifully.*
 A N V Adv
 NP VP
 Het kleine meisje danste prachtig.

In het Esperanto zijn de syntactisch bruikbare adjectieven (op *-a*), nomina (op *-o*), verba (infinitieven op *-i*, vervoegd op *-as*, *-is*, *-os*, *-us* of *-u*) en afgeleide adverbia (op *-e*) alle herkenbaar aan de tussen haakjes genoemde verplichte flexie-uitgangen.²⁰⁰ Deze markering op morfosyntactisch niveau komt bovenop de classificatie op lexeemniveau, volgens welke een wortelvorm in het Esperanto-lexicon tot een van de traditionele woordklassen behoort.²⁰¹ Op grond van deze dubbele markering

¹⁹⁸ Zie Hengeveld e.a. (2004: 546).

¹⁹⁹ Zie Hengeveld e.a. (2004: 527).

²⁰⁰ Zie hoofdstuk 3.

²⁰¹ Zie hoofdstuk 7.1.

en de bovenstaande definitie is het Esperanto een taal met een gedifferentieerd woordsoortensysteem en zou het, vanuit dit gegeven, een ruime vrijheid in de woordschikking moeten hebben. Uit de relatie tussen woordvolgorde en woordsoorten lijken voor het Esperanto geen aparte toetsen af te leiden.

Bij de interactie tussen woordvolgorde en constituentenstructuren gaat het om de zuiver constructieve aspecten van de in het geding zijnde constituenten, zoals de soort constituent (bijv. wel/niet ingeleid door een Prep), het aantal woorden waaruit deze bestaat, of door het aantal morfemen of syllaben van het woord of de woorden waaruit zo'n constituent bestaat. Zonder nadere specificatie gebruik ik de uitdrukking 'zwaar(der)' voor meer morfemen, syllaben of woorden, en de uitdrukking 'licht(er)' voor minder morfemen, syllaben of woorden. De neiging bij sprekers om zwaardere constituenten bij voorkeur een plaats achter in de zin te geven, is al heel lang een punt van aandacht in de literatuur over woordvolgorde. Zo noteert Blümel (1914: 210) de tendens bij veel sprekers, zwaardere constituenten (die hij *Lasten* 'lasten' noemt) achterwaarts te plaatsen en de lichtere (*Keile* 'wiggen') meer naar voren. De plaatsing van zulke lasten en wiggen is volgens Blümel ritmisch bepaald en kan boven de syntactisch bepaalde volgorde (zoals: subject komt voor object) prevaleren. Op het niveau van de woordgroep stelt Behaghel (1928: 367) dat de langste van twee componenten achteraan geplaatst wordt (*Nacht und Nebel* 'nacht en ontij', *null und nichtig* 'nul en van gener waarde'), iets wat gezien de vertalingen ook lijkt op te gaan voor het Nederlands. Op zinsniveau formuleert Behaghel (1932: 5-7) zijn *Gesetz der wachsenden Glieder* 'Wet van de Zwaardere Constituenten', volgens welk van twee zinsdelen, voor zover mogelijk, het kortste voorop staat en het langste achteraan. Jespersen (1949: 53 e.v.) signaleert zeven 'min of meer universele' ordeningsprincipes, die de woordvolgorde in de zin sturen en die soms met elkaar in conflict zijn, maar in andere gevallen elkaar versterken. Volgens zijn vierde principe, het *Principle of relative weight* 'Principe van relatief gewicht' zijn lichtere elementen dichter bij het centrum van de zin plaatsbaar, terwijl zwaardere zinsdelen door de spreker eerder naar de periferie verwezen worden. Jespersen geeft een definitie van 'licht' en 'zwaar', maar zijn voorbeelden gaan van het "lichte en kleine woordje *it*" via deelwoordelijke adjectieven als *following* 'volgend' in *the year following* 'het jaar dat erop volgde' tot deze laatste aangevuld met een complement als *his dismissal* 'zijn ontslag' in *the year following his dismissal* 'het jaar dat volgde op zijn ontslag'.

Volgens Comrie (1983: 83) zijn onbeklemtoonde constituenten (met als voorbeeld clitische pronomina) in veel talen onderworpen aan bijzondere plaatsingsregels, die soms weinig of niets te maken hebben met de grammaticale status van deze constituenten. Comrie citeert het Frans, dat SVO heeft met nominale argumenten:

(831) *Le garçon a vu la jeune fille.*
 S Aux V O
 De jongen heeft gezien het meisje.
 De jongen heeft het meisje gezien.

maar SOV met een pronominaal object:

- (832) *Le garçon l' a vue.*
 S O Aux V
 De jongen haar heeft gezien.
 De jongen heeft haar gezien.

Het Esperanto biedt aanknopingspunten om dit verschijnsel te onderzoeken. De accusatiefvormen van persoonlijke voornaamwoorden in het Esperanto zijn in alle gevallen eenlettergrepig (bijv. *min* 'mij'), met één uitzondering: het tweelettergrepige *ilin* 'hen'; die van andere voornaamwoorden zijn meestal tweelettergrepig (bijv. *tion* 'dat'), soms drielettergrepig (bijv. *neniun* 'niemand'). Expliciete nomina in de accusatief zijn daarentegen minimaal tweelettergrepig (lexicale stam plus accusatiefuitgang *-o(j)n*), definitie NP's (voorafgegaan door het lidwoord *la*) minimaal drielettergrepig. Pronominale objecten zijn dus, volgens het syllabecriterium, in overgrote meerderheid lichter dan nominale. Hoewel objecten niet clitisch gebruikt worden als in (832), is het grote verschil in zwaarte tussen pronominale en nominale objecten een reden om te onderzoeken of de plaatsing van O in het Esperanto afhankelijk is van de (pro)nominaliteit ervan. Dit verschijnsel zal in de uiteindelijke definitie van de onderzoeksvragen worden meegenomen onder thema 1 {S,V,O} en thema 5 {O,IO} (zie 9).

Hawkins (1983: 90-93) leidt twee ordeningsprincipes af die gelden voor determinerders en modificeerders bij een hoofd-N: het 'Principe van de Serialisering naar Zwaarte' of HSP, en het 'Mobiliteitsprincipe' of MP.²⁰² Beide hebben als criterium de 'zwaarte' van de constituent (ook hier een niet gekwantificeerd of nader gekwalificeerd begrip, maar dat op een of andere wijze gebaseerd is op de syllabestructuur en/of het aantal morfemen en/of het aantal woorden van een constituent). Voor een achterveldtaal (een taal met preposities, zoals het Esperanto) betekent het HSP dat afhankelijk van nomina N in de onderstaande rangorde van meer naar minder tenderen naar een achterwaartse plaatsing ten opzichte van het hoofd N, ma.w. zwaardere modificeerders staan meer achterwaarts:

- (833) Rel > Gen > A > Dem of Num

Het HSP blijkt in talen met postposities concurrentie te ondervinden van het MP, dat in de onderstaande rangorde van meer naar minder de mobiliteit van afhankelijk van N aangeeft om naar het tegenveld te migreren:

- (834) A of Dem of Num > Rel of Gen

Zwaarte en hoge mobiliteit oefenen op N-modificeerders een achterwaarts gerichte druk uit, lichtheid en hoge mobiliteit een voorwaarts gerichte. Daar lichtheid en hoge mobiliteit samengaan, zijn deze factoren in Prep-talen synergetisch. Lichtheid (hoge mobiliteit) alleen al is volgens Hawkins voldoende om in een Prep-taal de

²⁰² Ik gebruik in het vervolg de oorspronkelijke Engelse afkortingen HSP (*Heaviness Serialization Principle*) en MP (*Mobility Principle*).

voorwaarts gerichte tendens van A, Dem of Num tegenover de hogere stabiliteit van Gen en Rel in het achterveld te verklaren.

Het constituentengewicht als zodanig is bij Hawkins echter niet verklarend voor de ordeningsverschijnselen die hij beschrijft. Hij beargumenteert dat aan het HSP een psycholinguïstische verklaring ten grondslag ligt, die te maken heeft met de verwerking (*processing*) van de uiting door de hoorder. Tijdens dit proces wordt de relatie tussen het (voor de discussie verbaal veronderstelde) predikaat en zijn hoofdargumenten S en O verwerkt, alvorens relaties verwerkt worden die binnen een argument spelen. Dit vereist een snelle identificatie van de hoofden H binnen de NP's die respectievelijk S en O vormen, als eerste stap naar een herkenning van S en O in hun relatie tot V. Afhankelijken binnen deze NP's komen pas daarna aan bod. Spraak wordt serieel geproduceerd en serieel door de hoorder verwerkt, voor het gemak van de discussie 'van links naar rechts', zoals de grafische weergave van de uiting, de zin, gelezen wordt. Elke vóór (links van) H geplaatste afhankelijke die tijdens dit proces eerder dan H zelf ontmoet wordt, veroorzaakt volgens Hawkins een vertraging in het identificatieproces van H en daarmee van S of O. Deze vertraging neemt toe naarmate de afhankelijke gecompliceerder is, of naarmate er meer ontmoet worden. Zulke informatie wordt in het kortetermijngeheugen opgeslagen totdat H geïdentificeerd is en met de afhankelijke(n) gekoppeld kan worden tot de NP die S of O vormt. Vanuit het oogpunt van de economie van verwerking en belasting van het kortetermijngeheugen (en ten slotte de interpretatie van de uiting door de hoorder) is een snelle identificatie van H binnen een NP wenselijk. Ook Mallinson en Blake (1981: 156) menen dat de neiging om zwaardere constituenten achterwaarts te plaatsen verklaard kan worden uit de hogere belasting op het kortetermijngeheugen, die zwaardere constituenten veroorzaken.

Van de vijf prioritaire aandachtsgebieden die in 6.5.2 zijn afgeleid en in 7 zijn uitgewerkt, heeft alleen het thema {A,N} betrekking op een N-modificeerder. Daar Hawkins veronderstelt dat het HSP zich niet beperkt tot N-modificeerders, maar een meer universele tendens bij zware constituenten verwoordt, is vanuit dit perspectief toetsing aan het Esperanto gerechtvaardigd. Ik zal dit verwerken in de uiteindelijke definitie van de onderzoeksvragen, thema 3 {A,N} en thema 4 {Adv,V} (zie 9).

8.6 Inputs voor nader onderzoek naar woordvolgorde-universalia

Als resultaat van de beschouwingen in 8.2 t/m 8.5 vat ik de onderstaande lijst van woordvolgordeverschijnselen samen, die aan het Esperanto toetsbaar zijn. De vragen staan in de volgorde waarin ze hieruit geëxtraheerd zijn:

1. Is SO de voorkeursvolgorde van {S,O}?
2. Welke kracht hebben het negatiepartikel of bijwoorden van tijd en plaats om een VO-binding te verbreken?

3. Is subject- en/of objectdeletie in de tweede zin van een paar gecoördineerde zinnen mogelijk?
4. Staat in coördinaties van het type 'A en B' A voor het hogere, het meerdere, het positieve, het geheel (POS), en B voor het lagere, het mindere, het negatieve, het onderdeel (NEG)?
5. Is er een correlatie tussen de optie IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in bezielbaarheid tussen O en IO?
6. Is vanuit een basisvolgorde SO de inverteerbaarheid $SO > OS$ gecorreleerd aan onderlinge verschillen in bezielbaarheid tussen S en O?
7. Bezet een constituent in de focusrol een voorkeurspositie in de zin (bijv. zinsinitieel, zinsfinaal, preverbaal)?
8. Zijn alleen of bij voorkeur definiëte constituenten in de focusrol naar voren verplaatsbaar?
9. Bestaat de gekliefde zin als middel om een constituent in de focusrol te plaatsen, en zo ja, hoe ziet deze er in detail uit?
10. Is het LR-principe, strikt geformuleerd in termen van ThRh, in het Esperanto aanwijsbaar?
11. Bestaan in het Esperanto existentiële zinnen vergelijkbaar met 'er-zinnen' in het Nederlands, en zo ja, hoe ziet de eventuele correlatie eruit met rhematische karakter en het indefiniet zijn van S?
12. Is vanuit een basisvolgorde SO het inverteren $SO > OS$ te verklaren als een vooropplaatsing van O voor topicalisering en is er een correlatie met het indefiniet zijn van O?
13. Bestaat het hangend topic HT als middel om een discours-topic als schakel buiten de eigenlijke predicatie te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definiëte zijn van de HT-constituent?
14. Bestaat linksdislocatie LD als middel om een nieuw topic te introduceren en zo ja: 1) is er een correlatie met het wel of niet definiëte zijn van de LD-constituent; 2) is er congruentie in casus en getal tussen de LD-constituent en de referent in de eigenlijke predicatie?
15. Komt de passievorming voor met het doel een topic naar voren te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definiëte zijn van de O-constituent die in de getransformeerde zin S wordt?
16. Is er een correlatie tussen de optie IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in topicaliteit tussen O en IO?

Deel III

Woordvolgordegebruik in het Esperanto

9 De onderzoeksvragen

Het in Deel II geïdentificeerde en voorbereide materiaal heb ik gebruikt in een tweeledig onderzoek naar de kenmerken van het woordvolgordegebruik in het hedendaagse Esperanto. Ten eerste is dat een onderzoek van moderne tekstcorpora, dat ik in het vervolg het tekstonderzoek zal noemen en dat in 10 nader behandeld wordt. Parallel aan het tekstonderzoek heb ik een onderzoek gedaan naar het taalgedrag van sprekers van het Esperanto, dat ik in het vervolg het experimentele onderzoek zal noemen en dat in 11 nader gedetailleerd wordt. Beide onderzoekslijnen zijn gebaseerd op een aantal initiële onderzoeksvragen en -referenties die ik uit 6 t/m 8 heb geëxtraheerd en die ik hieronder zal samenvatten.

Uitgaande van de primaire stuurfactoren gezag en didactiek heb ik in 6.5.2 de prioritaire aandachtsgebieden bepaald. Deze zijn:

- Woordvolgorde algemeen, beschrijfbaar in patronen van {S,V,O}.
- Woordvolgorde en het negatiepartikel *ne* ‘niet’, beschrijfbaar in patronen van {Neg,V}.
- Patronen van {A,N}.
- Patronen van {Adv,V}.
- Patronen van {O,IO}.

In 7.2.8 (730), 7.3.5 (757), 7.4.5 (768), 7.5.5 (774), 7.6.5 (779) heb ik de bovenstaande aandachtsgebieden nauwkeurig gedefinieerd in de vorm van geïnduceerde regels voor elk der deelgebieden, waarvan we de toepassing zouden kunnen zien in de praktijk van het hedendaagse taalgebruik. In 8.6 heb ik daaraan zestien toetsvragen toegevoegd die een aantal woordvolgorde-universalia uit de algemene literatuur reflecteren. Op grond hiervan kan ik de definitieve onderzoeksvragen naar de volgende zes thema's groeperen:

Thema 1: {S,V,O}

Onder dit thema onderzoek ik alle permutaties van de ongeordende combinatie {S,V,O}. Ik refereer hierbij naar de in (730) geïnduceerde regelgeving, namelijk dat de gebruikelijke woordvolgorde SVO is. In het tekstonderzoek zijn de patronen van {S,V,O} herkenbaar aan de positie van het door de uitgang *-o(j)n* morfologisch gemarkeerde nominale object en het door *-in* gekenmerkte pronominale object. In het experimentele onderzoek laat de hypothese zich verifiëren aan de hand van een combinatie van toetsvragen uit 8.6, t.w. 1: Is SO de voorkeursvolgorde van {S,O}?; 2: Welke kracht hebben het negatiepartikel of bijwoorden van tijd en plaats om een VO-binding te verbreken?; 3: Is subject- en/of objectdeletie in de tweede zin van een paar gecoördineerde zinnen mogelijk? De hypothese (730) stelt eveneens dat SVO zoveel mogelijk gehandhaafd dient te worden, tenzij pragmatische omstandigheden een afwijking van dit patroon rechtvaardigen. Deze hypothese laat zich experimenteel verifiëren aan de hand van een combinatie van de volgende toetsvragen uit 8.6, t.w. 7: Bezet een constituent in de focusrol een voorkeurspositie in de zin?; 10: Is het LR-principe, strikt geformuleerd in termen van ThRh aanwijsbaar?; 12: Is vanuit

een basisvolgorde SO het inverteren $SO > OS$ te verklaren als een vooropplaatsing van O voor topicalisering en is er een correlatie met het definitief zijn van O?; 15: Komt de passievorming voor met het doel een topic naar voren te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definitief zijn van de O-constituent die in de getransformeerde zin S wordt? De hypothese (730) stelt eveneens dat SVO zoveel mogelijk gehandhaafd dient te worden, tenzij structurele omstandigheden een afwijking van dit patroon rechtvaardigen. Dit onderdeel van de hypothese wordt in het tekstonderzoek geverifieerd door een mogelijk verschillend gedrag onder objecten op *-on* (enkelvoudig nominaal), *-ojn* (meervoudig nominaal) en *-in* (pronominaal) te bestuderen. In het experimentele onderzoek worden hiertoe doelgerichte toegevoegde enquêtevragen met situatieschetsen geformuleerd (te nummeren: 17).

Ten slotte noemt (730) twee secundaire stuurfactoren, t.w. de duidelijkheid en de welluidendheid. Dit zijn dezelfde factoren als de secundaire factoren (6) en (7) uit 6.3. Ik kom hierop terug aan het eind van dit hoofdstuk.

Thema 2: {Neg,V}

Onder dit thema onderzoek ik de permutaties van de ongeordende combinatie {Neg,V}. Ik refereer hierbij naar de in (757) geïnduceerde regelgeving, die stelt dat in de meeste gevallen *ne* rechtstreeks preverbaal moet staan. Als *ne* niet rechtstreeks preverbaal staat, dan is nooit sprake van zinsnegatie, maar van deelnegatie met focus, waarbij *ne* prefocaal staat. In het tekstonderzoek is {Neg,V} door de positie van het hele woord *ne* te identificeren en wordt aan de hand van de context vastgesteld om welk type negatie het gaat. In het experimentele onderzoek worden hiertoe doelgerichte toegevoegde enquêtevragen met situatieschetsen geformuleerd (te nummeren: 18), waarin de focale ontkenning en, in het bijzonder, de mobiliteit van *ne* bij constituenten van veel verschillende aard wordt onderzocht.

Thema 3: {A,N}

Onder dit thema onderzoek ik de permutaties van de ongeordende combinatie {A,N}. Ik refereer hierbij naar de in (768) geïnduceerde regelgeving, die stelt dat AN de ongemarkeerde volgorde is binnen een NP. Volgens deze hypothese komt NA komt in aanmerking wanneer aan A nadruk verleend moet worden, en/of wanneer A complex is, en/of wanneer in de N-positie een correlatief staat, en/of in bijzondere omstandigheden. In het tekstonderzoek is {A,N} herkenbaar aan de positie van *-a(j)(n)* ten opzichte van *-o(j)(n)* en wordt aan de hand van de context de toepasbaarheid van de bovenstaande criteria geverifieerd. In het experimentele onderzoek worden hiertoe doelgerichte toegevoegde enquêtevragen met situatieschetsen geformuleerd (te nummeren: 19), waarin de factoren focaliteit en complexiteit van A wordt onderzocht.

Thema 4: {Adv,V}

Onder dit thema onderzoek ik de permutaties van de ongeordende combinatie {Adv,V}, waarbij ik onder Adv in het vervolg uitsluitend bijwoorden van wijze of van graad versta. Ik refereer hierbij naar de in (774) geïnduceerde regelgeving, die niet meer stelt dan dat Adv in vrije variatie pre- of postverbaal geplaatst kan worden. In het tekstonderzoek is {Adv,V} herkenbaar aan de positie van woorden op de

uitgang *-e*. In het experimentele onderzoek worden doelgerichte toegevoegde enquêtevragen met situatieschetsen geformuleerd (te nummeren: 20), waarin — naar analogie met het geval {A,N} hierboven — de factoren focaliteit en complexiteit van Adv wordt onderzocht.

Thema 5: {O,IO}

Onder dit thema onderzoek ik de permutaties van de ongeordende combinatie {O,IO}. Ik refereer hierbij naar de in (779) geïnduceerde regelgeving, die stelt dat er a priori geen voorkeursvolgorde voor O-IO of IO-O is, maar dat het argument met de grootste structurele complexiteit bij voorkeur achteraan wordt geplaatst. In het tekstonderzoek is {O,IO} het snelst herkenbaar aan de positie van het hele woord *al* als verplichte IO-markeerder. Aan de hand van de context zal de toepasbaarheid van het structuurcriterium worden geverifieerd. De uit 8.6 afgeleide vragen 5 en 16 hebben betrekking op mogelijke semantische (5) of pragmatische (16) beïnvloeding van {O,IO} en laten zich goed verifiëren in het experimentele onderzoek.

Thema 6: Diversen

De thema's 1 t/m 5 zijn rechtstreeks herleidbaar tot de prioritaire aandachtsgebieden uit 6.5.2, waaraan toegevoegd een aantal relevante vragen uit 8.6. Uit deze laatste bron blijft nog een aantal toetsvragen over, die niet zonder meer aan een van de bovengenoemde thema's te binden zijn. Het gaat om de volgende vragen (de nummering is als in 8.6):

4. Staat in coördinaties van het type 'A en B' A voor het hogere, het meerdere, het positieve, het geheel (POS), en B voor het lagere, het mindere, het negatieve, het onderdeel (NEG)?
6. Is vanuit een basisvolgorde SO de inverteerbaarheid $SO > OS$ gecorreleerd aan onderlinge verschillen in bezieldheid tussen S en O?
8. Zijn alleen of bij voorkeur definiëte constituenten in de focusrol naar voren verplaatsbaar?
9. Bestaat de gekliefde zin als middel om een constituent in de focusrol te plaatsen, en zo ja, hoe ziet deze er in detail uit?
11. Bestaan in het Esperanto existentiële zinnen vergelijkbaar met 'er-zinnen' in het Nederlands, en zo ja, hoe ziet de eventuele correlatie eruit met rhematische karakter en het indefiniet zijn van S?
13. Bestaat het hangend topic HT als middel om een discours-topic als schakel buiten de eigenlijke predicatie te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definiëte zijn van de HT-constituent?
14. Bestaat linksdislocatie LD als middel om een nieuw topic te introduceren en zo ja: 1) is er een correlatie met het wel of niet definiëte zijn van de LD-constituent; 2) is er congruentie in casus en getal tussen de LD-constituent en de referent in de eigenlijke predicatie?

De bovenstaande vragen 4, 6 en 8 richten zich rechtstreeks op semantische factoren, die in de Esperanto-literatuur in het geheel niet genoemd worden. Dit geldt ook voor vraag 11: de existentiële constructie wordt in de Esperanto-literatuur niet beschreven, en de realiseerbaarheid daarvan, gekoppeld met de perceptie van onbepaaldheid

van Abs in AbsV tegenover alternatieve formuleringen, kan de interpretatie van de beantwoording van vraag 8 ondersteunen.

Mutatis mutandis kan vraag 9 gezien worden als indirecte ondersteuning van de interpretatie van de beantwoording van vragen over de invloed van de focusrol. De gekliefde zin is niet of nauwelijks bekend uit Esperanto-grammatica's, maar intuïtief mogen we verwachten dat deze constructie (ten minste bij Romaanstaligen) een alternatief is voor bepaalde focus-gedreven inversies.

Ten slotte de vragen 13 en 14. Het hangend topic en de links-dislocatie zijn beide constructies die buiten de eigenlijke predicatie staan en daardoor alleen al in feite geen relatie hebben met de thema's 1 t/m 5. Bovendien worden noch het hangend topic noch de links-dislocatie in Esperanto-leerboeken of grammatica's vermeld. Desondanks heb ik besloten een eerste poging te wagen, de aanvaardbaarheid van deze twee nauw aan elkaar verwante constructies te testen, en ook enkele condities waaronder. De beantwoording van de twee daartoe specifiek ingerichte enquêtevragen 13 en 14 kan ons inzicht verdiepen in de omgang met het Esperanto als spreektaal en de criteria waarnaar men zich richt bij de confrontatie met een in het Esperanto onbekende, maar daarbuiten alom gangbare spreektaalconstructie (de hierbij in het geding zijnde criteria zijn 'semantisch definitief' en (syntactische) casuscongruentie).

Hiermee is de basis gelegd voor de praktische inrichting van het tekstonderzoek en het experimentele onderzoek. Het tekstonderzoek volgt de thema's 1 t/m 5 aan de hand van de eerder genoemde vormelijke criteria, die ik in 10.2 in de vorm van zoekleutels zal definiëren. Het experimentele onderzoek is gebaseerd op een pakket enquêtevragen die de universalialvragen uit 8.6 herhalen (met dezelfde nummering 1 t/m 16), waaraan zijn toegevoegd de thematische vragen 17 t/m 20. Ik verwijs hiervoor naar 11.1.

Uit het vooronderzoek in 6 resten nog twee zaken: de verwerking van de fragmentarische woordvolgordethematiek uit de esperantologische literatuur (6.1 en 6.3) en die van de als secundair gedefinieerde restfactoren (6.2 en 6.3). Bij de fragmentarische thematiek uit de esperantologische literatuur gaat het om de volgende twaalf in tabel 9-1 op pagina 153 vermelde thema's. Zij zijn overgenomen uit 6.1 (zie de samenvatting in 6.3) en staan in tabel 9-1 in de linker kolom. De toewijzing ervan aan het tekstonderzoek resp. experimentele onderzoek, dan wel verwijzing naar elders is vermeld in de rechter kolom:

Thema uit 6.1 (6.3):	Komt ter sprake in:
De rol van de universalia van Greenberg (1963). ¹	Tekstonderzoek: thema 1; experimenteel onderzoek: de vragenserie 1.
SVO als <i>default</i> -volgorde.	Tekstonderzoek: thema 1; experimenteel onderzoek: de vragenserie 1.
Het vóórkomen van SOV bij pronominale objecten.	Tekstonderzoek: thema 1; experimenteel onderzoek: de vragenserie 17.
Emfase als reden voor afwijking van SVO.	Experimenteel onderzoek: de vragenseries 7 en 9.
Complexiteit van S als reden voor afwijking van SVO.	— ²
Redenen van stijl voor afwijking van SVO.	Secundaire invloedsfactor.
De plaats van het negatiepartikel in de zin.	Tekstonderzoek: thema 2; experimenteel onderzoek: de vragenserie 18.
De vooropplaatsing van O als weergave van de passievorming in etnische talen.	Experimenteel onderzoek: de vragenserie 12 (en 16).
De plaats van de bijwoordelijke bepaling t.o.v. het werkwoord.	Tekstonderzoek: thema 4; experimenteel onderzoek: de vragenserie 20.
Bij meer bepalingen: hun rangschikking om het predikaat heen.	—
De presentatieve of existentiële interpretatie van <i>estas</i> 'is' in zinsinitiële positie.	Experimenteel onderzoek: de vragenserie 11.
De plaats van het adjectief ten opzichte van het nomen (incl. het effect van twee door 'en' gekoppelde adjectieven).	Tekstonderzoek: thema 3; experimenteel onderzoek: de vragenserie 19.

Tabel 9-1: Plaats van de fragmentarische thematiek in het vervolgonderzoek

Uit tabel 9-1 blijkt dat alle fragmentarisch voorkomende thema's uit de esperantologische literatuur op een of andere wijze óf in het tekstonderzoek óf in het experimentele onderzoek óf in beide zijn afgedekt. Dit met uitzondering van de secundaire invloedsfactor stijl en van een eenmalig vermeld thema, dat van de meervoudige bepalingen in de zin. Met dit kleine voorbehoud kan ik de fragmentarische aanknopingspunten voor onderzoek uit 6.1 en 6.3 als afgedekt beschouwen door het hierboven gedefinieerde tekstonderzoek en experimentele onderzoek. De als secundair gedefinieerde restfactoren uit 6.2 en 6.3 zijn: westers taalgebruik, meerderheidstaalgebruik, duidelijkheid en welluidendheid, waaraan ik om redenen van volledigheid

¹ Mijn onderzoek is geen typologisch onderzoek en bevat daarom geen systematische analyse van *alle* universalia van Greenberg (1963). Voor een voorstudie hierover zie Duin (2006).

² Complexiteit van S als zodanig is niet specifiek onderzocht, wel complexiteit in zijn algemeenheid. Het ligt voor de hand in voorkomende gevallen de hier onderzochte en gevonden wetmatigheden voor lichte en zware O, IO, A en Adv ook toe te passen op S.

de factor stijl uit de bovenstaande tabel 9-1 zal toevoegen.³ Ook de in (800), (801) en (802) gedefinieerde en daar onder de term ‘stilistisch’ samengevatte factoren kan ik nu aan de secundaire factoren toevoegen. Deze factoren zal ik pas aanspreken, wanneer de combinatie van de resultaten uit het tekstonderzoek en het experimentele onderzoek, die de primaire stuurfactoren betreffen, geen bevredigende verklaring voor een bepaald verschijnsel zou geven. Het onderstaande stroomdiagram resumeert grafisch de in dit tussenhoofdstuk 9 afgeleide definitie van de onderzoeksvragen op basis van het vooronderzoek naar de factoren die de woordvolgorde in het Esperanto primair beïnvloeden:

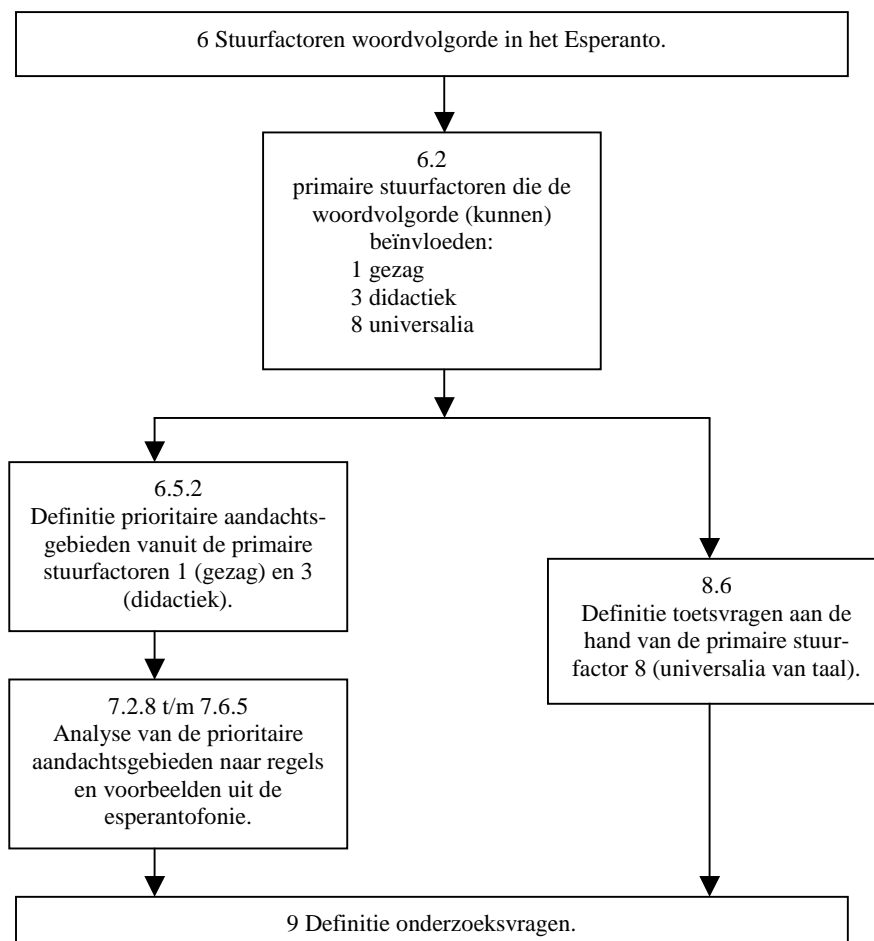

Fig. 9-1: Afleiding van de onderzoeksvragen

³ Stijl kan ook deels of geheel samenvallen met de al genoemde duidelijkheid en welluidendheid, maar ook met de elders al uitgebreid afgedekte pragmatische factoren.

10 Het tekstonderzoek

In 10.1 definieer ik aan de hand van de soorten teksten en de gehanteerde criteria ter verificatie van de validiteit van de teksten het onderzoek dat ik in de inleiding van 9 het tekstonderzoek heb genoemd. In 10.2 beschrijf ik vervolgens de uitvoering van het tekstonderzoek, waarbij ik de onderzochte corpora identificeer (een gedetailleerde referentie naar de tekstcorpora wordt gegeven in Appendix 2), alsmede de zoek sleutels waarmee deze corpora zijn geanalyseerd. Ik verantwoord hierin ook de noodzaak tot kwalitatieve en/of kwantitatieve verwerking van de gegevens. In 10.3 beschrijf ik de resultaten van het in 10.2 uitgevoerde onderzoek.

10.1 Definitie van het tekstonderzoek

Studies van taalvariatie richten zich in de eerste plaats op gesproken taal en maken daarbij gebruik van methodes die voor het onderzoek van gesproken teksten geschikt zijn. Ontbreken zulke gesproken teksten (opnames), bijvoorbeeld omdat de daarvoor benodigde techniek in de bestudeerde taalfase nog niet bestond, dan moet de onderzoeker terugvallen op geschreven teksten. Dit geldt in hoge mate ook voor mijn onderzoek van het Esperanto. Niet de techniek vormt hier het probleem, maar het ontbreken van een op één locatie geconcentreerde taalgemeenschap. Hierdoor wordt het verzamelen van mondeling materiaal bemoeilijkt. Het Esperanto wordt weliswaar door een mondiaal verspreide gemeenschap gebezigd, maar deze is dun gezaaid en geografisch verspreid, en gebruikt het Esperanto bovendien voornamelijk schriftelijk: in correspondentie en door het schrijven in clubbladen en andere periodieken. Geschreven teksten, ook die welke als het ware verslag doen van een taalhandeling, geven deze laatste gefilterd weer. Bij de keuze van de geschreven teksten zal in de eerste plaats gekeken moeten worden naar de mate van filtering of vervorming die door zo'n geschreven tekst in de erachter liggende taalhandeling is aangebracht.

Schneider (2002: 71) geeft vier criteria waaraan tekstmateriaal moet voldoen om geschikt te zijn voor een onderzoek naar taalvariatie. Deze criteria, die bij Schneider betrekking hebben op historisch tekstmateriaal van natuurlijke talen, lijken geschikt om te worden toegepast op mijn onderzoek. Ten eerste mag het materiaal geen formele of literaire teksten bevatten, die te ver af staan van de spreektaal. Ik interpreteer dit criterium zodanig, dat ik belletrie in boek- of brochurevorm uit mijn onderzoek heb uitgesloten en alleen in reserve houd om hiervan incidenteel gebruik te kunnen maken. De redenen daarvoor zal ik in voorkomende gevallen aangeven. Ten tweede moet het materiaal heterogeen van oorsprong zijn (van verschillende auteurs met verschillen in maatschappelijke afkomst, leeftijd, geslacht) en van aard (verschillende stijlen). Dit criterium heb ik letterlijk overgenomen. Ten derde moet het materiaal van een onderzocht taalverschijnsel functionele equivalenten bevatten. Mijn onderzoek richt zich op concurrerende syntactische structuren en op hun distributiepatronen, niet op hun voorkomen als zodanig, zodat er in alle gevallen sprake is van functionele equivalenten. In de vierde plaats moet het materiaal een voldoende groot aantal individuele verschijningsvormen van een onderzocht fenomeen

bevatten. Met de in 10.2 en Appendix 2 beschreven omvang van de onderzochte corpora beoog ik aan dit criterium te voldoen. Op grond van Schneiders vier criteria kan ik de volgende categorisatie van geschreven teksten opmaken, gaande van ‘bruikbaar’ naar ‘minder bruikbaar’:⁴

1. *Opgenomen* tekst: een onmiddellijk genoteerde of later aan de hand van een geluidsopname overgeschreven taalhandeling. Ik heb geen gebruik gemaakt van teksten uit deze categorie.
2. *Herinnerde* tekst: een aan de hand van aantekeningen of de herinnering opgeschreven taalhandeling. Ik heb ook geen gebruik gemaakt van teksten uit deze categorie.
3. *Verbeelde* tekst: spreektaalachtige, mogelijke of bedachte uitingen die iemand schriftelijk weergeeft in afwezigheid van een aangesprokene. Deze categorie wordt gevormd door een selectie uit de internationale periodieke pers, en wel uit geheel Esperantotalige tijdschriften met internationale (meertalige) redactieteams en proeflezers uit verschillende taalgebieden. Het materiaal uit de gekozen periodieken stamt van schrijvers uit veel verschillende taalgebieden, bevat zowel fictie als non-fictie en ook veel ingezonden brieven. Mijn aanname is dat een voldoende omvangrijk corpus uit zulke periodieken met een naar Esperanto-maatstaven hoge opslag en lezers uit veel verschillende taalgebieden in veel verschillende landen van de wereld voldoet aan de bovengenoemde vier geschiktheidscriteria van Schneider.
4. *Waargenomen* tekst: als typerend voor de spreektaal beschouwde uitingen van anderen die iemand schriftelijk weergeeft. Vaak worden zulke teksten alleen gebruikt om hun voorbeeldstellend karakter. In mijn onderzoek komt waargenomen tekst uitsluitend voor als referentiemateriaal uit didactische bronnen (zie hoofdstuk 7).
5. *Verzonnen* tekst: op schrift weergegeven uitingen van anderen, die geen verband houden met een concrete taalhandeling; zulke fictieve uitingen worden wel als typerend opgevat voor (even fictieve) sprekers. In mijn onderzoek komt verzonnen tekst uitsluitend voor als referentiemateriaal uit literaire bronnen (zie hoofdstuk 7).

Vat ik bovenstaande samen, dan laat ik mijn corpus bestaan uit verbeelde tekst, met waargenomen en verzonnen tekst als referentiemateriaal. Het corpus voldoet door de materiaalkeus aan Schneiders kwalitatieve eisen. Het wordt voorlopig ook geacht te voldoen aan zijn kwantitatieve eisen. Hoofdstuk 10.3 geeft bij elk thema een korte beschrijving van de bereikte omvang van deelcorpora waarbij een voldoende stabiliteit van de distributiepatronen werd vastgesteld om deze corpora voor groot genoeg te verklaren. Als corpus definieer ik in navolging van Bauer (2002: 98) “een verzameling taalgegevens die kan dienen als basis voor een taalkundige analyse en beschrijving”. Aangezien de door mij gebruikte verzameling zich in het publiek domein bevindt (de op het internet te consulteren jaargangen van de tijdschriften *Esperanto* en *Monato*, de gerefereerde literatuur in de bibliografie), is de gehele voor het onderzoek gebruikte verzameling een publiek corpus volgens de definitie van Bauer

⁴ Zie Schneider (2002: 73 e.v.).

(2002: 99). Voor een verificatie van de validiteit van een corpus heb ik gebruikt gemaakt van criteria van Schneider (2002: 85-86). Zijn eerste twee controles behelzen (1) de keuze van de teksten en (2) de afstand in de tijd en in de ruimte tussen een onderzochte taaluiting en de optekening ervan. Aan de eerste validiteitseis heb ik willen voldoen door teksten uit de hierboven genoemde categorieën 4 (waargenomen tekst) en 5 (verzonnen tekst) alleen als referenties te gebruiken. Aan het tijdsaspect van de tweede validiteitseis heb ik willen voldoen, door het gehele corpus uit periodieken te laten bestaan, waar de tijd tussen het produceren van de tekst en de publicatie ervan kort is. We mogen aannemen dat het gepubliceerde materiaal de actualiteit van de taal weergeeft. Het ruimtelijke aspect is niet relevant, daar het hier gaat om schriftelijk vastgelegd materiaal, dat met de afstand niet ‘degradeert’ (en niet bijvoorbeeld om optekeningen van door anderen gemaakte interviews). Schneiders derde test (3) verwijst naar de noodzakelijke interne consistentie van de waarnemingen in de verschillende subcorpora: manifesteert een variabele zich in alle subcorpora op vergelijkbare wijze, dan is dit een aanwijzing dat we met een talige realiteit te maken hebben. Deze test maakt in feite deel uit van de *resultaten* van het onderzoek van de subcorpora, en niet van de *inputs*, en zal in 10.3 uitgevoerd worden. Schneiders vierde test behelst de zgn. *external fit*, in mijn onderzoek bijvoorbeeld de inpasbaarheid van de gedane waarnemingen in een algemener raamwerk, bijvoorbeeld de conformiteit ervan met bepaalde taaluniversalia. Deze verificatie komt in 12 aan de orde.

Een extra verificatie van de validiteit van het tekstonderzoek biedt Bauer (2002: 104). Het gaat er hier om, materiaal te gebruiken van auteurs van wie zo veel mogelijk gegevens bekend zijn (taal, leeftijd, geslacht, sociale afkomst, e.d.). De reden hiervoor is dat we moeten voorkomen, bepaalde tendensen in een corpus als relevant te beschouwen, waar deze bijvoorbeeld het gevolg kunnen zijn van het feit dat al het materiaal door schrijvers geproduceerd is, die een belangrijk sturend kenmerk gemeen hebben, bijv. dezelfde moedertaal. Deze verificatietest is vergelijkbaar met Schneiders heterogeniteitseis. Hieraan heb ik willen voldoen door de selectie van het uitgangsmateriaal. Bauer stelt verder dat verschillen in opbouw van de subcorpora de validiteit van het onderzoek niet hoeven te ondermijnen, zolang de getalsmatige verwerking van de waarnemingen maar met zorg gedaan wordt. Er is in mijn onderzoek geen sprake van wezenlijke verschillen tussen de verschillende subcorpora die gezamenlijk het uiteindelijke tekstcorpus vormen.

10.2 Uitvoering van het tekstonderzoek

Het voor het tekstonderzoek gecreëerde corpus, waarvan in 10.1 de eisen van samenstelling en verificatie zijn samengevat, bestaat uit teksten gepubliceerd in recente jaargangen van de tijdschriften *Esperanto* en *Monato*. Deelverzamelingen binnen het corpus zal ik eventueel met de term subcorpus aangeven.

Esperanto, is het maandblad van de grootste wereldorganisatie van esperantisten *Universala Esperanto-Asocio*, de Esperanto-Wereldbond UEA (hoofdkantoor in Rotterdam) en is binnen de periodieke Esperanto-pers het blad met de hoogste op-

laag (4195 adressen van UEA-leden/abonnees) en de mondiaal meest verspreide lezerskring (leden/abonnees in 113 landen).⁵ Vanaf de jaargang 2002 worden van de eerder op papier verschenen nummers internetversies beschikbaar gesteld, doorgaans de volledige inhoudsopgave en twee artikelen per nummer, soms een volledig nummer. Deze zijn te vinden op <http://www.uea.org>. *Esperanto* publiceert oorspronkelijke Esperanto-talige bijdragen van schrijvers van over de hele wereld en wordt geredigeerd door de Slowaak Stano Marček. Kopij wordt proefgelezen door correctoren met Nederlands en Roemeens als moedertaal.

Monato ‘Maand’ is een onafhankelijk opinieblad dat uitsluitend oorspronkelijke Esperanto-talige bijdragen over politieke, sociaal-economische en culturele onderwerpen publiceert en dat in een oplage van 2000 exemplaren naar 65 landen wordt verzonden. Het blad heeft de Duitse beroepsjournalist Stefan Maul als hoofdredacteur en heeft een zeer internationale staf van 18 redacteurs en acht correctoren. Het wordt geproduceerd en uitgegeven in Antwerpen.⁶ Sinds 2002 staat de volledige inhoud van elk nummer van *Monato* op het internet.⁷

Voor de gedetailleerde lijst van tekstbestanden die het tekstdossier vormen verwijst ik naar Appendix 2.

Zoals in 9 aangegeven, richt het tekstonderzoek zich rechtstreeks op de vijf prioritaire aandachtsgebieden uit de didactische literatuur, d.w.z. basisvolgorde, negatie, {A,N}, {Adv,V} en {O,IO}. Het tekstonderzoek is op twee wijzen uitgevoerd: kwalitatief en kwantitatief. In de kwalitatieve benadering heb ik in principe het totale tekstcorpus onderzocht op het vóórkomen van patronen als SVO, NegV, AN, AdvV, O-IO en alle andere mogelijke permutaties binnen de vijf groepen. De gevonden patronen heb ik vervolgens aan de hand van de waargenomen context gesorteerd. In de kwantitatieve benadering heb ik de aantallen voorkomens van alle patronen per thema in zoveel bestanden bepaald, als nodig waren om een naar mijn definitie stabiel beeld te creëren van de numerieke distributie van deze patronen. Hieronder volgt per thema een beknopt overzicht van de wijze waarop ik de variabelen in het tekstonderzoek heb geïdentificeerd.

Thema 1: {S,V,O}

De zoek sleutel voor permutaties van {S,V,O} met nominale argumenten is het eenvoudigst te definiëren aan de hand van de vormelijke kenmerken *-on* en *-ojn*, die de uitgangen vormen van respectievelijk de accusatief enkelvoud en meervoud van nomina. De zoek sleutels zijn ‘?on>’ en ‘?ojn>’.⁸ Deze zoek sleutels negeren persoonlijke pronomina automatisch, zoals bedoeld werd, maar markeren wel pro-

⁵ De gegevens zijn van januari 2007.

⁶ De gegevens zijn van januari 2007.

⁷ Zie bijv. <http://www.esperanto.be/fel/2002> en /2003. Alle oorspronkelijke internetteksten in html-formaat, zowel van *Esperanto* als *Monato*, heb ik ontdaan van alle niet-relevante informatie, zoals illustraties, geconverteerd naar Word en in werkbestanden gegroepeerd. De coderingen E06, M02-01, enz., zijn intern en niet rechtstreeks te relateren aan een bepaald nummer binnen een jaargang.

⁸ Hierin vertegenwoordigt het symbool ‘?’ een willekeurig aan *o(j)n* voorafgaand letterteken en het symbool ‘>’ het einde van het woord.

nomina als *ion* ‘iets’, *tion* ‘dat’, e.d. Voorkomens uit deze categorieën zijn met de hand weggefilterd. De zoekleutels negeren ook onvertaalde eigennamen met een andere dan de gezochte uitgang (een kleine categorie waarvan ik de getalsmatige invloed op het eindresultaat als verwaarloosbaar beschouw) en eveneens nominale constituenten in de accusatief die via het verplichte voorzetsel *da* gekoppeld zijn aan een hoeveelheidswoord (*iom da butero* ‘een beetje boter’) en daarom geen *n*-uitgang hebben. Ook van deze gevallen neem ik aan dat ze numeriek weinig invloed hebben op het totaal. Zinnen die niet voldoen aan de criteria 1-3 van (703), zijn uit het zoekresultaat met de hand verwijderd, evenals subjectloze hoofdzinnen (bijv. de tweede zin van een paar gecoördineerde zinnen met subjectdeletie), infinitieve zinnen met deelwoordelijke constructies of imperatieven. Dit geldt ook voor accusatieven van richting (*Hagon* ‘naar Den Haag’), in de accusatief staande voorzetselloze bepalingen van tijd (*la tutan tagon* ‘de hele dag’) en eigennamen die toevallig op de gezochte uitgang eindigen (*Washington*). Ten slotte heb ik gevallen van één S vergezeld door verscheidene O’s geteld als één voorkomen van O; zo heb ik de zin [*La disko*]_S *prezentas [la tradician brazilan muzikan kulturon]_{O1}, pli ĝuste nur unu el ties paĝoj, nome [la bosanovon]_{O2}* ‘De cd presenteert de traditionele Braziliaanse muziekcultuur, juist gezegd één van de pagina’s daaruit, namelijk de Bossanova’, waarin S wordt gevolgd door de twee groepen O₁ en O₂, als één voorkomen van SVO geteld.⁹ Bij het zoeken naar een basisvolgorde ga ik volgens criterium 4 van (703) uit van nominale argumenten van dezelfde informatiewaarde. Op dit criterium zijn steekproefgewijs grote aantallen niet-dominante permutaties van {S,V,O} onderzocht. Voor het onderzoek naar de distributie van nominale S met pronominale O heb ik ten slotte gebruik gemaakt van het feit dat alle persoonlijke pronomina in de accusatief op *-in* eindigen, waarmee ik de zoekleutel ‘?in>’ kon definiëren. Een kleine groep andere pronomina reageert niet op deze zoekleutel, zoals *iun* ‘iemand’ en *ion* ‘iets’.

Thema 2: {Neg,V}

De zoekleutel voor constructies met negatie is het vóórkomen van het negatiepartikel *ne* ‘niet’ als heel woord. Hierop reageren ook constructies waarin *ne-* met koppeleken voorkomt. Deze zijn met de hand weggefilterd. Verder heb ik de volgende op *ne* als heel woord reagerende constructies geëlimineerd: werkwoordloze constructies als bijvoorbeeld titels of tussen haakjes staande toevoegingen waarin *ne* voorkomt; *ne...ne* sequenties (dubbele ontkenningen), zinnen met subjectdeletie zoals de tweede zin van een paar gecoördineerde zinnen, deelwoordelijke constructies, imperatieven, voorkomens van *ne* in *tag questions* als *ĉu ne?* ‘niet waar?’ en *ne* als ‘nee’. Onpersoonlijke zinnen als *ne temas pri...* ‘het gaat niet over...’, waarin geen sprake is van subjectdeletie, heb ik wel meebeschoofd. Ik heb mij beperkt tot negatie op het niveau van de predicatie (deels of in zijn geheel), dus om permutaties van {Neg,V}, waarbinnen ±Contrast de toegevoegde variabele is. Om deze reden zou ik alle voorkomens van *ne* op woordniveau (X_{Neg}) kunnen uitsluiten van de analyse, maar als gevolg van de discussie naar aanleiding van (755)-(756) heb ik postverbale voorkomens van (schijnbare) gevallen van X_{Neg} wel meebeschoofd.

⁹ Zie M02-01: 2.

Thema 3: {A,N}

Adjectieven kunnen met de vier karakteristieke uitgangen *-a*, *-an*, *-aj*, *-ajn* in tekst voorkomen (respectievelijk nominatief en accusatief enkelvoud, nominatief en accusatief meervoud), waarop de zoek sleutels gebaseerd zijn: ‘?a>’, ‘?an>’, ‘?aj>’ en ‘?ajn>’. Sommige vaak voorkomende niet-adjectieven die toevallig één van deze lettercombinaties aan het wordeinde hebben, zoals *da* ‘voorzetsel na woorden van hoeveelheid’, *ja* ‘immers’, *la* ‘de, het’, *tra* ‘(dwars) door’, *kaj* ‘en’ en *ajn* ‘dan ook’, zijn vooraf uit de bestanden geëlimineerd. Alle op *-a(j)(n)* eindigende woorden in adjectiefpositie, zoals kwalitatieve adjectieven, attributief gebruikte deelwoorden, bezittelijke voornaamwoorden en rangtelwoorden zijn meebeschoofd. Predicatieve voorkomens van A zijn met de hand weggefilterd. Onvolledige constructies heb ik genegeerd, bijvoorbeeld wanneer A los, in een appositie of in een zinsdeel optreedt dat bewust door komma’s van de referent gescheiden is (bijv. *Naskita* ‘geboren’ in *Naskita en Reus, li diplomitiĝis en...* ‘Geboren in Reus, studeerde hij af in...’; *K. estis juna militisto, honesta kaj disciplinema...* ‘K. was een jonge militant, eerlijk en gedisciplineerd...’.¹⁰ Ook adjectivisch gebruikte deelwoorden als hoofd van een door een komma ingeleide beknopte bijzin zijn genegeerd (bijv. *kreskanta* ‘groeïende’ in *Pro lia prestiĝo, konstante kreskanta dum jaroj...* ‘Om zijn prestige, dat al jaren constant groeiende was ...’). Ook A’s die door een complementszin worden gevolgd, zijn genegeerd (bijv. *aferoj tiel fresdataj, ke...* ‘zaken die zo recent zijn dat...’.¹¹ Ten slotte is een gering percentage ongeldige reacties op de zoekopdracht met de hand geëlimineerd. Het gaat hier bijvoorbeeld om niet-adjectieven als eigennamen, die toevallig op de gezochte uitgang eindigen, quasi-prefixen als *mega-* en afkortingën als *i.a.* ‘o.a.’ en *k.a.* ‘e.a.’.

Thema 4: {Adv,V}

De meeste bijwoorden hebben de karakteristieke uitgang *-e*, waarop de zoek sleutel ‘?e>’ gebaseerd is. Sommige vaak voorkomende woorden die op *-e* eindigen, maar niet tot de onderzochte categorie behoren, zijn afzonderlijk uit de bestanden geëlimineerd. Het gaat om de woorden *ĉe* ‘bij’, *de* ‘van’, *je* ‘voorzetsel met willekeurige betekenis’, *ke* ‘dat’ (Conj), *ne* ‘niet’, *se* ‘indien’ en *tre* ‘erg, zeer’. Alle Adv die niet duidelijk modaal of van graad zijn, en dus niet het antwoord zijn op de vraag *kiel V?* ‘hoe V?’ of *kiom V?* ‘hoeveel V?’, zijn vervolgens met de hand weggefilterd. Niet meebeschoofd zijn de Adv in onvolledige (werkwoordloze) zinnen; predikaatsadjectieven van subjectloze zinnen (die in het Esperanto op *-e* eindigen); beknopte bijwoordelijke bijzinnen; Adv die door komma’s van de context van de eigenlijke predicatie geïsoleerd zijn; Adv die complexe voorzetsels als *surbaze de* ‘op basis van’ inleiden. Ten slotte is een gering percentage ongeldige reacties op de zoekopdracht met de hand geëlimineerd. Het gaat hier bijvoorbeeld om niet-adverbia als eigennamen, die op de gezochte uitgang eindigen (bijv. *Dante*) en om voornaamwoorden als *kie* ‘waar’.

¹⁰ Zie M02-01: 1, resp. M02-03: 7.

¹¹ Zie M02-01: 1, resp. M02-08: 4.

Thema 5: {O,IO}

De snelst werkende zoek sleutel voor constructies met twee objecten, een direct object O en een indirect object IO, is af te leiden uit het vóórkomen van de prepositie *al* ‘aan’ als heel woord, dat verplicht voorafgaat aan het indirecte object, van welke aard of vorm dan ook. Hierop reageren ook constructies waarin *al* als richtingsbepalende prepositie voorkomt, complexe voorzetsels als *rilate al* ‘met betrekking tot’ en constructies met objectzinnen. Deze zijn met de hand weggefilterd. Onderzocht zijn hoofdzinnen en ingebedde zinnen (behalve relatieve zinnen met het betreffende voornaamwoord in een objectfunctie) waarin nominale en pronominale directe en indirecte objecten voorkomen.

10.3 Resultaten van het tekstonderzoek

Bij de bespreking van de resultaten zal ik in 10.3.1 t/m 10.3.5 elk thema beginnen met een kort numeriek overzicht uit de kwantitatieve analyse, waarop ik de kwalitatieve resultaten laat volgen.

10.3.1 Thema 1: {S,V,O}

Het ijkpunt waarbij ik het corpus als voldoende representatief beschouw voor de bepaling van de kwantitatieve distributie van de permutaties van {S,V,O} ligt bij een onderzochte corpusomvang van 117.180 woorden, verdeeld over 60.690 woorden uit de E-bestanden en 56.490 woorden uit de M-bestanden. De bijdragen uit de bronteksten zijn binnen 2% in evenwicht.¹² Bij dit ijkpunt is het aantal relevante gevallen van S_{Nom} en O_{Nom} 1144 en is de distributie binnen {S,V,O} de volgende:

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
13 = 1,1%	79 = 6,9%	4 = 0,4%	1031 = 90,1%	14 = 1,2%	3 = 0,3%

Tabel 10-1: Patronen van {S,V,O} in het tekstcorpus

Voorafgaand aan het ijkpunt is op enkele controlepunten de distributie vastgelegd. Deze bleek in absolute termen binnen minimaal 0,1% stabiel te zijn (alle patronen behalve OVS) en maximaal 0,5% (OVS). De (-SVO)-patronen van tabel 10-1 zijn op hun informatiewaarde onderzocht en niet-informatieneutraal bevonden. Het restbestand is steekproefgewijs onderzocht. Dit resultaat ondersteunt de hypothese dat het met 90,1% sterk dominante SVO-patroon de basisvolgorde vertegenwoordigt.

Het werken met zoek sleutels gebaseerd op de uitgangen *-on* en *-ojn* brengt automatisch een eventueel onderscheid aan het licht tussen het gedrag van enkelvoudige en

¹² In 10.3.1 t/m 10.3.5 wordt de distributie van verschijnselen van geheel verschillende aard bestudeerd. Ik heb onder deze omstandigheden niet geprobeerd een uniform acceptatiecriterium vast te stellen. Ik heb een curve voor stabiel verklaard wanneer hij bij elke verdere groei van het corpus met een amplitude van $\leq 2\%$ van het totaal aantal voorkomens om een vaste waarde bleef oscilleren of binnen dit percentage asymptotisch naar een eindwaarde toe liep.

meervoudige objecten. De bovenstaande tabel 10-1 heb ik daarom in de volgende twee overzichten gesplitst:

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
11 = 1,4%	59 = 7,5%	4 = 0,5%	701 = 88,8%	12 = 1,5%	2 = 0,3%

Tabel 10-2: Patronen van {S,V,O_{Sing}} in het tekstcorpus

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
2 = 0,6%	20 = 5,6%	0 = 0%	330 = 92,9%	2 = 0,6%	1 = 0,3%

Tabel 10-3: Patronen van {S,V,O_{Plur}} in het tekstcorpus

De tabellen 10-2 en 10-3 laten zien dat bij een meervoudig O de SVO-dominantie groter is dan bij een enkelvoudig en dat deze grotere dominantie gepaard gaat met een lager percentage voorkomens van alle combinaties die O niet-finaal hebben. Met andere woorden: de Plur-vorm *-ojn* is minder gemakkelijk in voorwaartse posities te realiseren dan Sing *-on*. Aangezien tot het ijkpunt alle (–SVO)-constructies als niet-informatieneutraal geïnterpreteerd zijn, lijkt dit te duiden op een ‘zwaardere’ interpretatie van de syllabe met *-ojn* ten opzichte van die met *-on*, ondanks het feit dat het verschil tussen de twee uitsluitend berust op dat van de diftong [oj] tegenover de vocaal [o]. Ik laat nu een aantal karakteristieke voorbeeldzinnen met (–SVO)-constructies volgen, van links naar rechts volgens tabel 10-1:

OSV

Topic-vooropplaatsing van het object vinden we in (1000):

- (1000) *Oni malpermesis al Edwin labori en la konservatorio.* ‘Men verbood Edwin in het conservatorium te werken.’

Lian nomon la nazioj enskribis en la libron ...
 O S V

Zijn naam de nazi's registreerden in het boek ...

Zijn naam registreerden de nazi's in het boek ...

(M02-01: 8)

Focusering van het object door inversie vinden we in (1001):

- (1001) *Kontraŭis lin plejparte la urba konsilio kaj la paroĥestro, kiu kredis, ke solenaĵo malhorigos la nacion.* ‘De gemeenteraad was grotendeels tegen hem, en ook de pastoor, die geloofde dat een plechtigheid de natie zou ont-eren.’

Tamen apogon Godlewski ricevis de la prezidanto ...
 O S V
 Echter steun Godlewski ontving van de voorzitter ...
 Steun ontving Godlewski echter van de voorzitter ...
 (M02-03: 2)

OVS

Topic-vooropplaatsing van het object vinden we in (1002):

- (1002) *Ĉu vi memoras la metodon de iu antaŭe preskaŭ nekonata polo ... ?* ‘Herinnert u zich de methode van een voorheen bijna onbekende Pool ... ?’

Tute alian metodon elektis alia kristano, George W. Bush.
 O V S
 (Een) heel andere methode koos (een) andere Christen, George W. Bush.
 Een heel andere methode koos een andere Christen, George W. Bush.
 (M03-03: 15)

Focusering van het object door inversie vinden we in (1003):

- (1003) *Inter la bankoj ... la unuan lokon okupas la aŭstra BA-CA.*
 O V S
 Onder de banken ... de eerste plaats bezet de Oostenrijkse BA-CA.
 Onder de banken ... bezet de Oostenrijkse BA-CA de eerste plaats.
 (M0302: 5)

SOV

Het gaat bij nominale objecten om een uiterst kleine minderheid. In de voorbeeldteksten (1004) en (1005) is contextueel geen verklaring te vinden voor het niet gebruiken van SVO. De enige mogelijke verklaring is een structurele, de lichtheid van *multon* en *helpon* vergeleken met het kortst mogelijke definiete object in de accusatief, dat uit drie lettergrepen en twee losse woorden bestaat, bijv. *la hel-pon* ‘de hulp’ in (1005):¹³

- (1004) *Entrepenistoj el Kaunas multon esperas de tiu nova aparato.*
 S O V
 Ondernemers uit Kaunas veel verwachten van dat nieuwe apparaat.
 Ondernemers uit Kaunas hebben hoge verwachtingen van dat nieuwe apparaat.
 (M03-02: 4)

¹³ Ik ga eraan voorbij dat er wellicht helemaal geen verklaring is, maar dat de schrijver de constructie SOV eenvoudig aantrekkelijker vond om een of andere reden die niet onder de primaire invloedsfactoren valt. Het gebruik van *multon* in SOV, zoals in (1004), heb ik ook elders aangetroffen.

(1005) *Ofte virinoj helpon petas por kontraŭi ...*
 S O V

Vaak vrouwen hulp vragen om te bestrijden ...

Vaak vragen vrouwen hulp om ... te bestrijden.

(M02-09: 15)

VOS

Voorbeeld (1006) lijkt een rangschikking te zijn van elementen in afnemende mate van topicaliteit, gecombineerd met de introductie aan het slot van het element met de voor de schrijver hoogste nieuwswaarde. Topicaal zijn, dank zij 'ook de jeugdbeweging' zowel de beweging in het algemeen als de jongerenbeweging in het bijzonder. Dit weerspiegelt zich in de volgorde 'Uit haar rangen ... de algemene beweging'. Dat juist veel activisten overstapten van de ene naar de andere organisatie, vertegenwoordigt de nieuwswaarde van deze zin.

(1006) *La rekonstruo post la dua mondmilito koncernis ankaŭ la junularan movadon ... Ĝi aranĝis du kongresojn ...* 'De wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog betrof ook de jeugdbeweging ... Zij organiseerde twee congressen ...'

El ĝiaj vicoj eniris la ĝeneralan movadon multaj aktivuloj.
 V O S

Uit haar rangen betraden de algemene beweging veel activisten.

Uit haar rangen hebben veel activisten de algemene beweging betreden.

(E06: 21)

De complexiteit van S kan een reden zijn om, al dan niet gecombineerd met pragmatische motieven, tot inversie over te gaan. Twee voorbeelden zijn (1007) met een lang en complex S, en (1008) met een S dat gevolgd wordt door een relatieve zin:

(1007) *Kreis la ruzaĵon la forpasinta kontisto kaj financa konsilanto de Haughey.*
 V O S

Bedacht de truc de overleden accountant en financieel adviseur van Haughey.

De overleden accountant en financieel adviseur van Haughey had de truc bedacht.

(M02-11: 13)

(1008) *Mi petas la aŭtoron ne ofendiĝi. Al mi tre plaĉis la verko.* 'Ik verzoek de auteur zich niet beledigd te voelen. Ik vond zijn werk erg mooi.'

Tiel komencis sian parolon mezaĝa viro, kiu ...
 V O S

Zo begon zijn rede (een) van middelbare leeftijd man, die ...'

Zo begon zijn rede een man van middelbare leeftijd, die ...

(M02-11: 3)

VSO

Het gaat net als bij SVO om een uiterst kleine minderheid. In de voorbeeldtekst (1009) is contextueel noch structureel een verklaring te vinden voor het niet gebruiken van SVO.

- (1009) *Por ŝin kuraci ellaboris la instituto apartan programon.*
 V S O
 Om haar (te) genezen ontwikkelde het instituut (een) apart programma.
 Om haar te genezen ontwikkelde het instituut een apart programma.
 (M02-09: 10)

Binnen {S,V,O} heb ik ten slotte nog voorkomens van een nominaal S met een pronominaal O onderzocht. Hieruit resulteert op het ijkpunt van de corpusomvang een totaal van 98 relevante voorkomens van S_{Nom} en O_{Pron} en de volgende verdeling:

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
1 = 1,0%	21 = 21,4%	13 = 13,3%	54 = 55,1%	9 = 9,2%	0 = 0,0%

Tabel 10-4: Patronen van {S_{Nom},V,O_{Pron}} in het tekstcorpus

Wat opvalt in vergelijking met tabel 10-1 is de sterk gedaalde dominantie van SVO, ten koste van toenames in SOV, OVS en VOS. Ik geef in (1010) en (1011) twee karakteristieke voorbeeldzinnen van SOV. Noch in (1010) noch in (1011) is een plausibele contextuele verklaring te vinden voor –SVO; in beide gevallen lijkt er geen andere reden te zijn voor het inschuiven van *ĝin* ‘hem’ en *ŝin* ‘haar’ dan een structurele, de lichtheid van de pronomina:

- (1010) *Kaj se vi sendas ..., Atie unue ĝin malfermas.*
 S O V
 En als u ... stuurt, Atie eerst hem opent.
 En als u ... stuurt, dan opent Atie die eerst ...
 (E02-0105: 32)

- (1011) *Angle parolis la multlingva luksemburgano ... ‘De veeltalige Luxemburgse sprak Engels ...’*

kaj supozeble la ĉeestantaro ŝin komprenis.
 S O V
 en waarschijnlijk het publiek haar begreep.
 en waarschijnlijk begreep het publiek haar.
 (E02-0712: 21)

Daarnaast kan de mobiliteit van het pronominaal object uiteraard samengaan met pragmatische redenen om van SVO af te wijken. Ik geef hiervan geen expliciete voorbeelden.

De bevindingen op grond van het tekstonderzoek geven geen strijdigheden met de eerder in (730) geïnduceerde regelgeving. SVO is sterk dominant en de hypothese dat dit volgens (703) de basisvolgorde voorstelt, is versterkt. In tegenstelling tot het corpus uit de *roots*, dat tot (730) leidde, vertegenwoordigt het moderne tekstcorpus een *volledig* systeem van (–SVO)-constructies, waarin alle vijf patronen geattesteerd zijn en waarin de pragmatische aansturing aantoonbaar is. Verschillen in structurele complexiteit tussen constituenten kunnen inversies in de hand werken, hetgeen vooral bij pronominale objecten goed aantoonbaar is. Tot nu toe onbekend was het remmende effect dat het schijnbaar minimale verschil tussen de enkelvoudsuitgang met een vocaal en de meervoudsuitgang met een diftong heeft op de mobiliteit van het directe object. De resultaten van dit tekstonderzoek worden in 12 (Synthese en conclusies) gecombineerd met die van het experimentele onderzoek.

10.3.2 Thema 2: {Neg,V}

Het ijkpunt waarbij ik het corpus als voldoende representatief beschouw voor de bepaling van de kwantitatieve distributie van de permutaties van {Neg,V} ligt bij een onderzochte corpusomvang van 150.478 woorden, verdeeld over 77.051 woorden uit de E-bestanden en 73.427 woorden uit de M-bestanden. De bijdragen uit de bronteksten zijn binnen 1% in evenwicht. Bij dit ijkpunt is het aantal relevante voorkomens van Neg 964 (838 zonder contrast en 126 met contrast) en is de distributie binnen {Neg,V} de volgende:

Zonder contrast		Met contrast	
NegV	VNeg	NegV	VNeg
835 838 = 99,6%	3 838 = 0,4%	38 126 = 30,2%	88 126 = 69,8%

Tabel 10-5: Distributie van {Neg,V} in het tekstcorpus

Voorafgaand aan het ijkpunt is op enkele controlepunten de distributie vastgelegd. Deze bleek bij NegV zonder contrast in absolute termen binnen 0,9% stabiel te zijn, bij NegV met contrast binnen 0,8%. VNeg vertoont nog geringere schommelingen. Het restbestand is steekproefgewijs onderzocht. In het nu volgende commentaar zal ik de kolommen van tabel 10-5 in de volgorde 1-4-3-2 doorlopen.

NegV zonder contrast (tabel 10-5, kolom 1)

Deze zinnen zijn in overgrote meerderheid als voorbeelden van zinsnegatie interpretabel. Daarnaast zijn er gevallen met (ongefocusseerde) deelnegatie, zoals (1012) en (1013), waarin de constituenten die door de deelnegatie getroffen worden, vet gedrukt zijn:¹⁴

¹⁴ Uit andere niet geciteerde voorbeelden blijkt dat een door deelnegatie getroffen bijwoordelijke bepaling van wijze redelijk vrij plaatsbaar is in de zin en zich ook tussen *ne* en V kan nestelen. De gegeven voorbeelden kunnen we dus ondanks de tussenplaatsing van *ne* tot NegV rekenen.

- (1012) *Ni la tutan tempon ne tro malproksimiĝis de la rivero.*
 Neg Adj V
 Wij de hele tijd niet te veel verwijderden ons van de rivier.
 Wij verwijderden ons de hele tijd niet te veel van de rivier.
 (M02-011: 2)

- (1013) *Tiu ĉi artikolo ne detale pritraktos ilin.*
 Neg Adj V
 Dit artikel niet gedetailleerd zal behandelen hen.
 Dit artikel zal ze niet gedetailleerd behandelen.
 (E06: 48)

VNeg met contrast (tabel 10-5, kolom 4)

Deze voorkomens van VNeg vertegenwoordigen gevallen van emfatisch contrast, met *ne* direct voorafgaand aan de emfatisch ontkende pool en gevolgd door een expliciete tegenpool. Voorbeelden, met de pool en tegenpool vet gedrukt, zijn (1014) en (1015):

- (1014) *Interese, tra la tuta romano la roluloj trinkas 'vinon'; ... 'Interessant, dat de spelers door de hele roman heen 'wijn' drinken; ...'*

tamen ĝi estas ne uva sed riza.
 V Neg PredA PredA
 echter hij is niet van druif maar van rijst.
 die is alleen niet van druiven, maar van rijst gemaakt.
 (E06: 8)

- (1015) *... la kunsido, kiu okazis ne en ĉambro Zamenhof,*
 V Neg Adj
 ... de zitting, die plaatsvond niet in zaal Zamenhof,
sed en ĉambro Kanado.
 maar in zaal Canada.
 ... de zitting, die niet in de Zamenhof-zaal, maar in de Canada-zaal plaatsvond.
 (E06: 23)

NegV met contrast (tabel 10-5, kolom 3)

Er zijn gevallen die emfatische deelnegatie of als deelnegatie geïnterpreteerde term-negatie suggereren, zoals in de voorbeelden (1016) en (1017), waarin de ontkende constituent en het contrast vet gedrukt zijn:

- (1016) *La plej multaj ne kultivas grenon sed tabakon.*
 Neg V -O +O
 De meesten niet verbouwen graan, maar tabak.
 De meesten verbouwen geen graan, maar tabak.
 (M02-01: 29)

In (1016) wordt de term ‘graan’, die in het directe object is ingevuld, op nul gesteld (–O) ten gunste van de term ‘tabak’ (+O); de predicatie als zodanig blijft Pos (want er wordt wel degelijk iets verbouwd).

- (1017) *La rakonto ... ne temas pri vikingoj. sed pri ordinaraĵoj.*
 Neg V –O +O
 Het verhaal ... niet handelt over Vikingen, maar over gewone mensen.
 Het verhaal gaat ... niet over Vikingen, maar over gewone mensen.
 (E06: 5)

In (1017) wordt de term ‘Vikingen’, die in het voorzetselvoorwerp is ingevuld, op nul gesteld (–O) ten gunste van de term ‘gewone mensen’ (+O); de predicatie als zodanig blijft Pos (want het verhaal gaat wel degelijk ergens over). In de gevallen uit deze categorie staat *ne* dus niet voor de emphatisch ontkende constituent of voor de nulterm, maar preverbaal.

VNeg zonder contrast (tabel 10-5, kolom 2)

Van de 838 voorkomens van negatie zonder contrast zijn er 3|838 = < 0,5% VNeg, en van de 91 voorkomens van VNeg zijn er 3|91 = 3% zonder contrast, zodat het hier duidelijk om een uitzonderlijk minderheidspatroon lijkt te gaan. Het patroon wordt gekenmerkt door het postverbale *ne* gevolgd door een constituent, waarmee de zin min of meer wordt afgesloten. Van deze zeldzame voorkomens geef ik de voorbeelden (1018) en (1019):

- (1018) *...ankaŭ en la franca originalo la teksto estas ne simpla.*
 Cop Neg PredA
 ... ook in het Franse origineel de tekst is niet eenvoudig.
 ... ook in het Franse origineel is de tekst niet eenvoudig.
 (M02-01: 3)

Het in (1018) eenmalig geattesteerde gebruik van CopNeg = VNeg in een koppelwerkwoordconstructie contrasteert met een groot aantal tegenvoorbeelden van identieke constructies in de literatuur, waarin de volgorde consequent NegV is. Ook kan *ne simpla* als *nesimpla* worden herschreven, d.w.z. als ‘onsimpel’ = ‘gecompliceerd’, waarmee de zin in de dominante zinsbouw SV stellend is gemaakt en desondanks dezelfde boodschap overbrengt als (1018).

- (1019) *... la relativa manko de lingva demokratio devas ne senkuraĝigi nin.*
 Aux Neg V
 ... het relatieve gebrek van talige democratie moet niet ontmoedigen ons.
 Toch moet het relatieve gebrek aan talige democratie ons niet ontmoedigen.
 (E06: 51)

Het eenmalig geattesteerde gebruik van Neg *ne* tussen Aux *devas* en V *senkuraĝigi* bij afwezigheid van een tegenpool voor V, contrasteert met een groot aantal tegenvoorbeelden van identieke constructies in de literatuur, waarin de volgorde consequent NegAuxV is.

De bevindingen op grond van het tekstonderzoek geven geen strijdigheden met de eerder in (757) geïnduceerde regelgeving. NegV is sterk dominant en vertegenwoordigt naast zinsnegatie ook het geval van ongefocuseerde deelnegatie. Bij deelnegatie met contrast heeft VNeg de voorkeur boven NegV, maar dit laatste is geen verwaarloosbaar minderheidspatroon. De neiging tot linksverschuiving van Neg komt ook voor bij constructies met Aux, waar NegAuxV geattesteerd is ook bij een gemodificeerd V, waaruit dus een zekere voorkeur voor het eerste werkwoord blijkt, ongeacht of dit Aux of V is. De (zeldzame) voorkomens van VNeg bij deelnegatie zonder contrast vallen op door hun afwezigheid in de *roots* van het Esperanto. De resultaten van dit tekstonderzoek worden in 12 (Synthese en conclusies) gecombineerd met die van het experimentele onderzoek.

10.3.3 Thema 3: {A,N}

Het ijkpunt waarbij ik het corpus als voldoende representatief beschouw voor de bepaling van de kwantitatieve distributie van de permutaties van {A,N} ligt bij een onderzochte corpusomvang van 35.633 woorden, verdeeld over 17.849 woorden uit de E-bestanden en 17.784 woorden uit de M-bestanden. De bijdragen uit de bronteksten zijn binnen 0,1% in evenwicht. Bij dit ijkpunt is het aantal relevante gevallen van {A,N} 3363 en is de distributie van AN, NA en ANA de volgende:

AN	NA	ANA
3241 = 96,4%	87 = 2,6%	35 = 1,0%

Tabel 10-6: Distributie van {A,N} in het tekstcorpus

In tabel 10-6 is -AN uitgesplitst in NA en ANA, waarbij de volgende definities gelden:

- AN: één of meer A voor N, d.w.z. alle in het voorveld van N;
- NA: één of meer A achter N, d.w.z. alle in het achterveld van N;
- ANA: één of meer A voor en achter N, d.w.z. zowel het voor- als achterveld van N zijn bezet door één of meer A.

Voorafgaand aan het ijkpunt is op enkele controlepunten de distributie vastgelegd. Deze bleek in absolute termen voor AN (met een overwicht aan M-bestanden) rond 96,8% stabiel te zijn. Na correctie (toevoeging van E-bestanden voor beter evenwicht) heb ik besloten de berekende waarden uit tabel 10-6 aan te houden als representatief. Uitsplitsing per zoekleutel, om de mogelijke correlatie tussen de zwaarte van de A-component met *-(j)n* en de voor- of achterwaartse plaatsing te onderzoeken (zie de vergelijking tussen de tabellen 10-2 en 10-3 voor nominale objecten) heeft bij de gekozen definities geen zin, omdat A in welke positie dan ook uit meer dan één adjectief kan bestaan, een variabele waarvan ik aanneem dat die het contrast diftong [aj] tegenover vocaal [a] maskeert. Dit effect blijft in de aan tabel 10-6 ten grondslag liggende overzichten met *-a*, *-an*, *-aj* en *-ajn* verborgen. AN blijkt sterk dominant te zijn. In de onderstaande beschouwingen zal ik de niet-dominante (-AN)-patronen analyseren.

NA na een datering met een jaar

Het gaat hier om het gebruik van het rangtelwoord Ord van het jaartal achter het expliciet gebruikte woord *jaro* ‘jaar’, zoals in *la jaro_N 1907-a_{Ord}* ‘het jaar 1907’ (E02-06: 1). In de eerste periode van het Esperanto was het gebruik van Ord, zowel voor als achter het nomen *jaro*, niet alleen normaal, maar ook als voorbeeld gesteld in het ‘Fundament’: *Georgo Vaŝington estis naskita la dudek duan de Februaro de la jaro_N mil sepcent tridek dua_{Ord}* ‘George Washington werd geboren op 22 februari van het 1732ste jaar’.¹⁵ Dit gebruik lijkt een calque te zijn uit het Russisch, waarin deze wijze van dateren de standaard is. In moderne teksten zijn constructies als in het gegeven citaat uit E02 een zeldzaamheid en gebruikt men het jaartal liever in appositie achter het woord *jaro*, zoals veel voorbeelden in het onderzochte tekstcorpus aantonen.¹⁶ Ik beschouw het hier gesignaleerde gebruik dan ook als een archaïsme in het hedendaagse Esperanto.

NA in titels

In titels en opschriften vinden we naast AN (bijv. *Revivinta_A fundamento_N* ‘Herleefd fundament’ in M03-08: 21, *Fabeleca_A realismo_N* ‘Sprookjesachtig realisme’ in E06: 71) vaak NA: *Laboro_N [tro multekosta]_A* ‘Te dure arbeid’ (M02-01: 16), *Medalo_N duflanka_A* ‘Een tweezijdige medaille’ (M02-01: 29), *Eŭropo_N primokinda_A* ‘Bespottelijk Europa’ (M02-04: 6). Het is niet uit het tekstmateriaal op te maken of de auteurs de bedoeling hadden de nieuwswaarde van de kwalificatie tegenover het gegeven zijn van de entiteit te benadrukken, en daarom A op de ongebruikelijke plaats achter N hebben gezet, of dat de titels gelezen moeten worden als ellipsen voor *Laboro (estas) tro multekosta* ‘Arbeid (is) te duur’, *Medalo (estas) duflanka* ‘Een medaille is tweezijdig’ en *Eŭropo (estas) primokinda* ‘Europa is bespottelijk’, met het in de elliptische zinnen weggelaten V *estas* ‘is’ tussen haakjes op zijn ongemarkeerde plaats ingevoegd. Uit een steekproef bij 72 titels die uit een enkelvoudig NP van twee woorden bestaan (AN of NA), blijkt dat 57 AN (79%) hebben en 15 NA (21%).¹⁷ Het percentage NA is in de titels van deze steekproef dus aanzienlijk hoger dan in lopende tekst.

NA en ANA in eigennamen

Unuiĝo_N Franca_A por Esperanto ‘Franse Vereniging voor Esperanto’ (E02-06: 4), *Forumo_N Ekonomika_A Monda_A* ‘Mondiaal Economisch Forum’ (M02-01: 25), *La Revuo_N Orienta_A* ‘Het Oosters Tijdschrift’ (E02-06: 5), *Libraro_N Ludovika_A* ‘Lodewijk-Bibliotheek’ (E02-06: 5), *Ĉina_A Radio_N Internacia_A* ‘Chinese Internationale Radio’ (E02-06: 21). Patronen van NA en ANA komen in deze toepassing voor naast constructies met AN, en de keus voor de ene of de andere volgorde lijkt gedreven te zijn door overwegingen van ritme en welluidendheid of het streven naar het creëren van een makkelijk uitspreekbaar letterwoord.

¹⁵ Zie paragraaf 12 van de Oefeningenbundel in Zamenhof (1963/1905: 92).

¹⁶ In teksten van Russische en Poolse schrijvers komt men het gebruik nog tegen (persoonlijke mededeling van Robert Moerbeek, 23 februari 2007), evenals in de dagelijkse uitzendingen in het Esperanto van Radio Polen.

¹⁷ Ik heb in deze steekproef alle titels van artikelen in de jaargang 2003 van *Monato* (de bestanden M03-01 t/m M03-13) onderzocht.

De bovenstaande twee toepassingen van (–AN)-constructies vertegenwoordigen bijzondere gevallen van NP's die los staan van de syntaxis van lopend proza en de daarbij behorende regels en gebruiken. Wat de voorbeelden aantonen, is dat het gebruik van –AN wordt gezien als een volstrekt grammaticale en welkome gebruiksoptie.

NA na correlatieven en onbepaalde telwoorden

In combinatie met correlatieven en onbepaalde telwoorden vinden we nooit AN, maar uitsluitend NA. Als voorbeelden geef ik: *io*_{Cor} *erara*_A 'iets fouts' (M02-01: 20), *ĉio*_{Cor} *produktiita*_A 'alles wat geproduceerd is' (M02-01: 20), *nenio*_{Cor} *malbona*_A 'niets slechts' (M02-05: 9) waarin de correlatieven naar zaken en dus naar nominale entiteiten verwijzen; *neniu*_{Cor} *alia*_A 'niemand anders' (M02-04: 1) en *iu*_{Cor} *alia*_A 'iemand anders' (M02-07: 8) waarin de correlatieven naar personen en dus naar nominale entiteiten verwijzen; *multon*_{Num} *novan*_A 'veel nieuws' (M02-07: 18) waarin een substantivisch gebruikt onbepaald telwoord staat. Dit postnominale gebruik bij correlatieven en telwoorden komt overeen met dat in belangrijke brontalen van het Esperanto (vgl. o.a. Frans, Duits en Russisch uit het Romaans, Germaans en Slavisch), waarin A al dan niet in de genitief achter het hoofd-N staat, ongeacht de positie van A in een gewone NP (Frans heeft ongemarkeerd meestal NA, Duits en Russisch altijd AN). Het gaat om een beperkte en gesloten klasse van toepassingen.

NA bij een focaal A

Wanneer A met nadruk of emfase gebruikt wordt of contrasteert met een ander A binnen hetzelfde discours (in het bovenstaande kopje samengevat onder 'focaal A'), kan gekozen worden voor de constructie NA. Enkele voorbeelden met kwalificatieve adjectieven zijn (1020), (1021) en (1022):

- (1020) *La sintaksa logiko de lingvoj kaj logiko sciencia*
 A N N A_F
 De syntactische logica van talen en logica wetenschappelijk
ja ne samas.
 immers niet gelijk zijn.
 De syntactische logica van talen en de wetenschappelijke logica zijn immers niet hetzelfde.
 (M02-06: 1)

- (1021) *Daŭras tro longe, kaj estas tro pene, ĝisdatigi verkon kiel PIV nur en la formo de papera briko.*
 'Het duurt te lang en kost te veel moeite een werk als PIV¹⁸ alleen nog als 'baksteen van papier' [WJ: d.w.z. 'pil van een boek'] te actualiseren.'

¹⁸ De gangbare afkorting in de Esperanto-literatuur voor Waringhien (1970) en latere edities. Deze verklarende woordenboeken tellen rond 1300 bladzijden.

Vortaroj retaj kontraste povas esti ...
 N A_F

Woordenboeken op het internet daarentegen kunnen worden ...

Internetwoordenboeken kunnen daarentegen worden ...

(M02-07: 7)

- (1022) *Ekzistas kiel en la rusa du verboj por 'iri', ...* ‘Er bestaan net als in het Russisch twee werkwoorden voor ‘gaan’, ...’

... *por irado pieda aŭ transporta, ...*
 N A_F A_F

... voor (het) gaan te voet of met een vervoermiddel, ...

(M02-08: 8)

In dit laatste voorbeeld wordt in de brontekst het gefocuseerde paar *pieda aŭ transporta* gevolgd door de verplicht te noemen distincties tussen een *kutima* ‘gebruikelijke’ en *specifa* ‘specifieke’ manier van gaan.

NA of ANA bij complexe modificeerders

Onder ‘complexe modificeerders’ in het kopje hierboven versta ik meer dan één A en/of een A dat op zijn beurt door een Adv gemodificeerd wordt. Enkele voorbeelden zijn: *trakto*_N [*iom*_{Adv} *moka*_A, *satira*_A] ‘een enigszins spottende, satirische behandeling’ (M02-01: 9); *vidpunktoj*_N [*enhava*_A, *lingva*_A, *stila*_A] ‘inhoudelijke, taalkundige, stilistische gezichtspunten’ (E02-06: 20); *la ordinara*_A *lingvo*_N *nuntempa*_A ‘de gewone hedendaagse taal’ (M02-07: 2); *multaj*_A *urbegoj*_N *ne-litovaj*_A ‘vele niet-Litouwse metropolen’ (M02-06: 7); *vivriska*_{Adv} *longa*_A *naĝado*_N *subakva*_A ‘een levensgevaarlijk lange zwemtocht onder water’ (M02-07: 8).

Daarnaast komen we in het proza van het tekstcorpus gevallen van –AN tegen die zich niet laten verklaren uit een pragmatische en ook niet uit een structurele aansturing in de zin van de complexe modificeerders van hierboven. Wel betreft het vaak relatief lange en/of samengestelde adjectieven (die we daarom bij de complexe modificeerders zouden kunnen insluiten), attributief gebruikte deelwoorden of adjectieven met een suffix dat zich goed met een relatieve zin laat vertalen. Enkele voorbeelden met lange en samengestelde adjectieven zijn: *figuro*_N *universala*_A ‘een universeel figuur’ (M02-01:1); *paradizon*_N *surteran*_A ‘aards paradijs’ (M02-01: 25); *plivarmiĝon*_N *tutmondan*_A ‘mondiale opwarming’ (M02-01: 31); *kasedoj*_N *magnetofonaj*_A ‘audio-cassettes’ (M02-01: 2); met deelwoorden: *faktoj*_N *ignorataj*_A ‘genegeerde feiten’ (M02-01: 24); *problemoj*_N *homfaritaj*_A ‘door de mens gemaakte problemen’ (M02-01: 32); met een suffix dat een relatieve zin suggereert: *vero*_N *dirinda*_A ‘een waarheid die het verdiend gezegd te worden’ (M02-01: 20).

Het gebruik van het bezittelijk voornaamwoord Poss is prenominaal, tenzij het noemen indefiniet is, zoals de voorbeelden (1023), (1024) en (1025) tonen:

(1023) *Alia nomo sia.*
 N Poss
 (Een) andere naam haar.
 Een andere naam voor haar.
 (M02-06: 2)

(1024) *Neniu nova libro lia.*
 N Poss
 Geen enkel nieuw boek zijn.
 Geen enkel nieuw boek van hem.
 (M02-07: 14)

(1025) *Granda nombro da aliaj verkistoj niaj.*
 N Poss
 (Een) groot aantal — andere schrijvers onze.
 Een groot aantal andere schrijvers van ons.
 (M02-07: 15)

De bevindingen op grond van het tekstonderzoek geven geen strijdigheden met de eerder in (768) geïnduceerde regelgeving. AN is de sterk dominante *default*-volgorde en is te inverteren naar NA op grond van pragmatische en structurele condities. Beperken we N tot de echte nomina binnen een discours van lopend proza, dan kunnen we één ander geval identificeren van inversie, dat niet pragmatisch of structureel gemotiveerd is, maar semantisch: bij Poss in A-positie geldt dat N definitief is in PossN, maar indefinitief in NPoss. De resultaten van dit tekstonderzoek worden in 12 (Synthese en conclusies) gecombineerd met die van het experimentele onderzoek.

10.3.4 Thema 4: {Adv,V}

Het ijkpunt waarbij ik het corpus als voldoende representatief beschouw voor de bepaling van de kwantitatieve distributie van de permutaties van {Adv,V} ligt bij een onderzochte corpusomvang van 134.117 woorden, verdeeld over 60.690 woorden uit de E-bestanden en 73.427 woorden uit de M-bestanden. De bijdragen uit de bronteksten zijn binnen 4,7% in evenwicht. Bij dit ijkpunt is het aantal relevante gevallen van {Adv,V} 1068 en is de distributie van AdvV en VAdv de volgende:

AdvV	VAdv
844 = 79,0%	224 = 21,0%

Tabel 10-7: Distributie van {Adv,V} in het tekstcorpus

- AdvV: één of meer bijwoord van wijze of graad (rechtstreeks) in het voorveld van V;
- VAdv: één of meer bijwoord van wijze of graad (rechtstreeks) in het achterveld van V.

maar de rechtstreekse aansluiting van de uitleg op het focale Adv wordt ook zonder negatie geïllustreerd door (1030):

- (1030) *La kandidatoj devas paroli ... libere, sen anticipe skribita teksto.*
 Aux V Adv
 De kandidaten moeten spreken ... vrij, zonder vooraf geschreven tekst.
 De kandidaten moeten ... vrij spreken, zonder vooraf geschreven tekst.
 (E02-06: 19)

VAdv bij een complex Adv

Onder een complex Adv versta ik een reeks Adv, waarbij een Adv eventueel nog door een ander Adv gemodificeerd wordt. In zulke gevallen, zoals (1031) illustreert, geniet VAdv een zekere voorkeur, hoewel ook AdvV voorkomt:

- (1031) *Tiuj pejzaĝoj estas pentritaj profunde filozofie, tre elkore,*
 Aux Part Adv Adv
 Die landschappen zijn geschilderd diep filosofisch, erg uit het hart,
emocie kaj harmonie.
 Adv Adv
 emotioneel en harmonieus.
 Die landschappen zijn diep filosofisch, met hart en ziel, emotioneel en
 harmonieus geschilderd.
 (M02-01: 6)

In het bijzonder wanneer Aux een modaal werkwoord is, kan zowel Aux als V door Adv gemodificeerd worden, hetgeen weerspiegeld kan worden door de plaatsing van Adv. In (1032) en (1033) wordt Aux door Adv gemodificeerd en we vinden daar AdvAuxV:

- (1032) *En tia ideevakuo facile povas furori populistoj kaj demagogoj.*
 Adv Aux V
 In zo'n ideeënvacuüm gemakkelijk kunnen gedijen populisten en demagogen.
 In zo'n ideeënvacuüm kunnen populisten en demagogen gemakkelijk gedijen.
 (M02-01: 25)
- (1033) *Neniu ... libere volas perdi ĝin.*
 Adv Aux V
 Niemand ... uit vrije wil wil verliezen het.
 Niemand wil dat uit vrije keus verliezen.
 (M02-07: 21)

In (1034) wordt daarentegen V door Adv gemodificeerd en vinden we AuxAdvV:

- (1034) *Ankaŭ alilandaj esperantistoj povas kuraĝe aŭdigi la diskon ...*
 Aux Adv V
 Ook buitenlandse esperantisten kunnen dapper laten horen de cd ...
 Ook buitenlandse esperantisten kunnen de cd gerust ... laten horen.
 (M02-01: 3)

Hoewel het gevonden meerderheidspatroon AdvV een duidelijk onderscheid mogelijk maakt tussen een door Adv gemodificeerd Aux (met AdvAuxV) en een door Adv gemodificeerd V (met AuxAdvV), toont het tekstcorpus aan, dat Adv ook als modifier van V zich in informatieneutrale contexten relatief gemakkelijk naar links laat verplaatsen. Hierdoor wordt het patroon AdvAuxV in principe ambigu. Een rechtsverschuiving (AuxVAdv) lijkt uitsluitend samen te hangen met focussering van Adv.

De bevindingen op grond van het tekstonderzoek geven een verschil aan met de eerder in (774) geïnduceerde regelgeving. AdvV blijkt de dominante *default*-volgorder te zijn, weliswaar minder sterk dan AN in het vorige hoofdstuk, maar heeft met 79% een significante voorkeur boven VAdv. Pragmatische en structurele motieven kunnen de reden zijn om te inverteren naar VAdv. Er is een neiging tot linksverschuiving van Adv in constructies met Aux, waar AdvAuxV geattesteerd is ook bij een gemodificeerd V, waaruit dus een zekere voorkeur voor het eerste werkwoord blijkt, ongeacht of dit Aux of V is (vgl. het gedrag van Neg). De resultaten van dit tekstonderzoek worden in 12 (Synthese en conclusies) gecombineerd met die van het experimentele onderzoek.

10.3.5 Thema 5: {O,IO}

Het ijkpunt waarbij ik het corpus als voldoende representatief beschouw voor de bepaling van de kwantitatieve distributie van de permutaties van {O,IO} ligt bij een onderzochte corpusomvang van 142.671 woorden verdeeld over 69.244 woorden uit de E-bestanden en 73.427 woorden uit de M-bestanden. De bijdragen uit de bronteksten zijn binnen 2% in evenwicht. Voorafgaand aan het ijkpunt is op enkele controlpunten de distributie vastgelegd. Deze bleek ten opzichte van de totalen in tabel 10-8 in absolute termen binnen 1,0% stabiel te zijn. Ik neem de berekende waarden daarom als representatief aan. Bij het ijkpunt is het aantal relevante {O,IO}-voorkomens 263, verdeeld als in tabel 10-8:

O _{Nom} -IO _{Nom} :	111 (a)	IO _{Nom} -O _{Nom} :	48 (b)
O _{Nom} -IO _{Pron} :	7 (c)	IO _{Pron} -O _{Nom} :	71 (d)
O _{Pron} -IO _{Nom} :	16 (e)	IO _{Nom} -O _{Pron} :	1 (f)
O _{Pron} -IO _{Pron} :	8 (g)	IO _{Pron} -O _{Pron} :	1 (h)
Totaal O-IO:	142 (54,0%)	Totaal IO-O:	121 (46,0%)

Tabel 10-8: Patronen van {O,IO} in het tekstcorpus

De handmatige analyse van het tekstmateriaal op basis van de zoek sleutel 'al als heel woord' maakt het mogelijk snel op grond van vormelijke kenmerken een onderscheid aan te brengen tussen nominale en pronominale constituenten en op deze manier het structurele criterium van de complexiteit in de beschouwingen te betrekken. Dit leidt tot de volgende opmerkingen naar aanleiding van tabel 10-8. Hoewel de totaalverdeling O-IO ten opzichte van IO-O met 54% - 46% redelijk in evenwicht is, blijkt dit bijna-evenwicht het resultaat te zijn van twee bijdragen die (in afgeronde percentages) elk intern een duidelijk voorkeurspatroon vertonen. Wanneer O en IO beide nominaal of beide pronominaal zijn, is de voorkeur O-IO: $(a+g)/(a+b+g+h) = 70\%$. Wanneer een van beide objecten pronominaal is, is onafhankelijk van de vraag of de (pro)nominaliteit O of IO betreft, de voorkeur Pron-Nom: $(d+e)/(c+d+e+f) = 92\%$. Over de controlepunten tot aan het ijkpunt vertonen deze twee bijdragen slechts een heel lichte variatie. Neem ik op grond van de 70%-voorkeur O-IO als hypothese voor toetsing in het experimentele onderzoek aan dat O-IO de syntactisch gedefinieerde *default*-volgorde is, dan zou de 92%-voorkeur voor Pron-Nom, die het gevolg moet zijn van de mobiliteit van het lichte, pronominale object, op de werkzaamheid kunnen wijzen van een structureel gemotiveerd criterium voor inversies O-IO > IO-O (lengte van O, een aan O toegevoegd voorzetselcomplement of relatieve zin, e.d.). Pragmatische overwegingen kunnen voor een ander deel zulke inversies bewerkstelligen. Ik geef in het vervolg een aantal karakteristieke voorbeelden van de verschillende patronen, ontleend aan het tekstcorpus.

De eerste twee voorbeelden (1035) en (1036) illustreren de veronderstelde *default*-volgorde O-IO bij structureel gelijkwaardige constituenten, d.w.z. twee nominale:

- (1035) ... *li diktis* *sian verkon* *al Rustichello*.
 O IO
 ... hij dicteerde zijn werk aan Rustichello.
 (M02-07: 28)

of twee pronominale:

- (1036) ... *oni eĉ riproĉas tion* *al mi*.
 O IO
 ... men zelfs verwijt dat aan mij.
 ... men verwijt mij dat zelfs.
 (E03-0104: 3)

In het onderstaande voorbeeld (1037) vormt de door de auteur gehanteerde stijlfijneur chiasme een plausibele verklaring voor de inversie IO-O van twee nominale constituenten:

- (1037) *Al la redakcio oni skribas laŭdojn,*
 IO O
 Aan de redactie men schrijft loftuitingen,

... dum kritiko aperas en — ofte fermitaj — retaj diskutrondoj. ‘...terwijl kritiek verschijnt in — vaak besloten — internetdiscussiegroepen.’

Aan de redactie schrijft men loftuitingen, terwijl kritiek in vaak besloten internetdiscussiegroepen verschijnt.

(E03-0506: 3)

In het onderstaande voorbeeld (1038) wordt een nominaal O uitgebreid met een relatieve zin, hetgeen de inversie IO-O plausibel maakt:

- (1038) ... mi deziras al ĉiuj knabetoj la saman ĝojon, kiun ...
 IO O
 ... ik wens (toe) aan alle jongens hetzelfde plezier, dat ...
 ... ik wens alle jongens hetzelfde plezier toe, dat ...
 (M03-08: 16)

In het nu volgende voorbeeld (1039) met het persoonlijk voornaamwoord *vi* ‘jou’ in IO en het onbepaalde telwoord *kelkajn* ‘enkele’ in O, ontleend aan een in dialoog met *vi* geschreven artikel, is het aannemelijk te veronderstellen dat de auteur de beperktheid van *kelkajn* heeft willen benadrukken (en *vi* tegelijkertijd naar de achtergrond heeft willen verplaatsen) en het focale O daarom prominent aan het slot van de zin heeft geplaatst:

- (1039) *Mi prezentos al vi kelkajn.*
 IO O
 Ik zal tonen aan jou enkele.
 Ik zal je er een paar tonen.
 (E02-0105: 21)

De volgende twee voorbeelden (1040) en (1041) illustreren de veronderstelde *default*-volgorde Pron-Nom bij structureel ongelijkwaardige constituenten:

- (1040) *Legu ĝin al viaj idoj!*
 Pron Nom
 Lees (voor) het aan uw nakomelingen!
 Lees het aan uw nakomelingen voor!
 (M03-08: 16)

- (1041) ... diktante al vi siajn aventurojn.
 Pron Nom
 ... dicterend aan jou zijn avonturen.
 ... terwijl hij jou zijn avonturen dicteerde.
 (M02-07: 28; vergelijk zin (1035) uit dezelfde bron)

Het volgende voorbeeld (1042) toont een inversie Nom-Pron, die waarschijnlijk het gevolg is van de wens van de auteur, de domeinspil *ili* 'zij' in de voorwaardelijke bijzins te laten aansluiten op *al ili* 'aan hen' in de hoofdzin (zie Dik 1997/1, *General Principle 5*):

- (1042) *Ĝi donas provmembrecon de unu jaro al ili, se ili estas gejunuloj.*
 Nom Pron
 Het geeft proeflidmaatschap van een jaar aan hen, als zij jongeren zijn.
 Het geeft ze een proeflidmaatschap van een jaar, als ze jongeren zijn.
 (E03-0708: 5)

In het laatste voorbeeld met inversie Nom-Pron (1043) lijkt het erop dat de auteur *Al Sara* 'Aan Sara' heeft willen focuseren en om die reden prominent aan het begin van de zin heeft geplaatst:

- (1043) *Al Sara mi nenion diris pri la raporto de Aristarkos.*
 Nom Pron
 Aan Sara ik niets zei over het verslag van Aristarkos.
 Sara heb ik niets gezegd over het verslag van Aristarkos.
 (M03-11: 13)

Hierbij moet echter opgemerkt worden dat Nom en Pron in complexiteit niet of nauwelijks verschillen, zodat het structurele criterium hier zwak is. De steekproefgewijze analyse van het restcorpus (alle teksten in aanvulling op die welke gebruikt zijn voor de kwantitatieve analyse) geeft geen aanleiding, de eerdere hypothesen te herzien. De bevindingen op grond van het tekstonderzoek geven een verschil aan met de eerder in (779) geïnduceerde regelgeving, waarvan op dit punt een nauwkeurigere formulering gegeven kan worden:

- Bij gelijkwaardige constituenten (beide nominaal of beide pronominaal) is O-IO de *default*-volgorde.
- Bij ongelijkwaardige constituenten (één nominaal, één pronominaal) is Pron-Nom de *default*-volgorde.
- Afwijkingen van de *default*-volgorde worden pragmatisch of structureel aangestuurd.

De resultaten van dit tekstonderzoek worden in 12 (Synthese en conclusies) gecombineerd met die van het experimentele onderzoek.

11 Het experimentele onderzoek

In 11.1 definieer ik de onderzoekslijn die ik in de inleiding tot 9 het experimentele onderzoek heb genoemd. Aan de hand van de in 8.6 en 9 opgestelde toetsvragen definieer ik twintig toetsgroepen, die elk uit een aantal toetsvragen bestaan. Ook geef ik in 11.1 enkele theoretische achtergronden bij de wijze van vraagstelling. In 11.2 beschrijf ik de uitvoering van het experimentele onderzoek in de vorm van enquêtesessies, die tussen november 2005 en maart 2006 in drie etappes en op drie verschillende locaties in Nederland, België en Frankrijk zijn gehouden (Appendix 3 geeft details en achtergrondgegevens van de enquêtesessies en de proefpersonen die aan deze sessies hebben deelgenomen). Hoofdstuk 11.3 resumeert de resultaten van het experimentele onderzoek. Ik zal hier ook ingaan op eventuele verschillen tussen de drie testgroepen en/of individuele testpersonen.

11.1 Definitie van het experimentele onderzoek

Het experimentele onderzoek naar het taalgedrag van sprekers van het Esperanto heb ik gedefinieerd in de vorm van een dossier, dat voornamelijk aan de hand van materiaal uit hoofdstuk 8 is samengesteld. Dit dossier bestaat uit 111 toetsen (toetsvragen), die bestaan uit situatieschetsen en zinsconstructies, waarop de proefpersoon moet reageren met een zelf geformuleerde zin, met uitspraken over het aanvaardbaarheidsniveau van het gebodene, met het aangeven van voorkeursconstructies, e.d. De toetsvragen zijn verdeeld over twintig thematische toetsgroepen 1 t/m 20, die zijn gebaseerd op de lijst met onderzoeksvragen die in 8.6 en 9 is samengesteld. De afzonderlijke toetsvragen, varianten en controletoetsen zijn binnen het betreffende toetsgroepnummer 1-20 doorgecodeerd met A, B, enz. De toetsen zijn ten slotte als enquêtevragen in een enquêtedossier gebundeld. Dankzij de naamgeving ‘enquête’ werd bij de proefpersonen elke gedachte aan een examen weggenomen.

Het in de enquêtevragen te onderzoeken taalmateriaal is uiteraard in het Esperanto gesteld. Omdat de enquêtes op verschillende locaties binnen en buiten Nederland zouden worden afgenomen, zijn ook alle voor de proefpersonen bestemde situatiebeschrijvingen, dialoogteksten, vraagstellingen en eventuele definities van beoordelingscriteria uitsluitend in het Esperanto geformuleerd. Elke enquêtesessie werd ingeleid, begeleid en afgesloten door een gestandaardiseerde en langzaam voorgelezen instructie. Met deze standaardprocedure en het gebruik van één taal is geprobeerd de condities voor alle proefpersonen zo gelijk mogelijk te maken, en ook onafhankelijk van de toevallige dominante (omgevings)taal in het proefpubliek. Uitsluitend op deze plaats in dit boek, en niet op het *in situ* gebruikte materiaal, heb ik tussen haakjes een beknopte toelichtende vertaling in het Nederlands gegeven.

In het te onderzoeken Esperanto-taalmateriaal heb ik de woordenschat en de thematiek zoveel mogelijk geput uit de belevingswereld van de proefpersonen. Naar verwachting zouden de enquêtes voornamelijk worden afgenomen op verenigingsbijeenkomsten. Daarom heb ik woorden en zinnen uit de huiselijke kring en uit het leven van alledag gebruikt, en heb ik ook situatieschetsen gecreëerd die met het

verenigingsleven verband houden. Elke enquêtesessie was in twee delen gesplitst met een pauze daartussen. De reden hiervoor was niet alleen gelegen in het bestrijden van verschijnselen van vermoeiing en verveling bij de proefpersonen. Zij moesten in het geval van controlevragen en variaties op eerdere thema's ook zo onbevangen mogelijk en zonder duidelijke herinnering aan zulke thema's met het nieuwe materiaal geconfronteerd worden. De volgorde der vragen was per sessie hield zodanig gekozen, dat het de proefpersonen moeilijk moest vallen hierin enige systematiek te ontdekken. In de standaardinstructie voorafgaande aan de enquêtesessie werd uitgelegd dat, wanneer het taalmateriaal in een vraag in een bepaalde volgorde werd aangeboden, deze volgorde strikt alfabetisch was en verder geen enkele betekenis had. In de instructie werd ook vermeld dat men in alle vragen *bestaande* constructies kon verwachten (die de doorsnee proefpersoon zonder veel moeite zou moeten herkennen of produceren), maar ook eventueel *bestaanbare*. De proefpersonen moesten er dan ook rekening mee houden dat ze enkele volstrekt onbekende woorden zouden tegenkomen, die in de gegeven context behandeld moesten worden alsof het bekende woorden waren. Het gaat hier (en dit feit werd de proefpersonen natuurlijk niet meegedeeld) om het gebruik van fictieve woorden ten behoeve van een controle op het semantische kenmerk 'bezield'. Ik verwijs naar de specifieke toelichting binnen de betrofven toetsgroep 5. Ten slotte vermeldde de toelichting, dat het om een onderzoek ging naar de beoordeling van taalstructuren door de proefpersoon, en niet om een beoordeling van de proefpersoon aan de hand van correcte of foute taalstructuren. 'Fouten' kon men in die zin dan ook niet maken.

Bij vragen waarin de proefpersoon zelf een zin moest construeren, is omwille van de overzichtelijkheid het aantal daarbij te gebruiken zinsdelen beperkt tot drie (in de toetsen zonder illustraties) of vier (in de toetsen met illustraties). Bij de meeste beoordelingsvragen is het aantal te beoordelen constructies tot twee per toets beperkt ('of-of'-toetsen). In een aantal gevallen moest de proefpersoon zijn/haar voorkeur uitspreken. In andere gevallen (bij afgeleide constructies) werd de proefpersoon gevraagd zijn/haar beoordeling van de afgeleide te geven op een schaal met drie waarden: 'aanvaardbaar' - 'twijfelachtig' - 'onaanvaardbaar'. In weer andere gevallen (bij alternatieven die naar verwachting minder voor de hand liggen) werd de proefpersoon gevraagd naar het gemak waarmee het alternatief gerealiseerd kan worden. Een klein aantal toetsen bestaat uit zinnen met gaten. Hier moest de proefpersoon de onderzochte constituent in de positie van zijn/haar voorkeur plaatsen.

Er is één categorie toetsen waarbij drie variabelen in het spel zijn.¹⁹ Omdat ik het aantal variabelen per toetsvraag tot twee heb willen beperken om een duidelijke of-of-keuze te stimuleren, heb ik de theoretisch mogelijke enkele vraag met drie variabelen vervangen door drie vragen met telkens twee, elkaar deels overlappende keuzen. Uit de combinatie van drie of-of-situaties is een ondubbelzinnige rangorde van de drie variabelen vast te stellen, zoals ik hieronder zal aantonen. Stel er zijn drie variabelen x , y en z en we zijn op zoek naar een voorkeursrelatie tussen deze variabelen, bijvoorbeeld: y heeft de voorkeur boven x (te schrijven als: $y > x$), en x heeft

¹⁹ Bijvoorbeeld: optie 1 = de basisvolgorde SO, optie 2 = de inversie OS en optie 3 = de gekliefde zin. Zie voor het volledig overzicht de toetsgroepen 9, 11, 12 en 15.

op zijn beurt de voorkeur boven z ($x > z$). De voorkeursrelatie tussen de drie variabelen kan dan geschreven worden als: $y > x > z$. We kunnen een dergelijke voorkeursrelatie als volgt in stappen identificeren. In telkens twee of-of-situaties kan

de variabele x voorkomen in concurrentie met y en met z : $f_1(x,y)$ en $f_2(x,z)$;
de variabele y voorkomen in concurrentie met z en met x : $f_3(y,z)$ en $f_4(y,x)$;
de variabele z voorkomen in concurrentie met x en met y : $f_5(z,x)$ en $f_6(z,y)$.

Aangezien we de relaties of functies f zo kunnen kiezen dat $f_1(x,y) = f_4(y,x)$, $f_3(y,z) = f_6(z,y)$, en $f_5(z,x) = f_2(x,z)$, houden we de drie paren $f_1(x,y)$, $f_3(y,z)$ en $f_5(z,x)$ over. In deze drie van elkaar onafhankelijke situaties vraag ik de proefpersoon naar zijn/haar voorkeur naar de ene of naar de andere variabele, anders geformuleerd:

Vraag uit f_1 : is $x > y$? Antwoord: ja (J) of nee (N).
Vraag uit f_3 : is $y > z$? Antwoord: ja (J) of nee (N).
Vraag uit f_5 : is $z > x$? Antwoord: ja (J) of nee (N).

Dit geeft de volgende mogelijke combinaties:

1	2	3	4	5	6	7	8	9
f_1	J	N	J	J	N	J	N	N
f_3	J	J	N	J	N	N	J	N
f_5	J	J	J	N	J	N	N	N

Tabel 11-1: Drie variabelen in drie gepaarde toetsen

Kolom 2: $x > y$, en $y > z$, en $z > x$, waaruit volgt: geen oplossing.

Kolom 3: $y > x$, en $y > z$, en $z > x$, waaruit volgt: $y > z > x$.

Kolom 4: $x > y$, en $z > y$, en $z > x$, waaruit volgt: $z > x > y$.

Kolom 5: $x > y$, en $y > z$, en $x > z$, waaruit volgt: $x > y > z$.

Kolom 6: $y > x$, en $z > y$, en $z > x$, waaruit volgt: $z > y > x$.

Kolom 7: $x > y$, en $z > y$, en $x > z$, waaruit volgt: $x > z > y$.

Kolom 8: $y > x$, en $y > z$, en $x > z$, waaruit volgt: $y > x > z$.

Kolom 9: $y > x$, en $z > y$, en $x > z$, waaruit volgt: geen oplossing.

Een beantwoording als in kolom 2 (J op alle vragen) en kolom 9 (N op alle vragen) is in zichzelf strijdig en levert dan ook geen bruikbare oplossing. De oplossingen die uit de J-N-combinaties van kolom 3 t/m kolom 8 volgen, zijn precies de zes mogelijke permutaties van de drie variabelen x , y en z , of zes mogelijke voorkeursrelaties tussen de gepresenteerde constructies x , y en z .

De toetsgroepen 1 t/m 20 bevatten in totaal 111 toetsen. Deze zijn verdeeld in twee zo gelijk mogelijke delen: enquêtemap I met 56 vragen en enquêtemap II met 55 vragen. De relatief lichte vragen (als die uit toetsgroep 4, met POS-NEG-coördinatie) zijn geschikt als afwisseling tussen de zwaardere vragen. De lichtere vragen heb

ik daarom als eerste ongeveer equidistant verdeeld over het gehele enquêtedossier. Daarna heb ik van elke toetsgroep die uit twee toetsen bestaat één toets in de eerste en de andere toets in de tweede enquêtemap gedaan, en daarbij de afstand tussen de twee gemaximaliseerd. Vervolgens heb ik de toetsgroepen die uit drie toetsen bestaan zo evenwichtig mogelijk over de beide enquêtemappen verdeeld. Ten slotte heb ik de openliggende en redelijk evenwichtig gespreid liggende gaten met het resterende materiaal opgevuld. Hierbij heb ik gestreefd naar een zo willekeurig mogelijke verdeling, waaruit geen systematiek mag blijken en waaraan geen routinepatroon is te ontleen.

Hieronder laat ik per toetsgroep een beknopte, samenvattende definitie volgen. Ik heb hierin de vraagstelling en de grafische presentaties uit het oorspronkelijke enquêtedossier gereproduceerd. In de toetsgroepen 17 t/m 20 zijn veel illustraties verwerkt, die hieronder niet zijn gereproduceerd. Ik beperk me hieronder tot een verbale toelichting van deze toetsen.

Toetsgroep 1

Onderzoeksvraag: Is SO de voorkeursvolgorde van {S,O}?

Uit 7.2 is gebleken dat de *roots* van het Esperanto SVO, en daarbinnen dus SO, als basisvolgorde suggereren, zij het dat zij deze volgorde niet als zodanig voorschrijven. Het tekstonderzoek in 10.3.1 bevestigt dit. Het gaat bij toetsgroep 1 dus eerder om een verificatie van een verwacht patroon dan om een open onderzoeksvraag. De proefpersoon krijgt in de twee (contextloze) toetsen 1A en 1B de drie zinsdelen S, V en O aangeboden. S en O zijn beide definitief en gelijk in bezieldeheid (het zijn beide mensen) en gelijkwaardig verondersteld in structurele complexiteit.²⁰ De gekozen spelers *patro* ‘vader’ en *filo* ‘zoon’ kunnen elkaar in bijna elke denkbare context als S of O vervangen. Bij het gekozen V *renkontas* ‘ontmoet’ is tussen de elkaar ontmoetende participanten geen sprake van een typische agens-patiens-relatie, zodat we een hierop gebaseerde semantische voorkeur voor een volgorde mogen uitsluiten. De proefpersoon moet uit de gegeven tekstblokjes de voor hem/haar meest natuurlijke zin vormen. In toets 1A is *patro* ‘vader’ het subject en *filon* ‘zoon’ het object, in de controletoes 1B zijn de rollen met *patron* en *filo* omgedraaid. Het suffix *-n* dat de objectsrol aangeeft heeft geen invloed op de alfabetische aanbieding, die in 1A en 1B dezelfde blijft. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 1A:

Jen tri fraz-elementoj: (Hier hebt u drie zinsdelen:)

- a *la filon* (de zoon_O)
- b *la patro* (de vader_S)
- c *renkontas* (ontmoet_V)

Formu per a, b kaj c vian plej naturan frazon:

(Vorm uit a, b en c de voor u meest natuurlijke zin:)

²⁰ ‘Structurele complexiteit’ druk ik in het vervolg uit in het aantal syllaben dat een woord of woordgroep telt. Woorden met dezelfde syllabestructuur, en dus ruwweg met dezelfde uitspraaklengte en hetzelfde accentpatroon, beschouw ik als vergelijkbaar vanuit het oogpunt van structurele complexiteit.

Toetsgroep 2

Onderzoeksvraag: Welke kracht hebben het negatiepartikel of bijwoorden van tijd en plaats om een VO-binding te verbreken?

In toets 2A wordt de penetratiekracht van het bijwoord van tijd en negatiewoord *neniam* ‘nooit’ onderzocht, in 2B die van het bijwoord van tijd *hodiaŭ* ‘vandaag’ en in 2C die van het bijwoord van plaats *nenie* ‘nergens’. De drie woorden zijn zo gekozen dat ze dezelfde structurele complexiteit hebben, zodat op grond van dit criterium geen verschil in gedrag verwacht mag worden. In de drie toetsen krijgt de proefpersoon telkens drie zinnen aangeboden en wordt hem/haar gevraagd die zin aan te wijzen die als eerste in aanmerking komt om te worden afgekeurd. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 2A:

Legu la frazojn a, b kaj c: (Lees de zinnen a, b en c:)

- a *Li trinkas neniam kafon.* (a lett. ‘Hij drinkt nooit koffie.’)
 b *Li neniam trinkas kafon.* (b lett. ‘Hij nooit drinkt koffie.’)
 c *Neniam li trinkas kafon.* (c lett. ‘Nooit hij drinkt koffie.’)

Se vi devus malaprobi frazon, vi elektus (metu krucon):

(Als u een zin moest afkeuren, dan koos u (zet een kruisje):)

<i>Mi malaprobus a</i> (Ik zou a afkeuren)	<i>Mi malaprobus b</i> (Ik zou b afkeuren)	<i>Mi malaprobus c</i> (Ik zou c afkeuren)
...

Toetsgroep 3

Onderzoeksvraag: Is subject- en/of objectdeletie in de tweede zin van een paar gecoördineerde zinnen mogelijk?

In de toetsen 3A t/m 3F worden met *kaj* ‘en’ gecoördineerde zinnen aangeboden, en wel volgens het schema: 3A en 3D met subjectdeletie, 3B en 3E met objectdeletie, en 3C en 3F met deletie van zowel het subject als het object. Het in 3A t/m 3C gebruikte tweeplaatsige werkwoord *trinki* ‘drinken’ laat in enkelvoudige zinnen gemakkelijker objectdeletie toe dan het in 3D t/m 3F gebruikte *rompi* ‘breken’. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 3A:

Legu la kompletan frazon a: (Lees de complete zin a:)

- a *La patrino verŝis la teon kaj ŝi trinkis ĝin.*
 (a lett. ‘Moeder schonk de thee in en zij dronk hem op.’)

kaj la pli kompaktan frazon b: (en de compactere zin b:)

- b *La patrino verŝis la teon kaj trinkis ĝin.*
 (b lett. ‘Moeder schonk de thee in en dronk hem op.’)

Laŭ vi, la frazo b estas (metu krucon): (Volgens u is zin b (zet een kruisje):)

<i>akceptebla</i> (aanvaardbaar)	<i>dub-kvalita</i> (van twijfelachtige kwaliteit)	<i>neakceptebla</i> (onaanvaardbaar)
...

Toetsgroep 4

Onderzoeksvraag: Staat in coördinaties van het type 'A en B' A voor het hogere, het meerdere, het positieve, het geheel (POS), en B voor het lagere, het mindere, het negatieve, het onderdeel (NEG)?

In de toetsen 4A t/m 4I krijgt de proefpersoon telkens een alfabetisch gerangschikt paar woorden aangeboden (elk paar dus één maal in de gehele enquête, in de alfabetische volgorde van de twee elementen) en wordt hem/haar gevraagd deze met behulp van *kaj* 'en' op de meest natuurlijke wijze te coördineren. Elk paar is óf bezielde óf onbezielde, en er is gestreefd naar vergelijkbare structurele complexiteit door per paar hetzelfde aantal syllaben aan te houden. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 4A:

Kunligu la sekvantan paron per 'kaj' en via preferata vic-ordo:

(Verbind het volgende paar met 'en' in de volgorde van uw voorkeur:)

a *generalo* (generaal)

: *kaj* 'en'

b *kaporalo* (korporaal)

Toetsgroep 5

Onderzoeksvraag: Is er een correlatie tussen de optie IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in bezielde tussen O en IO?

In de zes toetsen 5A t/m 5F wordt een onbezielde direct object O *piedbaton* 'een trap (met de voet)' gecombineerd met indirecte objecten IO die door verschillende niveaus van bezielde gekenmerkt worden. In volgorde van afnemende bezielde zijn dit: *knabo* 'jongen' (5A), *hundo* 'hond' (5B), *muŝo* 'vlieg' (5C), *branĉo* 'tak' (5D) en *pordo* 'deur' (5E). In 5F wordt dit onbezielde directe object *piedbaton* 'een trap' gecombineerd met een indirect object dat het fictieve woord *skoko* bevat. Alle IO's zijn definitief en hebben, inclusief het verplichte datiefvoorzetsel *al* en het lidwoord *la*, hetzelfde aantal syllaben (4) als O. In de vijf toetsen 5G t/m 5K wordt het bezielde directe object O *la sklavinon* 'de slavin' gecombineerd met indirecte objecten IO die door verschillende niveaus van bezielde gekenmerkt worden. In volgorde van afnemende bezielde zijn dit: *reĝo* 'koning' (5G), *leono* 'leeuw' (5H), *monstro* 'monster' (5I) en *vendejo* 'winkel' (5J). In toets 5K wordt het bezielde directe object *la sklavinon* 'de slavin' gecombineerd met een indirect object dat het fictieve woord *skokaco* bevat. Alle IO's zijn definitief en hebben, inclusief het verplichte datiefvoorzetsel *al* en het lidwoord *la*, hetzelfde aantal syllaben (5) als O.

In alle toetsen worden de zinsdelen SV, O en IO in alfabetische volgorde aangeboden, waarop de proefpersoon gevraagd wordt de voor hem/haar meest natuurlijke zin te vormen. In 5F en 5K wordt de proefpersoon ook gevraagd het fictieve woord te

beoordelen als een levend wezen of levenloze zaak. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 5A:

Jen tri fraz-elementoj: (Hier hebt u drie zinsdelen:)

- a *al la knabo* (aan de jongen)
- b *li donis* (hij gaf)
- c *piedbaton* (een trap)

Formu per a, b kaj c vian plej naturan frazon:

(Vorm uit a, b en c de voor u meest natuurlijke zin:

.....

Toetsgroep 6

Onderzoeksvraag: Is vanuit een basisvolgorde SO de inverteerbaarheid SO > OS gecorreleerd aan onderlinge verschillen in bezieldheid tussen S en O?

Bij deze vraagstelling gaan we ervan uit dat SO onderdeel van de basisvolgorde is. In alle toetsen 6A t/m 6H wordt de proefpersoon telkens een zin met SO aangeboden, en een alternatief met OS. In 6A t/m 6D is S bezield-definiet, *la ŝipestro* 'de scheepskapitein' en vertoont het definiete O vier verschillend veronderstelde niveaus van bezieldheid. In afnemende volgorde zijn dit: *la fiŝiston* 'de visser' (6A), *la delfenon* 'de dolfijn' (6B), *la ventegon* 'de storm' en *la insulon* 'het eiland'. In 6E t/m 6H is S onbezield-definiet *la ŝipo* 'het schip' en vertoont het definiete O opnieuw vier verschillend veronderstelde niveaus van bezieldheid. In afnemende volgorde zijn dit: *la homojn* 'de mensen' (6E), *la mevojn* 'de meeuwen' (6F), *la ondojn* 'de golven' (6G) en *la pramon* 'de veerboot' (6H). In 6A t/m 6D is het aantal syllaben van zowel S als O drie, in 6E t/m 6H van zowel S als O twee, en zo laag gehouden als praktisch mogelijk was om de mobiliteit van de constituenten niet te belasten. Bij het in alle toetsen gekozen V *renkontas* 'ontmoet' is tussen de elkaar ontmoetende participanten geen sprake van een typische agens-patiens-relatie, zodat we een hierop gebaseerde semantische voorkeur voor een volgorde mogen uitsluiten. Bij alle toetsen wordt de proefpersoon gevraagd het alternatief OS te beoordelen als 'even makkelijk' of 'minder makkelijk' realiseerbaar als SO. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 6A:

Legu la frazon a: (Lees de zin a:)

a *La ŝipestro renkontas la fiŝiston.* (a lett. 'De kapitein ontmoet de visser.')

kaj la frazon b: (en zin b:)

b *La fiŝiston renkontas la ŝipestro.* (b lett. 'De visser_O ontmoet de kapitein_S.')

Ĉu laŭ vi, b estas same facile realigebla kiel a? Metu krucon:

(Is b volgens u even makkelijk te maken als a? Zet een kruisje:)

<i>Jes: same facile</i> (Ja: even makkelijk)	<i>Ne: malpli facile</i> (Nee: minder makkelijk)
...	...

Toetsgroep 7

Onderzoeksvraag: Bezet een constituent in de focusrol een voorkeurspositie in de zin (bijv. zinsinitieel, zinsfinaal, preverbaal)?

In de toetsen 7A t/m 7E wordt telkens een zin gepresenteerd, die op grond van een situatieschildering een emphatische toevoeging moet krijgen. De in te vullen focale elementen zijn achtereenvolgens een bijwoord van tijd, een bijwoord van wijze, het subject, het object en het werkwoord. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 7A:

Legu la nekompletan frazon: (Lees de onvolledige zin:)

.. mi .. finos .. mian .. raporton .. (lett. ‘.. ik .. zal afmaken .. mijn .. verslag ..’)

Vi volas emfazi, ke post unu tago via raporto estos preta. Aldonu la vorton ‘morgaŭ’ kaj elektu por ĝi la plej konvenan lokon. Via kompleta frazo aspektas kiel:

(U wilt benadrukken dat het verslag binnen een dag af komt. U voegt op de voor u meest treffende plaats in de zin het woord *morgaŭ* ‘morgen’ toe. Uw volledige zin ziet er dan als volgt uit:)

.....

Toetsgroep 8

Onderzoeksvraag: Zijn alleen of bij voorkeur definiëte constituenten in de focusrol naar voren verplaatsbaar?

In de toetsen 8A en 8B wordt de proefpersoon een vraagzin aangeboden, waarop twee mogelijke antwoordzinnen volgen. Het antwoord op de vraag is focale informatie. In 8A is deze niet identificeerbaar voor de hoorder (indefiniëte), in 8B wel (definiëte). Eenmaal staat de focale constituent aan het begin van de antwoordzin, en eenmaal aan het eind. Om de mobiliteit van de constituenten zo hoog mogelijk te houden is gekozen voor de kortst mogelijke vorm van het nomen (twee syllaben). De proefpersoon wordt gevraagd zijn/haar voorkeursconstructie aan te wijzen. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 8A:

Legu la demandon: (Lees de vraag:)

Kiun vi vidis? (lett. ‘Wie jij zag?’, d.w.z. ‘Wie heb je gezien?’)

kaj la respondojn a kaj b: (en de antwoorden a en b:)

a *Mi vidis reĝon.* (lett. ‘Ik zag een koning.’)

b *Reĝon mi vidis.* (lett. ‘Een koning ik zag.’)

Relegu la demandon, unue kun a, poste kun b. Via preferata respondo estas (metu krucon): (Herlees de vraag, eerst met a, dan met b. Uw voorkeursantwoord is (zet een kruisje):)

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 9

Onderzoeksvraag: Bestaat de gekliefde zin als middel om een constituent in de focusrol te plaatsen, en zo ja, hoe ziet deze er in detail uit?

In deze toetsen krijgt de proefpersoon drie verschillende oplossingen aangeboden om een focale constituent tot uitdrukking te brengen. Een daarvan is de gekliefde zin. In de toetsen 9A t/m 9C wordt de proefpersoon in een situatie verplaatst waarin hij/zij zichzelf als subject moet focuseren. De variabelen zijn hier: x = gekliefde zin; y = SVO; z = OSV. De toetsen 9D t/m 9F zijn hiermee vergelijkbaar, alleen hier is het object van de zin focus. Ook hier zijn de variabelen: x = gekliefde zin; y = SVO; z = OSV. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 9A:

Vi staras antaŭ telero plena de pomoj kaj piroj. Vi nepre deziras unu el la pomoj. Vi insiste indikas ĝin kaj emfaze esprimas vian deziron:

(U staat voor een schaal appels en peren. U wilt beslist een van de appels. U wijst deze nadrukkelijk aan en geeft met stelligheid uiting aan uw wens:)

- a *Estas tiu pomo, kiun mi volas.* (lett. '(Het) is die appel, die ik wil.') (x)
 b *Mi volas tiun pomon.* (lett. 'Ik wil die appel.') (y)

Via preferata frazo estas (metu krucon): (Uw voorkeurszin is (zet een kruisje):)

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 10

Doel: Is het LR-principe, strikt geformuleerd in termen van ThRh, in het Esperanto aanwijsbaar?

In toets 10A vindt een dialoogje plaats over een bij de proefpersoon bekend thema. Hij/zij vraagt naar nog onbekende informatie, die wordt bevestigd. Deze rhematische informatie wordt in twee verschillende volgordes aangeboden. Hoewel rhematisch, wordt verondersteld dat de informatie in 10A niet focaal is (de suggestie in de vraag wordt bevestigd). Toets 10B creëert daarentegen een contrastsituatie, zodat de gegeven informatie niet alleen als rhematisch, maar ook als focaal beschouwd kan worden. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 10A:

Legu la sekvantan dialogon: (Lees de volgende dialoog:)

Via amiko: Ĉu vi vizitos la venontan Universalan Kongreson?

(Uw vriend: Ga jij naar het volgende wereldcongres?)
Vi mem: Ĉu ĝi ne okazos ie en Francio?
 (Uzelf: Vindt dat niet ergens in Frankrijk plaats?)

Via amiko respondas per a aŭ b: (Uw vriend antwoordt hierop met a of b:)

a *Jes, en Parizo okazos la venonta UK.*
 (a lett. 'Ja, in Parijs vindt plaats het volgende congres.')

b *Jes, la venonta UK okazos en Parizo.*
 (b lett. 'Ja, het volgende congres vindt plaats in Parijs.')

Relegu la dialogon, unue kun a, poste kun b, kaj indiku vian preferon (metu krucon):
 (Herlees de dialoog, eerst met a, dan met b, en geef uw voorkeur aan (zet een kruisje):)

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 11

Onderzoeksvraag: Bestaan in het Esperanto existentiële zinnen vergelijkbaar met 'er-zinnen' in het Nederlands, en zo ja, hoe ziet de eventuele correlatie eruit met het rhematische karakter en het indefiniet zijn van S?

De vraag is, of bij de introductie van rhematische informatie de Esperanto-spreker (ook) vooropplaatsing van het werkwoord hanteert (zonder dat er in het Esperanto een dummy als 'er' bestaat, die de preverbale positie zou kunnen innemen), of andere mechanismen. In de toetsen 11A t/m 11C zijn de variabelen: x = AbsV; y = IndefV; z = VAbs.²¹ Als voorbeeld geef ik hieronder toets 11A:

Vi ekvidas, ke alvenis ĉe la pordo persono nekonata al vi. Li sonorigas. Vi komentas la okazaĵon jene: (U ziet dat een onbekende aan de deur komt. Hij belt aan. U beschrijft het voorval als volgt:)

a *Fremdulo staras antaŭ la pordo kaj li sonorigas.* (x)
 (a lett. '(Een) vreemdeling staat voor de deur en hij belt aan.')

aŭ (of)

b *Iu fremdulo staras antaŭ la pordo kaj li sonorigas.* (y)
 (b lett. 'Een of andere vreemdeling staat voor de deur en hij belt aan.')

Indiku vian preferon (metu krucon): (Geef uw voorkeur (zet een kruisje):)

²¹ Onder 'Abs' versta ik hier de 'absolute' vorm van het nomen, d.w.z. de nominale wortel plus substantiefuitgang *-o* zoals *fremdulo* '(een) vreemdeling'. De gebruikelijke vertaling van Abs-vormen in het Nederlands is met het lidwoord van onbepaaldheid. Onder 'Indef' of 'indefiniete' vorm versta ik een constituent die t.o.v. Abs door het onbepaald voornaamwoord *iu* 'een of ander' versterkt indefiniet is gemaakt.

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 12

Onderzoeksvraag: Is vanuit een basisvolgorde SO het inverteren SO > OS te verklaren als een vooropplaatsing van O voor topicalisering en is er een correlatie met het definitief zijn van O?

In de toetsen 12A t/m 12C met een definitief topic wordt de proefpersoon in een dialoog verplaatst waarin hij/zij moet kiezen uit verschillende mogelijke vervolgen op de laatste door de gesprekspartner geuite mededeling. De variabelen zijn: x = OVS; y = SVO; z = Pass.²² De toetsen 12D t/m 12F zijn met de eerstgenoemde groep vergelijkbaar, alleen het topic is nu indefiniet. De variabelen zijn hier: x = SVO; y = OSV; z = Pass. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 12A:

Legu la dialogon: (Lees de dialoog:)

Via amiko: *Mi kredas, ke la nova vortaro estas tre ampleksa.*
(Uw vriend: Ik geloof dat het nieuwe woordenboek erg uitgebreid is.)
Vi mem: *Ĝi estas verdire tre kompleta.*
(Uzelf: Het is inderdaad heel compleet.)

Via amiko respondas per a aŭ b: (Uw vriend antwoordt hierop met a of b:)

a *Ĝin mendis jam multaj personoj.* (lett. 'Het bestelden al velen.') (x)
b *Jam multaj personoj mendis ĝin.* (lett. 'Al velen bestelden het.') (y)

Relegu la dialogon, unue kun a, poste kun b, kaj indiku vian preferon (metu krucon):
(Herlees de dialoog, eerst met a, dan met b, en geef uw voorkeur aan (zet een kruisje):)

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 13

Onderzoeksvraag: Bestaat het hangend topic HT als middel om een discours-topic als schakel buiten de eigenlijke predicatie te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definitief zijn van de HT-constituent?

Bij deze toetsen wordt de proefpersoon in een situatie verplaatst waarin de uiting van de gesprekspartner, die een hangend topic bevat, op aanvaardbaarheid beoordeeld moet worden. In 13A en 13B is het hangend topic definitief, in 13C en 13D indefiniet. In beide groepen is de casuscongruentie een extra variabele. Er is geen aparte toets gewijd aan het geval waarin het object-topic *niet* wordt geresumeerd in

²² 'Pass' is hier de passievorming uit SVO.

de vorm van een pronomen (t.w. de toetsen 13B en 13D zonder resp. *ŝin* ‘haar’ en *ilin* ‘hen’), omdat het hangend topic in dit geval eenvoudig als een voorgeplaatst topic-object geïnterpreteerd kan worden, met weglating van de pauze (spreektaal) of komma (schrijftaal). Als voorbeeld geef ik hieronder toets 13A:

Legu la dialogon: (Lees de dialoog:)

Via amiko: *Multaj membroj malofte venas al la klub-kunvenoj.*
(Uw vriend: Veel leden komen maar zelden naar de clubavonden.)
Vi mem: *Ĉu Maria regule vizitas la klub-kunvenojn?*
(Uzelf: Bezoekt Maria de clubavonden regelmatig?)

Via amiko respondas per: (Uw vriend antwoordt hierop met:)

Maria, mi ofte vidas ŝin. (lett. ‘Maria_s, ik vaak zie haar.’)

Laŭ vi, la respondo estas (metu krucon): (Volgens u is zijn antwoord (zet een kruisje):)

<i>akceptebla</i> (aanvaardbaar)	<i>dub-kvalita</i> (van twijfelachtige kwaliteit)	<i>neakceptebla</i> (onaanvaardbaar)
...

Toetsgroep 14

Onderzoeksvraag: Bestaat linksdislocatie LD als middel om een nieuw topic te introduceren en zo ja: 1) is er een correlatie met het wel of niet definitief zijn van de LD-constituent; 2) is er congruentie in casus en getal tussen de LD-constituent en de referent in de eigenlijke predicatie?

Bij deze toetsen wordt de proefpersoon in een situatie verplaatst waarin de uiting van de gesprekspartner, die een links-dislocatie bevat, op aanvaardbaarheid beoordeeld moet worden. In 14A en 14B is de links-dislocatie definitief, in 14C en 14D indefinitief. In beide groepen is de casuscongruentie een extra variabele. Er is geen aparte toets gewijd aan het geval waarin het object-topic *niet* wordt geresumeerd in de vorm van een pronomen (t.w. de toetsen 14B en 14D zonder resp. *ilin* ‘hen’ en *lin* ‘hem’), omdat de links-dislocatie in dit geval eenvoudig als een voorgeplaatst topic-object geïnterpreteerd kan worden, met weglating van de pauze (spreektaal) of komma (schrijftaal). Als voorbeeld geef ik hieronder toets 14A:

Legu la dialogon: (Lees de dialoog:)

Via amiko: *Multaj membroj ofte vizitas la klub-kunvenojn.*
(Uw vriend: Veel leden bezoeken de clubavonden vaak.)
Vi mem: *Ĉu ankaŭ Maria regule venas?*
(Uzelf: Komt Maria ook regelmatig?)

Via amiko respondas per: (Uw vriend antwoordt hierop met:)

Ŝiaj gepatroj, ni devus demandi ilin.
(lett. 'Haar ouders, wij zouden moeten vragen hun.')

Laŭ vi, la respondo estas (metu krucon): (Volgens u is zijn antwoord (zet een kruisje):)

<i>akceptebla</i> (aanvaardbaar)	<i>dub-kvalita</i> (van twijfelachtige kwaliteit)	<i>neakceptebla</i> (onaanvaardbaar)
...

Toetsgroep 15

Onderzoeksvraag: Komt de passiefvorming voor met het doel een topic naar voren te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definitief zijn van de O-constituent die in de getransformeerde zin S wordt?

In de toetsen 15A t/m 15C met een definitief topic wordt de proefpersoon in een dialoog verplaatst waarin hij/zij moet kiezen uit verschillende mogelijke vervolgen op de laatste door de gesprekspartner geuite mededeling. Een van deze zinnen bevat een passiefvorming. De variabelen zijn: x = Pass; y = OVS; z = SVO. De toetsen 15D t/m 15F zijn met de eerstgenoemde groep vergelijkbaar, alleen is hier het topic indefinitief. De variabelen zijn hier eveneens: x = Pass; y = OVS; z = SVO. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 15A:

Legu la dialogon: (Lees de dialoog:)

Via amiko: *Ekzistas diversaj grandaj trafiklingvoj en la mondo.*
(Uw vriend: Er zijn verschillende grote verkeerstalen op de wereld.)
Vi mem: *Ĉu la angla ne estas la plej disvastiĝinta?*
(Uzelf: Is de Engelse taal niet het meest verbreid?)

Via amiko respondas per a aŭ b: (Uw vriend antwoordt met a of b:)

a *Ĝi estas forte subtenata de la brita registaro.*
(a lett. 'Zij wordt sterk gesteund door de Britse regering.') (x)
b *Ĝin forte subtenas la brita registaro.*
(b lett. 'Haar sterk steunt de Britse regering.') (y)

Relegu la dialogon, unue kun a, poste kun b, kaj indiku vian preferon (metu krucon):
(Herlees de dialoog, eerst met a, dan met b, en geef uw voorkeur aan (zet een kruisje):)

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 16

Onderzoeksvraag: Is er een correlatie tussen de optie IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in topicaliteit tussen O en IO?

De toetsen 16A en 16B bestaan beide uit een inleidende zin, die het topic definieert, en twee mogelijke vervolgzinnen, waarin dit topic weer voorkomt. De proefpersoon wordt gevraagd zijn/haar voorkeursconstructie aan te geven. Om het verschil in structurele complexiteit tussen O en IO te minimaliseren, is ervoor gekozen O en IO (inclusief het verplichte datiefvoorzetsel *al*) uit evenveel syllaben te laten bestaan, in 16A vier, en in 16B twee. Als voorbeeld geef ik hieronder toets 16A:

Kelkfoje vi aũdas jenan ekkriõn. (Soms hoort u roepen:)

- a *Jen bela libro! Mi donacos al Johano ekzempleron.*
 (a lett. ‘Wat een mooi boek! Ik schenk aan Jan een exemplaar.’)

kaj kelkfoje vi aũdas: (en soms hoort u:)

- b *Jen bela libro! Mi donacos ekzempleron al Johano.*
 (b lett. ‘Wat een mooi boek! Ik schenk een exemplaar aan Jan.’)

Indiku vian preferon (metu krucon):

<i>Mi preferas a</i> (Liever a)	<i>Mi preferas b</i> (Liever b)
...	...

Toetsgroep 17

Onderzoeksvraag: De invloed van een structurele factor op {S,V,O}, in casu de mobiliteit van een pronominaal object (ref. thema 1).

De figuur in toets 17A toont een situatie met een referentiezijn, die op grond van alle aanwijzingen in de literatuur naar verwachting de basisvolgorde SVO zal weergeven: *La studento legas la libron* ‘De student leest het boek’. In 17B is het nominale object *la libron* ‘het boek’ vervangen door het pronominale *ĝin* ‘het’, dat op grond van aanwijzingen in de literatuur door zijn structurele eenvoud gemakkelijk tussen S en V te plaatsen is. In 17C is *legas* ‘leest’ met nadruk in de focusrol geplaatst door het erop volgende, emfatisch ontkende *verkas* ‘schrijft’. Dit kan versterkend werken op de verplaatsing van *legas* naar de zinsperiferie en dus, indirect, op de verschuiving van *ĝin* tussen S en V in.

Toetsgroep 18

Onderzoeksvraag: De mobiliteit van het negatiepartikel *ne* ‘niet’ (ref. thema 2).

In toets 18A wordt aan de hand van een tekening de plaatsing onderzocht van het negatiepartikel *ne* ‘niet’ in een mededelende zin waarin de negatie als zinsnegatie of als niet-emfatische deelnegatie van de bepaling van wijze *haste* ‘gehaast’ kan worden geïnterpreteerd. In 18B gaat het om dezelfde situatie, maar met emfatische deelnegatie, herkenbaar aan de toegevoegde tegenpool *sed trankvile* ‘maar op haar gemak’. Het contrast niet-emfatisch tegenover emfatisch herhaalt zich, met telkens

andere tekeningen, in 18C/D met het directe object *gitaron* ‘gitaar’, in 18E/F met de bepaling van plaats *cetable* ‘aan tafel’, in 18G/H met het predikaatsadjectief *granda* ‘groot’, in 18I/J met het predikaatsnomen *lernejo* ‘school’, en in 18K/L met de instrumentele bepaling *per kreto* ‘met een krijtje’.

Toetsgroep 19

Onderzoeksvraag: De keuzecriteria voor NA in plaats van AN (ref. thema 3).

In toets 19A krijgt de proefpersoon een alledaags diertje als een muis, maar met verrassende proporties aangeboden. De kwalificatie *giganta* ‘reusachtig’ is in de gevraagde reactie op deze waarneming focaal. Onderzocht wordt de tendens, voor focale informatie in A de volgorde NA te kiezen. In 19B1 en 19B2 wordt de proefpersoon gevraagd een vraagzin met een AN-constructie en één met een NA-constructie bevestigend te beantwoorden. De toetsen 19C1 en 19C2 zijn hieraan complementair: de proefpersoon wordt nu gevraagd een AN- en een NA-constructie met nadruk te ontkennen (focus). In alle vier gevallen zijn de adjectieven ter bevordering van hun mobiliteit zo kort mogelijk gehouden. In de onderling complementaire toetsen 19D en 19E is de variabele de structurele complexiteit van A (het aantal syllaben) en, los van elke context, de mogelijke invloed hiervan op de voorkeur voor AN of NA.

Toetsgroep 20

Onderzoeksvraag: De keuzecriteria voor de plaatsing van bijwoorden van wijze ten opzichte van V (ref. thema 4).

Toets 20A vormt het uitgangspunt met een zo kort mogelijke, tweelettergrepige bepaling van wijze in een neutrale mededeling. In 20B wordt deze bepaling door toevoeging van een tegenpool in de focusrol geplaatst. De toetsen 20C en 20D onderzoeken hetzelfde contrast, maar in dit geval met een structureel complexere, vijflettergrepige bepaling van wijze. In 20E1 en 20E2 wordt de proefpersoon gevraagd een vraagzin met een AdvV-constructie, en één met een VAdv-constructie bevestigend te beantwoorden. De toetsen 20F1 en 20F2 zijn hieraan complementair: de proefpersoon wordt nu gevraagd een AdvV- en een VAdv-constructie met nadruk te ontkennen (focus). In alle vier gevallen zijn de adverbialen ter bevordering van hun mobiliteit zo kort mogelijk gehouden. In de onderling complementaire toetsen 20G en 20H is de variabele de structurele complexiteit van Adv (het aantal syllaben) en, los van elke context, de mogelijke invloed hiervan op de voorkeur voor AdvV of VAdv.

11.2 Uitvoering van het experimentele onderzoek

Het experimentele onderzoek is uitgevoerd in de periode september 2005 – maart 2006. Op 30 september 2005 heb ik met het eerste concept van het enquêtedossier (versie 0) een volledige proffessie gehouden met een spreekster van het Esperanto die Italiaans als moedertaal en Nederlands al tweede taal heeft. Naar aanleiding van de proffessie heb ik de eerste operationele versie 1 kunnen voorbereiden. Dit is de versie die ik in 11.1 hierboven heb gereproduceerd. Achtereenvolgens heb ik enquêtes afgenomen bij een groep professionele Esperanto-sprekers in Rotterdam (R: 8

november 2005), een groep Nederlandstaligen in Antwerpen (A: 25 november 2005) en een groep Franstaligen in Villeneuve d'Ascq bij Lille (L: 16 maart 2006).

In 6.1 heb ik het bestaan van moedertaalsprekers genoemd en de vraag is gerechtvaardigd of naast een internationale, een Nederlandstalige en een Franstalige sprekersgroep ook een groep moedertaalsprekers van het Esperanto geënquêteerd had moeten worden. Ik heb hiervan om de volgende twee redenen voorlopig afgezien. In de eerste plaats wordt ieder kind dat moedertaalspreker van het Esperanto is vanaf de peuterleeftijd intensief geconfronteerd met de omgevingstaal, die kort daarop ook de instructietaal op de basisschool wordt en de eerste taal die het kind gestructureerd leert lezen en schrijven. Naast het Esperanto en de omgevingstaal leert het vaak ook de taal of talen van beide ouders. Bij deze verscheidenheid van omgevingsfactoren in de jeugd en het met de tijd vaak sterk afnemende belang van het Esperanto voor het individu, wordt het moeilijk bij de te enquêteren volwassene de factor moedertaal-Esperanto nog te isoleren van alle andere invloedsfactoren op het taalgedrag. De tweede reden is een praktische. Moedertaalsprekers van het Esperanto wonen verspreid en in geringe aantallen, zodat de organisatie van een enquêtesessie vergelijkbaar met die in Rotterdam, Antwerpen of Lille organisatorisch volstrekt onhaalbaar was. Of en hoe moedertaalsprekers op een later moment ingezet kunnen worden, zal nader bestudeerd moeten worden.

Elke enquêtesessie verliep als volgt. De proefpersonen ontvingen vóór het beluisteren van de instructie de eerste helft van het enquêtedossier: enquêtemap I. De eerste twee bladen uit deze map bestaan uit de standaardinstructie, die na uitdeling aan alle proefpersonen door mij werd voorgelezen. Deze inleiding wordt gevolgd door 20 genummerde pagina's met vragen en één instructiepagina ter afsluiting van de eerste sessiehelft. Deze vragen moesten voor de pauze beantwoord worden. Na de pauze werd de tweede helft van het dossier uitgedeeld, enquêtemap II, bestaande uit één instructiepagina vooraf, 19 genummerde pagina's met vragen en één afsluitende instructiepagina. Deze vragen moesten na de pauze beantwoord worden. Elk enquêtedossier is kenbaar aan een uniek volgnummer, dat op alle bladen in beide mappen van het dossier terugkeert. De begininstructie legt dit volgnummer vast en bevat bovendien een blokje voor persoonlijke gegevens dat door de proefpersoon moest worden ingevuld. Deze gegevens zijn (zie tabel 11-2 en de tabellen A3-1, A3-2 en A3-3 in Appendix 3): Volgnr. = Volgnummer, m/v = man/vrouw-indicatie, Leeftijd = Leeftijd op het moment van onderzoek, E-leeftijd = het aantal jaren dat men Esperanto kent, Gebr.freq. = Gebruiksfrequentie (d.w.z. hoe vaak men zegt het Esperanto te gebruiken: vaak, af en toe, zelden), L1 = Eerste taal (meestal: moedertaal), L2 = Tweede taal (indien relevant; het gaat hier uitsluitend om een L2 die men naar eigen zeggen '(bijna) even goed' beheerst als L1 (bijvoorbeeld de taal van een der ouders die men als kind uit een internationaal huwelijk geleerd heeft), L3 = Omgevingstaal (ongeacht, of men die beheerst of niet). Ook de datum van de toetsafname werd genoteerd. De personalia werden als deel van enquêtemap I meeingeleverd. Alle individuele enquêteresultaten blijven dank zij de volgnummers op de bladen relateerbaar aan de daarmee corresponderende gegevens van de instructie. Voor details verwijs ik naar Appendix 3. Tabel 11-2 vat de gegevens van de drie groepen geënquêteerden samen:

Locatie (groeps-omvang)	Gemiddelde Esperanto-ervaring	Gemiddelde Leeftijd	σ_L	Gemiddelde Esperanto-leeftijd	σ_E
R (10 personen)	3,0	47,8 jaar	12,6 jaar	27,2 jaar	12,9 jaar
A (16 personen)	1,9	63,0 jaar	16,7 jaar	28,9 jaar	19,6 jaar
L (14 personen)	2,1	54,6 jaar	16,5 jaar	16,7 jaar	22,6 jaar

Tabel 11-2: Samenvatting persoonsgegevens geënquêteerden

In tabel 11-2 is de ‘gemiddelde Esperanto-ervaring’ het rekenkundig gemiddelde van bijdragen met ‘vaak’ (score 3,0), ‘af en toe’ (score 2,0) en ‘zelden’ (score 1,0). Ook de ‘gemiddelde leeftijd’ en de ‘gemiddelde Esperanto-leeftijd’ zijn rekenkundige gemiddelden. σ_L is de standaarddeviatie van de leeftijd binnen de groep, σ_E is de standaarddeviatie van de Esperanto-leeftijd binnen de groep. Uit tabel 11-2 kunnen we het volgende aflezen:

- R is de professionele groep met maximale gemiddelde ervaring 3,0. A (1,9) en L (2,1) hebben beide een gemiddeld ervaringscijfer dat dicht bij ‘af en toe’ (2,0) ligt.
- R is gemiddeld de jongste groep met ook de minste spreiding in leeftijd en E-leeftijd.
- L heeft gemiddeld de laagste Esperanto-leeftijd.

Uit de tabellen A3-1 t/m A3-3 in Appendix 3 blijkt bovendien dat in alle groepen mannen in de absolute meerderheid zijn.

De meer dan 4000 antwoorden van de veertig respondenten in de operationele sessies zijn met de hand verzameld en gesorteerd. Ze zijn in de eerste plaats binnen elke groep gerangschikt op een combinatie van leeftijd en ervaring met het Esperanto (E-leeftijd) en vervolgens per groep geanalyseerd. De uiteindelijke numerieke analyse is in eerste instantie gebaseerd op het totale pakket. Daarna zal gezocht worden naar groepsafwijkingen van het gemiddelde, en ten slotte naar individuele afwijkingen binnen elke groep.

11.3 Resultaten van het experimentele onderzoek

Hieronder volgt een samenvatting van de resultaten van de enquêtes gehouden onder de bij het experimentele onderzoek betrokken drie groepen, de sterk gemengde, internationale groep professionele taalgebruikers in Rotterdam (R), de groep-Antwerpen (A) met vijftien van de zestien deelnemers die Nederlands als moedertaal hebben (en één Frans), en de groep-Lille (L) met dertien van de veertien deelnemers die Frans als moedertaal hebben (en één Duits). Tenzij anders vermeld gelden de

resultaten voor de drie groepen tezamen (maximaal 40 antwoorden per vraag). Alleen waar dit relevant is, zal ik een onderscheid maken tussen de resultaten per groep, aangeduid met R, A en L. Tenzij anders vermeld zijn alle numerieke resultaten op grond van een χ^2 -test als statistisch significant bepaald bij een niveau van significantie van 5% en het in het concrete geval van toepassing zijnde aantal vrijheidsgraden. De onderstaande opsomming volgt de lijst van toetsgroepen en toetsvragen uit 11.2. De nummering en belettering binnen elke toetsgroep verwijst naar de concrete toetsvragen. De bespreking van elke toetsgroep wordt afgesloten met een verwijzing naar 12 (Synthese en conclusies), waarin de resultaten van dit experimentele onderzoek gekoppeld worden met die uit het tekstonderzoek van 10.3. Daar waar geen complementair tekstonderzoek gedaan is, worden de conclusies aan het slot van de betreffende toetsgroep gegeven.

Toetsgroep 1 en toets 17A

Onderzoeksvraag: Is SO de voorkeursvolgorde van {S,O}?

De resultaten van de drie toetsvragen 1A, 1B en 17A zijn:

1A keuze voor SVO in een informatieneutrale context: 40|40 = 100%.

1B keuze voor SVO in een informatieneutrale context: 37|38 = 97,4%.

17A keuze voor SVO in een informatieneutrale context: 35|38 = 92%.

Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 2

Onderzoeksvraag: Welke kracht hebben het negatiepartikel of bijwoorden van tijd en plaats om een VO-binding te verbreken?

Een meerderheid tussen minimaal 65% (24|37 bij 2B *hodiaŭ* 'vandaag'), 74% (26|35 bij 2C *nenie* 'nergens') en maximaal 89% (34|38 bij 2A *neniam* 'nooit') keurt die constructie af, waarin een perifeer bijwoord van plaats of tijd de VO-band verbreekt. De invloed van het negatiepartikel *ne* komt in toetsgroep 18 onder vraag 18C aan de orde. Ik sluit dit af onder {S,V,O} in hoofdstuk 12.

Toetsgroep 3

Onderzoeksvraag: Is subject- en/of objectdeletie in de tweede zin van een paar geïndividueerde zinnen mogelijk?

Bij het werkwoord *trinki* 'drinken' (3A-3C), dat een latent object bij zich kan hebben, wordt S-deletie als 'aanvaardbaar' beoordeeld (score 2,00)²³, O-deletie (niet significant) als iets beter dan 'twijfelachtig' (score 1,23), SO-deletie eveneens beter dan 'twijfelachtig', en iets beter dan O-deletie alleen (score 1,37).

Bij het werkwoord *rompi* 'breken' (3D-3F), dat altijd met een expliciet object voorkomt, wordt S-deletie als bijna 'aanvaardbaar' beoordeeld (score 1,93), O-deletie (score 0,26) en SO-deletie (score 0,16) beide als bijna 'onaanvaardbaar'.

Het oplossen van de VO-band door O-deletie wordt negatiever beoordeeld dan het oplossen van de SV-band door S-deletie. Ik sluit dit af onder {S,V,O} in hoofdstuk 12.

²³ De score is het rekenkundig gemiddelde van alle beoordelingen, waarbij 'aanvaardbaar' per respondent 2 punten oplevert, 'twijfelachtig' 1 punt en 'onaanvaardbaar' 0 punten.

Toetsgroep 4

Onderzoeksvraag: Staat in coördinaties van het type 'A en B' A voor het hogere, het meerdere, het positieve, het geheel (POS), en B voor het lagere, het mindere, het negatieve, het onderdeel (NEG)?

In de beantwoording komt 'het geheel' voor 'het deel' (04C, 04F, 04I) in 71%-100% van de gevallen, 'hoger in rang' voor 'lager in rang' (04A, 04D, 04G) bij 80%-96%, 'gezond' voor 'ziek' (04E) bij 68%, 'zoet' voor 'bitter' (04B) bij 67,5%. Deze laatste, laagste totaalscore uit het rijtje wordt veroorzaakt door de evenwichtige uitslag in L, met 8|14 voor POS *dolča* 'zoet' en 6|14 voor NEG *amara* 'bitter'. Het 'sterke' komt (niet significant) voor het 'zwakke' (4H) in 54% van de gevallen. Ook deze totaalscore wordt voornamelijk veroorzaakt door L, met 8|14 voor POS *robusta* 'stevig' en 6|14 voor NEG *fragila* 'breekbaar', maar ook R en A vertonen beide een slechts marginaal overwicht voor POS. De niet ondubbelzinnige voorkeur voor POS kan te maken hebben met de keuze van de term voor 'zwak', *fragila*, wat ook 'teer, breekbaar, hulpbehoevend' betekent, en een positievere dan bedoelde associatie kan hebben opgeroepen dan de voor 'sterk' gekozen term *robusta*, die ook als 'ruw, grof' geïnterpreteerd kan worden.

Alleen uit L (4A, 4D, 4G en 4I) komt het resultaat 'levend' voor 'levenloos' bij 80% (met één niet-significante afwijking NEG > POS bij het koppel *leĝo* 'wet' – *reĝo* 'koning'. Deel ik 'levend' bij POS in, en 'levenloos' bij NEG, dan kan gesteld worden dat in coördinaties van het type 'A en B' het positieve bij voorkeur voor het negatieve komt: POS > NEG. Ik sluit dit af onder {S,V,O} in hoofdstuk 12.

Toetsgroep 5

Onderzoeksvraag: Is er een correlatie tussen de optie IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in bezieldheid tussen O en IO?

In 5A-5F wordt een onbezield O gekoppeld met IO's van verschillende graden van bezieldheid, in 5G-5K een bezield O met IO's van verschillende graden van bezieldheid, incl. onbezield. De volgorde O-IO blijkt in alle gevallen met grote meerderheid (resp. 79%-87% en 79%-90%) de voorkeur te hebben en ongevoelig te zijn voor bovenstaande verschillen. Een fictief IO (niet bestaand woord) wordt in 5F door 69% en in 5K door 65% als bezield beoordeeld en wordt door resp. 86% en 79% van de respondenten achter O geplaatst. De interpretatie van IO is bij de meerderheid 'bezield', maar deze factor lijkt geen rol te spelen bij een eventuele doorbreking van de eerder vastgestelde volgorde O-IO. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 6

Onderzoeksvraag: Is vanuit een basisvolgorde SO de inverteerbaarheid SO > OS gecorreleerd aan onderlinge verschillen in bezieldheid tussen S en O?

Bij een sterk bezield S en bij O's met verschillende graden van bezieldheid (6A-6D) wordt OS door 37-46% voor even gemakkelijk realiseerbaar gehouden als SO. Bij een onbezield S en O's van verschillende graden van bezieldheid (6E-6H) wordt OS door 38-51% voor even gemakkelijk realiseerbaar gehouden als SO. Er blijkt noch per groep, noch voor het totaal een statistisch significante afwijking van een gelijke verdeling tussen 'even gemakkelijk' en 'niet even gemakkelijk' aanwijsbaar te zijn.

SO geniet altijd de voorkeur en de factor beziend lijkt geen rol te spelen. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 7

Onderzoeksvraag: Bezet een constituent in de focusrol een voorkeurspositie in de zin (bijv. zinsinitieel, zinsfinaal, preverbaal)?

Het perifere bijwoord *morgaũ* ‘morgen’ (7A) wordt in 68% van de antwoorden zinsinitieel geplaatst. Het bijwoord van wijze *rapide* ‘snel’ (7B) in 59% preverbaal, 24% zinsinitieel. Bijwoorden als ‘morgen’ en ‘snel’ zijn optionele constituenten in de predicatie. Hoewel in de formulering van 7A en 7B gevraagd werd naar emphatische toevoeging van deze elementen aan zinnen met gatenpatronen, is het verschil tussen ‘toevoegen’ en ‘met nadruk toevoegen’ misschien niet voor alle respondenten evident. Ik acht het niet uitgesloten dat een deel van de geënquêteerden de woordjes *morgaũ* en *rapide* hoe dan ook in de gekozen posities zou plaatsen, en dat daardoor de beantwoording in de zin van ‘focale plaatsing’ van beperkte waarde is. Plaatsing van een focaal subject (7C) leidt tot 25% verlaten van SVO ten gunste van andere constructies, verdeeld over 14% OVS en 11% OSV, dus met een lichte meerderheid voor zinsfinale plaatsing van S. Plaatsing van een focaal object (7D) leidt tot 33% verlaten van SVO ten gunste van andere constructies, verdeeld over 18% OVS en 15% OSV met O zinsinitieel in beide gevallen. Uit 7C en 7D blijkt dat het object gemakkelijker naar voren gaat dan het subject naar achteren. Plaatsing van een focaal werkwoord (7E) leidt tot 18% verlaten van SVO ten gunste van andere constructies; 2/3 hiervan zijn constructies met V perifeer: OSV en VOS. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie {S,V,O} in hoofdstuk 12.

Toetsgroep 8

Onderzoeksvraag: Zijn alleen of bij voorkeur definiete constituenten in de focusrol naar voren verplaatsbaar?

Een indefiniet O (8A) lijkt met 35% voorkeur in de beantwoording meer weerstand te bieden tegen voorwaartse verplaatsing dan een definiet O (8B) met 50%, maar de afwijking van de theoretisch gelijke verdeling is in 8A niet significant. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 9

Onderzoeksvraag: Bestaat de gekliefde zin als middel om een constituent in de focusrol te plaatsen, en zo ja, hoe ziet deze er in detail uit?

Bij focaal O (9A-9C) is de voorkeursvolgorde in de beantwoording: $O_FSV > SVO_F > klieven$; hierin is echter alleen de onderliggende voorkeur $O_FSV > klieven$ significant.²⁴

Bij focaal S (9D-9F) is de voorkeursvolgorde: $S_FVO > OVS_F > klieven$. Hierin zijn alle onderliggende voorkeuren significant. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

²⁴ De uitdrukking ‘ $x > y$ ’ betekent ‘x heeft de voorkeur boven y’ (zie ook de inleiding tot 11.1). De kwalificatie ‘onderliggend’ verwijst naar een van de onderliggende relaties tussen de paren x-y, y-z en z-x, waaruit ten slotte een voorkeursrelatie tussen x, y en z kan worden afgeleid.

Toetsgroep 10

Onderzoeksvraag: Is het LR-principe, strikt geformuleerd in termen van ThRh, in het Esperanto aanwijsbaar?

Het focuseren van de rhematische constituent lijkt geen invloed te hebben op de als neutraal aangenomen volgorde ThRh. Het voorkeurspercentage voor de volgorde ThRh is bij een focaal Rh (10B) en een niet focaal Rh (10A) vrijwel identiek (resp. 73% en 70%). In deze enige specifieke thema-rhematest, waarin ik gepoogd heb de factoren Th en Rh eerder te relateren aan de kennis van de hoorder dan aan 'het besprokene als zodanig' en 'commentaar daarop' (TC) en deze heb laten interageren met de factoren F en G, heb ik dus een stabiele voorkeur voor de volgorde ThRh gemeten.

Toetsgroep 11

Onderzoeksvraag: Bestaan in het Esperanto existentiële zinnen vergelijkbaar met 'er'-zinnen in het Nederlands, en zo ja, hoe ziet de eventuele correlatie eruit met rhematische karakter en het indefiniet zijn van S?

De voorkeursvolgorde in de beantwoording van 11A-11C is: VAbs > IndefV > AbsV, d.w.z. het vooropgeplaatste werkwoord V (zonder *er) gevolgd door een nomen zonder lidwoord Abs (Esperanto kent geen lidwoord van onbepaaldheid) wordt als voldoende indefiniet beoordeeld. Van de onderliggende paren is echter alleen VAbs > IndefV bijna significant, de andere twee zijn statistisch niet significant.

Toetsgroep 12

Onderzoeksvraag: Is vanuit een basisvolgorde SO het inverteren $SO > OS$ te verklaren als een vooropplaatsing van O voor topicalisering en is er een correlatie met het definiet zijn van O?

Bij een definiet O is de voorkeursvolgorde in de beantwoording van 12A-12C: $SVO_T > (O_TVS \& Pass)$, waarin geen onderliggende voorkeur voor O_TVS of de passievorming aanwijsbaar is. Bij een indefiniet O is de voorkeursvolgorde in 12D-12F: $SVO_T > O_TSV > Pass$, waarin de onderliggende voorkeur $O_TSV > Pass$ evenmin significant is. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 13

Onderzoeksvraag: Bestaat het hangend topic HT als middel om een discours-topic als schakel buiten de eigenlijke predicatie te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definiet zijn van de HT-constituent?

Het HT scoort gemiddeld minimaal 0,41 en maximaal 1,38, d.w.z. om 'twijfelachtig'.²⁵ In de definitieve vorm (13A-13B) is de score hoger dan in de indefiniete (13C-13D), in de nominatief gelijk aan de accusatief (de definitieve-accusatiefcombinatie geeft geen significant resultaat). Ik sluit dit af na de nu volgende bespreking van toetsgroep 14.

²⁵ De individuele scores zijn: 'aanvaardbaar' = 2, 'twijfelachtig' = 1, 'onaanvaardbaar' = 0.

Toetsgroep 14

Onderzoeksvraag: Bestaat linksdislocatie LD als middel om een nieuw topic te introduceren en zo ja: 1) is er een correlatie met het wel of niet definitief zijn van de LD-constituent; 2) is er congruentie in casus en getal tussen de LD-constituent en de referent in de eigenlijke predicatie?

De LD scoort gemiddeld minimaal 0,30 en maximaal 0,81, d.w.z. tussen ‘onaanvaardbaar’ en ‘twijfelachtig’. In de definitieve vorm (14A-14B) is de score iets lager dan in de indefinitieve (14C-14D), in de nominatief lager dan in de accusatief (de indefinitief-accusatief-combinatie geeft geen significant resultaat). De linksdislocatie LD wordt nog minder aanvaardbaar geacht dan het hangend topic HT.

Het hangend topic (toetsgroep 13) wordt ervaren als een constructie van ‘twijfelachtige’ allure, terwijl de linksdislocatie (toetsgroep 14) nauwelijks boven ‘onaanvaardbaar’ scoort. Zowel het hangend topic als de linksdislocatie zijn bij uitstek constructies in het mondelinge taalgebruik. Daar het experimentele onderzoek gebaseerd was op schriftelijke voorbeeldteksten en schriftelijk te maken zinnen en te geven beoordelingen, is het misschien niet zo verwonderlijk dat deze constructies weinig aanhang vinden. Het is ook mogelijk dat het hangend topic en de linksdislocatie *nog niet* tot het pragmatisch instrumentarium van Esperanto-sprekers behoren. Daar ik heb aangetoond (6.2) dat ook in de korte geschiedenis van het Esperanto diachronische ontwikkelingen in de taal al zichtbaar zijn, is het niet uitgesloten dat bepaalde pragmatische of semantische verschijnselen nog niet tot wasdom zijn gekomen. Zo kent het Esperanto wel topic-inleidende frases, bijvoorbeeld met *koncerne* ‘voor wat betreft’ of *parolante pri* ‘sprekend over’, maar een hangend topic of linksdislocatie als in dit onderzoek aangeboden, is (nog) niet aantoonbaar.²⁶ De veronderstelling dat het pragmatisch-semantisch instrumentarium in ontwikkeling is, lijkt steun te vinden bij andere recente bevindingen in Spronck en De Jonge (2005: 9-11), die onderzoek hebben gedaan naar de markering van ja/nee-vragen in het Esperanto. Zij constateren dat een aantal ondervraagde proefpersonen het grammaticaal verplichte zinsinitiale vraagpartikel *ĉu* in de praktijk weglaten. Soms komt daar niets voor in de plaats, vaak blijkt het vervangen te worden door de pragmatische connector *kaj* ‘en’. Ook menen Spronck en De Jonge aanwijzingen te hebben voor het gebruik van een HLH-intonatie als markering van ja/nee-vragen. Wennergren (2006: 332) registreert inmiddels de weglaatbaarheid van *ĉu* in korte dialogen waarin de context het vragend karakter van de zin duidelijk maakt, maar ontkent de bruikbaarheid van de intonatiecontour als markeerder voor een ja/nee-vraag, omdat “er in het Esperanto geen regels voor de zinsmelodie bestaan”.

De bovenstaande discussie naar aanleiding van het hangend topic en de linksdislocatie laat vragen open die in mijn hier beschreven onderzoek niet beantwoord konden worden. Om hierin meer inzicht te krijgen, zal men zich moeten richten op een heel ander soort teksten, zoals fictieliteratuur, persoonlijk getinte teksten in quasispreektaal (bijv. mails en bijdragen in internetdiscussies) en opnames van gesproken taal. Een dergelijk onderzoek is in het bijzonder aan te bevelen, niet alleen om de rol

²⁶ In “onverzorgde dialogen” zou het HT wel voorkomen (persoonlijke mededeling van Robert Moerbeek, 23 februari 2007).

van semantische en pragmatische factoren beter te begrijpen, maar ook om de nog grotendeels onbekende interactie met de prosodie te onderzoeken.

Toetsgroep 15

Onderzoeksvraag: Komt de passievorming Pass voor, met het doel een topic naar voren te plaatsen en zo ja, is er een correlatie met het wel of niet definitief zijn van de O-constituent die in de getransformeerde zin S wordt?

Dit is een aanvulling op toetsgroep 12. Bij een definitief O (15A-15C) is de voorkeursvolgorde in de beantwoording: $SVO_T > Pass > O_TVS$, maar het totaalresultaat is niet significant: alle onderliggende paren vertonen een van de theoretisch gelijke verdeling niet-significante afwijking. Bij een indefinitief O (15D-15F) is de voorkeursvolgorde eveneens: $SVO_T > Pass > O_TVS$, in dit geval met twee significante deeloplossingen waarin beide keren O_TVS voorkomt ($Pass > O_TVS$ en $SVO_T > O_TVS$). De oplossing O_TVS lijkt te worden geblokkeerd, of door SVO_T , of door de passievorming. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 16

Onderzoeksvraag: Is er een correlatie tussen de optie IO-O tegenover O-IO en onderlinge verschillen in topicaliteit tussen O en IO?

Uit de beantwoording van 16A-16B kan worden afgeleid dat het aannemelijk is O-IO als *default* te definiëren, en dat een neiging tot vooropplaatsing van IO_T tot een omkeertendens leidt. In 16A (O_T samen met IO) kiest 80% voor de volgorde O_TIO . In 16B (O samen met IO_T) is dit gedaald naar 63% (niet significant). Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 17

Onderzoeksvraag: De invloed van een structurele factor op {S,V,O}, in casu de mobiliteit van een pronominaal object (ref. thema 1).

De structurele invloed van O (pronominaliteit) komt als volgt tot uiting: bij een nominaal O komt SOV niet voor (17A, zie ook toetsgroep 1); bij een pronominaal O komt 13% SOV voor (17B); bij een pronominaal O en een focaal V wordt dit effect door de perifere neiging van V versterkt tot 34% SOV (17C). Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 18

Onderzoeksvraag: De mobiliteit van het negatiepartikel *ne* 'niet' (ref. thema 2).

In alle zes neutrale mededelingen in 18A, 18C, 18E, 18G, 18I en 18K staat het negatiepartikel *ne* bij de grote meerderheid van de antwoorden preverbaal (NegV). In alle zes complementaire gevallen met contrastfocus 18B, 18D, 18F, 18H, 18J en 18L is er een verschuiving naar *ne* prefocaal (VNeg), zonder dat dit het meerderheidspatroon wordt. In het geval van contrastfocus is er bij alle groepen bovendien meer variatie in constituentenpatronen. De dalingen in de percentages preverbaal gebruik zijn (het focale element in de complementaire vraag staat tussen haakjes): van 68% naar 61% (modaal adjunct), van 82% naar 73% (O), van 76% naar 68% (lokaal adjunct), van 87% naar 79% (predikaatsadjectief), van 95% naar 87% (predikaatsnomen), van 95% naar 76% (instrumenteel adjunct). Voor de koppeling van deze

resultaten met die uit het tekstonderzoek zie {Neg,V} in 12. De afzonderlijke interpretatie van 18C (negatie bij een direct object: 36|39 = 92% kiest voor een constructie die de VO-band niet verbreekt) koppel ik met toetsgroep 2 onder {S,V,O} in hoofdstuk 12.

Toetsgroep 19

Onderzoeksvraag: De keuzecriteria voor NA in plaats van AN (ref. thema 3).

Op grond van 19D en 19E kunnen we concluderen dat AN de *default* is, waarbij enige invloed van de A-structuur (complexiteit) aannemelijk lijkt. Alle geregistreerde keuzes zijn significant, maar de maximale significantie voor AN zien we bij de tweelettergrepige en frequente *bruna* 'bruin', *grasa* 'vet' en *juna* 'jong', een lagere significantie bij meerlettergrepige A, en de laagste bij het enige in de toets gebruikte tegenwoordig deelwoord in A-positie *kuranta* 'rennend'. Gaan we uit van AN als *default*, dan blijken alle gegeven antwoorden van 19B en 19C op de wijze als aangegeven in tabel 11-3 onderling consistent:

Patroon in de vraag	Verwacht patroon in het bevestigend (J) en ontkenkend (N) antwoord	Waargenomen patroon in het antwoord
AN (geen emfase bij vrager)	J + ~100% AN (geen emfase bij respondent: <i>default</i> -echo)	97% AN
AN (geen emfase bij vrager)	N + <100% AN (enige emphatische correctie richting NA bij respondent)	97% AN
NA (emfase bij vrager)	J + ~100% AN (geen emfase bij respondent: <i>default</i> -echo)	95% AN
NA (emfase bij vrager)	N + <<100% AN (emphatische correctie richting NA bij respondent)	74% AN

Tabel 11-3: AN als *default* in het experimentele onderzoek

Bij contrastfocus kan inderdaad een neiging tot inversie aangetoond worden (die in het onderzoek sterker was bij NA > AN dan bij AN > NA. Ingebed in een context treedt dus een zekere pragmatische beïnvloedbaarheid van AN of NA aan het licht. Uit 19A blijkt dat de stabiliteit van AN niet aangetast wordt door een onverwacht A zonder tegenpool (geen contrastfocus). Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie hoofdstuk 12.

Toetsgroep 20

Onderzoeksvraag: De keuzecriteria voor de plaatsing van bijwoorden van wijze ten opzichte van V (ref. thema 4).

Uit 20A t/m 20D blijkt het volgende. Bij het korte Adv *bele* 'mooi' heeft de post-verbale positie met kleine meerderheid de voorkeur, bij het lange Adv *senemocie* 'emotieloos' met grote meerderheid. In geval van contrastfocus op Adv vindt in

beide gevallen een verdere verschuiving naar postverbaal plaats, die in het toetsgeval samenvalt met de slotpositie van de deelzin voor de komma.

Uit 20E en 20F blijkt het volgende. Er is geen statistisch significante voorkeurspositie voor 'gewone', 'korte' Adv als die welke hier zijn gebruikt: *forte* 'sterk' en *dolce* 'zachtjes'. Een hoorder lijkt geneigd zijn te herhalen wat een spreker aangeeft. Het patroon VAdv wordt in een informatieneutrale context significant herhaald en in geval van contrastfocus versterkt (wellicht doordat Adv naar de markante slotpositie in de deelzin gestuurd wordt). Het patroon AdvV wordt in een informatieneutrale context eveneens significant herhaald, maar in geval van contrastfocus zien we tegenstrijdige tendensen: het echo-effect ondersteunt AdvV, de contrastfocus stuurt naar VAdv. De niet meer significante ongelijkheid 45%-55% geeft deze strijdigheid weer.

Uit 20G en 20H blijkt het volgende. Modale Adv (ook korte) die een taal aanduiden staan zeer significant postverbaal; complexe modale adv als *flustravoĉe* 'met fluissterstem', *vitrorompe* 'dat het glas ervan breekt', *emocie* 'emotioneel', *koršire* 'hartverscheurend' en *senprepare* 'onvoorbereid' staan significant postverbaal; 'gewone' modale Adv, ook twee- en drielettergrepige, als *raŭke* 'schor' en *malbele* 'lelijk' staan weliswaar in meerderheid postverbaal, maar dit is geen statistisch significante voorkeursplaats. Voor de koppeling van deze resultaten met die uit het tekstonderzoek zie 12.

Afwijkingen van de gemiddelde beantwoording

Bij het zoeken naar een mogelijk autonoom patroon van woordvolgordekenmerken in het Esperanto van de geënquêteerden was het belangrijk de mogelijke invloeden van een moedertaal (L1) te minimaliseren. Ik heb hiernaar gestreefd door drie sprekersgroepen te onderzoeken met drie verschillende talige achtergronden: de gemengde groep R met zeven verschillende L1, en de twee ongeveer even grote groepen A en L met resp. Nederlands en Frans als L1.²⁷ Het totaal aantal L1-, L2- en L3-talen die op de beantwoording van de vragen van invloed kon zijn was tien. Ondanks alle beperkingen die men kan aanvoeren, zoals het relatief gering aantal deelnemers (40) en het regionale karakter van het onderzoek (continentaal West-Europa, met een groot overwicht aan Germaanse en Romaanse L1, L2 en L3), ga ik ervan uit dat er in het gemiddelde eindresultaat geen sprake is van een overheersende L1-bias. Zo er al sprake is van een bias, dan komt deze van het dominante Germaans-Romaans onder de geënquêteerden, dat anderzijds een weerspiegeling is van de geografische norm voor correct taalgebruik, die al door Manders (1980/1950) was vastgesteld (zie 6.2 en tabel 6-1).

Het gemiddelde eindresultaat uit de bijdragen van R, A en L mag het einddoel van alle kwalitatieve en kwantitatieve analyses zijn, de organisatie van het onderzoek, met achtereenvolgende sessies in R, A en L, impliceerde een sortering vooraf van de deelresultaten per sprekersgroep, waardoor een vergelijking van de resultaten per groep (gemengd, Germaans, Romaans) met het algemeen gemiddelde voor de hand

²⁷ Zie voor details Appendix 3, de tabellen A3-1, A3-2 en A3-3.

lag. De in de bovenstaande paragrafen van toetsgroep 1 t/m 20 voor R, A en L als groep gemiddelde resultaten laten in het algemeen geen opvallende variatie zien tussen de groepen onderling. In acht gevallen is wel duidelijk sprake van een afwijkende score. Ik heb deze niet bij de bespreking van de afzonderlijke toetsgroepen genoemd, maar in de onderstaande tabel 11-4 samengevat, in de volgorde waarin ik ze uit de beantwoording van de toetsgroepen 1 t/m 20 heb geëxtraheerd:

Groepsresultaten die afwijken van het algemeen gemiddelde	Komt voor in		
	R	A	L
1. Bij <i>hodiaũ</i> 'vandaag' geen duidelijke meerderheid voor afkeer van de VO-breuk of van de SV-breuk.	x		
2. Lagere dan gemiddelde beoordeling van de aanvaardbaarheid van O-deletie bij <i>trinki</i> 'drinken'.	x		
3. Voorkeur voor het focale <i>morgaũ</i> 'morgen' eerder zinsfinaal dan zinsinitieel.	x		
4. Bijna totale afkeer van de gekliefde zin (90%) bij O _F .	x		
5. Grootste voorkeur voor Rh _F Th boven ThRh _F .	x		
6. Sterke voorkeur voor AbsV boven VAbs in de existentiële zin.			x
7. Grootste afkeer van definit HT met casuscongruentie.	x		
8. Duidelijkste keuze voor O-IO als <i>default</i> .	x		

Tabel 11-4: Van het algemeen gemiddelde afwijkende groepsresultaten

In zeven van de acht gevallen gaat het om een afwijking van R ten opzichte van het algemeen gemiddelde. Afwijking 1 kan te maken hebben met het feit dat twee van de drie toetswoorden (*neniam* 'nooit' en *nenie* 'nergens') negatieve woorden zijn, maar *hodiaũ* 'vandaag' niet, welk verschil dan door R als relevanter beschouwd wordt dan bij A en L. De afkeer van een inbraak in de VO-band geldt dan bij R in het bijzonder voor de combinatie perifeer bijwoord = negatiefwoord. Hoewel een zinsfinale optie voor *hodiaũ* in de vraagstelling ontbrak, kan het evenwichtige resultaat van R ook geïnterpreteerd worden als de expressie van een absolute voorkeur in eerste instantie voor een *perifere* plaatsing van alle perifere bijwoorden (waarbij noch VO noch SV verbroken wordt), en een afkeer in tweede instantie van het verbreken van de VO-band bij negatieve woorden.²⁸ Afwijking 2 kan verklaard worden uit een beter inzicht bij R in het verschil tussen *trinki*₁ 'iets drinken' als concrete handeling waarbij een direct object in het spel is, en *trinki*₂ 'drinken' als gewoontehandeling waarbij van een direct object geen sprake hoeft te zijn. Voor R zijn *trinki* 'drinken' en het in de toets ook gebruikte *rompi* 'breken' gelijkwaardig in die zin dat beide werkwoorden een concrete handeling met een object verwoorden. Afwijking 3 toont dat R voor de focus eerder de zinsfinale positie reserveert, tegenover A en L de zinsinitieële. Interessant is dat het aanwijzen door R van de zinsfinale positie voor de focus als *default*

²⁸ Deze omgekeerde interpretatie in termen van voorkeur voor de periferie klopt voor alle gekozen bijwoorden bij alle sprekersgroepen.

als het ware herbevestigd wordt door de corrigerende vooropplaatsing van het gefocuseerde rhema (zie afwijking 5), dat in de zinsfinale positie juist te weinig prominentie zou hebben. De afwijkingen 4, 7 en 8 interpreteer ik bij gebrek aan duidelijker motieven als ‘gesyntactiseerde’ oplossingen, waar: in (4) de gekliefde zin bijna unaniem als Esperanto-vreemde constructie wordt afgewezen; in (7) ten hoogste een indefiniete constituent als hangend topic buiten de predicatie kan worden gezet en casuscongruentie daarbij als irrelevant wordt beschouwd; in (8) voor {O,IO} een *default* O-IO wordt gedefinieerd. De enige resterende afwijking (6) van het gemiddelde staat op rekening van L. Indien voor de existentiële zin uit de opties AbsV en VAbs gekozen moet worden, toont L een sterke voorkeur voor AbsV (SV) boven VAbs (VS) in de existentiële zin. Een mogelijke verklaring hiervoor is te vinden in de moedertaalinvloed van het Frans, dat geen VSO kent in mededelende zinnen.²⁹ Generaliserend kan ik stellen dat zeven van de acht groepsafwijkingen van het algemeen gemiddelde aannemelijk gemaakt kunnen worden uit een beter inzicht in talige kwesties bij de professionele groep uit Rotterdam, en dat één afwijking op het conto komt van de invloed van L1 (in casu Frans).

Om dit effect beter te bestuderen heb ik uit A en uit L de vijf deelnemers geselecteerd die zich het kortst met het Esperanto bezighouden en ook naar eigen opgave de minste gebruikservaring met de taal hebben.³⁰ De gemiddelde resultaten van deze twee groepjes van vijf ‘beginners’ heb ik vergeleken met het algemeen gemiddelde. De groep R is bij deze exercitie automatisch uitgesloten, omdat daarin geen geënuquëteerden voorkomen met gebruiksfrequentie ‘zelden’. Mogelijke afwijkingen van de resultaten van de onervaren taalgebruikers uit A of L of A+L ten opzichte van het algemeen gemiddelde kunnen dan in verband gebracht worden met transfer-effecten die op groepsniveau al niet meer zichtbaar zouden zijn. Ook deze heb ik niet bij de bespreking van de afzonderlijke toetsgroepen genoemd, maar in tabel 11-5 op pagina 208 samengevat, weer in de volgorde waarin ik ze uit de beantwoording van de toetsgroepen 1 t/m 20 heb geëxtraheerd.

Het lijkt moeilijk uit de onderstaande verzameling gegevens in de tabel enige algemene conclusies te trekken. De afwijkingen 3 en 9 in A kunnen wijzen op de invloed van het Nederlands als moedertaal, maar 7 in A wijst juist op een on-Nederlandse voorkeur. De afwijking 10 in L kan wijzen op de invloed van het Frans als moedertaal, maar 12 en 13 in L wijzen juist op een on-Franse voorkeur. De zowel in A als L gevonden afwijking 8 kan betekenen dat de spreektaalfenomenen HT en LD (zoals beschreven in de conclusie na de toetsgroepen 13 en 14) vanuit het lagere taalniveau een gemakkelijker ingang tot het Esperanto hebben dan vanuit het hogere niveau van de professionele sprekers. De waargenomen grotere acceptatie gaat gepaard aan een voorkeur voor het definiet zijn van de HT- of LD-constituent en voor casuscongruentie met de referent in de predicatie, ogenschijnlijk een weerspiegeling van de invloed van de didactische stuurfactor (bijv. naar analogie van de casuscongruentie bij apposities) en van een taaluniversale (topicale informatie is van nature eerder definiet dan indefiniët).

²⁹ Zie Siewierska (1998: 49).

³⁰ Zie voor de details Appendix 3, de tabellen A3-2 en A3-3.

Voor een onderzoek naar de resistentie tegen of ontvankelijkheid voor de overdracht van moedertaalverschijnselen in het Esperanto biedt tabel 11-5 een aantal uitgangspunten:

Beginnersresultaten die afwijken van het algemeen gemiddelde	Komt voor in		
	A	L	A+L
1. Hogere dan gemiddelde beoordeling van de aanvaardbaarheid van O- en SO-deletie bij <i>trinki</i> 'drinken'.	x		
2. Sturing van {O,IO} door de factor 'bezield': consequente 50-50-beantwoording duidt op 'weet niet'.		x	
3. Absolute voorkeur voor het focale perifere Adv <i>morgaŭ</i> 'morgen' in zinsinitiële positie.	x		
4. Absolute afkeer van het focale modale Adv <i>rapide</i> 'snel' in zinsinitiële positie.		x	
5. Absolute afkeer van OVS bij focaal subject.		x	
6. Sterke afkeer van OSV bij focaal object, onafhankelijk van de factor 'definit'.		x	
7. Voorkeur voor de gekliefde zin, zowel bij een focaal subject als focaal object.	x		
8. Neiging tot accepteren van het HT en de LD, mits deze definit zijn en in casu congrueren met de referent in de predicatie.			x
9. SOV is geen alternatief voor SVO bij een pronominaal O.	x		
10. SOV is iets meer dan gemiddeld het alternatief voor SVO bij een pronominaal O.		x	
11. Bij contrastfocus geen keuze voor VNeg (V prefocaal).	x		
12. Absolute voorkeur voor AN.		x	
13. Meer dan gemiddelde voorkeur voor AdvV.		x	

Tabel 11-5: Van het algemeen gemiddelde afwijkende resultaten bij onervaren sprekers

12 Synthese en conclusies

In 12.1 combineer ik de resultaten van het tekstonderzoek (zie 10.3) en het experimentele onderzoek (zie 11.3) in een van referenties voorziene synthese, die ik in 12.2 zal omwerken tot een samenvattende conclusie. De oorspronkelijke vraagstelling (1) en de uitwerking daarvan in de onderzoeksvragen (9) leiden tot resultaten die op twee elkaar complementerende manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Enerzijds kunnen de gevonden antwoorden bijdragen tot een typering van het Esperanto en, hierbinnen, tot een verdiepend inzicht vanuit een algemeen taalwetenschappelijk perspectief in de vraag of en hoe het Esperanto zich van taalproject tot taal ontwikkeld heeft. Daarnaast kunnen de bevindingen een licht werpen op de rol die de pragmatiek, de semantiek en de complexiteit van talige bouwsels naast de syntaxis spelen in het doen functioneren van een bijzonder taalsysteem dat lijkt te voldoen aan de communicatieve behoeften van zijn sprekersgemeenschap. Anderzijds kunnen de aan het Esperanto onderzochte verschijnselen het inzicht in de validiteit van de geselecteerde universalia verdiepen.

12.1 Synthese

Veel van het hierboven beschreven onderzoek is gericht op het identificeren van voorkeurspatronen tegenover patronen van tweede keus, van (getalsmatig) dominante constructies tegenover minderheidsconstructies, en van het zoeken naar een eventueel significante relatie tussen bepaalde verschijnselen. Connolly (1991: 17) heeft het aannemelijk gemaakt dat het verschijnsel van het (door hem niet-statistisch gedefinieerde) koppel gemarkeerdheid-ongemarkeerdheid en dat van het (door hem wel statistisch gedefinieerde) koppel dominantie-uitzonderlijkheid met elkaar gecorreleerd zijn, in die zin dat het functionele effect van een gemarkeerde volgorde, zoals bij emfase, vaak het resultaat is van de relatieve zeldzaamheid van voorkomen van deze volgorde. Ik heb daarom voornamelijk gebruik gemaakt van tellingen van voorkomens van met elkaar concurrerende structuren of keuzepatronen om de numerieke distributie daarvan te vinden en daaruit mogelijk een patroon van dominantie-uitzonderlijkheid. Met het oog op het relatief beperkte corpus van het tekstonderzoek¹ en de hier en daar lage frequenties van voorkomen van bepaalde verschijnselen in het experimentele onderzoek (maximaal 40), heb ik mij beperkt tot het tellen van voorkomens, het uitrekenen van het relatieve belang van het ene tegenover het andere patroon, en het verifiëren van de statistische significantie van de afwijking van distributiepatronen van een theoretisch gelijke verdeling bij een open keuze door middel van de χ^2 -test voor het bij de casus horende aantal vrijheidsgraden en bij een significantieniveau van 5% ($\alpha=0,05$). Aldus vastgestelde patronen van dominantie-uitzonderlijkheid heb ik vervolgens beschouwd als relevante patronen van respectievelijk ongemarkeerdheid-gemarkeerdheid, die ik ten slotte met bijbehorende factoren van pragmatische, semantische en structurele aard in verband heb gebracht. Ondanks alle voorzichtigheid die uit de bovenstaande reserves moet blij-

¹ Het totale tekstcorpus bestaat uit ~280.000 woorden. Voor getalsmatige analyses is maximaal gebruik gemaakt van ~150.000 woorden, het restbestand is gebruikt voor steekproefgewijze controles.

ken, lijkt het mij gepast op dit punt het voorbehoud van Connolly (1991: 16) aan te halen:

Er moet op gewezen worden dat het onmogelijk is met behulp van deze factoren² van alle zinnen de volgordestructuren ondubbelzinnig te verklaren. De onderlinge interactie van alle factoren is daarvoor te ingewikkeld, en soms zijn ze ook met elkaar in strijd. In weer andere gevallen versterken ze elkaar, en dan wordt het moeilijk een bepaalde woordvolgorde aan één zo'n factor afzonderlijk toe te schrijven. Ook gevallen van vrije variatie worden door onze factoren niet afgedekt. En we moeten ook niet denken dat sprekers altijd en bij elke gelegenheid zorgvuldig de optimale keuze maken zoals die door onze factoren bepaald zou worden. Desondanks geven ze ons bij elkaar genomen een aardig beeld van de invloeden waaraan de woordvolgordekeus onderhevig is.

De nu volgende detailbespreking is ingedeeld volgens de thematische opzet van het tekstonderzoek. Binnen elk thema ga ik uit van het tekstonderzoek (10.3) en schakel ik naar bevindingen van zaken tussen deze resultaten en die van het experimentele onderzoek (11.3), waarbij ik binnen 11.3 zal refereren naar het volgnummer en de volgreter van de relevante toetsvraag (-vragen). Ik zal, waar relevant, terugkoppelen naar eerder genoemde literatuur, maar in het bijzonder ook aansluiting zoeken bij de bevindingen uit Gledhills corpusonderzoek van het Esperanto (Gledhill 2000) en bij gegevens over woordvolgorde in Siewierska (1998).

Thema 1: {S,V,O}

Het tekstonderzoek (zie 10.3.1) geeft volgens criteria (703) en voor een grote verscheidenheid aan contexten een minimumscore voor SVO van 90,1%, zoals tabel 12-1 aangeeft (bewerkt naar tabel 10-1, zonder de absolute voorkomens):

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
1,1%	6,9%	0,4%	90,1%	1,2%	0,3%

Tabel 12-1: Patronen van {S,V,O} in het tekstcorpus

Met 90,8% SO tegenover 9,2% OS als zeer dominante voorkeursvolgorde volgt het Esperanto de statistische universale van Greenberg (1963) en Tomlin (1986). De SVO-score 90,1% ligt hoger dan de SVO-score bij Gledhill, die in een corpus van 1045 onderzochte zinnen de volgende op halve procenten afgeronde procentuele distributie vindt:

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
24,5%	2,5%	5,0%	67,5%	~ 0,5%	< 0,5%

Tabel 12-2: Patronen van {S,V,O} volgens Gledhill

² Connolly's invloedsfactoren zijn geheel vergelijkbaar met de factoren die ik in 8 heb geïdentificeerd.

Uit Gledhills voorbeeldzinnen blijkt dat hij zowel nominale als pronominale S en O heeft meebeschoofd, wat op een ruimere definitie van basisvolgorde wijst dan door mij in (703) gehanteerd.³ Juist bij zijn frequentste minderheidspatronen OSV en SOV bevatten alle voorbeelden pronominale argumenten, die volgens mijn conclusie (1207) (zie hieronder) gemakkelijker naar voren verplaatsbaar zijn dan nominale argumenten. Dit kan een verklaring zijn voor de relatief hoge score van OSV en SOV, en een daaruit volgende relatief lage score van SVO (vergeleken met mijn onderzoeksresultaten in tabel 12-1).

De (-SVO)-zinnen met nominale argumenten in mijn tekstcorpus vormen een volledig systeem, waarin alle vijf patronen geattesteerd zijn en waarin de pragmatische aansturing bij alle patronen aantoonbaar is. Nemen we voorzichtigheidshalve aan dat SVO zowel in informatieneutrale als in niet-neutrale zinnen kan voorkomen, dan ondersteunt de tekstanalyse de implicatie 'Als Neutr dan SVO'. Verschillen in structurele complexiteit tussen constituenten kunnen inversies in de hand werken, hetgeen vooral bij pronominale objecten goed aantoonbaar is. Bij nominale objecten is vastgesteld dat het meervoudig object (dat uitgaat op de diftong *-ojn*) minder mobiel is dan het enkelvoudig object (met uitgang *-on*).

Krijgen de proefpersonen in het experimentele onderzoek de drie constituenten S, O en V in een willekeurige (door het alfabet bepaalde) volgorde aangeboden (11.3: 1A-1B, waarin S en O beide definitief, van gelijke bezieldeheid en gelijke structurele complexiteit zijn) met de opdracht, hieruit een eenvoudige mededelende zin te vormen, dan kiest een grote meerderheid van 97,4-100% voor SVO. Krijgen de proefpersonen de drie constituenten S, O en V in een willekeurige (door het alfabet bepaalde) volgorde aangeboden, en moeten zij hiermee een gegeven illustratie van een begeleidende mededeling voorzien (11.3: 17A), dan kiest een meerderheid van 92,1% voor SVO. Dit is in het experimentele onderzoek de minimumscore voor SVO in een informatieneutrale context. Deze resultaten geven verdere ondersteuning aan de implicatie 'Als Neutr dan SVO' en ondersteunen tezamen met de bovenstaande bevindingen uit het tekstonderzoek de hypothese:

(1200) In het moderne Esperanto is SVO de basisvolgorde.

Een nadere analyse van de resultaten van het experimentele onderzoek is nodig om (1200) steviger te onderbouwen. In 11.3: 8 heb ik het verbreken van de vermoede basisvolgorde geanalyseerd door een voorwaarts verplaatst object in de focusrol. Als onafhankelijke variabele heb ik daarbij ook het semantische kenmerk 'definitief' onderzocht (vgl. Tomlin 1986). Het blijkt dat sprekers van het Esperanto bij een indefinitief O de volgorde SVO voor 35% verlaten ten gunste van O_FSV (11.3: 8A) en bij een definitief O voor 50% (11.3: 8B). Deze resultaten onderstrepen de aantrekkelijkheid van de zinsinitiale positie voor focusconstituenten en suggereren met betrekking tot de beïnvloedbaarheid van de vermoede basisvolgorde:

³ Gledhill (2000: 88-90) geeft geen partiële distributie voor S_{Nom}-O_{Pron}, S_{Pron}-O_{Nom} of S_{Pron}-O_{Pron}.

- (1201) De veronderstelde basisvolgorde SVO is gevoelig voor de pragmatische functie ‘focus’.
- (1202) De veronderstelde basisvolgorde SVO is gevoelig voor het semantische kenmerk ‘definitief’.

In sommige talen wordt de gekliefde zin gebruikt ter markering van de focusrol die een subject of object in de zin speelt. Ik heb deze constructie in 11.3: 9 als alternatief voor een eenvoudige plaatsverwisseling van de constituenten S en O onderzocht, zowel (in aansluiting op de toetsen 8A en 8B) bij een focaal O (11.3: 9A-9C) als bij een focaal S (11.3: 9D-9F). Worden sprekers van het Esperanto met een focaal O geconfronteerd, en kunnen zij kiezen uit de drie zinspatronen SVO, OSV en de gekliefde zin, dan is de voorkeursvolgorde $O_FSV > SVO_F >$ gekliefde zin, waarin de afkeer van de gekliefde zin significant is, de voorkeur $O_FSV > SVO_F$ niet. Hierboven (in 11.3: 8A en 8B) heb ik aangetoond dat 35-50% van de sprekers bij het construeren van een zin met O_F de basisvolgorde loslaat ten gunste van een zinsinitiële positie voor O_F . In het focusonderzoek 11.3: 7D laat bij een focaal object de meerderheid van 18% van de SVO-verlaters met O_FVS de VO-binding intact, en verbreekt een minderheid van 15% van de SVO-verlaters deze met O_FSV . Gesommeerd verlaat 33% SVO ten gunste van een geïnverteerd patroon. Wanneer sprekers daarentegen met een focaal S geconfronteerd worden en kunnen kiezen uit de drie zinspatronen SVO, OVS en de gekliefde zin, dan is de voorkeursvolgorde $S_FVO > OVS_F >$ gekliefde zin. Hier valt de zinsinitiële positie van S_F samen met die in de basisvolgorde. In het focusonderzoek 11.3: 7C heb ik aangetoond dat een grote meerderheid (75% van de respondenten) het subject in de focale rol in de zinsinitiële basispositie laat staan, en dat 14% de basisvolgorde loslaat ten gunste van de zinsfinale positie voor het subject, OVS_F , een mutatie die in de toetsen 11.3: 9D-9F bevestigd wordt. Wat overblijft is de afkeer van de gekliefde zin als optie voor focussering. Ten slotte heb ik in 11.3: 7E de mogelijke invloed onderzocht van een focaal V op de basisvolgorde. Het blijkt dat 18% van de respondenten SVO loslaat, 12% ten gunste van een perifere plaatsing van V_F (OSV_F en V_FOS) en 6% ten gunste van $OV_F S$. De laatste optie, die V mediaal laat en S en O verwisselt, kan niet zonder meer verklaard worden. In aansluiting op (1202) kan het volgende gesteld worden:

- (1203) De gevoeligheid van de basisvolgorde voor de functie ‘focus’ is bevestigd, met dien verstande dat O_F gemakkelijker naar voren geplaatst wordt dan dat S_F naar achteren of V_F perifeer geplaatst wordt. Het klieven van de zin geeft niet geen voorkeur.

In 11.3: 12A-12F heb ik volgens het Thema-Eerst-Principe (TFP) van Tomlin (1986) de kracht van de pragmatische functie ‘topic’ onderzocht om een doorbreking van de basisvolgorde te bewerkstelligen. Als alternatieven ter markering van de topicrol heb ik de proefpersonen naast de inversie van S en O de passiefvorming aangeboden. Wanneer sprekers van het Esperanto met een topicaal O geconfronteerd worden en kunnen kiezen uit de drie zinspatronen SVO, OVS en de passiefvorming, dan is de voorkeursvolgorde $SVO_T > (O_TVS \& Pass)$, waarin de voorkeur voor de basisvolgorde SVO_T onderliggend tweemaal significant voorkomt (d.w.z. ten opzichte van O_TVS en van Pass), maar waarin het onderscheid tussen de inversie O_TVS

en de passiefvorming Pass onderliggend niet significant is. Worden sprekers met een topicaal O geconfronteerd en kunnen zij kiezen uit de drie zinspatronen SVO, OSV en de passiefvorming, dan is de voorkeursvolgorde $SVO_T > O_TSV > Pass$, waarin de voorkeur voor de basisvolgorde SVO_T onderliggend weer tweemaal significant voorkomt (d.w.z. ten opzichte van O_TSV en van Pass), maar die van de inversie O_TSV ten opzichte van de passiefvorming Pass niet significant is. Het alternatief O_TVS (met behoud van de VO-band) heb ik gecombineerd met een definitief O (volgens 11.3: 8A-8B gemakkelijker naar voren verplaatsbaar dan een indefiniet O) om het loslaten van SVO te stimuleren en een zo duidelijk mogelijk onderscheid te creëren met het alternatief O_TSV (waarin de VO-band juist verbroken is), dat ik dan ook met een indefiniet O gecombineerd heb (dat volgens 11.3: 8A-8B minder gemakkelijk naar voren gaat). Toch is er tussen beide groepen geen duidelijk verschil aan te wijzen: de voorkeur voor de basisvolgorde SVO_T blijft onderliggend significant gehandhaafd.

Als aanvulling op de toetsen 12A-12F heb ik de toetsen 15A-15F uitgevoerd. In beide reeksen (15A-15C en 15D-15F) worden sprekers van het Esperanto geconfronteerd met een topicaal O en kunnen zij kiezen uit de drie zinspatronen SVO, OVS en de passiefvorming. In de eerste reeks is O definitief, in de tweede indefiniet. In tegenstelling tot de in de bovenstaande alinea beschreven toetsen 12A-12F heb ik hier bewust gekozen voor het behoud in beide reeksen van de VO-binding (ter stimulering van een eventuele omdraaitendens), waarbij ik het semantische kenmerk ‘definitief’ als extra variabele heb toegelaten. Bij het definitieve O is de voorkeursvolgorde $SVO_T > Pass > O_TVS$, maar het resultaat is in al zijn onderliggende onderdelen statistisch niet-significant. Bij het indefiniete O is de voorkeursvolgorde $SVO_T > Pass > O_TVS$, met twee significante deeloplossingen, waarin beide keren O_TVS als verliezer voorkomt.

Voeg ik de resultaten van de toetsen 11: 12A-12F en 11: 15A-15F samen, dan resulteert het volgende beeld:

Toets	Definitief O	Indefiniet O
12A-12F	SVO_T heeft significante voorkeur.	SVO_T heeft significante voorkeur.
15A-15F	SVO_T , Pass en O_TVS zijn gelijkwaardige alternatieven.	O_TVS is significant geblokkeerd.

Tabel 12-3: De plaats van een topicaal O in de zin in het experimentele onderzoek

De in tabel 12-3 samengevatte resultaten lijken een dilemma weer te geven dat onder de respondenten leeft tussen enerzijds een ‘syntactische’ oplossing volgens de basisvolgorde, waarbij de pragmatische functie topic genegeerd lijkt, en anderzijds een oplossing zonder significante voorkeur, waarbij de basisvolgorde, de passiefvorming en de inversie naar O_TVS zich als drie gelijkwaardige alternatieven aanbieden, behalve bij het indefiniete O, waardoor O_TVS geblokkeerd is. Samengevat:

- (1204) De basisvolgorde vertoont een zekere mate van gevoeligheid voor de pragmatische functie 'topic'.
- (1205) De gevoeligheid van de basisvolgorde voor het semantische kenmerk 'definiert' is bevestigd.

Er zijn talen waarin volgens het Beziel-Eerst-Principe (AFP) van Tomlin (1986) de inverteerbaarheid van SO naar OS afhankelijk is van het semantische kenmerk 'beziel'. In 11.3: 6A-6H heb ik dit aan het Esperanto getoetst. Bij een sterk beziel S dat in verschillende zinnen gevolgd wordt door O's van verschillende graden van bezielheid wordt OS door 37-46% van de ondervraagde Esperanto-sprekers voor even gemakkelijk realiseerbaar gehouden als SO. Bij een onbeziel S dat in verschillende zinnen gevolgd wordt door O's van verschillende graden van bezielheid wordt OS door 38-51% voor even gemakkelijk realiseerbaar gehouden als SO. Aangezien S voor O komt in de in (1200) veronderstelde basisvolgorde SVO, is het niet verwonderlijk dat SO als gemakkelijker realiseerbaar wordt beoordeeld dan OS. De afwijking van een theoretisch gelijke verdeling tussen 'even gemakkelijk' en 'niet even gemakkelijk' blijkt statistisch echter niet significant te zijn. Gaan we uit van een gelijke verdeling tussen 'even gemakkelijk' en 'niet even gemakkelijk', dan toont de geringe spreiding (37-46% en 38-51%) van de voorkeuren bij de verschillende graden van bezielheid aan dat het kenmerk beziel niet-significant optreedt. Anderzijds is in 11.3: 4A, 4D, 4G en 4I aangetoond dat in woordgroepen met de gecoördineerde constructie 'A en B' de bezielde component voor 80% voor de onbezielde wordt geplaatst (vgl. Behaghel 1928). De factor beziel manifesteert zich in mijn onderzoek dus wel op woordgroepniveau, maar niet op zinsniveau (zie ook {O,IO} hieronder):

- (1206) De basisvolgorde is niet gevoelig voor het semantische kenmerk 'beziel'.

In 11.3: 17A-17B heb ik pronominale objecten, die ik als voorbeeld neem voor korte, onbeklemtoonde constituenten, getoetst aan de vraag of hier andere volgorde-regels in het spel zijn dan bij nominale objecten (vgl. Comrie 1983). Worden Esperanto-sprekers geconfronteerd met een situatieschets waaraan een commentaarzin met een pronominaal, eenlettergrepig O moet worden toegevoegd, dan kiest 79% van de ondervraagden SVO en 13% SOV. Als referentie heb ik dezelfde situatieschets gebruikt, waarbij een zin met een nominaal, drielettergrepig O gevormd moet worden. Hier kiest 92% voor SVO en komt SOV onder de antwoorden niet voor. Koppel ik dit terug naar het tekstonderzoek, waarin (zie 10.3.1) de plaatsing van S, O en V ook is onderzocht bij een pronominaal O, dan resulteert de volgende tabel 12-4 (= tabel 10-4 zonder absolute voorkomens):

OSV	OVS	SOV	SVO	VOS	VSO
1,0%	21,4%	13,3%	55,1%	9,2%	0,0%

Tabel 12-4: Patronen van {S_{Nom},V,O_{Pron}} in het tekstcorpus

Toets 17B vertegenwoordigt één enkele situatieschets, terwijl het corpus dat aan tabel 12-4 ten grondslag ligt bestaat uit een verzameling van 98 zinnen uit een gevarieerde context. In de antwoorden van 17B komen twee patronen in het geheel niet voor (OSV en VOS) en in het corpus achter tabel 12-4 blijkt VSO nog niet geattesteerd te zijn. Door deze onvolledigheden lijken de procentuele totaalverdelingen van de twee verzamelingen niet rechtstreeks met elkaar vergelijkbaar. Desondanks komt de 13,3% SOV uit het tekstonderzoek sterk overeen met de 13% uit de enkele toets 17B. Ik zou als eerste werkhypothese bij het onderzoek van een omvangrijker tekstcorpus, waarin alle patronen vertegenwoordigd zijn, 13% aannemen als het percentage sprekers/schrijvers, dat geneigd is bij een pronominaal object de basisvolgorde SVO ten gunste van SOV te verlaten. Mijn analyse van de SOV-gevallen waarnaar tabel 12-4 verwijst, toont ook aan dat het in alle gevallen om een informatieneutrale context gaat, zodat pragmatische beïnvloeding hier op voorhand *niet* als sturende factor kan worden aangemerkt. Mijn onderzoek van de zinnen die in de kolommen 1, 2, 5 en 6 van tabel 12-4 verwerkt zijn, lijkt de aanname te onderbouwen dat al deze patronen juist wel pragmatisch gestuurd zijn: OSV is geattesteerd met een focaal O (M02-02: 2), OVS eveneens (M02-11: 2); OVS en VOS komen met een topicaal O in een schijnbaar stilistische variatie onmiddellijk na elkaar voor (E02-0105: 12). Uit het bovenstaande volgt:

- (1207) Een structureel eenvoudig pronominaal O is in het Esperanto gemakkelijker naar voren verplaatsbaar dan een nominaal O en manifesteert zijn invloed op de basisvolgorde vooral in een stijgende voorkeur voor het gebruik van SOV.

De conclusies (1201) t/m (1207) zijn niet strijdig met de hypothese (1200), die ik hierbij voor geverifieerd aanneem. Ten aanzien van {S,V,O} in het Esperanto kan het volgende worden samengevat:

- (1208) Samenvatting {S,V,O}
1. De basisvolgorde in het moderne Esperanto is SVO.
 2. De pragmatische functie 'focus' heeft een duidelijk aanwijsbare invloed op de uiteindelijke volgorde der constituenten. De gekliefde zin lijkt geen algemeen aanvaard alternatief als middel om focussering van subject of object te markeren.
 3. De pragmatische functie 'topic' kan de uiteindelijke volgorde der constituenten beïnvloeden.
 4. Bij zwakke pragmatische beïnvloeding is een geneigdheid tot vasthouden aan de basisvolgorde SVO aantoonbaar. Inversie (bij voorkeur OVS) en de passievorming komen als gelijkwaardige alternatieven voor SVO voor.
 5. Het semantische kenmerk 'definiëet' kan de uiteindelijke volgorde der constituenten beïnvloeden.
 6. Het semantische kenmerk 'bezielde' heeft geen aantoonbare invloed op de volgorde der constituenten.
 7. De structurele factor complexiteit kan de uiteindelijke volgorde der constituenten beïnvloeden. Nominale constituenten zijn complexer dan pronominale, meervoudige complexer dan enkelvoudige.

Gaan we uit van de geldigheid van SO als statistische universele, dan kunnen we de VO-binding of VOB van Tomlin (1986) als ondersteunend principe beschouwen voor SOV (als resultaat van de fusie van SO en OV) en voor SVO (als aaneenschakeling van SO en VO met voorkeur voor het intact houden van de VO-band boven de SO-band). In 11.3: 2A-2C kiest 65% - 89% van de respondenten voor een constructie, waarin een perifeer bijwoord van plaats of tijd de VO-band niet verbreekt. In 11.3: 18C kiest 92% voor een constructie waarin de VO-band door het negatiepartikel *ne* niet verbroken wordt. Plaatsing van een focaal object (11.3: 7D) leidt tot 33% complete inversies van SVO met O zinsinitieel, verdeeld over een lichte meerderheid van 18% OVS (met VO-behoud) naast 15% OSV (met VO-verbreking). In 11.3: 3A-3F is aangetoond dat het oplossen van de VO-band door O-deletie negatiever beoordeeld wordt dan het oplossen van de SV-band door S-deletie. Door de vier onderling onafhankelijke toetsen kan de compatibiliteit van het Esperanto met Tomlins VOB als geverifieerd worden beschouwd. De grote dominantie voor SVO in informatieneutrale zinnen in tabel 12-1 is hiermee in overeenstemming. De grote gecombineerde dominantie voor SVO en SOV, eveneens in informatieneutrale zinnen, in tabel 12-4, ondersteunt dit ook.

Thema 2: {Neg,V}

Uit het tekstonderzoek (10.3.2) resulteert de verdeling van Neg en V als getoond in tabel 12-5 (= tabel 10-5):

Zonder contrast		Met contrast	
NegV	VNeg	NegV	VNeg
99,6%	0,4%	30,2%	69,8%

Tabel 12-5: Distributie van {Neg,V} in het tekstcorpus

NegV is sterk dominant en vertegenwoordigt naast zinsnegatie ook ongefocuseerde deelnegatie. Bij deelnegatie met contrast heeft VNeg de voorkeur boven NegV, maar dit laatste is geen verwaarloosbaar minderheidspatroon. De neiging tot linksverschuiving van Neg (al in de *roots* geattesteerd, zie tabel 7-3) komt ook voor bij constructies met Aux (NegAuxV), ook waar V het bereik van Neg is, en waaruit dus een zekere voorkeur voor Neg-plaatsing voor het eerste werkwoord blijkt, ongeacht of dit Aux of V is.

In het experimentele onderzoek heb ik in 11.3: 18A-18L de plaatsing van het negatiepartikel *ne* onderzocht in zes neutrale mededelingen en in zes uitgebreide zinnen met een ontkende focale constituent, die gevolgd wordt door een daarmee contrasterende constituent. In de zes neutrale mededelingen staat *ne* voor 68-95% preverbaal (te vergelijken met 99,6% uit het tekstonderzoek volgens tabel 12-5, kolom 1) en voor 0-13% postverbaal (te vergelijken met 0,4% uit het tekstonderzoek volgens tabel 12-5, kolom 2).⁴ In de zes zinnen met contrastfocus is er een neerwaartse

⁴ Alle beschouwde zinnen zijn informatieneutrale mededelingen. De hier 'postverbaal' genoemde plaats van *ne* is identiek aan de prefocale plaatsing in de complementaire zinnen met focus.

verschuiving naar 61-87% preverbaal (te vergelijken met 30,2% uit het tekstonderzoek volgens tabel 12-5, kolom 3) en een opwaartse naar 8-24% postverbaal (te vergelijken met 69,8% uit het tekstonderzoek volgens tabel 12-5, kolom 4), hier samenvallend met prefocaal. Er is dus een verschuiving van de preverbale plaatsing naar de prefocale in het geval van contrast, zonder dat dit laatste het meerderheidspatroon wordt, wat in het tekstonderzoek wel het geval is. In de gevallen met contrast is er bij alle sprekersgroepen bovendien meer variatie in de gekozen constituentenvolgorde.

Bij de neutrale negaties zonder contrast zien we dat een minderheid van 0-13% voor *ne* postverbaal kiest, die weliswaar minder verwaarloosbaar is dan de 0,4% in het tekstcorpus, maar in ieder geval een kleine minderheid vormt. Ik wil deze weerstand tegen het postverbale gebruik van Neg zonder contrast verklaren uit de werking van het door mij als pragmatische universele gedefinieerde (800). Ik neem daarbij aan dat een zin met *ne* postverbaal, zonder dat er een tegenpool op volgt, als onvoldoende informatief of onvoldoende relevant wordt beoordeeld (zie de toetscriteria 801 in 8.1.3). Blijkbaar vereist de communicatie dat een zin met een met nadruk ontkende postverbale constituent A die rechtstreeks door *ne* wordt voorafgegaan, een positieve oplossing biedt in de vorm van een tegenpool B. De minderheid 0-13% met *ne* postverbaal groeit tot 8-24% wanneer de met nadruk ontkende constituent inderdaad door een tegenpool wordt gevolgd.

Er zijn twee verklaringen aanwijsbaar voor de weinige gevallen in tabel 12-5 (0,4%) waarin *ne* zonder contrast postverbaal staat en de aanwezigheid van een niet-verwaarloosbaar minderheidspatroon van –NegV zonder contrast in het experimentele onderzoek. Ten eerste heb ik in 7.3.2 aangetoond dat zowel de nulstellende term-operator ‘geen’ als de predicatieoperator ‘niet’ in het Esperanto door het los geschreven woord *ne* worden gerealiseerd, waardoor verwarring in de hand gewerkt wordt tussen een Pos-zin met een op nul gestelde term (die *ne* naar die term toetrekt) en een Neg-zin (die *ne* naar de preverbale positie trekt) met een vergelijkbare, zij het niet identieke boodschap. Ook voor de negatie van een predikaat wordt *ne* gebruikt, soms als prefix, soms ook als los woord. Ten tweede heb ik in 7.3.3 het bestaan van een aantal leerboeken gesignaleerd waarin de positie van het negatiepartikel rigide wordt voorgeschreven als ‘vóór datgene wat ontkend wordt’ en waarin het onderscheid tussen de verschillende vormen van negatie niet of nauwelijks ter sprake komt.⁵ Dit niet nader gekwalificeerde voorschrift is niet aan de *roots* te verifiëren en het meerderheidsgebruik in de moderne taalpraktijk lijkt hiermee eerder in strijd te zijn. Een illustratie hiervan vinden we in de titel die door de redactie van *Monato* gegeven werd aan een ingezonden brief: *Evoluo vivas ne en la reto* ‘Evolutie leeft niet op het net’ (met *ne* ‘niet’ postverbaal na *vivas* ‘leeft’ en zonder tegenpool, interpreteerbaar als VNeg op het niveau van de predicatie).⁶ Misschien dat de redacteur om redenen van ruimtegebrek voor deze zin heeft gekozen, misschien ook om de lezer, die waarschijnlijk graag wil weten waar evolutie dan wel leeft, aan te sporen

⁵ Deze leerboeken zijn o.a.: Kalocsay (1931/1963), Bakker (1931), Seppik (1938), Schippers/1 (1971-72), Habert en Boubou (1981), Childs-Mee (1989), De Diego (1992), Malovec (2000) en Willkommen (2001).

⁶ Zie *Monato* 2006/12: 6.

de brief zelf te lezen. Feit is, dat we in de tekst van de brief de volledige zin tegenkomen: *Evoluo vivas ne en la reto, sed en nia menso* ‘Evolutie leeft niet op het net, maar in onze geest’ met het expliciete contrast na de komma. De volledige zin is ten aanzien van de interpreteerbaarheid niet ambigu en kan alleen als X_{Neg} worden gelezen met lokale nulstelling van de woordgroep *en la reto* ‘op het net’ ten gunste van *en nia menso* ‘in onze geest’. In tegenstelling tot de volledige zin in de tekst noem ik de zin in de titel een hangzin, een benaming die ik generaliseer voor zinnen met VNeg-interpretatie zonder expliciet contrast.⁷

Als niet beantwoorde vraag blijft voorlopig openstaan, wat de Esperanto-spreker kan doen in geval van contrastloze, maar wel degelijke focale deelnegatie of als deelnegatie geïnterpreteerde nulstelling van een term in een Pos-zin. Een constituentenomdraaiing, compatibel met bijvoorbeeld de zinsinitiële positie van de focus, kan hier een oplossing bieden:

(1209) *Longe mi ne povos resti.*
 Adv_F S Neg Aux V
 Lang ik niet zal kunnen blijven.
 Ik kan niet lang blijven.

(1210) *Alkoholon mi ne trinkas.*
 O_F S Neg V
 Alcohol ik niet drink.
 Ik drink geen alcohol.

met nadruk op respectievelijk *longe* ‘lang’ (1209) en *Alkoholon* ‘Alcohol’ (1210).⁸ Het gebruik van een andere termoperator dan *ne*, bijvoorbeeld *neniu* of *nenia* ‘geen enkel’, die immers zonder enige interferentie met *ne* kunnen optreden, lijkt een strategie te zijn die beperkt is tot het emphatische gebruik dat met deze alternatieven samenhangt, en niet geschikt te zijn voor de op het niveau van de predicatie neutrale nulstelling die ‘geen’ vertegenwoordigt. Bij predikaatnegatie kan het consequente prefixgebruik van *ne* het verschil met de negatie van de predicatie duidelijk maken, en ook hier kan inversie met voordeel gebruikt worden voor focussering zonder expliciet contrast:

(1211) *Neakceptebla estas tiu propono.*
 PredA_F V S
 Onaanvaardbaar is dat voorstel.
 Dat voorstel is onaanvaardbaar.

⁷ De zin laat zijn echte boodschap ‘in de lucht hangen’, en ook naar analogie van de term hangpartij in een schaaktoernooi, een partij die is afgebroken en nog moet worden uitgespeeld. De onvolledigheid van de boodschap is voornamelijk te wijten aan het falen van toets 1 op (800), zie (801).

⁸ Naast het syntactische aspect van de pragmatisch aangestuurde constituentenomdraaiing zou hier in het bijzonder gezocht kunnen worden naar een met de focus samenhangend intonatiepatroon.

met nadruk op ‘onaanvaardbaar’, in plaats van *Tiu propono estas ne akceptebla*. Deze met ongefocuseerde deelnegatie van *akceptebla* bedoelde uiting klinkt identiek aan *Tiu propono estas neakceptebla*, welke uiting echter Pos is.

In het corpusonderzoek Gledhill (2000: 109) vinden we slechts:

Hoewel *ne* doorgaans links van het vervoegde werkwoord staat, wordt de gemarkeerde rechtsplaatsing daarvan ... gebruikt als modificeerder van een NP (*Tio estas ne Alfred White*: “Dat is niet Alfred White”, implicerend dat het om iemand anders gaat).

Bovenstaande opmerking strookt niet met het door mij geregistreerde gebruik van het partikel *ne*. Met betrekking tot het thema negatie en woordvolgorde vat ik het volgende samen:

(1212) Samenvatting {Neg,V}

1. Het negatiepartikel *ne* staat in het moderne Esperanto bij zinsnegatie en ongefocuseerde deelnegatie preverbaal.
2. Onder invloed van de pragmatische functie ‘focus’ staat *ne* in geval van deelnegatie met contrast in geredigeerde teksten in meerderheid prefocaal; in spontaan taalgebruik is ook een tendens naar prefocale plaatsing aan te wijzen, maar de meerderheid handhaaft *ne* preverbaal.
3. Het als pragmatische universele herschreven coöperatieprincipe van Grice (800) lijkt in de taalgemeenschap corrigerend op te treden, waar leerboeken voorschriften geven die als strijdig kunnen worden geïnterpreteerd met de eisen van volledigheid en relevantie in de communicatieve context.

Thema 3: {A,N}

Uit het tekstonderzoek in 10.3.3 resulteert de verdeling van A en N als getoond in tabel 12-6 (bewerkt naar tabel 10-6, zonder absolute voorkomens):

AN	NA (incl. ANA)
96,4%	3,6%

Tabel 12-6: Distributie van {A,N} in het tekstcorpus

AN is de sterk dominante volgorde en is te inverteren naar NA op grond van pragmatische en structurele condities. Beperken we N tot de echte nomina binnen een discours van lopend proza, dan kunnen we één ander geval identificeren van inversie, dat niet pragmatisch of structureel gemotiveerd is, maar semantisch: bij possessieve adjectieven geldt dat N definitief is in PossN, maar indefinitief in NPoss.

In het experimentele onderzoek heb ik in 11.3: 19A-19E de relatieve positionering van A en N onderzocht. Esperanto-sprekers die in een contextloze situatie (19D en 19E) een adjectief voor of achter een nomen moeten zetten, plaatsen het in grote meerderheid ervoor. Met het hoogste niveau van significantie geldt dit alledaagse,

korte adjectieven als *bruna* ‘bruin’, *grasa* ‘vet’ en *juna* ‘jong’ (alle 97% AN), in mindere mate meerlettergrepige adjectieven als *bongusta* ‘lekker’ (76-82% AN), en in nog mindere mate een tegenwoordig deelwoord in A-positie als *kuranta* ‘rennend’ (69% AN). In 19B en 19C heb ik de hypothese dat AN de *default* is, geverifieerd met behulp van de korte adjectieven *granda* ‘groot’, *luksa* ‘luxueus’ en *blanka* ‘wit’ ingebed in een context. In deze toetsen komt ook een zekere pragmatische gevoeligheid aan het licht. Bij contrastfocus kan een neiging tot inversie aangetoond worden, die in het onderzoek sterker was bij NA > AN dan bij AN > NA.

Mijn NA-waarnemingen zijn niet in tegenspraak met de resultaten van het corpus-onderzoek van Gledhill (2000: 98), die stelt:

De ongemarkeerde positie is dat adjectivische constituenten in een NP voor het hoofd-N staan (AN), en dat voorzetselcomplementen op het hoofd-N volgen.

Gledhill geeft een frequentie van voorkomen van de volgordes AN en NA: AN blijkt in het corpus in 14.159 gevallen voor te komen (97%), tegenover NA 420 maal (3%), welke percentages nauwkeurig overeenkomen met die welke ik hierboven heb afgeleid.⁹ Gledhill is weinig specifiek in zijn observaties betreffende het gebruik van NA, dat hij vooral ziet in wat hij appositie-achtige constructies noemt, zoals *amikino mia* ‘een vriendin van mij’ (in tegenstelling tot *mia amikino* ‘mijn vriendin’) en in constructies als *io nova* ‘iets nieuws’. Beide gevallen zijn ook uit mijn tekstonderzoek naar voren gekomen. Sluit ik net als in 10.3.3 constructies met een voornaamwoord of telwoord in N-positie uit, evenals de in 10.3.3 gesignaleerde bijzondere gevallen, dan kan ik de relatieve plaatsing van A en N als volgt samenvatten:

(1213) Samenvatting {A,N}

1. De ongemarkeerde volgorde van A en N in een NP is AN.
2. Indien A ‘focus’ is, kunnen sprekers voor de volgorde NA opteren.
3. Naarmate A complexer is, kunnen sprekers voor de volgorde NA opteren.
4. Bij NA en A = Poss geldt de semantische restrictie dat N indefiniet is.

Thema 4: {Adv,V}

Uit het tekstonderzoek in 10.3.4 resulteert voor bijwoorden van wijze van uiteenlopende structurele complexiteit de volgende verdeling (zie tabel 10-7 zonder de absolute voorkomens):

AdvV	VAdv
79,0%	21,0%

Tabel 12-7: Distributie van {Adv,V} in het tekstcorpus

⁹ Zie Gledhill (2000: 101).

AdvV blijkt de dominante volgorde te zijn, weliswaar minder sterk dan AN in het vorige hoofdstuk, maar heeft met 79% een significante voorkeur boven VAdv. Pragmatische en structurele motieven kunnen de reden zijn om te inverteren naar VAdv. Er is een neiging tot linksverschuiving van Adv in constructies met Aux (AuxAdvV > AdvAuxV) ook daar waar V, en niet Aux, door Adv gemodificeerd wordt, waaruit dus een zekere voorkeur voor het eerste werkwoord blijkt, ongeacht of dit Aux of V is (vgl. het gedrag van Neg). Onder de aanname dat in globale tellingen als in de corpora van Zamenhof (1968/1887 en 1963/1905) (zie 7.5) en in het moderne tekstcorpus ref. tabel 12-7 effecten van verschil in individuele complexiteit en informatiewaarde elkaar onderling opheffen, mogen we de resultaten uit beide corpora vergelijken, en stellen we vast dat het evenwichtige patroon AdvV-VAdv uit de *roots* in het moderne schriftelijke taalgebruik vervangen is door een voorkeur voor AdvV. De experimentele onderzoeksresultaten uit 11 zijn hiermee niet zonder meer in overeenstemming te brengen.

Uit het experimentele onderzoek (11.3: 20A-20D) blijkt dat het korte Adv *bele* ‘mooi’ met insignificant lichte voorkeur postverbaal wordt geplaatst, een langer Adv met grotere voorkeur. De toetsresultaten 20G-20H bevestigen dat. In het geval van contrastfocus op Adv vindt in beide gevallen een verdere verschuiving naar de postverbale positie plaats, die in de toets samenvalt met de slotpositie van de deelzin voor de komma. Deze slotpositie is op grond van eerdere resultaten als prominent aan te merken, ongeacht de constituent die deze positie bezet. Ook uit 20E en 20F blijkt geen statistisch significante voorkeurspositie voor korte Adv. De positie van Adv blijkt structuurgevoelig te zijn en, ingebed in een context, ook gevoelig voor de pragmatische functie ‘focus’.

Gledhill (2000: 89) beperkt zich tot enige opmerkingen over perifere adjuncten en stelt dat “adjuncten in het Esperanto een grotere plaatsingsvrijheid hebben dan in het Engels, en dat zij de normale SV- of VO-sequenties vaak doorbreken.” Over V-modificerende bepalingen van wijze en van graad doet de auteur geen mededelingen. Ik kan de resultaten uit het onderzoek naar {Adv,V} als volgt samenvatten:

(1214) Samenvatting {Adv,V}

1. Het tekstonderzoek geeft AdvV significant als ongemarkeerde volgorde, hetgeen in het experimentele onderzoek bevestigd noch ontkend wordt.
2. De plaats van Adv is gevoelig voor de functie ‘focus’.
3. Naarmate Adv complexer is, kunnen sprekers voor de volgorde VAdv opteren.

Thema 5: {O,IO}

Uit het tekstonderzoek in 10.3.5 is geconcludeerd dat een globale distributie {O,IO} weinig inzicht biedt, maar dat op grond van de partiële distributies van (pro)-nominale directe en (pro)nominale indirecte objecten het volgende was gebleken:

- Bij gelijkwaardige constituenten (beide nominaal of beide pronominaal) is O-IO de *default*-volgorde.

- Bij ongelijkwaardige constituenten (één nominaal, één pronominaal) is Pron-Nom de *default*-volgorde.
- Afwijkingen van de *default*-volgorde worden pragmatisch of structureel aangestuurd.

Pas ik op O en IO dezelfde criteria (703) toe, die ik op S en O toepas bij de definitie van de basisvolgorde, dan kan ik op dit punt de eerste conclusie van hierboven weer formuleren in termen van nominale O en nominale IO, en de tweede conclusie als het effect van de structurele complexiteit.

Uit het experimentele onderzoek in 11: 5A-5K blijkt dat bij structureel gelijkwaardig geachte constituenten de volgorde O-IO een grote voorkeur geniet, hetgeen correspondeert met de eerste conclusie van hierboven. De mate van voorkeur voor O-IO blijkt geheel ongevoelig te zijn voor verschillen in bezielheid tussen O en IO, zoals die door het Bezield-Eerst-Principe (AFP) van Tomlin (1986) beschreven worden. Een fictief IO (niet bestaand woord) wordt door de meeste respondenten als bezield geïnterpreteerd. Uit de beantwoording van 16A-16B, waar volgens het Thema-Eerst-Principe (TFP) van Tomlin (1986) de invloed van de pragmatische functie 'topic' op de volgorde O-IO is onderzocht (bij gelijk geachte structurele complexiteit van beide constituenten) kan uitsluitend worden afgeleid dat het aanneemelijk is O-IO als *default* te definiëren. De omgekeerde aanname dat IO-O *default* is, leidt tot tegenstrijdige resultaten.

Aangezien Gledhill (2000) geen aandacht besteedt aan het thema {O,IO}, kan ik bovenstaande als volgt samenvatten:

(1215) Samenvatting {O,IO}

1. O-IO is de *default*-volgorde.
2. O-IO is gevoelig voor verschillen in structurele complexiteit tussen de constituenten.
3. O-IO is gevoelig voor de pragmatische functie 'focus'.
4. O-IO is gevoelig voor de pragmatische functie 'topic' (vgl. Tomlin 1986).
5. O-IO is ongevoelig voor het semantische kenmerk 'bezielheid'.

In (1208) en (1212) t/m (1215) heb ik de resultaten uit het tekstonderzoek en het experimentele onderzoek per thema gesynthetiseerd. Ik zal de resultaten nu onderzoeken op hun compatibiliteit of strijdigheid met de specifieke principes van Dik (1997), voor zover van toepassing op de onderzochte thema's. In de eerste plaats geldt dit de principes die op de constituentenvolgorde op zinsniveau van toepassing zijn:

SP1 stelt dat een taal een principiële keus maakt tussen voorveld- dan wel achterveldplaatsing van afhankelijkten ten opzichte van de domeinspil. Toegepast op {S,V,O} volgt uit tabel 12-1 dat de V-initiële patronen VSO en VOS (met S en O in het achterveld van de spil V) samen 1,5% uitmaken, en de V-finale patronen SOV

en OSV (met S en O in het voorveld) samen ook 1,5%; de resterende 97% heeft V mediaal. De distributie {S,V,O} is dus neutraal ten opzichte van het voorveld-achterveldcriterium. Vul ik dit aan met het lexicaal materiaal uit de voorbeelden in Dik (1997), dan blijkt een totaal gemengd beeld te ontstaan:¹⁰

- (1216) La libro de la knabo.
 C Dep (achterveldplaatsing van Dep)
 Het boek van de jongen.
- (1217) Rapide kuranta knabo.
 Dep₂ Dep₁ C (voorveldplaatsing van Dep₂ en van Dep₁)
 Snel rennende jongen.
- (1218) Ekstrema frida.
 Dep C (voorveldplaatsing van Dep)
 Extreem koud.
- (1219) Pli alta ol Petro.
 C Dep (achterveldplaatsing van Dep)
 Langer dan Piet.

Aangezien SP1 ook op het domein van de term van toepassing is, bekijken we de distributies van {A,N} en {Adv,V}. Tabel 12-6 toont een duidelijke voorkeur van A voor het voorveld van N, tabel 12-7 iets minder geprononceerde voorkeur van Adv voor het voorveld van V. Deze laatste voorkeur wordt niet ondubbelzinnig ondersteund door het experimentele onderzoek. Binnen het termdomein en binnen het kader van mijn onderzoek vertoont het Esperanto een voorkeur voor plaatsing van afhankelijk in het voorveld.

SP2 stelt dat het subject voor het object komt. De compatibiliteit van het Esperanto met dit principe is in de analyses die tot de hypothese (1200) en de slotconclusie (1208) geleid hebben, uitvoerig bewezen.

SP4 stelt dat de zinsinitiële positie universele relevantie heeft en voor speciale doeleinden gebruikt wordt, zoals het plaatsen van focale en topicale constituenten. De compatibiliteit van het Esperanto met dit principe is in de aanloop naar de conclusies (1201), (1203) en (1204) aannemelijk gemaakt. Binnen het termdomein heeft dit principe volgens Dik veel minder invloed dan op het niveau van de zin. Toch wijzen de conclusies (1213) en (1214) uit dat focussing van de afhankelijke (A of Adv) tot inversie binnen de NP resp. VP kan leiden.

SP6 stelt dat het een universeel gegeven is dat het voorveld minder gemakkelijk complex materiaal toelaat dan het achterveld. Op het niveau van de zin is de compatibiliteit van het Esperanto met dit principe in de aanloop naar de conclusies (1207)

¹⁰ C is het centrum of de spil van het domein, Dep is de afhankelijke. Zie Dik (1997/1: 405).

bewezen.¹¹ Ook binnen het termdomein (NP of VP) is aangetoond dat een complexer A de inversie NA kan bewerkstelligen (1213) en een complexer Adv de inversie VAdv (1214).

SP7 stelt dat, *ceteris paribus*, constituenten bij voorkeur geplaatst worden in een volgorde van oplopende complexiteit. Uit mijn onderzoek is de compatibiliteit van het Esperanto met dit principe aangetoond in de analyse die leidt tot de vaststelling van de voorkeursvolgorde pronomen>nomen (1207) bij de directe objecten en bij de analyses die aan (1215) ten grondslag liggen (voorkeursvolgorde van het directe en indirecte object bij verschillen in complexiteit is Pron-Nom).

De specifieke principes SP3, SP5, SP8, SP9, SP10, SP11 en SP12 zijn niet rechtstreeks te relateren aan het door mij gedane onderzoek. Volgens bovenstaande excursie is het Esperanto niet ondubbelzinnig als voorveld- of achterveldtaal te definiëren, maar blijkt de taal compatibel te zijn met die specifieke woordvolgordesturende principes van Dik (1997) die rechtstreeks te relateren zijn aan het door mij gedane onderzoek. In het geval van de pragmatische aansturing van de woordvolgorde op het niveau van de woordgroep gaat het Esperanto verder dan de waarnemingen van Dik.¹² Omdat mijn onderzoek echter geen typologische karakterisering als zodanig van het Esperanto betreft, heb ik de toetsing aan deze en andere principes dan ook niet verder uitgewerkt.

12.2 Conclusies

In deze studie heb ik kwantitatief en kwalitatief onderzoek gedaan naar woordvolgorde in een corpus moderne, voornamelijk zakelijke Esperanto-teksten (het 'tekstonderzoek'). Dit corpus bestaat uit recente jaargangen van de tijdschriften *Esperanto* en *Monato* en heeft een totale omvang van ~280.000 woorden, waarvan subcorpora van maximaal ~150.000 woorden gebruikt zijn voor de kwantitatieve analyses. Daarnaast heb ik een experimenteel onderzoek gedaan, waarbij ik drie sprekersgroepen van het Esperanto geënquêteerd heb over verschijnselen van woordvolgorde. Een groep bestond uit professionele gebruikers van het Esperanto en was naar talige afkomst sterk gemengd. De tweede groep bestond uit moedertaalsprekers van het Nederlands, de derde groep had Frans als moedertaal. In totaal zijn 40 personen geënquêteerd en ~4000 antwoorden verwerkt. De resultaten van de kwantitatieve analyses in het tekstonderzoek bleken vrij snel te convergeren naar de stabiele niveaus die ik ten slotte als representatief heb aangenomen voor het gehele tekstcorpus. Binnen de resultaten van het experimentele onderzoek en tussen deze en die van het tekstonderzoek heb ik geen tegenstrijdigheden waargenomen. Ook zijn tussen de resultaten van de drie sprekersgroepen in het experimentele onderzoek geen opvallender afwijkingen te constateren dan die, welke verklaard kunnen worden uit een

¹¹ In feite is de compatibiliteit vanuit het ongerijmde aangetoond: terwijl zwaardere nominale objecten meer compatibel zijn met SVO, laten lichtere pronominale een verschuiving naar SOV zien.

¹² Al in zijn bachelorscriptie Duin (2006) heeft Orrin Duin op grond van zijn literatuuronderzoek aangetoond dat het Esperanto o.a. om redenen van contrastieve focusering afwijkt van Greenbergs universele 19, die betrekking heeft op de waarneming dat AN als standaardvolgorde geen inversie NA toelaat.

betere taalbeheersing bij de groep professionele sprekers dan bij de twee groepen niet-professionele sprekers van het Esperanto. Het is dan ook aannemelijk te veronderstellen dat de woordvolgorde in het hedendaagse Esperanto op de door mij onderzochte terreinen een *autonom* systeem vormt.

Van de vijf deelgebieden waarop ik mijn tekstonderzoek heb geconcentreerd, zijn er vier waar men voor de betrokken constituenten een *default*-volgorde kan waarnemen die in syntactische termen te beschrijven is. Dit zijn de plaats van het nominale subject S en het nominale directe object O ten opzichte van het verbum V in informatieneutrale stellende zinnen, waarin SVO de basisvolgorde blijkt; de plaats van het negatiepartikel *ne* 'niet', dat in informatieneutrale ontkennende zinnen zowel bij zinsnegatie als bij deelnegatie preverbaal staat (NegV); de plaats van het nominale directe object (O) ten opzichte van het indirecte (IO), die ongemarkeerd O-IO is; op het niveau van de woordgroep de plaats van het adjectief A ten opzichte van het nomen N, die ongemarkeerd AN is. Op één terrein van onderzoek, de plaats van het bijwoord van wijze of graad Adv ten opzichte van het erdoor gemodificeerde verbum V kon een syntactisch geformuleerde *default*-volgorde niet ondubbelzinnig worden vastgesteld. Het tekstonderzoek geeft weliswaar significant AdvV als ongemarkeerde volgorde aan, maar de resultaten van het experimentele onderzoek zijn hier minder duidelijk. Op alle vijf terreinen wordt, uitgaande van de boven aangegeven patronen, de uiteindelijke volgorde van de betrokken constituenten aangestuurd door factoren van drieërlei aard: pragmatische, semantische en structurele, die elkaar onderling kunnen versterken of tegenwerken. De pragmatische en semantische rol in de uiteindelijke vormgeving van de constituentenstructuur is in overeenstemming met de uitgangspunten van de Functionele Grammatica (Dik 1997). De structurele invloed op de definitieve vormgeving van de uiting is conform *processing constraints* die van cognitieve aard zijn (Hawkins 1986).

Onder invloed van de pragmatische functies focus en topic manifesteert zich bij de basisvolgorde SVO een zodanige mobiliteit van zowel S als V als O, dat in het onderzochte tekstcorpus de vijf mogelijke van SVO afwijkende permutaties gezamenlijk ~10% van het geheel uitmaken. De zinsperifere posities (vgl. Blümel 1914, Tomlin 1986) blijken zeer geschikt te zijn voor constituenten in de focusrol. Inversies ten behoeve van focusering blijken gebruikelijker te zijn dan het klieven van de zin. Er is een sterke neiging tot volgen van het LR-principe uitgedrukt in de volgordepatronen ThRh of TC (vgl. Mallinson en Blake 1981 en Dik 1997), en inversies ten behoeve van topic-vooropplaatsing (vgl. Weil 1879, Tomlin 1986) zijn gebruikelijk. De passievorming geniet bij een topicaal object geen voorkeur boven de inversie. Bij de negatie manifesteert de pragmatische beïnvloeding zich in een verschuiving van *ne* van preverbaal naar prefocaal in het geval van deelnegatie met contrastfocus. De objectvolgorde O-IO blijkt zowel voor de functie focus als voor de functie topic (vgl. Tomlin 1986) gevoelig te zijn. De uiteindelijke positionering van Adv ten opzichte van V wordt aantoonbaar beïnvloed door het plaatsen van Adv in de focusrol. Binnen de naamwoordgroep geldt hetzelfde: sprekers kunnen met voordeel opteren voor de inversie NA wanneer A gefocusseerd is.

Semantische stuurfactoren in de bepaling van de uiteindelijke constituentenvolgorde zijn ook aantoonbaar, zij het minder frappant dan de boven beschreven pragmatische. Bij SVO en O-IO is de beïnvloedbaarheid door de factor bezielde expliciet onderzocht, maar niet aangetoond. Op woordgroepniveau is dit wel het geval: hier geldt dat bij coördinaties van het type 'A en B' met een bezielde en een onbezielde component, de component A bij voorkeur bezielde is; bij gelijk (on)bezielde componenten geldt dat A het positievere element is, het 'mooiere', het 'hogere in rang', enz. (vgl. Behaghel 1928). Bij SVO is de invloed van de factor definitief op de inverteerbaarheid van de constituenten onderzocht en aangetoond (vgl. Tomlin 1986). Wanneer A een bezittelijk voornaamwoord in A-positie is, is bij de inversie AN > NA = NPoss geen sprake van focus op Poss. Hier blijkt de regel te zijn: bij PossN is N definitief, bij NPoss is N indefinitief.

Een structurele beïnvloeding van de uiteindelijke woordvolgorde (vgl. Comrie 1983, Hawkins 1986) is op alle gebieden aanwijsbaar en houdt in dat complexere of zwaardere constituenten naar een meer achterwaartse plaatsing neigen, en simpelere, lichtere gemakkelijker naar voren verplaatsbaar zijn. Bij SVO gelden nominale constituenten als complexer dan pronominale, en meervoudige (eindigend op *-ojn*) complexer dan enkelvoudige (eindigend op *-on*). Bij pronominale objecten is de distributie van permutaties van S, V en O wezenlijk anders dan bij nominale. Het onderzochte corpus geeft in afgeronde percentages de volgende verdeling van zinspatronen aan: 55% basis-setting SVO (tegenover 90% bij nominale objecten), 13% SOV bedongen door verschillen in complexiteit, 32% OSV, OVS en VOS gezamenlijk, onder invloed van een combinatie van onderling niet te isoleren complexiteit en pragmatische factoren. Ook bij O-IO kan een relatief zwaar O, of een relatief licht IO, inversie naar IO-O bevorderen. NA i.p.v. de *default* AN en VAdv i.p.v. AdvV zijn goede opties voor zware adjectieven resp. adverbia.

De uiteindelijke woordvolgordes die een spreker in zijn concrete taalhandelingen hanteert worden dus aangestuurd door factoren van pragmatische, semantische en structurele aard. De onderbouwende detailanalyses laten zien dat dit proces geen strijdigheden vertoont met de woordvolgorde-universalia die ik hierbij als toetssteen gebruikt heb en waarnaar ik in de synthese van de twee lijnen van onderzoek (tekst en experiment) in detail refereer. De in de beginlinea getrokken conclusie dat het Esperanto over een *autonome* zinsbouw beschikt, kan ik bij deze dan ook uitbreiden met de constatering dat deze zinsbouw in het licht van de bekeken universalia ook een *natuurlijk* systeem vertegenwoordigt.

Op grond van de door mij gemaakte vergelijkingen tussen taalverschijnselen in het Esperanto van 1887 en de praktijk van vandaag is het aannemelijk te veronderstellen dat de ontwikkeling van de syntaxis tussen 1887 en 2007 zonder grote discontinuïteiten is verlopen. SVO was getalsmatig dominant en andere patronen dan SVO waren bij nominale argumenten weliswaar nog niet alle geattesteerd, maar een pragmatische en structurele aansturing vanuit SVO is in het oudste materiaal bij Zamenhof al aantoonbaar. O-IO en IO-O waren evenwichtig verdeeld, maar toonden al een sterke structuurgevoeligheid. AN was sterk dominant, maar verried al een voorkeur voor inversie bij hoge complexiteit en/of focussering van A. Adv lijkt in

het oudste materiaal bij Zamenhof in vrije variatie voor of achter V voor te komen en ook in het door mij onderzochte hedendaagse materiaal is een syntactisch gedefinieerde *default* niet ondubbelzinnig aanwijsbaar. Tussen de negatie in de *roots* en de negatie nu is een subtiel verschil te vinden. VNeg zonder contrastfocus komt in de *roots* niet voor, maar is, zij het marginaal, vertegenwoordigd in de moderne tekstcorpora, en is in de antwoorden van de geënquêteerden in het experimentele onderzoek een niet verwaarloosbaar minderheidspatroon. Dit (beperkte) gebruik lijkt het gevolg te zijn van de vormelijke identiteit in het Esperanto van de nulstellende termoperator 'geen' *ne*, het negatieprefix 'on-' voor predikaten *ne-* (niet zelden ook los geschreven) en de predicatieoperator 'niet' *ne*. Er zijn leerboeken die de verschillen tussen deze drie vormen van negatie negeren en simplificerend stellen dat '*ne* behoort te staan voor dat wat ontkend wordt'. Staat een op nul gestelde term X_{Neg} toevallig postverbaal, dan kan door de plaats van *ne* de constructie ook als als inversie $NegV > VNeg$ van de predicatienegatie geïnterpreteerd worden, met de bedoeling aan de zinsnegatie extra prominentie te verlenen. Deze interpretatie houdt echter geen stand, omdat de inversie, d.w.z. de verwijdering van *ne* uit de preverbale positie, hiermee juist strijdig is. Een interpretatie van de constructie als gefocusseerde deelnegatie (de *default* voor ongefocuseerde deelnegatie is immers ook $NegV$) moet echter eveneens voor onwaarschijnlijk gehouden worden, omdat zo'n constructie volgens het oudste voorbeeldmateriaal gevolgd moet worden door een expliciet contrast: $X_{Neg}Y$ gelezen als $VNegY$ moet worden gevolgd door 'maar Z'. Zonder expliciet contrast wordt zo'n uiting blijkbaar als onvolledig ervaren en als strijdig met de eisen van volledigheid en relevantie in een communicatieve context (vgl. Grice 1975). Dat het gebruik van deze negatie beperkt is gebleven, zou erop kunnen wijzen dat de esperantofonie hier onbewust corrigerend is opgetreden en een vorm van overgesimplificeerde regelgeving logenstraft op grond van de communicatieve onaanvaardbaarheid ervan in bepaalde omstandigheden.

In de inleiding tot mijn onderzoek heb ik de keuze van het Esperanto als toetsobject voor algemeen taalwetenschappelijk onderzoek gerechtvaardigd door te wijzen op het brede scala aan maatschappelijke toepassingen van de taal, op de natuurlijke omgang van de sprekers met de taal en op de grote vrijheid die sprekers hebben bij de vormgeving van grammaticaal correcte en communicatief aanvaardbare constructies. Uit mijn daarop volgend onderzoek komt het Esperanto, ondanks zijn bijzondere, kunstmatige oorsprong, naar voren als een autonoom, evoluerend systeem, dat geen strijdigheden vertoont met de hier opgevoerde universalia van taal en dat gedragen wordt door een internationale sprekersgemeenschap met een aantoonbaar zelfregulerend bewustzijn. Om deze redenen lijkt het Esperanto geschikt om, in navolging van mijn onderzoek over woordvolgordetheorieën, ook andere hypothesen en theorieën van taal en taalgebruik te testen.

Bibliografie

Boeken en tijdschriften

Aktoj de la Akademio I: 1963-1967 ['Handelingen van de Academie: 1963-1967'] (1968). Gedeponerd bij UEA (Rotterdam) en SAT (Parijs).

Aktoj de la Akademio II: 1968-1974 ['Handelingen van de Academie: 1968-1974'] (1976). Gedeponerd bij UEA (Rotterdam) en SAT (Parijs).

Aktoj de la Akademio III: 1975-1991 ['Handelingen van de Academie: 1975-1991'] (1992). Gedeponerd bij UEA (Rotterdam) en SAT (Parijs).

Alphen, W.W. van (1928) *Esperanto Leer- en Leesboek* (Zutphen: W.J. Thieme).

Andriessen, Daan (2004) *Wat maakt uw organisatie uniek?* Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt als lector *Intellectual Capital* aan Hogeschool InHolland, Diemen, 13 april 2004.

Andrieu, André (red.) (2000) *Dictionnaire Pratique Français-Esperanto, Esperanto-Français* (Parijs: SAT Amikaro).

Appel, H.A. (1951) *Esperanto Leerboekje* (Bergen op Zoom: Drukkerij De Zoom). In twee deeltjes: 1951/1 en 1951/2.

Arana, Aitor (1990) *Esperantoa Ikasgai* [Leerboek Esperanto] (Legazpi: Hots). Esperanto-leerboek voor Basken.

Auld, William (1965) *Esperanto: A New Approach* (Brussel: Heroldo).

Auld, William (red.) (1984) *Esperanta Antologio* [Esperanto-Anthologie] (Rotterdam: UEA).

Baker, Anne (2002) 'Van taal naar taalwetenschap' in René Appel e.a. (red.) *Taal en Taalwetenschap* (Oxford: Blackwell).

Bakker, Hans (1931) *Esperanto in een doosje* (Amsterdam: Meulenhoff).

Bauer, Laurie (2002) 'Inferring Variation and Change from Public Corpora' in Chambers, J.K., Peter Trudgill en Natalie Schilling-Estes (red.) *The Handbook of Language Variation and Change* (Malden MA, USA en Oxford, Groot-Brittannië: Blackwell Publishers): 97-114.

Behaghel, Otto (1928) *Deutsche Syntax* (Heidelberg: Carl Winter). Deel III: *Die Satzgebilde*.

Behaghel, Otto (1932) *Deutsche Syntax* (Heidelberg: Carl Winter). Deel IV: *Wortstellung. Periodenbau*.

Benink, G.H. (1966) *Esperanto* (Haarlem: Stam). Derde druk.

Bernini, Giuliano en Paolo Ramat (1996) *Negative sentences in the languages of Europe: a typological approach* (Berlijn en New York: Mouton de Gruyter).

Blanke, Detlev (1989a) 'La termino planlingvo [De term 'plantaal']' in Ryszard Rokicki (red.) *13a Scienca Interlingvistika Simpozio* [13^e Wetenschappelijk Symposium over Interlinguïstiek] (Warschau: Akademickie Centrum Interlingwistyczne).

Blanke, Detlev (1989b) 'Planned languages – a survey of some of the main problems' in Klaus Schubert (red.) *Interlinguistics: aspects of the science of planned languages* (Berlijn: Mouton de Gruyter).

Blanke, Detlev (2000) 'Vom Entwurf zur Sprache' in Klaus Schubert (red.), *Planned Languages: From Concept to Reality, Part I*, *Tijdschrift voor Toegepaste Linguïstiek*, 15.1 en 15.2: 37-89.

Blok, A. (1923) *Het Esperanto in twintig lessen* (Rotterdam: Zwagers). Elfde druk.

Blümel, Rudolf (1914) *Einführung in die Syntax* (Heidelberg: Carl Winter).

Booij, G.E., J.G. Kerstens en H.J. Verkuyl (1980) *Lexicon van de taalwetenschap* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum). Tweede, geheel herziene druk.

Borsboom, E. (2003) *Vivo de Andreo Cseh* [Het Leven van Andreo Cseh] (Den Haag: IEI).

Boulton, Marjorie (1962) *Zamenhof* (La Laguna: J. Régulo).

Brand, P.G. (1936) *Esperanto, 50 practische lessen* (Utrecht: Drukkerij Excelsior). Derde verbeterde druk.

Broccatelli, Umberto (1995) *Nuovo Corso di Esperanto* (Milaan: Cooperativa Editoriale Esperanto). Tweede druk van het leerboek voor Italiaanstaligen.

Brown, Gillian en George Yule (1983) *Discourse analysis* (Cambridge: Cambridge University Press). Eerste druk.

Bruin, G.P. de (1965) *La Komencanto* [De Beginner] (Amsterdam: F.L.E.). Achtste druk, bewerkt door F. Faulhaber en A.M.D. Korff.

Buller, Osmo (1991) 'Rekordo, kiu ne restu [Een record dat niet mag blijven]' in *Revuo Esperanto* 1023(3), maart 1991: 45-46.

- Bulthuis, H.J. (1912) *De Wereld-hulptaal Esperanto* (Den Haag: Van der Haar en Van Ketel). Tweede, geheel bewerkte en verbeterde uitgave.
- Bulthuis, H.J. (1931) *Esperanto* ('s-Gravenhage: Joh. Ykema). Deel I en II.
- Bussum, A.E. van (1926a) *Esperanto-Leerboek voor Cursus, School en Zelfstudie* ('s-Hertogenbosch/Antwerpen: L.C.G. Malmberg).
- Bussum, A.E. van (1926b) *Sleutel op het Esperanto-Leerboek voor Cursus, School en Zelfstudie* ('s-Hertogenbosch/Antwerpen: L.C.G. Malmberg).
- Butler, Montagu C. (1991) *Step by step in Esperanto* (El Cerrito CA: Esperanto League for North America). Negende editie van dit zeer populaire leerboek voor Engelstaligen.
- Camacho, Jorge (1999) 'La mava lingvo: neologismoj kaj malneologismoj en Esperanto [De verworpen taal: neologismen en on-neologismen in het Esperanto]' in Vilmos Benczik (red.), *Lingva Arto* [Taalkunst]: 31-39 (Rotterdam: UEA).
- Catalogi Kunsttalen I: Esperanto* (1969a) (Amsterdam: Universiteitsbibliotheek). Speciale catalogi, nieuwe serie, nr. 5. Eerste deel.
- Catalogi Kunsttalen I: Esperanto* (1969b) (Amsterdam: Universiteitsbibliotheek). Speciale catalogi, nieuwe serie, nr. 5. Tweede deel: tijdschriften en serietitels.
- Centra Esperanto Kurso* (1930-32) [Centrale Esperanto-Cursus]. (Nijmegen: Centrale Esperanto Propaganda Commissie). Deze cursus staat bekend als de "Nijmeegse radiocursus" en is in 26 lessen als periodiek uitgegeven en uitgezonden in de periode 1930-1932.
- Chambers, J.K. (2002) 'Studying Language Variation: An Informal Epistemology' in Chambers, J.K., Peter Trudgill en Natalie Schillings-Estes (red.) *The Handbook of Language Variation and Change* (Malden MA, USA en Oxford, Groot-Brittannië: Blackwell Publishers).
- Cheng, Chin-chuan (1982) 'The Esperanto of El Popola Ĉinio' in *Studies in the Linguistic Sciences*, vol. 12, nr. 1, voorjaar 1982.
- Cherpillod, André (1996) *Vortkonsisto, vortfarado, vortanalizo, vortordo* [Samenstelling, vorming, analyse en volgorde van woorden] (Courgenard: Cherpillod).
- Cherpillod, André (2005) *Lingvaj babilaĵoj* [Keuvelen over taal] (Courgenard: La Blanchetière).
- Childs-Mee, Audrey (1989) *Saluton! Esperanto aŭtodidakte* [Hallo! Esperanto door zelfstudie] (Rotterdam: UEA). Volledig in het Esperanto gesteld leerboek op basis van veel beeldmateriaal.

Comrie, Bernard (1983) *Language Universals and Linguistic Typology* (Oxford: Basil Blackwell). Herziene en uitgebreide versie van de eerste druk van 1981.

Connolly, John H. (1991) *Constituent Order in Functional Grammar: Synchronic and Diachronic Perspectives* (Berlijn, New York: Foris Publications).

Connor, George Alan et al. (1948) *Esperanto, the World Interlanguage* (New York: The Beechhurst Press).

Connor, George Alan et al. (1959) *Esperanto, the World Interlanguage* (New York: Thomas Yoseloff). Nieuwe en herziene uitgave.

Conroy, Joseph F. (1994) *Beginner's Esperanto* (New York: Hippocrene Books).

Creswell, John en John Hartley (1988) *Esperanto* (Seven Oaks, UK: Teach Yourself Books, Hodder and Stoughton). Derde oplaag van de derde uitgave (1987), voorzien van extra materiaal door J.H. Sullivan.

Cruttenden, Alan (1986) *Intonation* (Cambridge: Cambridge University Press).

Cseh (1992) *Baza Cseh-Kurso* [Elementaire Cseh-Cursus] (Den Haag: Internacia Esperanto-Instituto). Achtste herziene en gecorrigeerde uitgave van het oorspronkelijke lesmateriaal uit 1929.

Cuperus, Robert en Klaas Esselink (1988) *Esperanto-Grammatica* (Groningen: de auteurs).

Dahl, Östen (1979) 'Typology of sentence negation' in *Linguistics* 17: 79-106.

Dankova, Natalia (1997) *Temporalité en espéranto. Étude du transfert* (Parijs: Université Paris 8). Proefschrift.

De Beaufront, L. (1893) *Manuel complet avec double dictionnaire* (Epernay: librairies Mme Planson). Tweede druk van dit werk "traduit sur l'ouvrage russe du Docteur L. Zamenhof". Zie de opmerking bij Trompeter (1891).

De Diego, Fernando (1992) *Nuevo Método de Esperanto* (Venaria TO: Heroldo de Esperanto). Tweede druk van het leerboek voor Spaanstaligen.

De Saussure, René (1916) 'La Vort-Strukturo de Esperanto [De Woordstructuur in het Esperanto]' bijlage in *Esperanto*, december 1916. Verslag aan prof. Boirac, voorzitter van de Academie.

De Saussure, René (1969/1911) *Konkurso: Kia estas la logika senso de l'vorto 'grando'?* [Wedstrijd: Wat is de logische zin van het woord *grando*?] (Saarbrücken, 1969: Artur E. Iltis). Fotografische reproductie van het origineel.

De Saussure, René (1969/1915) *Fundamentaj Reguloj de la Vort-teorio en Esperanto* [Fundamentele Regels van de Woordtheorie in het Esperanto] (Saarbrücken, 1969: Artur E. Iltis). Fotografische reproductie van het origineel.

De Saussure, Ferdinand (1971/1915) *Cours de Linguistique Générale* (Parijs: Payot).

De Smedt, Petro (red.) (2004) *Nederlands-Esperanto-Nederlands* (Antwerpen: FEL).

De Vleminck, Christiane en Emile Van Damme (1994) *ABC-Gramatiko de Esperanto* [ABC-Grammatica van het Esperanto] (Antwerpen: Flandra Esperanto-Ligo).

Degenkamp, G.J. (1948?) *La konsilanto pri la Esperanta gramatiko* [Raadgever bij de Esperanto-grammatica] (Heemstede: Bond van Arbeiders-Esperantisten). Tweede druk.

Delaire, Pierre (1955) *L'Espéranto en douze leçons* (Orléans: Centre National Espéranto-Office).

Dietterle, dr. Joh. (1929) *L.L. Zamenhof, Originala Verkaro* [L.L. Zamenhof, Oorspronkelijk Werk] (Leipzig: Ferdinand Hirt & Sohn).

Dik, S.C. en J.G. Kooij (1981) *Algemene Taalwetenschap* (Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum). Tweede druk.

Dik, Simon C. (1997) *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause* (Berlijn, New York: Mouton de Gruyter). Tweede, herziene editie onder redactie van Kees Hengeveld, in twee delen: Dik (1997/1) en Dik (1997/2).

Dirksen, C.J. en J.C. (1929) *Methodisch Leerboek van de Internationale Taal Esperanto* (Utrecht: Honig). Vierde, vermeerderde druk.

Driesen, Jan M.J. (1937) *Esperanto Beknopt Leerboek* (Rotterdam: Lingvo Internacia).

Driesen, Jan M.J. (1967) *Esperanto Beknopt Leerboek* (Rotterdam: La Espero).

Duin, Orrin (2006) *Esperanto in theorie en praktijk*. Bachelorscriptie aan de Universiteit van Amsterdam.

Duličenko, Aleksandr D. (1989) 'Ethnic Language and Planned Language' in Klaus Schubert (red.) *Interlinguistics: aspects of the Science of Planned Languages* (Berlijn, New York: Mouton de Gruyter): 47-61.

Eckman, F.R. (1984) 'Universals, Typologies and Interlanguage' in W. Rutherford (red.) *Language Universals and Second Language Acquisition* (Amsterdam: Benjamins).

Eckman, F.R., E.A. Moravcsik en J.R. Wirth (1989) 'Implicational Universals and Interrogative Structures in the Interlanguage of ESL Learners' in *Language Learning* 39: 173-205.

Einstein, Leopold (1888) *La Lingvo Internacia als beste Lösung des internationalen Weltsprache-Problems* (Neurenberg: Theodor Schliener).

Esperanto (1969) *La signifo de la deklario de Tyresö* [De betekenis van de verklaring van Tyresö] in nr. 767(10) oktober 1969: 153. Redactioneel artikel.

Esperanto (1974) *La pludono de la torĉo* [De fakkel wordt doorgegeven] in nr. 825(9) september 1974: 141-143. Redactioneel artikel.

Esperanto (2001) *La membraro de UEA en 2000* [Het ledenbestand van UEA in 2000] in nr. 1135(4) april 2001: 66. Redactioneel artikel.

Esperanto-Katalogo [Esperanto-Catalogus] (2001) (Rotterdam: UEA). Voortdurend geactualiseerd op internet: <http://www.uea.org/katalogo>.

Espéranto, la langue internationale, Méthode 12 (2000) (Parijs: Espéranto France).

Espéranto, la langue internationale, Méthode 11 (2001) (Parijs: Espéranto France).

Faulhaber, F. (1936) *Tra la Labirinto de la Gramatiko* [Door het Labirint van de Grammatica] (Amsterdam: Federatie van Arbeiders-Esperantisten). Derde druk.

Faulhaber, F. (1950) *Tra la Labirinto de la Gramatiko* [Door het Labirint van de Grammatica] (Amsterdam: Bond van Arbeiders-Esperantisten F.L.E.). Vijfde druk.

Faulhaber, F. (1965) *Ne tiel, sed tiel ĉi!* [Niet zó, maar zó!] (Aabyhøj: Dansk Esperanto Forlag).

Fiedler, Sabine (1999) *Plansprache und Phraseologie* (Frankfurt am Main: Peter Lang).

Fiedler, Sabine (2006) 'Standardization and self-regulation in an international speech community: the case of Esperanto' in *International Journal of the Sociology of Language* 177 (2006): 67-90.

Fillmore, Charles J. (1968) 'The case for case' in Bach, Emmon en Robert T. Harms *Universals in Linguistic Theory* (New York: Holt, Rinehart en Winston).

Fishman, J.A. (1971) *Sociolinguistics* (Rowley MA: Newbury House).

Forsman, Lars (1994) *Jämlikhet och fred med Esperanto. Nybörjarkurs i det internationella språket Esperanto* [Gelijkheid en vrede met Esperanto. Beginnerscursus in de internationale taal Esperanto] (Karlskoga: de auteur). Zweedstalige cursus voor zelfstudie, studiegroepen en school.

Forster, Peter G. (1982) *The Esperanto Movement* (Den Haag: Mouton).

Friis (1979) *Esperanto laŭ metodo Friis* [Esperanto volgens de methode Friis] (Århus: Dansk Esperanto-Forlag). Derde druk van deze conversatiecursus in tien deeltjes: 1979/1 t/m 1979/10.

Fruictier, Paul (1907) *Esperanta Sintakso* [Esperanto-Syntaxis] (Parijs: Hachette).

Gething, William A. (1959) *Essential Esperanto* (Londen: W. Foulsham & Co.).

Gledhill, Christopher (2000) *The Grammar of Esperanto. A Corpus-Based Description* (München: Lincom Europa). Tweede en bijgewerkte druk van de oorspronkelijke uitgave uit 1998.

Gobbo, Federico (1998) *Il dilemma dell'esperanto* (Turijn: Faculteit Letteren en Filosofie der Universiteit). Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Turijn, Italië.

Goes, Heidi (1999) *De Esperanto-beweging in Afrika, met bijzondere aandacht voor Tanzania en Togo* (Gent: Vakgroep Afrikaanse Talen en Culturen der Universiteit). Licentiaatsverhandeling.

Golden, Bernard (1988) 'Influo de la germana vortordo en Esperanto [Invloed van de Duitse woordvolgorde in het Esperanto]' in *Jugoslavia Stelo*, nr. 2-3, 1988: 15.

Golden, Bernard (1990) 'Bezono de konsekvenca, internacia vortordo en Esperanto [De behoefte aan een consequente, internationale woordvolgorde in het Esperanto]' in *Dia Regno*, 12 (712), december 1990: 4-5.

Golden, Bernard (1993) 'Pri nenormala vortordo en Esperanto [Over abnormale woordvolgorde in het Esperanto]' in *Esperantisto Slovaka*, nr. 3, 1993: 9.

Grazzini, Corrado (1966) *Corso di Esperanto* [Esperanto-cursus] (San Vito al Tagliamento: A. Paolet). Esperanto-leerboek voor Italianen.

Greenberg, Joseph H. (1963) *Universals of Language* (Cambridge MA: The M.I.T. Press).

Gregor, Douglas B. (1982) 'Kiom da reguloj vere havas Esperanto?' [Hoeveel regels heeft het Esperanto nu echt?]' in *Scienca Revuo* vol. 33 (1982) nr. 1 (139): 5-9 (ISAE, Pisa: Edistudio).

Grice, H. Paul (1975) 'Logic and Conversation' in Cole, Peter en Jerry L. Morgan (red.) *Syntax and Semantics* Vol. 3 Speech Acts,: 41-58. Publicatie van Grice's lezingen uit 1967.

Grosjean-Maupin (1933) *Plena Vortaro* [Volledig Woordenboek] (Parijs: SAT).

Gumperz, J.J. (1968) 'The speech community' in D.L. Sills (red.) *International Encyclopedia of the Social Sciences*: 381-386 (New York: Macmillan).

Gutiérrez Adúriz, Miguel (1995) *Esperanto, curso del idioma internacional* (Santander: PAS). Leerboek voor Spaanstaligen.

Habert, J. en M. Boubou (1981) *Nouveau cours rationnel d'Espéranto* (Parijs: SAT-Amikaro). Negende editie van het leerboek voor Franstaligen.

Haspelmath, Martin et al. (2005) *The World Atlas of Language Structures* (Oxford: Oxford University Press).

Haveman, Roel en Arjen-Sjoerd de Vries (1999) *Esperanto. Grammatica met oefeningen* (Bussum: Coutinho).

Hawkins, John A. (1983) *Word Order Universals* (New York, Londen: Academic Press).

Hawkins, John A. (1991) 'Language Universals in Relation to Acquisition and Change: a Tribute to Roman Jakobson' in Waugh, Linda R. en Stephen Rudy (red.) *New Vistas in Grammar: Invariance and Variation*: 473-493 (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins Publishing Company).

Heilker, P. (1927) *Esperanto Leerboek* ('s-Gravenhage: Joh. Ykema).

Heilker, P. (1931) *Esperanto Leerboek* ('s-Gravenhage: Joh. Ykema). Tweede druk.

Hengeveld, Kees (1995) 'Functionele Grammatica' in *Gramma/TTT* jaargang 4, 3: 171-184.

Hengeveld, Kees, Jan Rijkhoff en Anna Siewierska (2004) 'Parts-of-speech systems and word order' in *Journal of Linguistics* 40 (2004) (Cambridge: Cambridge University Press): 527-570.

Herman, Joseph (1975) *Le Latin Vulgaire* (Parijs: Presses Universitaires de France). Derde herziene en gecorrigeerde druk.

Hetland, Jorunn en Valéria Molnár (2001) 'Informationsstruktur und Reliefgebung' in Haspelmath, König, Oesterreicher en Raible (red.) *Language Typology and Language Universals*, Vol. 1: 617-633 (Berlijn/New York: Walter de Gruyter).

Hudson, R.A. (1982) *Sociolinguïstiek* (Groningen: Wolters-Noordhoff). Nederlandse vertaling door Jo Daan van Hudson (1980) *Sociolinguistics*.

Jakobson, Roman (1964) 'Concluding Statement: Linguistics and Poetics' in Sebeok, Thomas A. *Style in Language* (Cambridge MA: The M.I.T. Press): 350-377. Tweede druk van de verzamelde bijdragen voor de *Conference on Style* aan de Universiteit van Indiana, Bloomington IN, 17-19 april 1958.

Jakobson, Roman (1968) *Child language, Aphasia and Phonological Universals* (Den Haag: Mouton).

Janton, Pierre (1994) *L'Espéranto* (Parijs: PUF). Vierde, herziene druk. Vertalingen van het Franse origineel zijn verkrijgbaar in het Duits, Engels, Farsi, Italiaans, Nederlands en Spaans.

Jarlibro 2006 [Jaarboek 2006] (Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio).

Jespersen, Otto (1946) *Mankind, Nation and Individual from a linguistic point of view* (Londen: George Allen & Unwin). Het gaat hier in het bijzonder om hoofdstuk V (*Standards of Correctness*) en hoofdstuk VI (*Correct and Good Language*).

Jespersen, Otto (1949) *A Modern English Grammar on Historical Principles* (Kopenhagen: Ejnar Munksgaard). Deel VII *Syntaxis* voltooid en gepubliceerd door Niels Haislund.

Jonsson, B.G. (1893) *Det internationela språket Esperanto, I. Lärobok* [De internationale taal Esperanto, I. Leerboek] (Upsala: Upsala Nya Tidnings aktieb. tr.).

Jordan, David K. (1999) *Being Colloquial in Esperanto* (El Cerrito CA: Esperanto League for North America). Tweede herziene uitgave.

Kalocsay, K. (1963/1931) *Lingvo Stilo Formo* [Taal Stijl Vorm] (Oosaka: Pirato). De geciteerde uitgave is de fotografische herdruk van 1931.

Kalocsay, K. en G. Waringhien (1935) *Plena Gramatiko de Esperanto* [Volledige Grammatica van het Esperanto] (Boedapest: Literatura Mondo).

Kalocsay, K., en G. Waringhien (1980) *Plena Analiza Gramatiko de Esperanto* [Volledige Analytische Grammatica van het Esperanto] (Rotterdam: UEA). Vierde bewerkte druk. Deze druk is inhoudelijk identiek aan de vijfde uit 1985, waarin uitsluitend drukfouten zijn gecorrigeerd.

Kanguruo (1968) *Kiel (mal)venkigi Esperanton?* [Hoe laten we het Esperanto (mis)lukken?] (Pleasecastle: Iltis). Gebundelde herdruk van artikelen uit *Germana Esperanto-Revuo*, jaargang 1967 en jaargang 1968, nummer 1 en 2. Kanguruo is een nimmer opgehelderd pseudoniem, Pleasecastle is een verbastering van Blieskastel (Saarland).

Kempeneers, P. (1983) *Esperanto voor moderne mensen* (Leuven: Acco). Tweede druk.

Klukowski, Stanley A. (1956) *Esperanto for Americans* (Milwaukee: Esperanto Institute of America). Tweede herziene en uitgebreide editie.

Korzhakov, Aleksandr (2001) 'Dumil cent sep libroj en dek jaroj [2107 boeken in tien jaar]' in *Esperanto* nr. 1135(4) april 2001: 72.

Lapenna, Ivo (hoofred.), Ulrich Lins (red.) en Tazio Carlevaro (1974) *Esperanto en Perspektivo* [Esperanto in Perspectief] (Rotterdam: UEA).

Lacquaniti, Silvia (1994) *Lingue Pianificate ed Esperanto* (Milaan: Cooperativa Editoriale Esperanto). Handelsuitgave van de gelijknamige doctoraalscriptie aan de *La Sapienza* universiteit van Rome.

Le Puil, Jacques en Jean-Pierre Danvy (red.) (1992) *Grand Dictionnaire Français-Espéranto* (Parijs: France-Espéranto).

Lejzerowicz, Izrael (1935) *El la 'Verda Biblio' kaj babiladoj de Horaĉo Serĉer* [Uit de 'Groene Bijbel' met gekeuvel van Horaĉo Serĉer] (Boedapest: Literatura Mondo).

Lem jr., Jac. (1932) *Nia Lernolibro (Ons Leerboek) voor de Internationale Taal Esperanto* (Amsterdam: Fed. van Arbeiders-Esperantisten in het Gebied van de Nederlandsche Taal). Tweede druk.

Letero de l'Akademio de Esperanto, La ['Brief van de Esperanto-Academie]. Periodieke nieuwsbrief van de Esperanto-Academie. De geraadpleegde collectie omvat de nummers 1 (oktober 1987) t/m 31 (april-juni 1995).

Levinson, Stephen C. (1987) *Pragmatics* (Cambridge: Cambridge University Press). Herdruk van de oorspronkelijke editie uit 1983.

Ludovikito (1984) *La neforgeseblaj kongresoj* [De onvergetelijke congressen] (Kioto: Eldonejo Ludovikito). Deel 7-bis van het volledige werk van L.L. Zamenhof.

Ludovikito (1990) *Ĝis la homaranismo 1896-1906* [Tot aan het *homaranismo* 1896-1906] (Kioto: Eldonejo Ludovikito). Deel 2 van de bundel origineel werk van L.L. Zamenhof.

Ludwig, Edmond en Renée Triolle (1986) *Nouveau Cours d'Espéranto* (Madrid: Heroldo de Esperanto). Tweede druk van de cursus voor Franstaligen.

Lyons, John (1968) *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge: University Press).

- Makkink, G.F. (1990) *Nia Fundamento sub lupeo* [Ons Fundament onder de loep] (Antwerpen: Flandra Esperanto-Ligo).
- Mallinson, Graham en Barry J. Blake (1981) *Language Typology* (Amsterdam: North-Holland Publishing Company).
- Malovec, Miroslav (2000) *Gramatiko de Esperanto* [Esperanto-Grammatica] (Praag: Kava-Pech). Tweede uitgebreide druk.
- Manders, dr. W.J.A. (1947) *Vijf Kunsttalen* (Purmerend: Muusses).
- Manders, dr. W.J.A. (1980/1950) *Interlingvistiko kaj Esperantologio* [Interlinguïstiek en Esperantologie]. (Saarbrücken: Artur E. Iltis). Dit is de fotografische herdruk uit 1980 van de oorspronkelijke uitgave uit 1950.
- Marignoni, Dr. Daniele (1890) *Esperanto ossia la più pratica delle lingue internazionali. Manuale completo compilato e corredato di copiosi esempi e di vocabolario* (Crema: drukkerij Carlo Cazzamalli).
- Martin, J.R. (2001) 'Cohesion and Texture' in Schiffrin, Deborah, Deborah Tannen en Heidi E. Hamilton (red.) *The Handbook of Discourse Analysis* (Malden USA, Oxford UK: Blackwell): 35-53. Eerste druk.
- Matthews, P.H. (1982) *Morphology* (Cambridge: Cambridge University Press). Derde herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1974.
- Matthews, P.H. (1984) *Syntax* (Cambridge: Cambridge University Press). Tweede herdruk van de oorspronkelijke uitgave van 1981.
- Mattos, Geraldo (1989) 'Vortordo en Esperanto [Woordvolgorde in het Esperanto]' in *Brazila Esperantisto*, januari-februari 1989: 7.
- Mayer, Herbert (1993) *Esperanto, Eine Einführung in die moderne Umgangssprache* (Wenen: Pro Esperanto). Derde uitgebreide druk.
- Meier, Ludwig (1891) *Vollständige Methodische Grammatik: Formenlehre und Syntax der Internationalen Sprache Esperanto* (München: uitgave in eigen beheer).
- Meyerhoff, Miriam (2002) 'Communities of Practice' in Chambers, J.K., Peter Trudgill en Natalie Schilling-Estes (red.) *The Handbook of Language Variation and Change* (Malden MA, USA en Oxford, Groot-Brittannië: Blackwell Publishers): 526-548.
- Middelkoop, drs. A.J. (1971) *Nederlands Esperanto Nederlands* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum).

Minnaja, Carlo (red.) (1996) *Vocabolario Italiano-Esperanto* (Milaan: Cooperativa Editoriale Esperanto).

Moerman, Els (2004) *De promotie van het Esperanto als universele tweede taal* (Leuven: Faculteit Sociale Wetenschappen der Katholieke Universiteit). Licentiaatsverhandeling.

Monato (2002 nr. 11: 29) 'Furoro [Furore]'. Redactioneel artikel (bestsellerlijst).

Monato (2003 nr. 10: 21) 'Furoro [Furore]'. Redactioneel artikel (bestsellerlijst).

Montagut, Abel (1999) 'Malfacileco de la lingvoj kaj lingvaj funkcioj [De moeilijkheid van talen en functies van taal]' in Vilmos Benczik (red.) *Lingva Arto* [Taal-kunst]: 144-154 (Rotterdam: UEA).

Nagy, Mária (1978) 'Az eszperantó nyelv szórendjének összehasonlító elemzése [Een vergelijkende analyse van de woordvolgorde in het Esperanto]' in *Jelentkezünk*, nr. 32, december 1978: 37-41. Duitse vertaling van Intertext, het staatsvertaalbureau van de DDR, Berlijn.

Nitsch, Gangolf (1989) *Sprachentwicklung und Neologismen im Esperanto* (Graz: Pro Esperanto).

Nuessel (2000) *The Esperanto Language* (New York, Ottawa, Toronto: Legas).

Oostendorp, Marc van (1991) *The syntax of a language without grammar*. Doctoraalscriptie Universiteit van Tilburg.

Oostendorp, Marc van (1999) 'Syllable structure in Esperanto as an instantiation of universal phonology' in *Esperantologio/Esperanto Studies*, issue no. 1: 52-80.

Patrick, Peter L. (2002) 'The Speech Community' in Chambers, J.K., Peter Trudgill en Natalie Schilling-Estes (red.) *The Handbook of Language Variation and Change* (Malden MA, USA en Oxford, Groot-Brittannië: Blackwell Publishers): 573-598.

Pokrovskij, Sergio (1999) *Lingvaj Respondoj* [Antwoorden over de Taal] (Jekaterinburg: Ruslanda Esperantisto).

Premier Manuel de la Langue Auxiliaire Espéranto (1905) (Parijs: Hachette).

Privat, Edmond (1923) *Historio de la Lingvo Esperanto. Deveno kaj Komenco 1887-1900* [Geschiedenis van het Esperanto. Afkomst en Begin 1887-1900] (Den Haag: IEL). Ongewijzigde herdruk zonder jaartal van de oorspronkelijke uitgave van 1923.

Privat, Edmond (1977) *Vivo de Zamenhof* [Leven van Zamenhof] (Orelia: The Esperanto Publishing company). Vijfde druk.

Privat, Edmond (2000) *Esprimo de sentoj en Esperanto* ['De uitdrukking van gevoelens in het Esperanto'] (Den Haag: IEI). Vijfde ongewijzigde druk van de oorspronkelijk in 1931 uitgegeven teksten van een serie colleges gegeven aan de Universiteit van Genève in het academisch jaar 1929-1930.

Ribot, A. (1962?) *Tra la mondo* [De wereld door] (Marmande: Editions Françaises d'Espéranto). Conversatiecursus in zeven deeltjes met grammofoonplaten.

Rijpstra, B. (1931) *Esperanto in 18 lessen* (Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar).

Robins, R.H. (1969) *Algemene Linguïstiek* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum). Nederlandse vertaling door drs. M.H. Moonen van het Engelse origineel uit 1967.

Rodríguez Huertas, J. (1890) *Gramática Ejercicios y Diccionario de la Lingua Internacia del Doctor Esperanto* (Málaga: drukkerij Manuel Cerbán).

Romein, D.F. (1909) *Esperanto Spraakkunst voor Zelfonderricht* (Utrecht: H. Honig).

Rømmesmo, Jon (1991) *Esperanto Lærebok* [Esperanto Leerboek] (Røyse: in eigen beheer uitgegeven). Derde druk van het leerboek voor Noren.

Schippers, Henk (1971-72) *Esperanto* (Utrecht: Stichting Televisie Academie Te-leac). Boekmateriaal in twee delen (/1 en /2) bij de televisiecursus, met teksten van Kees van Kooten en Wim de Bie.

Schneider, Edgar W. (2002) 'Investigating Variation and Change in Written Documents' in Chambers, J.K., Peter Trudgill en Natalie Schilling-Estes (red.) *The Handbook of Language Variation and Change* (Malden MA, USA en Oxford, Groot-Brittannië: Blackwell Publishers): 67-96.

Schubert, Klaus (1986) *Syntactic Tree Structures in DLT* (Utrecht: BSO/Research).

Schubert, Klaus (1987) *Metataxis* (Dordrecht/Providence: Foris).

Sekelj, A. (1970) 'Iom pri la vortordo [Iets over de woordvolgorde]' in *La Suda Stelo*, nr. 6, 1970: 11-12.

Seppik, Henrik (1938) *La Tuta Esperanto* [Esperanto Helemaal] (Boedapest: Literatura Mondo).

Setälä, Vilho (1964) *Privilegia vojo al lingvoscio* [Voorrangsweg naar talenkennis] (Rotterdam: UEA). Tweede druk van de oorspronkelijk door Fondumo Esperanto in Helsinki uitgegeven rechtstreekse methode.

Siewierska, Anna (red.) (1998) *Constituent Order in the Languages of Europe* (Berlijn, New York: Mouton de Gruyter).

Sikosek, Marcus (2006) *Die neutrale Sprache. Eine politische Geschichte des Esperanto-Weltbundes* (Bydgoszcz: Skonpres).

Someren, Emily van (2004) *The EU Language Regime: Lingual and Translational Problems*. Doctoraalscriptie aan de Universiteit van Utrecht.

Spronck, Stef en Daan Dirk de Jonge (2005) *Prosodische en lexicale markering van ja/nee-vragen in het Esperanto*. Intern verslag van veldwerk gedaan tijdens het 89e Esperanto-Wereldcongres, Peking, 2004 (Universiteit van Amsterdam).

St. Clair, Robert (1978) 'Universals of Word Order in Esperanto' in *Lektos*, vol. III, nr. 2, november 1978: 31-39 (Louisville KT: University of Louisville).

Straaten, A.G.J. van (1933) *Esperanto-Woordenboek* (Zutphen: W.J. Thieme & Cie.). Deel I Esperanto-Nederlandsch.

Straaten, A.G.J. van (1935) *El Diversaj Lingvoj* [Uit Verschillende Talen] *Esperanto Leer-Leesboek* (Nijmegen: Centrale Esperanto Propaganda Commissie). Tweede druk.

Symoens, Edward (1989) *Bibliografio de disertacioj pri Esperanto kaj interlingvistiko* ('Dissertations sur l'espéranto et l'interlinguistique' en 'Dissertations on Esperanto and Interlinguistics') (Rotterdam: CED/UEA).

Szerdahelyi, dr. István (1972) *Esperanto I* (Boedapest: Tankönyvkiadó). Derde druk van een eentalig leerboek voor de schooljeugd.

Tišljár, Zlatko (red.) (1986) *Esperanto* (Internacia Kultura Servo: Zagreb). Engelse bewerking door John Wells van de Zagreb-methode.

Tišljár, Zlatko en Nikola Rašić (red.) (1999) *Esperanto* (Inter-Kulturo: Maribor). Nederlandse bewerking door Roel Haveman en Marceline van Leeuwen-Burg van de Zagreb-methode.

Tomlin, Russell S. (1986) *Basic Word Order, Functional Principles* (Londen: Croom Helm).

Trompeter, W.H. (1891) *Vollständiges Lehrbuch nebst zwei Wörterbüchern* (Neurenberg: Rudolf Uhlig). Samengesteld "nach der russischen Ausgabe von Dr. L. Samenhof". Zie de opmerking bij De Beaufront (1893).

Uitterdijk, Drevés (1902) *Volledig leerboek der opkomende wereldtaal Esperanto* (Bolsward: P. de Jong). Het eerste Nederlandse leerboek Esperanto, vrij bewerkt naar het *Manuel Complet* van L. De Beaufront.

Verloren van Themaat, W.A. (1974) 'La vicordo de la frazelementoj en Esperanto' [De volgorde der zinsdelen in Esperanto] in *Scienca Revuo* vol. 25, nr. 2/3 (106/107): 45-66 (ISAE: Beograd).

Verloren van Themaat, W.A. (1975) 'La frazakcento en Esperanto' [Het zinsaccent in Esperanto] in *Scienca Revuo* vol. 26, nr. 4/5 (114/115): 185-198-66 (ISAE: Beograd).

Verloren van Themaat, W.A. (1978) 'Liberty of word order in Esperanto' in *Lektos*, vol. III, nr. 2, november 1978: 41-51 (Louisville KT: University of Louisville).

Vijver, P.Ch.M. van de (1936) *Ŝtupetaro* [Ladder], *Esperanto Leerboek voor Diploma A* (Eindhoven: Lecturis). Deel 1, tweede druk.

Vilborg, Ebbe (1995) *Etimologia vortaro de Esperanto* [Etymologisch woordenboek van het Esperanto] (Malmö: Eldona Societo Esperanto). Deel 4: N-R.

Waard, M. de (1936) *Het Esperanto A-Examen* (Zutphen: Thieme). Leer- en herhalingsboekje voor vervolgcursussen en studieclubjes.

Walter, C. (1934) *Gaja Lernolibro de Esperanto por Sininstruo* [Vrolijk Esperanto-Leerboek voor Zelfonderricht] (Berlijn: C. Walter). Tweede druk.

Ward, Gregory en Betty J. Birner (2001) 'Discourse and Information Structure' in Schiffrrin, Deborah, Deborah Tannen en Heidi E. Hamilton (red.) *The Handbook of Discourse Analysis* (Malden USA, Oxford UK: Blackwell): 119-137. Eerste druk.

Waringhien, prof. G. (1948) *Leteroj de L.L. Zamenhof* [Brieven van L.L. Zamenhof] (Parijs: SAT). Deel I met de correspondentie uit de periode 1901-1906.

Waringhien, Gaston (1959) *Lingvo kaj Vivo. Esperantologiaj Eseoj* [Taal en Leven. Esperantologische Essays] (La Laguna: J. Régulo).

Waringhien, Gaston (red.) (1970) *Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto* [Volledig en Geïllustreerd Esperanto-Woordenboek] (Parijs: SAT).

Waringhien, Gaston (red.) (2002) *La Nova Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto* [Het Nieuwe Volledige en Geïllustreerde Esperanto-Woordenboek] (Parijs: SAT). Revisie van Waringhien (1970) onder leiding van M. Duc Goninaz en K. Roux.

Waringhien, Gaston (red.) (2005) *Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto* [Volledig en Geïllustreerd Esperanto-Woordenboek]. De meest recente revisie van Waringhien (1970) onder leiding van M. Duc Goninaz en K. Roux.

Weide, August (1979) *Esperanto nach der Muttermethode* (Hamburg: Weide).

Weil, Henri (1879) *The Order of Words in the Ancient Languages Compared with that of the Modern Languages*. Dit is de Engelse vertaling van Charles W. Super uit 1887 van de derde druk (1879) van *De l'Ordre des Mots dans les Langues Anciennes Comparées aux Langues Modernes*, een licht herziene versie van de oorspronkelijke editie (Parijs, 1844). Heruitgave met een introductie van Aldo Scaglione (Amsterdam, 1978: John Benjamins).

Wells, J.C. (1969) *The E.U.P. Concise Esperanto and English Dictionary* (Londen: The English Universities Press).

Wells, J.C. (1989) *Lingvistikaj Aspektoj de Esperanto* [Linguïstische Aspecten van het Esperanto] (Rotterdam: UEA). De tweede druk van 1989 is identiek aan de oorspronkelijke uitgave van 1978.

Wells, J.C. (1992) *Jen Nia Mondo 1* [Kijk Onze Wereld 1] (Londen: Group Five). Radiocursus. Tweede druk van de herziene versie van de oorspronkelijk uitgave uit 1974.

Wenger, Etienne (1998) *Communities of practice. Learning, meaning and identity* (Cambridge: University Press).

Wennergren, Bertilo (2006) *Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko* [Volledig Handboek van de Esperanto-Grammatica] (El Cerrito CA: ELNA). Dit is de boekuitgave van versie 14.0 van de hypertext, te vinden op <http://bertilow.com/pmeg/>.

Willkommen, Dirk (2001) *Esperanto-Grammatik* (Hamburg: Helmut Buske).

Wit, A.J.F. de (1988) *Esperanto: Internacia Lingvo. Kurso por la elementa diplomo* [Esperanto: Internationale Taal.Cursus voor het beginnersdiploma] (Vogelzang: Bond van Arbeiders-Esperantisten F.L.E.). Derde druk.

Wit, A.J.F. de (1989) *Esperanto: Internacia Lingvo. Praktika kurso de Esperanto* [Esperanto: Internationale Taal. Praktische Esperanto-cursus] (Heemstede: Bond van Arbeiders-Esperantisten F.L.E.). Derde druk.

Wundt, Wilhelm (1912) *Völkerpsychologie, Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte, Zweiter Band 'die Sprache', Zweiter Teil* (Leipzig: Wilhelm Engelmann). Derde, herziene editie.

Zamenhof, L.L. (1888) *Dua Libro de l'lingvo Internacia* [Tweede Boek van de Internationale Taal] (Warschau: uitgave in eigen beheer van L.L. Zamenhof). Hierbij hoort ook de separaat door de censuur goedgekeurde *Aldono* 'Bijlage'. Zamenhof publiceerde deze tweede brochure nog onder het pseudoniem dr. Esperanto.

Zamenhof, L.L. (1903) *Fundamenta Krestomatio de la Lingvo Esperanto* [Fundamentele Bloemlezing van de Taal Esperanto] (Parijs: Hachette). De meest recente

uitgave hiervan is de door Gaston Waringhien geannoteerde achttiende editie Zamenhof (1992).

Zamenhof, L.L. (1962) *Lingvaj respondoj, konsiloj kaj opinioj* [Antwoorden, adviezen en meningen over de taal] (Marmande: E.F.E.). De zesde editie, onder redactie van Gaston Waringhien, van Zamenhofs oorspronkelijke artikelen en brieven uit de periode 1889-1912 met antwoorden op taalvragen van lezers en correspondenten.

Zamenhof, L.L. (1963/1905) *Fundamento de Esperanto* [Fundament van het Esperanto] (Parijs: Hachette). Dit is de negende, door dr. A. Albault geannoteerde editie in vijf talen.

Zamenhof, L.L. (1968/1887) *Internationale Sprache. Vorrede und Vollständiges Lehrbuch* (Warschau: uitgave in eigen beheer van L.L. Zamenhof). Zamenhof publiceerde zijn eerste brochure onder het pseudoniem dr. Esperanto. Fotografische herdruk uit 1968 van de Duitstalige versie (Saarbrücken: Artur E. Iltis).

Zamenhof, L.L. (1992) *Fundamenta Krestomatio de la Lingvo Esperanto* [Fundamentele Bloemlezing van de Taal Esperanto] (Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio). Achttiende, door Gaston Waringhien geannoteerde editie.

Zondervan, C.B. en dr. W.J.A. Manders (1973) *Esperanto Leerboek* (Purmerend: Muusses). Vierde druk.

Zondervan, C.B. en dr. W.J.A. Manders (1991) *Esperanto Leerboek* (Den Haag: Stichting Esperanto Kultura Lerno). Zevende druk, genoemd 'tusseneditie', ter voorbereiding van een geheel herziene actualisering van deze leermethode (nog te verschijnen).

Internetreferenties

Het onderstaande overzicht heeft alleen betrekking op in de tekst aangehaalde internetreferenties. Adresseringen van internetpagina's kunnen veranderen. De meest recente controledatum van onderstaande weblocaties is 19 maart 2007.

Internetadres	Inhoud
http://www.akademio-de-esperanto.org/decidoj/vortfarado/index.html	<i>Akademio de Esperanto</i> 'Esperanto-Academie': over de woordvorming in het Esperanto.
http://www.helsinki.fi/~jslindst/denask-1.html	Internetdiscussiegroep gezinnen met <i>native speakers</i> van het Esperanto.
http://www.osiek.org/lagazeto/eo.html	<i>La Gazeto</i> : cultureel tijdschrift in het Esperanto.
www.nl.lernu.net	<i>Lernu!</i> 'Leer!': veeltalige cursus-site.
http://eo.wikipedia.org/wiki/Literatura_Foiro	<i>Literatura Foiro</i> : cultureel tijdschrift in het Esperanto.
http://www.esperanto.be/fel/2002	<i>Monato</i> : tekstarchieven 2002.
http://www.esperanto.be/fel/2003	<i>Monato</i> : tekstarchieven 2003.
http://www.onb.ac.at/sammlungen/plansprachen/eo/index.htm	<i>Österreichische Nationalbibliothek</i> . Collectie plantalen, i.h.b. Esperanto.
http://bertilow.com/pmeg/	<i>PMEG of Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko</i> 'Volledig Handboek van de Esperanto-Grammatica: internetversie van Wennergren (2006).
http://www.satesperanto.org/-Dokumentoj-.html	<i>Sennacieca Asocio Tutmonda</i> 'Wereldbond van Statenlozen': statuten.
http://www.uea.org	<i>Universala Esperanto-Asocio</i> 'Esperanto-Wereldbond'.
http://uea.org/dokumentoj/statuto.html	<i>Universala Esperanto-Asocio</i> 'Esperanto-Wereldbond': statuten.
http://katalogo.uea.org	<i>Universala Esperanto-Asocio</i> 'Esperanto-Wereldbond': winkelcatalogus.

Appendix 1

VOLLEDIG LEERBOEK VAN DE INTERNATIONALE TAAL

Nederlandse vertaling van de (Duitse versie van de)
eerste Esperanto-grammatica,
gepubliceerd op de pagina's 43-48 van
Internationale Sprache. Vorrede und Vollständiges Lehrbuch
(L.L. Zamenhof, Warschau, 1887)

VOLLEDIG LEERBOEK
VAN DE INTERNATIONALE TAAL¹

A) HET ALFABET

A a	B b	C c	Ĉ ĉ	D d	E e	F f
a	b	ts	tsj	d	e	f
G g	Ĝ ĝ	H h	Ĥ ĥ	I i	J j	Ĵ ĵ
Franse g	dzj	h	ch	i	j	Franse j
K k	L l	M m	N n	O o	P p	R r
k	l	m	n	o	p	r
S s	Ŝ ŝ	T t	U u	Ŭ ŭ	V v	Z z
s	sj	t	oe	korte oe	v	z

Opmerking: ĝ klinkt als de Engelse g in *gentleman*, ĵ als de Franse j in *journal*, ŭ als de [Duitse] korte u in *glauben*.²

B) REDEDELEN³

1. Het bepalend **lidwoord** is *la* voor alle geslachten en naamvallen, voor het enkelvoud en meervoud. Er is geen lidwoord van onbepaaldheid.
2. Het **zelfstandig naamwoord** eindigt altijd op *o*. Het meervoud krijgt de uitgang *j*. Er zijn slechts twee naamvallen: nominatief en accusatief. Laatstgenoemde wordt gevormd door toevoeging van de uitgang *n* aan de nominatief. De andere naamvallen worden met behulp van voorzetsels uitgedrukt: de genitief met *de* ('van'), de datief met *al* ('aan'), de ablatief met *kun* ('met') of met andere voorzetsels, al naar gelang de gewenste betekenis. Voorbeelden: *la patr|o* 'de vader', *al la patr|o* 'aan de vader', *la patr|o|n* 'de vader' [accusatief enkelvoud], *la patr|o|j|n* 'de vaders' (accusatief).

¹ De opmaak van deze vertaling is een zo getrouw mogelijke weergave van de originele opmaak. De vertaling is exclusief de oorspronkelijk op een apart inlegvel bijgeleverde basiswoordenlijst.

² Ik heb in de tabel niet de op het Duits gebaseerde uitspraakvoorschriften overgenomen, die voor Nederlandstaligen irrelevant zouden zijn, maar voorschriften uit vroege Nederlandse vertalingen van het *Fundamento* (Zamenhof 1963/1905). Met de "Franse g" wordt overigens de g in *grand* bedoeld.

³ Ik heb naast de tekstopmaak ook de taalkundige terminologie zoveel mogelijk in overeenstemming gebracht met die van het origineel. Toevoegingen die voor het Nederlands wel, maar voor het Duits niet ontbeerlijk zijn staan tussen rechte haken.

3. Het **bijvoeglijk naamwoord** eindigt altijd op *a*. De verbuiging is als bij het zelfstandig naamwoord. De vergrotende trap wordt gevormd met behulp van het woord *pli* 'meer', de overtreffende trap met het woord *plej* 'meest'. Het woord 'dan' is *ol*. Voorbeeld: *pli blank|a ol neĝ|o* 'witter dan sneeuw'.
4. De (onverbuigbare) **hoofdtelwoorden** zijn: *unu* (1), *du* (2), *tri* (3), *kvar* (4), *kvin* (5), *ses* (6), *sep* (7), *ok* (8), *naŭ* (9), *dek* (10), *cent* (100), *mil* (1000). Tientallen en honderdtallen verkrijgt men door eenvoudige aaneenschakeling van de hoofdtelwoorden, zoals bijvoorbeeld in: *kvin|cent tri|dek tri* = 533. Rangtelwoorden vormt men door toevoeging van de uitgang van het bijvoeglijk naamwoord, bijvoorbeeld: *kvar|a* 'vierde'; veelvouden door invoegen van het achtervoegsel *obl*, bijvoorbeeld: *tri|obl|a* 'drievoudig'; breuken door *on*, bijvoorbeeld: *kvar|on|o* 'een kwart'. Collectiva door *op*, bijvoorbeeld: *du|op|e* 'met z'n tweeën, twee aan twee'. Distributiva met *po*, bijvoorbeeld: *po kvin* 'elk vijf'. De telwoorden kunnen ook substantivisch of adverbiaal gebruikt worden, bijvoorbeeld: *cent|o* 'een honderdtal', *du|e* 'ten tweede'.
5. De persoonlijke **voornaamwoorden** zijn: *mi* 'ik', *vi* 'jij, jullie, u', *li* 'hij', *ŝi* 'zij', *ĝi* 'het' (voor dieren en zaken), *si* 'zich', *ni* 'wij', *ili* 'zij' (meervoud), *oni* 'men'. Om er bezittelijke voornaamwoorden van te maken voegt men er de *a* van het bijvoeglijk naamwoord aan toe. De verbuiging is als bij de naamwoorden. Voorbeelden: *mi|a* 'mijn, van mij', *mi|n* 'mij, me' [accusatief].
6. Het **werkwoord** is onveranderlijk in persoon en getal. Voorbeelden: *mi far|as* 'ik doe', *la patr|o far|as* 'de vader doet', *ili far|as* 'zij doen'.

Vormen van het werkwoord:

- a) De tegenwoordige tijd gaat uit op *as*: *mi far|as* 'ik doe'.
- b) De verleden tijd gaat uit op *is*: *li far|is* 'hij deed, heeft gedaan'.
- c) De toekomstige tijd gaat uit op *os*: *ili far|os* 'zij zullen doen'.
- d) De voorwaardelijke wijs gaat uit op *us*: *ŝi far|us* 'zij zou doen'.
- e) De gebiedende wijs gaat uit op *u*: *far|u!* 'doe!', *ni far|u!* 'laten wij doen!'
- f) De onbepaalde wijs gaat uit op *i*: *far|i* 'doen'.
- g) Het tegenwoordig deelwoord van de bedrijvende vorm gaat uit op *ant*: *far|ant|a* 'doende', *far|ant|e* 'al doende'.
- h) Het voltooid deelwoord van de bedrijvende vorm gaat uit op *int*: *far|int|a* 'gedaan (hebbend)'.
- i) Het toekomstig deelwoord van de bedrijvende vorm gaat uit op *ont*: *far|ont|a* 'zullende doen'.
- j) Het tegenwoordig deelwoord van de lijdende vorm gaat uit op *at*: *far|at|a* 'gedaan (wordend)'.
- k) Het voltooid deelwoord van de lijdende vorm gaat uit op *it*: *far|it|a* 'gedaan (zijnd)'.
- l) Het toekomstig deelwoord van de lijdende vorm gaat uit op *ot*: *far|ot|a* 'gedaan (zullende worden)'.

Alle lijdende vormen worden samengesteld uit de juiste vorm van het werkwoord *est* 'zijn' en het tegenwoordig deelwoord van de lijdende vorm van het betreffende werkwoord, waarbij dan het voorzetsel *de* gebruikt wordt. Voorbeeld: *si est|as am|at|a de ciu|j* 'zij wordt door allen bemind'.

7. Het **bijwoord** eindigt op *e*. De trappen van vergelijking als bij het bijvoeglijk naamwoord. Voorbeeld: *mi|a frat|o pli bon|e kant|as ol mi* 'mijn broer zingt beter dan ik'.
8. Alle **voorzetsels** regeren de nominatief.

C) ALGEMENE REGELS

1. Elk woord wordt gelezen zoals het geschreven staat.
2. De klemtoon valt altijd op de voorlaatste lettergreep.
3. Samengestelde woorden maakt men door eenvoudige aaneenschakeling van woorden. Men toont de verschillende samenstellende elementen door middel van scheidingstekens. Het grondwoord staat achteraan. De grammaticale uitgangen worden als zelfstandige woorden beschouwd. Voorbeelden: *vapor|sip|o* 'stoomschip' bestaat uit *vapor* 'stoom', *sip* 'schip' en *o*, de uitgang van het zelfstandig naamwoord.
4. Wanneer in een zin een woord voorkomt dat van zich al een ontkenkende betekenis heeft, dan wordt de negatie *ne* weggelaten. Voorbeeld: *mi nenio|n vid|is* 'ik heb niets gezien'.
5. Het antwoord op de vraag 'waarheen?' neemt de uitgang van de accusatief aan. Voorbeelden: *tie* 'daar', *tie|n* 'daarheen'; *Varsovi|o|n* 'naar Warschau'.
6. Elk voorzetsel heeft een vaste en wel bepaalde betekenis. Wanneer het aan de zin niet duidelijk te zien is welk voorzetsel gebruikt moet worden, dan wordt het voorzetsel *je* gebruikt, dat geen zelfstandige betekenis heeft. Voorbeelden: *goj|i je tio* 'zich verheugen over dat (=erover)', *rid|i je tio* 'lachen om dat (=erom)', *enu|o je la patr|uj|o* 'verlangen naar het vaderland'. Dit geeft geen aanleiding tot onduidelijkheid. In andere talen gebruikt men in zulke gevallen een willekeurig en door het gebruik 'geaccepteerd' voorzetsel. De Internationale Taal beschikt voor dat doel over het unieke voorzetsel *je*. Wanneer er geen dubbelzinnigheid te vrezen is, kan het voorzetsel *je* vervangen worden door de accusatief zonder voorzetsel.
7. Zogenoemde vreemde woorden, d.w.z. die woorden die de meeste talen aan één en dezelfde bron ontleend hebben, ondergaan in de Internationale Taal geen verandering. Zij nemen alleen de schrijfwijze van de taal aan. Bij woordreeksen die een gemeenschappelijke wortel hebben, is het beter alleen

het grondwoord onveranderd te gebruiken en de afgeleide woorden volgens de regels van de Internationale Taal te vormen. Voorbeeld: *teatr|o* 'theater', *teatr|a* 'theatraal' (niet bijvoorbeeld **teatrala*).

8. Men mag de *a* van het lidwoord en de uitgang *o* van het zelfstandig naamwoord laten wegvallen; in zulke gevallen wordt de weggelaten letter geapostrofeerd. Voorbeelden: *Ŝiller'* in plaats van *Ŝiller|o* 'Schiller', *de l' mond|o* in plaats van *de la mond|o* 'van de wereld'.

Appendix 2

Het tekstdossier

Bron: <i>Esperanto</i>	
Bestandsnaam	Referentie/Inhoud
E02-0105	Gevarieerde selectie ¹ uit de nummers jan. - mei 2002.
E02-06	Gevarieerde selectie uit het nummer juni 2002.
E02-0712	Gevarieerde selectie uit de nummers juli - december 2002.
E03-0104	Gevarieerde selectie uit de nummers jan. - april 2003.
E03-0506	Gevarieerde selectie uit de nummers mei - juni 2003.
E03-0708	Gevarieerde selectie uit de nummers juli - augustus 2003.
E04-0102	Gevarieerde selectie uit de nummers jan. - feb. 2004.
E04-04	Gevarieerde selectie uit het nummer april 2004.
E06	Gevarieerde selectie uit de nummers maart - oktober 2006.

Bron: <i>Monato</i>	
Bestandsnaam	Referentie/Inhoud
M02-01	Uit de rubrieken: <i>Arto, Ekonomio, El mia ridpunkto/vidpunkto</i> , jaargang 2002.
M02-02	Uit de rubriek <i>Enkonduko</i> , jaargang 2002.
M02-03	Uit de rubriek <i>Eseo</i> , jaargang 2002.
M02-04	Uit de rubrieken <i>Hobio, Komputado</i> en <i>Leteroj</i> , jaargang 2002.
M02-05	Uit de rubrieken <i>Scienco, Ŝerco kaj satiro, Spirita vivo, Sporto</i> en <i>Turismo</i> , jaargang 2002.
M02-06	Uit de rubriek <i>Leteroj</i> , jaargang 2002.
M02-07	Uit de rubriek <i>Libroj</i> , jaargang 2002.
M02-08	Uit de rubriek <i>Lingvo</i> , jaargang 2002.
M02-09	Uit de rubriek <i>Moderna Vivo</i> , jaargang 2002.

¹ Het gaat om o.a. de teksten van nieuwjaarsboodschappen, essays over de geografie, historie en cultuur van het congresland van het jaar, interviews met personeelsleden, nieuws uit het bestuur, boekrecensies, achtergrondartikelen over actuele of historische gebeurtenissen.

M02-10	Uit de rubriek <i>Monato sin prezentas</i> , jaargang 2002.
M02-11	Uit de rubriek <i>Noveloj</i> , jaargang 2002.
M03-01	Uit de rubriek <i>Arto</i> , jaargang 2003.
M03-02	Uit de rubriek <i>Ekonomio</i> , jaargang 2003.
M03-03	Uit de rubriek <i>Ridpunkto/vidpunkto</i> , jaargang 2003.
M03-04	Uit de rubriek <i>Enkonduko</i> , jaargang 2003.
M03-05	Uit de rubriek <i>Eseo</i> , jaargang 2003.
M03-06	Uit de rubrieken <i>Hobio en Komputado</i> , jaargang 2003.
M03-07	Uit de rubriek <i>Leteroj</i> , jaargang 2003.
M03-08	Uit de rubriek <i>Libroj</i> , jaargang 2003.
M03-09	Uit de rubrieken <i>Lingvo en Medio</i> , jaargang 2003.
M03-10	Uit de rubriek <i>Moderna Vivo</i> , jaargang 2003.
M03-11	Uit de rubrieken <i>Sin prezentas</i> , <i>Noveloj</i> , <i>Scienco</i> , <i>Ŝerco kaj satiro</i> , jaargang 2003.
M03-12	Uit de rubriek <i>Politiko</i> , jaargang 2003.
M03-13	Uit de rubrieken <i>Spirita vivo</i> , <i>Sporto</i> , <i>Turismo</i> , jaargang 2003.

Appendix 3

De enquêtes en de geënquêteerden

De enquête Rotterdam (R)

Op 8 november 2005 onderwierpen tien werknemers van het hoofdkantoor van UEA zich aan versie 1 van de enquête. De locatie was de vergaderzaal van het hoofdkantoor aan de Nieuwe Binnenweg 176, Rotterdam, een stille omgeving zonder achtergrondgeluiden. Men begon met de beantwoording van de vragen om 17:15 uur. De eerste respondent was klaar om 18:05 uur, de laatste om 19:00 uur. De totale tijdsduur van een sessie (tussen de 50 en 105 minuten) bleek weinig af te wijken van de voor de bijeenkomst gereserveerde 80 minuten. Een aantal opmerkingen en suggesties naar aanleiding van deze sessie heb ik gebruikt om voor de daaropvolgende sessie een licht gemodificeerde versie (1/a) voor te bereiden. De gegevens van de geënquêteerden uit de groep-Rotterdam zijn samengevat in de onderstaande tabel A3-1:

Volgnr.	m/v	Leeftijd	E-leeftijd	Gebr.freq.	L1	L2	L3
2	m	57	23	vaak	Eng	Esp	Ned
3	m	52	30	vaak	Eng	Esp	Ned
4	m	48	33	vaak	Kro	Esp	Ned
5	m	26	4	vaak	Ned	Esp	Ned
6	m	31	13	vaak	Por	Sp	Ned
7	m	55	39	vaak	Fin	Esp	Ned
8	v	51	32	vaak	Kro	Esp	Ned
9	m	49	24	vaak	Roem	Eng	Ned
10	m	40	24	vaak	Sp	Esp	Ned
11	m	69	50	vaak	Ned	Esp	Ned

Tabel A3-1: Gegevens geënquêteerden internationale sprekersgroep (R)

Legenda talen:

Eng = Engels, Esp = Esperanto, Fin = Fins, Kro = Kroatisch, Ned = Nederlands, Por = Portugees, Roem = Roemeens, Sp = Spaans.

De enquête Antwerpen (A)

Op 25 november 2005 namen zestien leden van de Antwerpse Esperanto-vereniging *La Verda Stelo* deel aan de enquête. Hierbij werd versie 1/a gebruikt. De locatie was de zaal voor bijeenkomsten in het verenigingsgebouw aan de Frankrijklei 140, Antwerpen, een stille omgeving zonder storende achtergrondgeluiden. Men begon met de beantwoording om 20:45 uur. Om 22:30 uur (d.w.z. na 105 minuten, waarbinnen een korte pauze werd gehouden) waren de meeste deelnemers ruimschoots klaar. De enquête bleek voor enkele bejaarde deelnemers en voor onervaren taalgebruikers enigszins lang. Vijf van de 32 enquêtemappen zijn door deze deelnemers thuis afgemaakt en door de vereniging achteraf ingeleverd. Eerder niet verwerkte opmerkingen (de sessies in Rotterdam en Antwerpen volgden daarvoor te snel op elkaar) en enkele nieuwe ervaringen hebben geleid tot een weer licht gemodificeerde versie

2 voor de volgende sessie. De gegevens van de geënquêteerden uit de groep-Antwerpen zijn samengevat in de onderstaande tabel A3-2:

Volgnr.	m/v	Leeftijd	E-leeftijd	Gebr.freq.	L1	L2	L3
12*	?	62	23	zelden	Fra	Eng	Ned
13	?	24	4	af en toe	Ned	Eng	Ned
14	m	53	15	vaak	Ned	Fra	Ned
15	m	73	48	vaak	Ned	Fra	Ned
16*	v	58	15	zelden	Ned	-	Ned
17*	?	66	15	zelden	Ned	Fra	Ned
18*	m	64	2	zelden	Ned	Fra	Ned
19	v	83	54	vaak	Ned	Fra	Ned
20	m	90	55	af en toe	Ned	-	Ned
21	m	78	52	af en toe	Ned	Fra	Ned
22	m	?	22	vaak	Ned	-	Ned
23	m	67?	45	vaak	Ned	Esp	Ned
24*	m	56	2	zelden	Ned	Fra	Ned
25	v	49	33	vaak	Ned	-	Ned
26	v	51	25	zelden	Ned	Dui Eng?	Ned
27	m	75	52	zelden	Ned	Eng Fra	Ned

Tabel A3-2: Gegevens geënquêteerden Nederlandstalige sprekersgroep (A)

Legenda van de aan tabel A3-1 toegevoegde talen: Dui = Duits, Fra = Frans.

* Dit zijn de deelnemers met de minste gebruikservaring met het Esperanto (naar eigen opgave: 'zelden') en met de laagste 'E-leeftijd'.

De enquête Lille (L)

Veertien leden van de Esperanto-vereniging van Lille en omstreken onderwierpen zich op 16 maart 2006 aan versie 2 van de enquête. De locatie was een zijvleugel van de kantine van de plaatselijke tennisvereniging, waar de Esperanto-vereniging haar bijeenkomsten houdt. Tijdens het deel voor de pauze was nogal wat storend achtergrondrumoer, na de pauze was dit geheel verdwenen. De beantwoording van de vragen begon om 19:50 uur. Om 21:10 leverde de laatste respondent zijn formulieren in, d.w.z. 80 minuten na aanvang, inclusief een korte pauze). De gegevens van de geënquêteerden uit de groep-Lille zijn samengevat in de onderstaande tabel A3-3:

Volgnr.	m/v	Leeftijd	E-leeftijd	Gebr.freq.	L1	L2	L3
32	v	55	4	vaak	Fra	Eng	Fra
33*	m	44	2	zelden	Fra	Sp	Fra
34	m	49	2	vaak	Fra	Esp	Fra
35*	v	51	1	zelden	Fra	?	?
36	m	75	55	vaak	Fra	Pic	Fra
37	m	68	8	vaak	Fra	Esp	Fra
39	v	82	59	af en toe	Dui	Esp	Fra
40	m	77	59	vaak	Fra	Esp	Fra
41*	?	29	2	zelden	Fra	Eng	Fra
42	v	54	4	vaak	Fra	Eng	Fra
43*	m	41	16	zelden	Fra	-	Fra
44	m	59	8	vaak	Fra	Esp Eng	Fra
45	m	52	12	af en toe	Fra	Eng	Fra
46*	m	29	2	zelden	Fra	Eng	Fra

Tabel A3-3: Gegevens geënquêteerden Franstalige sprekersgroep (L)

Legenda van de aan de tabellen A3-1 en A3-2 toegevoegde talen: Pic = Picardisch.

* Dit zijn de deelnemers met de minste gebruikservaring met het Esperanto (naar eigen opgave: 'zelden') en met de laagste 'E-leeftijd'.

Bij de uitvoering van de drie operationele sessies is erop gelet dat de omstandigheden waaronder gewerkt werd zo uniform mogelijk waren. Dit betrof in het bijzonder de locatie, de aanwezigheid van tafels waaraan iedereen relatief comfortabel zijn formulieren kon invullen, de eenheid van presentatie van de enquête door mijzelf en de strikt individuele beantwoording van de vragen door de deelnemers. Hoewel in het ideale geval de drie groepen aan exact dezelfde enquête onderworpen moesten worden, ben ik in de praktische uitvoering hiervan enigszins afgeweken. Ik heb de onderlinge afwijkingen in het enquêtemateriaal voor Rotterdam, Antwerpen en Lille echter tot het minimum beperkt en deze in een afzonderlijk document vastgelegd dat de configuratie van elke versie van het materiaal beschrijft. Ik citeer hieruit de volgende essentiële punten.

Versie 0 is in één exemplaar gedrukt en is uitsluitend gebruikt voor de proefsessie. Deze sessie had de volgende toetsingen tot doel: de duidelijkheid van de vraagstellingen, de lengte van het totale enquêtedossier, de geschiktheid van de illustraties, het wel of niet geslaagd zijn van de verhulling van de bedoeling van de enquête. De antwoorden van de respondent met volgnummer 1 zijn niet betrokken bij de analyse van de antwoorden uit de operationele sessies. Op grond van de waarnemingen tij-

dens de uitvoering van de proefsessie en de nabespreking met de respondent heb ik de eerste operationele versie 1 samengesteld.

Versie 1 is aangemaakt in 30 exemplaren met de volgnummers 2 t/m 31. Hiervan zijn de volgnummers 2 t/m 11 in Rotterdam gebruikt. Versie 1/a is geen nieuwe druk (dit was in de korte tijd niet mogelijk), maar is de restvoorraad van versie 1 na de sessie in Rotterdam (20 sets: de volgnummers 12 t/m 31) voorzien van een aantal stickers met nieuwe tekst die op enkele plaatsen over de oorspronkelijke tekst is geplakt. Het gaat per volgnummer om acht stickers over de vragen 6A t/m 6H (over de mogelijke invloed van de factor bezieltheid op de plaats van het object) met een licht gemodificeerde tekst, die de respondent er nog duidelijker dan in versie 1 op moet wijzen dat een object voorop mag staan, maar dat de uiteindelijke vooropplaatsing misschien in het ene geval makkelijker realiseerbaar is dan in het andere. Inhoudelijk zijn de vragen dezelfde gebleven. Ook gaat het per volgnummer om vier stickers over de vragen 19D, 19E, 20G en 20H (over de volgordes bij {Adv,V} en {A,N}) met een licht gemodificeerde tekst die de onafhankelijkheid van resp. Adv en A van de context benadrukt. Aan het woord *demando* in de vragen 19C1 en 19C2 heb ik de abusievelijk weggelaten accusatiefuitgang *-n* met zwarte inkt toegevoegd. De codering /a heb ik met rode inkt op alle titelbladen van de volgnummers 12 t/m 31 toegevoegd. De volgnummers 12 t/m 27 van versie 1/a zijn vervolgens in Antwerpen gebruikt.

Versie 2 is aangemaakt in 20 exemplaren met de volgnummers 32 t/m 51. Hierin zijn de met stickers en met de hand gemaakte modificaties van versie 1/a nu onderdeel van de gedrukte tekst geworden. Bovendien zijn de toetsvragen 6A t/m 6H verfijnd door een formulering die nog meer nadruk legt op het persoonlijke karakter van de voorkeur waarnaar gevraagd wordt.

Na een eerste evaluatie van de resultaten van Rotterdam en Antwerpen bleek dat de toetsgroep 4 met acht vragen 4A t/m 4H al zo veel aanwijzingen over de voorkeur POS > NEG in woordgroepen had opgeleverd, dat ik besloot de vier vragen met de meest ondubbelzinnige beantwoording voor de sessie Lille op te offeren ten gunste van het thema bezieltheid. In het Nederlands komt in een woordgroep 'A en B' het meer levende A voor het minder levende B, de hogere vorm van leven A boven de lagere B, zoals in de voorbeelden 'met man en muis', 'met man en macht', 'kind noch kraai'. Om dit in het Esperanto te onderzoeken heb ik de volgende 'rijmende' paren met een levende en een niet levende component (in alfabetische volgorde aangeboden) geïntroduceerd:

domo kaj homo 'huis en mens' ter vervanging van *generalo kaj kaporalo* 'generaal en korporaal';

leĝo kaj reĝo 'wet en koning' ter vervanging van *mastro kaj sklavo* 'meester en slaaf';

belulo kaj spegulo 'schone knaap en spiegel' ter vervanging van *docento kaj studento* 'docent en student';

komputoro kaj redaktoro 'computer en redacteur' ter vervanging van *domo kaj pordo* 'huis en deur'.

Deze veranderingen heb ik met stickers op alle volgnummers van de inmiddels gedrukte versie 2 aangebracht. De volgnummers 32 t/m 46 van deze versie zijn vervolgens in Lille gebruikt. Volgnummer 38 uit deze serie is als werkexemplaar elders ondergebracht.

De correctiestickers over de vier vragen van toetsgroep 4 zijn niet meer op de overgebleven volgnummers 28 t/m 31 van versie 1/a aangebracht. Deze volgnummers zijn ongewijzigd in reserve gehouden. Volgnummer 47 van versie 2 is als werkexemplaar uit het bestand gehaald. De volgnummers 48 t/m 51 zijn in reserve gehouden.

Zusammenfassung in Deutsch

Die Wortstellung – unter der ich die bewusste Ordnung von Wörtern und Wortgruppen in einem weiteren Rahmen mit selbständiger Bedeutung verstehe – ist ein Aspekt der menschlichen Sprache, der in vielen ‚natürlichen‘ Sprachen erforscht wurde und wird¹. In der allgemeinen Sprachwissenschaft spielen Fragen des Einflusses gewisser syntaktischer, semantischer und pragmatischer Funktionen auf die Wortstellung, die ein Sprecher in seinem Sprechakt schließlich wählt, eine Hauptrolle. Auch die gegenseitigen Beziehungen zwischen Wortstellung und (morphologischer) Flexion sowie zwischen Wortstellung und Intonation, die der Zuweisung der gewünschten Funktionen der verschiedenen Satzglieder dienen, gehören zu den zentralen Themen in Untersuchungen zur Wortstellung. Aus der Perspektive der vergleichenden Sprachwissenschaft verweise ich vor allem auf Fragen der Universalität gewisser Wortstellungstheorien und der Korrelation zwischen Wortstellungsphänomenen und anderen Eigentümlichkeiten der menschlichen Sprache. Definierte ich ‚natürliche Sprache‘ als „die Sprache, welche eine menschliche Gemeinschaft für ihre allgemeine Kommunikation verwendet und die ein Kind, das in dieser Gemeinschaft aufwächst, von Geburt an erlernt,“ dann würde Esperanto – das ja Gegenstand dieser Untersuchung ist – aus der Kategorie der natürlichen Sprachen herausfallen.² Ich möchte im Folgenden Überlegungen vorstellen, die zeigen sollen, dass es gute Argumente dafür gibt, die ‚künstliche‘ Sprache Esperanto als würdigen Untersuchungsgegenstand zu Wortstellungstheorien in der menschlichen Sprache neben die natürlichen Sprachen zu stellen.

Esperanto wurde von einer Person geschaffen, von L.L. Zamenhof, der es 1887 publizierte, fast drei Jahrzehnte vor dem Erscheinen der ersten modernen Sprachtheorie.³ Obgleich Zamenhof über solides Wissen in etwa zehn klassischen und modernen Sprachen verfügte, war er kein Linguist und begründete seine Sprache auf intuitiver und empirischer Grundlage. Dabei nutzte er sein umfangreiches praktisches Sprachwissen und stützte sich nicht auf irgendwelche spezifischen theoretischen Ausgangspunkte. Ich werde später auf diesen Aspekt zurückkommen, möchte Ihnen jedoch vorher eine grobe Skizze der Sprecher bzw. der Sprachgemeinschaft des Esperanto geben.

Esperanto ist die künstliche Sprache oder Plansprache mit der längsten ungebrochenen Geschichte praktischer Verwendung (von 1887 bis heute). Außerdem erscheint die Esperanto-Sprachgemeinschaft als weltweit verbreitete Sprechergemeinschaft, die die Sprache in weit mehr Verwendungsbereichen einsetzt als es jemals einer anderen Plan-sprache möglich war.⁴ In dieser Sprechergemeinschaft gibt es viele Menschen, für die die gemeinsame Sprache,

¹ Um eine einheitliche Terminologie zu verwenden, wird der Terminus ‚Wortstellung‘ in dieser Untersuchung auch dann verwendet, wenn die verschiebbaren Einheiten im Satz umfangreicher sind als einzelne Wörter und ganze Wortgruppen umfassen.

² Über diese Definition von ‚natürlicher Sprache‘ vgl. Dik/Kooij (1981:12), das in den 1980er Jahren in den Niederlanden ein grundlegendes Einführungswerk in die allgemeine Sprachwissenschaft war.

³ Siehe De Saussure (1971/1915).

⁴ Zu den Resultaten der gesellschaftlichen Anwendung siehe Blanke (2000).

Esperanto, sämtliche Kommunikationsanforderungen befriedigt, die sie sich für eine „zweite“ Sprache vorstellen können. Nicht selten spüren sie eine emotionale Bindung an diese Sprache, wie man sie eher bei stolzen Sprechern einer klassischen nationalen Kultursprache erwarten dürfte, als bei Sprechern einer Plansprache, die ihre Wurzeln nicht in irgendeinem Nationalismus oder Patriotismus hat.

In dem ich mich an die formale Unterscheidung zwischen Künstlichkeit und Natürlichkeit bei einer Sprache nach dem Kriterium ihrer Herkunft halte, kann ich Esperanto als eine ‚natürlich erlebte Sprache‘ bezeichnen, dank der Vielseitigkeit ihrer praktischen Verwendung, der natürlichen und affektierten Behandlung der Sprache durch ihre Sprecher und ihres Drangs zur Kreativität in ihr. Diese kurze Charakterisierung der Esperanto-Sprachgemeinschaft zeigt Esperanto als die einzige in der Gesellschaft völlig verwurzelte Plansprache, die aus dem Projektstadium herausgewachsen ist. Diese Charakterisierung berechtigt auch dazu, die Sprache als ‚funktional natürlich‘ zu bezeichnen, obgleich weder die erste noch die zweite Schlussfolgerung die spezielle Herkunft der Sprache verschleiern soll. Das führt mich zurück zur unterbrochenen Argumentation am Ende des vorherigen Absatzes.⁵

Esperanto stammt vor allem aus lateinischen und germanischen Quellen und hat einige Zugaben anderer Herkunft. Seine Veröffentlichung 1887 wurde begleitet von einer Kurzgrammatik und einem Grundwortschatz, den der Benutzer selbstständig erweitern konnte. Seitdem haben vier bis fünf Generationen von Anwendern die Sprache weiterentwickelt. Sie ist bisher nicht in verschiedene Varianten zerfallen. Im Gegenteil, beobachtet man heute die Normen der mündlichen und schriftlichen Verwendung, ist man geneigt, eine Entwicklung in Richtung großer Einheitlichkeit festzustellen. Diese Schlussfolgerung ist faktisch die Arbeitshypothese des vorliegenden Werkes. Ursprünglich verfügbare „Regeln“ haben hierbei nicht viel geholfen. Sowohl in der Grammatik von 1887 (Zamenhof 1968/1887) als auch in der verbindlichen Sprachgrundlage, dem Fundamento von 1905 (Zamenhof 1963/1905), sind ausdrückliche Regeln selten. Das gilt vor allem für die Syntax. Im Gegensatz dazu sind Beispieltex te relativ häufig. In der ersten umfassenden niederländischen Beschreibung des Esperanto (Manders 1947:334) lesen wir dazu: „Verbindliche Vorschriften [WJ: für den Satzbau] fehlen also. Dennoch befolgen die Verfasser von Prosa stillschweigend gewisse Regeln, die als normgebend interpretierbar sind“. Manders vertieft sich nicht weiter in das Thema, und daher bleibt seine Feststellung unbefriedigend, wenn wir die Existenz von Wortstellungsmustern erklären wollen, deren Funktionen in der weltweiten Sprechergemeinschaft als anerkannt sichtbar werden. Es sind folglich weitere Untersuchungen erforderlich. Und die vorher gestellte Frage darüber – von jetzt ab auf den Satzbau beschränkt – , warum wir uns dem Esperanto zuwenden oder nicht vom Esperanto abwenden sollten, um linguistische Forschungen zu betreiben, kann wie folgt beantwortet werden: Sich mit Esperanto zu befassen bedeutet, sich mit einer Sprache zu befassen, die intuitiv und empirisch konstruiert wurde, ohne

⁵ Einen historischen Überblick über Plansprachen gibt Duličenko (1989: 47-61). Von einigen Ausnahmen abgesehen, gelangte keines dieser Projekte über das Stadium einer Manuskriptveröffentlichung oder einer begrenzten experimentellen Verwendung hinaus.

verbindliche Regeln für die Wortstellung. Das bedeutet auch, sich mit einer Sprachgemeinschaft zu befassen, die keine formale Autorität hat, die berechtigt wäre, diese oder jene Satzkonstruktion als verbindlich vorzuschreiben oder zu verbieten (es sei denn, sie richtet sich direkt gegen das Fundamento). Sich mit Esperanto zu befassen bedeutet außerdem, sich mit einer Sprache zu beschäftigen, die von vielen ihrer Verwender als absolut natürliches Instrument der Interkommunikation und des künstlerischen Schöpfertums gepflegt wird, einer Sprache, in der man sich ungehindert ausdrücken kann, ohne sich dem Risiko der ‚Verbesserung‘ durch Muttersprachler aussetzen zu müssen. In diesem Zusammenhang haben wegweisende Redner und Schriftsteller mit Dutzenden verschiedener muttersprachlicher Hintergründe in 120 Jahren zur Herausbildung von Wortstellungsmustern beigetragen, die eine erkennbare Rolle in der internationalen Kommunikation spielen, deren detaillierte Funktionsweise aber bisher unerforscht geblieben ist. Hat sich das Projekt Esperanto während der skizzierten Entwicklung wie eine natürliche Sprache organisiert und ist es also wert, als Experimentiersprache für allgemeinlinguistische Forschungen verwendet zu werden?

In der hier vorgestellten Studie habe ich die Wortstellung im Korpus moderner, größtenteils nichtliterarischer Texte nach quantitativen und qualitativen Gesichtspunkten untersucht. Der Korpus besteht aus Jahrgängen der Zeitschriften *Esperanto* und *Monato* der letzten Jahre mit einem Gesamtumfang von etwa 280 000 Wörtern. Aus diesem Korpus wurden Subkorpora von jeweils höchstens 150 000 Wörtern für die quantitativen Untersuchungen verwendet. Zusätzlich habe ich in einem Experiment mit drei Gruppen von Esperanto-Sprechern eine Erhebung zu Wortstellungsphänomenen durchgeführt. Eine Gruppe bestand aus professionellen Verwendern des Esperanto. Sie war hinsichtlich der muttersprachlichen Herkunft völlig gemischt. Die zweite Gruppe bestand aus niederländischen, die dritte aus französischen Muttersprachlern. Insgesamt wurden 40 Personen befragt und 4000 Antworten erhalten und ausgewertet. Die Ergebnisse der quantitativen Analysen der Texte konvergierten relativ rasch zu den stabilen Niveaus, die ich folglich als repräsentativ für den gesamten Korpus definierte. Zwischen den Ergebnissen des Experiments und denen der Textuntersuchung konnten keine Widersprüche beobachtet werden. Zwischen den Ergebnissen der drei befragten Gruppen konnte keine andere Abweichung vom summarischen Durchschnitt festgestellt werden als diejenige, die sich aus dem höheren Sprachbewusstsein der beruflich Esperanto verwendenden Sprecher erklären lässt, im Vergleich zu denen, die die Sprache nicht beruflich verwenden. Auf dieser Basis lässt sich begründetermaßen annehmen, dass das Wortstellungssystem im heutigen Esperanto, zumindest auf den von mir erforschten Gebieten, ein *autonomes* System bildet.

Unter den fünf Untersuchungsgebieten, auf die ich die Textuntersuchung konzentrierte, sind vier, die eine vorrangige Satzgliedfolge zeigen, die syntaktisch ausgedrückt werden kann. Es handelt sich in erster Linie um die Stellung des nominalen Subjekts S und des nominalen direkten Objekts O in Beziehung zum Verb V in informationsneutralen Aussagesätzen. Die so definierte Basisabfolge ist SVO. Zweitens handelt es sich um die Negationspartikel *ne*, deren Hauptstellung

sich in informationsneutralen Negationssätzen vor dem Verb befindet (NegV), und zwar sowohl in der Negation eines vollständigen Satzes als auch einzelner Satzglieder. Die dritte Hauptfolge ist die des direkten Objekts O, die dem indirekten Objekt IO vorangeht (O-IO). Viertens ist die wesentliche Wortstellung des Adjektivs und des Substantivs auf der Ebene einer substantivischen Wortgruppe AN. In einem Untersuchungsbereich, dem des modalen oder graduellen Adverbs Adv (in der Rolle eines Adverbials im Satz), welches das Verb V modifiziert, war es nicht möglich, eine syntaktisch ausdrückbare Satzgliedhauptfolge aufzustellen. Hier zeigt die Textuntersuchung eine statistisch signifikante Präferenz für AdvV als Grundstellung. Jedoch sind die Ergebnisse des Experimentes weniger deutlich. In allen fünf Bereichen wird die schließlich fixierte Wortstellung, so wie sie sich aus den oben dargestellten Mustern ergibt, durch drei verschiedenartige Einflussfaktoren oder Steuerkräfte bestimmt, die sich gegenseitig entweder verstärken oder behindern können; das sind pragmatische, semantische und strukturelle Faktoren. Die von den pragmatischen und semantischen Steuerkräften gespielten Rollen entsprechen den Ausgangspunkten der sogen. Funktionalen Grammatik (Dik 1997), auf die ich mich in meinen Untersuchungen beziehe. Die strukturelle Steuerkraft entspricht den kognitiven Begrenzungen, wie sie von Hawkins (1986) beschrieben wurden, die dem Gehirn gesetzt sind für die Bearbeitung von komplexen Sprachstrukturen.

Unter dem Einfluss der pragmatischen Funktionen Fokus und Topic, sowohl bei S als auch bei O, sowie bei V, zeigt sich eine solche Beweglichkeit, dass nicht weniger als 10 Prozent aller möglichen Permutationen von S, V und O von der Grundstellung SVO abweichen. Die peripheren Positionen im Satz (vgl. Blümel 1914, Tomlin 1986) erweisen sich als sehr tauglich um fokussierte Satzglieder zu positionieren. Die Inversion der Satzglieder mit dem Ziel dieses oder jenes Glied zu fokussieren, zeigt sich häufiger als die Verwendung des Spaltsatzes. Es wird eine klare Tendenz sichtbar, dem sogen. LR-Prinzip zu folgen, ausgedrückt in der Folge Thema-Rhema (ThRh) oder Topic-Comment (TC) (vgl. Mallinson/Blake 1981 und Dik 1997).⁶ Sehr üblich sind die Inversionen der Satzglieder mit dem Ziel der Vorwärtsstellung des Topic (vgl. Weil 1879; Tomlin 1986). Falls man aus irgendeinem Grund aus seiner üblichen Satzendstellung (SVO) das Topic-Objekt verdrängen möchte, wird, im Vergleich zur Inversion, die Passivierung des Satzes nicht bevorzugt. Im Falle der Negation manifestiert sich der pragmatische Einfluss als Verschiebung von *ne* aus dessen Position vor dem Verb in die Position vor dem Fokus, wenn ein expliziter Kontrast folgt. Die O-IO-Folge erweist sich als beeinflussbar durch die Funktionen Fokus und Topic (vgl. Tomlin 1986). Auf der Satzebene wird die letztendliche Wahl zwischen AdvV und VAdv klar beeinflusst durch die eventuelle Fokussiertheit von Adv. Innerhalb der substantivischen Wortgruppe gilt das Gleiche. NA ist eine gerne gewählte Stellung im Falle des fokussierten Adjektivs.

Es können auch semantische Steuerkräfte angeführt werden, die die am Ende beschlossene Wortstellung beeinflussen, obgleich weniger augenscheinlich als die

⁶ Nach dem LR-Prinzip, dem ‚Prinzip der Satzgliedstellung von links nach rechts‘, neigen die Satzglieder dazu, sich nach ihrer steigenden Neuheit oder Unbekanntheit für den Hörer von links nach rechts anzuordnen.

bereits beschriebenen pragmatischen. In den Fällen SVO und O-IO wurde die Beeinflussbarkeit durch den Faktor Belebtheit explizit untersucht, jedoch nicht bewiesen. Auf der Wortgruppenebene kann der Einfluss jedoch gezeigt werden: in Verbindungen des Typs ‚A und B‘, in denen je ein belebtes und ein unbelebtes Satzglied eine Rolle spielt, ist A eher das belebte; im Falle gleicher belebter oder unbelebter Satzglieder ist A das positivere, das ‚schönere‘, das ‚ranghöhere‘ usw. (vgl. Behaghel 1928). Im Falle von SVO untersuchte und bewies ich den Einfluss des Faktors Definitheit auf die Umkehrbarkeit der Satzglieder (vgl. Tomlin 1986). Ist A ein Possessivpronomen in adjektivischer Position, dann kennzeichnet die Inversion AN > NA = NPoss dennoch nicht die Fokussierung von Poss. In diesem Fall gilt die Regel: bei PossN ist N definit, bei NPoss ist N indefinit.

Die strukturelle Steuerungskraft, die letztlich die zu beschließende Wortstellung beeinflusst (vgl. Comrie 1983, Hawkins 1986), ist in allen untersuchten Bereichen auffindbar. Das bedeutet, dass komplexere, schwerere Satzglieder zu einer mehr hinteren Stellung im Satz neigen, während einfachere, weniger schwere leichter nach vorne gestellt werden können. Das bedeutet im Falle von SVO, dass nominale Satzglieder als komplexer angesehen werden können als Pronomen, und Pluralbildungen mit der Endung –ojn sind komplexer als Singularbildungen mit –on. In Gegenwart eines Pronominalobjekts ist die Distribution der Permutationen von S, V und O eine erheblich andere als in Gegenwart eines Nominalobjekts. Aus dem Korpus ergeben sich folgende gerundete Prozentwerte: 55% der untersuchten Sätze mit einem Pronominalobjekt haben die Basisabfolge SVO (im Gegensatz dazu 90% bei einem Nominalobjekt); 13% verwenden SOV wegen des geringeren Gewichts; 32% verwenden wegen der untrennbar und sich gegenseitig beeinflussenden Größe des geringeren Gewicht und der pragmatischen Faktoren eine der Permutationen OSV, OVS und VOS. Auch im Falle von O-IO kann die Inversion IO-O durch ein relativ schweres O oder ein relativ leichtes IO angeregt werden. In ähnlicher Weise zeigen sich NA statt AN und VAdv statt AdvV (in den Texten) als günstige Optionen für schwere Adjektive und Adverbien.

Zusammengefasst bedeutet das, dass die letztlich zu beschließende Wortstellung, die ein Sprecher in seinem konkreten Gesprächsakt wählt, durch pragmatische, semantische und strukturelle Faktoren gesteuert wird. Die detaillierten Analysen, die hierher führten, zeigen, dass dieser Prozess Universalien folgt, die ich zur Kontrolle auswählte und auf die die Synthese der zwei Untersuchungslinien detailliert hinweist. Folglich können wir die vorher getroffene Schlussfolgerung über die *Autonomie* der Wortstellung in Esperanto durch die Feststellung erweitern, dass sie außerdem ein *natürliches* System darstellt.

Als Ergebnis der Vergleiche, die ich zwischen den Erscheinungen im Sprachmaterial von 1887 und dem aus der Gegenwart durchführte, kann man zu Recht annehmen, dass die Entwicklung zwischen 1887 und 2007 ohne große Diskontinuitäten verlaufen ist. In der Frühzeit überwog zahlenmäßig die Wortstellung SVO, und es traten nicht alle Permutationen von S, V und O auf, jedoch finden sich pragmatische und strukturelle Einflüsse auf SVO bereits in den frühesten Texten von Zamenhof. Die beiden Möglichkeiten O-IO und IO-O sind

gleichgewichtig vertreten, zeigten aber bereits eine große strukturelle Beeinflussbarkeit. AN herrschte in starkem Maße vor, offenbarte jedoch bereits eine Präferenz für die Inversion im Falle der Komplexität und/oder der Fokus-Präsenz von A. Im frühesten Material von Zamenhof manifestierte sich Adv scheinbar frei beweglich zwischen den Positionen vor oder nach dem Verb; und auch das untersuchte heutige Material zeigt keine eindeutige Präferenz für diese oder jene syntaktische Ausdrucksmöglichkeit. Hingegen finden wir einen subtilen Unterschied zwischen der Negation in den frühen Texten und dem untersuchten heutigen Material des Esperanto. In der frühen Epoche gab es keine VNeg ohne expliziten Kontrast, aber sie taucht im untersuchten Korpus auf, wenn auch nur am Rande. Und in den Antworten der Befragten stellt sie eine nicht zu vernachlässigende Minderheit dar. Diese (begrenzte) Verwendung in Esperanto scheint ihren Ursprung in der förmlichen Identität (*ne*) des annullierenden Wortoperators (vgl. Englisch *no*, Deutsch *kein*), dem oft getrennt geschriebenen Negationspräfix (vgl. Englisch und Deutsch *un-*) und dem verneinenden Satzoperator (vgl. Engl. *not* eventuell begleitet vom Hilfsverb *do*, Deutsch *nicht*) dar. Es gibt Lehrbücher, die den Unterschied zwischen den drei Formen der Negation ignorieren. Wenn ein annulliertes Wort X_{Neg} zufällig nach dem Verb steht, ist die Konstruktion als Ergebnis der Inversion $NegV > VNeg$ interpretierbar, um der Verneinung des gesamten Satzes mehr Emphase zu geben. Eine solche Interpretation misslingt jedoch, weil die Beseitigung von *ne* aus seiner Position unmittelbar vor dem Verb dem widerspricht. Eine andere Interpretation geht aus von $NegV$ als Grundstellung für die Negation eines Satzgliedes ohne Fokus, so dass $VNeg$ die fokussierte Negation dieses Satzgliedes darstellt. Auch diese Interpretation ist erfolglos, weil nach den frühzeitlichen Belegen eine solche Negation einen expliziten Kontrast erfordert: $X_{Neg} Y$ als $VNeg Y$ gelesen muss von ‚aber Z‘⁷ gefolgt werden. $VNeg$ ohne expliziten Kontrast scheint als inkompletter Ausdruck empfunden zu werden, der irgendwie gegen die Forderungen nach Vollständigkeit und Relevanz im kommunikativen Kontext verstößt (Grice 1975).⁸ Dass im heutigen Sprachgebrauch die Verwendung der kontrastlosen $VNeg$ weniger häufig erscheint oder nur am Rande, könnte beweisen, dass in einigen Fällen die Sprecher unbewusst die zu vereinfacht formulierte Negationsregel („*Ne* soll vor dem stehen, was man verneinen will“) wegen ihrer kommunikativen Inakzeptabilität widerrufen.

In meiner Einführung in die vorgestellte Studie habe ich die Wahl von Esperanto als Untersuchungsgegenstand als gerechtfertigt begründet, indem ich die große Zahl gesellschaftlicher Anwendungsbereiche der Sprache erwähnte, die natürliche Behandlung der Sprache durch ihre Benutzer und die große Freiheit, die man bei der Schaffung grammatisch korrekter und kommunikativ akzeptabler Konstruktionen hat. Als Ergebnis der folgenden Untersuchung erscheint die Sprache trotz ihrer ungewöhnlichen und ursprünglichen Konstruiertheit als autonomes, sich entwickelndes System, das den hier verwendeten Universalien nicht widerspricht

⁷ Zum Beispiel: ‘Mi mendis ne bieron, sed vinon’, [Ich bestellte nicht Bier, sondern Wein] was hinsichtlich der Information komplett ist.

⁸ Zum Beispiel: ‘Mi mendis ne bieron’, [Ich bestellte nicht Bier], was den Hörer mit einer Frage nach dem Sinn der Äußerung lässt.

und von einer internationalen Sprechergemeinschaft getragen wird, die über ein klares Bewusstsein von Selbstregulierung verfügt. Deshalb kann Esperanto als taugliches Testfeld nicht nur für allgemeinlinguistische Theorien über Wortstellung, sondern auch für andere Hypothesen und Theorien über Sprache und Sprachverwendung des Menschen vorgeschlagen werden.

Aus dem Esperanto-Original übertragen von Detlev Blanke, kontrolliert von Wera Blanke.

Summary in English

Word order — by which I mean the conscious ordering of words and word groups into larger meaningful patterns — is an aspect of human language which has been, and still is, investigated in many ‘natural’ languages.¹ In general linguistics the main questions concern the influence of certain syntactic, semantic and pragmatic functions on the word order a speaker ultimately chooses in the speech act. Other central themes in word order studies are the interaction between word order and (morphological) inflection and between word order and intonation, aimed at assigning the intended functions to the various parts of the sentence. From the viewpoint of comparative linguistics I am mainly concerned with the universality of certain word order theories and the correlation between word order phenomena and other properties of human language. If a natural language is defined as “the language which a human community traditionally uses for general purposes of communication, and which a child growing up in that community learns from birth,” then Esperanto — the subject of this study — falls outside the category of natural languages.² I shall argue below that there are good reasons for placing the ‘artificial’ language Esperanto alongside the natural languages as a worthy subject of research into theories of word order in human language.

Esperanto was created by one man, L.L. Zamenhof, who published it in 1887, nearly thirty years before the appearance of the first modern theory of language.³ Though Zamenhof possessed a solid grounding in a dozen classical and modern languages, he was not a linguist as such, and he created his language intuitively and empirically using his wide practical knowledge, and without any specific theoretical basis. I shall return to this point later on, but first let me give you a rough sketch of the Esperanto speech or language community.

Of all artificial or planned languages, Esperanto has the longest uninterrupted history of use (from 1887 to the present day). Moreover, the Esperanto language community manifests itself as a world-wide community of speakers, who use the language for more different applications than any other planned language has even remotely approached.⁴ This speech community comprises many individuals for whom the common language Esperanto meets all conceivable requirements for communication in a ‘second’ language. Not infrequently they feel the kind of sentimental attachment to the language one expects to find among the proud speakers of some ancient vehicle of national culture, rather than among those of a planned language, which is not rooted in any kind of nationalism or patriotism. Without abandoning the formal distinction between artificial and natural languages on the basis of their origin, I might describe Esperanto as ‘a language experienced as natural’, thanks to the variety of its applications, its speakers’ natural and affective

¹ In order to unify the terminology, this study applies the term ‘word order’ even where the transposable units in the sentence are larger than single words and include word groups.

² For this definition of a natural language, see Dik/Kooij (1981: 12), which was a basic introduction to general linguistics in the Netherlands in the nineteen-eighties.

³ See De Saussure (1971/1915).

⁴ For the social achievements of Esperanto, see Blanke (2000).

attitude to the language and their creativeness in the language. This brief characterization of the Esperanto language community singles out Esperanto as the only planned language which has grown beyond the project stage and acquired fully social status. It also justifies labelling the language ‘functionally natural’, although neither the first conclusion nor the second should mask the special origins of the language, which brings me back to the line of argument interrupted at the end of the preceding paragraph.⁵

Esperanto is a synthesis of mainly Romance and Germanic sources, with a few contributions of different origin. On publication in 1887 it comprised a concise grammar, and a basic vocabulary which the user could add to independently. Since then, four or five generations of users have continued to develop the language. In all this time, the language has not separated into different varieties. On the contrary, observation of present-day norms, both written and spoken, leads to the conclusion that it has evolved towards a high degree of uniformity. This conclusion is in fact a working hypothesis in the present study. This uniformity owes little to the initially available ‘rules’. Both in the 1887 grammar (Zamenhof 1968/1887) and in the mandatory Fundamentals of Esperanto of 1905 (Zamenhof 1963/1905), explicit rules are few. This is especially true where syntax is concerned. On the other hand, there is a relative abundance of exemplary texts. On this point the first extensive description of Esperanto written in Dutch (Manders 1947: 334) states: “Thus, compulsory rules [WJ: for sentence construction] are absent. However, prose writers implicitly observe certain rules which can be interpreted as normative”. Manders does not expand on this theme, and so his observation remains inadequate if we wish to explain the existence of word order templates whose functions have proved to be recognized throughout the global Esperanto community. Consequently, more research is needed, and the question raised above — henceforth restricted to sentence structure — as to why we should turn to Esperanto (or should not turn away from it) for linguistic research, can be answered as follows. To study Esperanto means studying a language which was constructed intuitively and empirically with no compulsory rules of word order, and also means studying a language community in which there is no formal authority with the power to prescribe or proscribe any given sentence structure (unless it directly contravenes the Fundamentals). To study Esperanto also means studying a language cultivated by many of its users as an entirely natural instrument of communication and artistic creation, in which one can express oneself freely without being exposed to the risk of being ‘corrected’ by native speakers. In this context, leading writers and speakers with dozens of different mother tongues have contributed over the past 120 years to the establishment of word order templates which play a recognizable role in international communication, but whose workings have not been studied in detail until now. Has the project called Esperanto organized itself, over the years of development outlined above, as a natural language? And is it therefore appropriate to use it in a case study in general linguistics?

⁵ For a historical survey of planned languages, see Duličenko (1989: 47-61). With a few exceptions, none of those projects got beyond the stage of the manuscript or of limited experimental use.

In the present work I make a quantitative and qualitative study of word order in a corpus of modern, mostly informative texts. The corpus consists of recent volumes of the periodicals *Esperanto* and *Monato* with a total of some 280,000 words. From this corpus, sub-corpora of up to 150,000 words each were used for the quantitative research. In addition, I conducted an experiment in which I questioned three groups of Esperanto speakers about word order phenomena. One group consisted of professional users of Esperanto and was completely mixed as to native language background. The second group consisted of native speakers of Dutch, and the third of native French speakers. In total, 40 subjects were questioned and some 4000 answers produced. The results of the quantitative text analysis converged fairly quickly to the stable values which I subsequently declared to be representative for the whole corpus. Between the results of the experimental study and those of the corpus analysis there were no detectable contradictions. Between the results for the three separate groups of subjects, the only noticeable deviation from the overall averages could be attributed to a higher level of linguistic awareness among the professional as opposed to the non-professional speakers. All this justifies the conclusion that the word order system in present-day Esperanto is an *autonomous* system, at least within the areas of my research.

Of the five areas on which I concentrated in the corpus studies, four show a basic sequence of sentence constituents which can be expressed syntactically. The first of these concerns the positions of the nominal subject S and the nominal direct object O in relation to the verb V in neutral declarative main clauses. The basic order thus defined is SVO. The second sequence concerns the negative particle *ne*, whose basic position in neutral negative sentences, whether the whole sentence or only a part of it is negated, is before the verb (NegV). The third basic sequence concerns the direct object O, which precedes the indirect object IO (O-IO). The fourth concerns noun groups, where the basic sequence of adjective and noun is AN. In one area, that of an adverb Adv of manner or degree attached to a verb V as an adjunct in the sentence, it was not possible to establish any basic order in syntactic terms. Here, the corpus studies show a statistically significant preference for AdvV as the basic sequence, but the results of the experimental study are less clear. In all five areas, the final word order, initially based on the templates syntactically defined above, is affected by three different kinds of factors or influences: pragmatic, semantic and structural, which can reinforce or conflict with each other. The parts played by pragmatic and semantic influences follow the principles of so-called Functional Grammar (Dik 1997), which I took as a reference for my research. The structural influence corresponds to cognitive limitations on mental processing of complex sentence structures as described by Hawkins (1986).

Under the influence of the pragmatic functions of focus and topic, S, V and O all exhibit such mobility that no less than 10 per cent of all their combined occurrences deviate from the basic order SVO. The peripheral positions in the sentence (cf. Blümel 1914, Tomlin 1986) appear most suitable for placing constituents in focus. Inversion of constituents, aimed at focussing on one or the other, proves to be commoner than the use of the cleft sentence. There is a clear tendency to follow the so-called LR Principle, expressed in the form of the Theme-Rheme (ThRh) or

Topic-Comment (TC) sequence (cf. Mallinson/Blake 1981 and Dik 1997).⁶ Inversion of constituents for the purpose of bringing the topic forward is very common. (cf. Weil 1879, Tomlin 1986). In the case of the direct object as topic, where the aim is to move it from its customary end-of-sentence position (SVO), active-to-passive transformation is not favoured above inversion. In the case of negation, pragmatic influences can be seen in the displacement of *ne* from its position before the verb to a position before the focus whenever an explicit contrast follows. The O-IO sequence is shown to be influenced by the focus and topic functions (cf. Tomlin 1986). At sentence level, the final choice between AdvV and VAdv is clearly influenced by any focus on Adv. The same applies within a noun group: NA is the sequence of choice if the focus is on the adjective.

Semantic influences affecting the ultimate choice of word order can also be demonstrated, though less strikingly than for the pragmatic influences described above. As regards SVO and O-IO, the influence of the 'animate' feature was specifically tested, but not proved. At the word group level, however, this influence could be demonstrated: in coordinations of the type 'A and B' in which one element is animate and the other inanimate, A is more commonly the animate one; where both elements are equally animate or inanimate, A is the more positive element, the more 'beautiful', more 'eminent', etc. (cf. Behaghel 1928). With regard to SVO, I investigated and proved the influence of the definite/indefinite factor on the probability of inversion of the constituents (cf. Tomlin 1986). When A is a possessive pronoun in adjectival position, the inversion AN > NA = NPoss, does not, however, bring Poss into focus. In this case, the rule is: in PossN, N is definite; in NPoss, N is indefinite.

The structural influence on the final word order selected (cf. Comrie 1983, Hawkins 1986) can be found in all the areas examined. It means that more complex, heavier constituents tend to be positioned towards the end of the sentence, whereas simpler, lighter elements are more likely to be brought forward. In the case of SVO this means that nominal constituents are considered more complex than pronominal elements, and plurals ending in -on are felt to be more complex than singular forms ending in -e. In the presence of a pronominal object, the distribution of the permutations of S, V and O is rather different from the distribution with a nominal object. The corpus provides the following (rounded) percentages: 55% of the sentences examined with a pronominal object show the basic SVO order (as against 90% in the case of a nominal object), 13% apply SOV because of the pronoun's 'lightness', 32% apply one of the permutations OSV, OVS and VOS because of the unresolved competition of lightness and pragmatic factors. In the case of O-IO, too, the inversion IO-O can be triggered by a heavier O or a lighter IO. Similarly, NA instead of AN and VAdv instead of AdvV are found (in the corpus) to be favoured options for heavier adjectives and adverbs.

⁶ According to the LR Principle, the 'Principle of Left to Right Sentence Organization', sentence constituents tend to be positioned from left to right in increasing proportion to their newness or unfamiliarity to the listener.

In summary, the word order finally selected by the speaker in a specific speech act is guided by pragmatic, semantic and structural factors. The detailed analysis which has led to this conclusion shows that this process conforms to the universals which I selected for investigation and which are illustrated in detail by the combination of the two lines of research. In consequence, the previous conclusion as to the *autonomous* nature of Esperanto word order can be supplemented by the observation that it also represents a *natural* system.

As a result of the comparisons I have made between phenomena to be found in the language of 1887 and those in the present-day language, we may presume that development between 1887 and 2007 took place with no major discontinuities. In the early period, the SVO word order was statistically dominant, and not all permutations of S, V and O appeared, but pragmatic and structural constraints on this sequence are already visible in the earliest of Zamenhof's writings. The O-IO and IO-O options were equally represented, but already showed great susceptibility to structural influences. AN was strongly dominant, but already displayed a tendency to inversion where A is complex or in focus. In the earliest of Zamenhof's writings, Adv seems to have been freely movable between the pre-verbal and post-verbal positions, and the present-day material analysed shows no unambiguous preference for one syntactically defined choice or the other. On the other hand, we do find a subtle difference between the usage of negation in the early texts and that in present-day Esperanto. In the earlier period, VNeg never appears without explicit contrast, but it does appear, albeit marginally, in the modern corpus studied, and in the responses to the questionnaire it forms a not insignificant minority. This (limited) usage seems to result from the fact that the same form in Esperanto (*ne*) represents the negation operator at the word level (cf. English *no*, German *kein*), the negation prefix, often written as a separate word (cf. English and German *un-*), and the negation operator at the sentence level (cf. English *not*, often in combination with the auxiliary *do*, and German *nicht*). Some textbooks ignore the difference between these three kinds of negation. If a negated word X_{Neg} happens to be in post-verbal position, the construction can be interpreted as the result of inversion $\text{NegV} > \text{VNeg}$, to give greater emphasis to the negation of the whole sentence. This interpretation fails, however, because the removal of *ne* from its position directly before the verb contradicts it. Another interpretation would take NegV as the basic order for the out-of-focus negation of part of a sentence, so that VNeg would represent the in-focus negation of that part. This interpretation fails as well, because this kind of negation, as evidenced by writings from the early period, requires an explicit contrast: $X_{\text{Neg}}Y$ read as $\text{VNeg}Y$ must be followed by 'sed Z'.⁷ VNeg with no explicit contrast seems to be perceived as an unfinished statement, in some way conflicting with the requirements of completeness and relevance in a communicative context (Grice 1975).⁸ The fact that VNeg without explicit contrast is a minority or even marginal usage in the present-day language, could be seen as proof that speakers unconsciously reject the simplistic rule of negation ('*Ne* stands in front of

⁷For example: 'Mi mendis ne bieron, sed vinon', which is felt to be informatively complete.

⁸For example: 'Mi mendis ne bieron', which leaves the listener wondering about the meaning of the statement.

that which is to be negated”) because it is communicatively unacceptable in certain cases.

In my introduction to the present study I justified the choice of Esperanto as the object of study, citing the large number of social applications of the language, the natural attitude to the language on the part of its users, and the considerable freedom they have in formulating grammatically correct, and communicatively acceptable, constructions. It emerges from the study itself that Esperanto, in spite of its unusual origins as a constructed language, manifests itself as an autonomous, developing system, in harmony with the universals considered here and maintained by an international community of speakers with a clear awareness of self-regulation. For all these reasons, Esperanto can be put forward as a suitable test-bed, not just of theories of word order in general linguistics, but also of other hypotheses and theories about human language and language use.

Translated from the Esperanto original by Victor Sadler.

Resumo en Esperanto

La vortordo — kiun mi komprenas kiel la konscian ordigon de vortoj kaj vortgrupoj en pli ampleksajn signifoplenajn ŝablonojn — estas aspekto de la homa lingvo, kiu estis kaj estas esplorata en multaj ‘naturaj’ lingvoj.¹ En la ĝenerala lingvistiko ĉefrolas demandoj pri la influo de certaj sintaksaj, semantikaj kaj pragmatikaj funkcioj sur la vortordon, kiun parolanto fine elektas en sia parol-ago. Ankaŭ la interago inter la vortordo kaj la (morfologia) fleksio, kaj tiu inter la vortordo kaj la intonacio, cele al la asigno de la dezirataj funkcioj al la diversaj frazopartoj, estas temoj centraj en vortordaj studoj. El la perspektivo de la kompara lingvistiko mi aludas ĉefe al demandoj pri la universaleco de certaj vortordaj teorioj kaj al la korelativeco inter vortordaj fenomenoj kaj aliaj proprajoj de la homa lingvo. Se mi difinus naturan lingvon kiel “la lingvon, kiun homa komunumo tradicie uzas por sia ĝenerala interkomunikiĝo kaj kiun infano, kreskanta en tiu komunumo, lernas denaske,” tiam Esperanto — ja la esplorobjekto de tiu ĉi studo — falus ekster la kategorion de la naturaj lingvoj.² Mi intencas prirezoni ĉi-sube, ke ekzistas bonaj argumentoj por loki la ‘artefaritan’ lingvon Esperanto apud la naturajn lingvojn kiel indan objekton por esploroj pri vortordaj teorioj en la homa lingvo.

Esperanto estis kreita de unu persono, L.L. Zamenhof, kiu ĝin publikigis en 1887, preskaŭ tridek jarojn antaŭ la apero de la unua moderna lingvoteorio.³ Kvankam Zamenhof posedis solidan konon de deko da klasikaj kaj modernaj lingvoj, li ne estis lingvisto kaj kreis sian lingvon intuicie kaj empirie, profitante sian vastan praktikan lingvokonon kaj ne bazante sin sur iuj specifaj teoriaj elirpunktoj. Mi poste revenos al tiu ĉi aspekto, sed antaŭ tio mi donu al vi grandlinian skizon de la parolantaro aŭ lingvokomunumo de Esperanto.

Esperanto estas la artefarita lingvo aŭ planlingvo kun la plej longa seninterrompa historio de uzateco (de 1887 ĝis hodiaŭ). Krome, la Esperanto-lingvokomunumo manifestas sin kiel tutmonde disvastiĝinta parolantaro, kiu uzas la lingvon en tiom da aplikoj, kiom neniu alia planlingvo eĉ de malproksime iam atingis.⁴ Tiu ĉi parolantaro nombras multajn individuojn, por kiuj la komuna lingvo, Esperanto, kontentigas ĉiujn komunikadajn postulojn, kiujn ili povus imagi por ‘dua’ lingvo. Ne malofte ili spertas sentimentan ligitecon al la lingvo, kian oni atendus ĉe fieraj parolantoj de antikva, nacia kulturlingvo, pli ol ĉe parolantoj de planlingvo, kiu ne havas siajn radikojn en iu naciismo aŭ patriotismo. Tenante min je la formala distingo inter la artefariteco kaj natureco de lingvo laŭ la kriterio de ĝia deveno, mi povas nomi Esperanton ‘lingvo spertata kiel natura’, dank’ al la multeco de siaj aplikoj, la natura kaj afekcia traktado de la lingvo far ĝiaj parolantoj kaj ilia kreemo en la lingvo. Ĉi-supra konciza karakterizo de la Esperanto-lingvokomunumo montras Esperanton kiel la solan planlingvon plene socian, elkreskintan el sia

¹ Por unuecigi la terminologion, en tiu ĉi studo estas uzata la termino ‘vortordo’ ankaŭ kiam la translokeblaj unuoj en frazo estas pli ampleksaj ol unuopaj vortoj kaj kovras vortgrupojn.

² Por tiu difino de natura lingvo vidu Dik/Kooij (1981: 12), kiu dum la okdekaj jaroj estis baza enkonduka verko en la ĝeneralan lingvistikon en Nederlando.

³ Vidu De Saussure (1971/1915).

⁴ Por la sociaj atingoj de Esperanto vidu Blanke (2000).

projektstadio. Ĝi ankaŭ pravigas etikedi la lingvon ‘funkcie natura’, kvankam nek la unua konkludo, nek la dua devas maski la specialan devenon de la lingvo, kio rekondukas min al la interrompita argumentado fine de la antaŭa alineo.⁵

Esperanto estis sintezita ĉefe el latinida kaj ĝermana fontoj kaj el kelkaj kontribuoj de alia deveno. Ĝian publikigon en 1887 akompanis konciza gramatiko kaj baza vortaro, kiun la uzanto povis pligrandigi memstare. Ekde tiam, kvar-kvin generacioj de uzantoj plu evoluigis la lingvon. Dume, la lingvo ne disfalis en malsamajn variaĵojn. Male, observante la hodiaŭan parolan kaj skriban normojn, oni emas konkludi, ke ĝi evoluis direkte al granda unuformeco. Tiu ĉi konkludo, fakte, estas laborhipotezo en la prezentata verko. Dekomence disponeblaj ‘reguloj’ ne multe helpis en tio. Kaj en la gramatiko de 1887 (Zamenhof 1968/1887) kaj en la deviga lingvofundamento de 1905 (Zamenhof 1963/1905) malabundas eksplicitaj reguloj. Tio validas antaŭ ĉio por la sintakso. Male, ekzemplaj tekstoj ĉeestas en relativa abundo. En la unua ampleksa nederlandlingva priskribo de Esperanto ni legas pri tio (Manders 1947: 334): “Devigaj preskriboj [WJ: por la konstruo de frazoj], do, mankas. Tamen, la verkantoj de prozo silente respektas iujn regulojn, kiuj estas interpreteblaj kiel normdonaj”. Manders ne profundiĝas en la temon kaj tial lia konstato restas nekontenta, se ni volas klarigi la ekziston de vortordaj ŝablonoj, kies funkcioj montriĝas rekonataj tra la tutmonda Esperanto-parolantaro. Sekve, pli da esploroj estas necesaj kaj la antaŭe starigita demando — ekde nun limigita al la frazkonstruo — kial turni nin al Esperanto, aŭ ne deturni nin de Esperanto, por fari lingvistikajn esplorojn, estas respondebla jene. Okupiĝi pri Esperanto signifas okupiĝi pri lingvo, kiu estis intuicie kaj empirie konstruita sen devigaj reguloj por la vortordo, kaj signifas okupiĝi pri lingvokomunumo, kiu malhavas iun formalan aŭtoritaton, kiu estus rajtigita devige preskribi aŭ malpermesi tiun aŭ alian konstruon de frazo (krom se ĝi estus rekte kontraŭfundamenta). Okupiĝi pri Esperanto krome signifas okupiĝi pri lingvo kultivata de multaj siaj uzantoj kiel absolute natura instrumento por interkomunikiĝo kaj artisma kreemo, per kiu eblas senĝene esprimi sin sen ekspone sin al la risko de ‘korektado’ fare de denaskuloj. En tiu kunteksto, vojontraj parolantoj kaj verkistoj kun dekoj da diversaj fonoj denasklingvaj dum 120 jaroj kontribuis al la establiĝo de vortordaj ŝablonoj, kiuj ludas rekoneblajn rolojn en la internacia interkomunikiĝo, sed kies detala funkciado restis neesplorita ĝis nun. Ĉu la projekto Esperanto, dum la skizita evoluo, organizis sin kiel natura lingvo kaj ĉu, do, indas uzi ĝin kiel provlingvon por esploroj ĝenerallingvistikaj?

En la studo prezentata ĉi tie mi faris kvantan kaj kvalitan esploron pri la vortordo en korpuso de modernaj, plejparte aferecaj tekstoj. La korpuso konsistas el lastatempaj jarkolektoj de la revuoj *Esperanto* kaj *Monato* kun suma amplekso de ĉ. 280.000 vortoj. El tiu korpuso, subkorpusoj de maksimume po 150.000 vortoj estis uzataj por la kvantaj esploroj. Aldone, mi kondukis eksperimentan esploron, enketante tri grupojn de Esperanto-parolantoj pri vortordofenomenoj. Unu grupo konsistis el profesiaj uzantoj de Esperanto kaj estis komplete miksitaj laŭ denasklingvaj fonoj. La dua grupo konsistis el denaskaj nederlandlingvanoj, la tria el denaskaj

⁵ Por historia superrigardo de planlingvoj vidu Duliĉenko (1989: 47-61). Krom kelkaj esceptoj, neniu el tiuj projektoj superis la stadion de manuskripto aŭ de limigita eksperimenta uzado.

franclingvanoj. Entute 40 personoj estis enketitaj kaj ĉ. 4000 respondoj ellaboritaj. La rezultoj de la kvantaj analizoj de la tekstaro konverĝis relative rapide al tiuj stabilaj niveloj, kiujn mi sekve difinis reprezentaj por la tuta korpuso. Inter la rezultoj de la eksperimenta esploro kaj tiuj de la tekstesploro ne estas observeblaj iuj konstatoj sin reciproke kontraŭdiraj. Inter la rezultoj de la tri unuopaj grupoj de enketitoj konstateblas neniu alia devio de la suma averaĝo ol tiu, kiu estas klarigebla el pli altnivela lingvokonscio ĉe la profesiaj parolantoj kompare kun la neprofesiaj. Sur la bazo de ĉio ĉi estas pravigeble supozi, ke la vortorda sistemo en la nuntempa Esperanto, almenaŭ sur la kampoj de mi esploritaj, estas *aŭtonoma* sistemo.

El la kvin esplorkampoj, al kiuj mi koncentris la tekstesploron, estas kvar, kiuj montras bazan vicordon de la frazelementoj, kiu estas sintakse esprimebla. Unuavice temas pri la lokoj de la plennoma subjekto S kaj de la plennoma rekta objekto O rilate al la verbo V en informneŭtraĵ, asertaj ĉeffrazoj. La tiel difinita baza ordo estas SVO. Due temas pri la negacia partikulo *ne*, kies baza loko en informneŭtraĵ neaj frazoj, tiel en la kazo de tutfrazo, kiel en la kazo de frazparta negacio, estas antaŭverba (NegV). La tria baza ordo estas tiu de la rekta objekto O, kiu antaŭas la nerektan IO (O-IO). Kvare, sur la nivelo de substantiva vortgrupo, la baza ordo de la adjektivo kaj la substantivo estas AN. Sur unu esplorkampo, tiu de la maniera aŭ grada adverbo Adv (rolanta kiel adjekto en frazo), kiu modifas verbon V, ne eblis establi sintakse esprimatan bazan ordon. Ĉi tie, la tekstesploro montras statistike signifan preferon por AdvV kiel baza ordo, sed la rezultoj el la eksperimenta esploro estas malpli klaraj. Sur ĉiuj kvin kampoj, la fine decidota vortordo, elire bazita sur ĉi-supraj sintakse esprimitaj ŝablonoj, estas direktata de tri diversspecaj influfaktoroj aŭ stirfortoj: *pragmatikaj*, *semantikaj* kaj *strukturaj*, kiuj kapablas aŭ plifortigi aŭ kontraŭi sin reciproke. La roloj ludataj de pragmatikaj kaj semantikaj stirfortoj konformas al la elirpunktoj de la t.n. Funkcia Gramatiko (Dik 1997), kiun mi prenis kiel referencon por miaj esploroj. La struktura stirforto konformas al kognaj limigoj al la cerba kapablo prilabori kompleksajn lingvostrukturojn priskribitaj de Hawkins (1986).

Influate de la pragmatikaj funkcioj fokuso kaj topiko, tiel ĉe S, kiel ĉe O, kiel ankaŭ ĉe V, manifestiĝas tia moviĝemo, ke ne malpli ol dek procentoj de ĉiuj eblaj aperoj de S, V kaj O en iu permuto devias de la baza ordo SVO. La periferiaj pozicioj en la frazo (kp. Blümel 1914, Tomlin 1986) montriĝas tre taŭgaj por akcepti fokusajn frazelementojn. La inversigo de frazelementoj, kun la celo enfokusigi tiun aŭ alian elementon, montriĝas pli komuna ol la uzo de la fendita frazo. Videblas klara tendenco sekvi la t.n. LR-Principon, esprimitan en la formo de la sinsekvo Temo-Remo (ThRh) aŭ Topiko-Komento (TC) (kp. Mallinson/Blake 1981 kaj Dik 1997).⁶ Tre kutimaj estas inversigoj de frazelementoj cele al la antaŭenigo de la topiko (kp. Weil 1879, Tomlin 1986). En la kazo de topika objekto, kiun oni volus iel forigi el ĝia kutima frazfina loko (SVO), la pasivigo de la frazo ne ĝuas preferon kompare kun la inversigo. En la kazo de la negacio, la pragmatika influo manifestiĝas kiel ŝovo de *ne* el ties antaŭverba pozicio en la antaŭfokusan pozicion, kiam sekvas

⁶ Laŭ la LR-Principo, la 'Principo pri la Deliva Dekstrena Frazorganizo', frazelementoj inklinas lokiĝi de live dekstren laŭ vicordo de sia kreskanta noveco aŭ nekonateco al la aŭskultanto.

eksplicita kontrasto. La sinsekvo O-IO montriĝas influebla de la funkcioj fokuso kaj topiko (kp. Tomlin 1986). Sur la nivelo de la frazo, la fina elekto inter AdvV kaj VAdv estas klare influata de la eventuala enfokusigo de Adv. Ene de substantiva vortgrupo validas la samo: NA estas volonte elektata vicordo en la kazo de fokusa adjektivo.

Ankaŭ semantikaj stirfortoj influantaj la fine decidotan vortordon estas indikeblaj, kvankam malpli okulfrapaj ol la jam priskribitaj pragmatikaj. En la kazoj de SVO kaj O-IO, la influeblo far la faktoro vivanteco estis eksplicite esplorita, sed ne pruvita. Sur la nivelo de vortgrupo, tamen, la influo estas demonstrebla: en kunordigoj de la tipo 'A kaj B', en kiuj rolas po unu vivanta kaj senviva elementoj, A estas prefere la vivanta; en la kazo de same vivantaj aŭ same senvivaj elementoj, A estas la pli pozitiva elemento, la pli 'bela', pli 'altranga', ktp. (kp. Behaghel 1928). En la kazo de SVO mi esploris kaj pruvis la influon de la faktoro difiniteco je la inversigeblo de la frazelementoj (kp. Tomlin 1986). Kiam A estas poseda pronomo en adjektiva pozicio, la inversigo $AN > NA = NPoss$, tamen, ne signas la fokusadon de Poss. Ĉi-kaze la regulo estas: en PossN, N estas difinita; en NPoss, N estas nedifinita.

La struktura stirforto influanta la fine decidotan vortordon (kp. Comrie 1983, Hawkins 1986) estas trovebla sur ĉiuj kampoj esploritaj. Ĝi signifas, ke pli kompleksaj, pli pezaj frazelementoj inklinas al pli malantaŭa loko en la frazo, dum pli simplaj, pli malpezaj estas pli facile antaŭenigeblaj. En la kazo de SVO tio signifas, ke plennomaj frazelementoj estas interpretataj pli kompleksaj ol pronomaj, kaj pluralaj kun la finaĵo -ojn pli kompleksaj ol la singularaj kun -on. En la ĉeesto de pronomaj objekto la distribuo de la permutoj de S, V kaj O estas konsiderinde alia ol en la ĉeesto de plennoma objekto. El la korpuso rezultas jenaj rondigitaj procentaĵoj: 55% de la esploritaj frazoj kun pronomaj objekto montras la bazan ordon SVO (kontraŭ 90% en la kazo de plennoma objekto), 13% aplikas SOV pro la malplipezeco, 32% aplikas iun el la permutoj OSV, OVS kaj VOS pro nedisigebla interludo de malplipezeco kaj pragmatikaj faktoroj. Ankaŭ en la kazo de O-IO, la inversigo al IO-O povas esti stimulata de relative peza O aŭ relative malpeza IO. Simile, NA anstataŭ AN kaj VAdv anstataŭ AdvV (en la tekstaro) montriĝas favoraj opcioj por pezaj adjektivoj kaj adverboj.

Resume, la fina decido pri la vortordo, kiun parolanto elektas en sia konkreta parolado, estas direktata de faktoroj pragmatikaj, semantikaj kaj strukturaj. La detalaj analizoj kiuj kondukis ĉi tien montras, ke tiu procezo sekvas la universalizaĵojn, kiujn mi elektis kontrolcele kaj al kiuj detale resendas la sintezo de la du esplorlinioj. Sekve, la antaŭe faritan konkludon pri la *aŭtonomeco* de la vortordo en Esperanto ni povas plivastigi per la konstato, ke ĝi reprezentas krome *naturan* sistemon.

Rezulte de la komparoj, kiujn mi faris inter fenomenoj troveblaj en la lingvaĵo de 1887 kaj tiuj en la nuntempa lingvaĵo, oni estas rajtigita supozi, ke la evoluo inter 1887 kaj 2007 okazis sen grandaj malkontinuoj. Frupoke, la vortordo SVO estis nombre superrega kaj ne ĉiuj aliaj permutoj de S, V kaj O ĉeestis, sed pragmatika kaj struktura influado de SVO estas retrovebla jam en la plej fruaj Zamenhofaj tekstoj. La du ebloj O-IO kaj IO-O estis ekvilibre reprezentitaj, sed jam montris

grandan strukturan influeblon. AN forte superregis, sed jam malkaŝis preferon por inversiĝo en la kazo de komplekseco kaj/aŭ fokuseco de A. En la plej frua materialo Zamenhofa, Adv ŝajne manifestis sin libere movebla inter la antaŭverba kaj postverba pozicioj, kaj ankaŭ la esplorita nuntempa materialo ne montras unusencan preferon por tiu aŭ alia sintakse esprimebla elekto. Male, subtilan diferencon ni trovas inter la negacio en la fruaj tekstoj kaj la esplorita nuntempa lingvaĵo de Esperanto. Fruepoke ne ekzistis VNeg sen eksplicita kontrasto, sed ĝi aperas, kvankam marĝene, en la esplorita korpuso, kaj en la respondoj de la enketitoj ĝi formas neneglekteblan malplimulton. Ĉi tiu (limigita) uzo ŝajnas fondi en la forma identeco en Esperanto (*ne*) de la nuliga vortoperatoro (kp. angle *no*, germane *kein*), la ofte aparte skribita negacia prefikso (kp. angle kaj germane *un-*) kaj la nea frazoperatoro (kp. angle *not* eventuale akompanata de la helpverbo *do*, germane *nicht*). Ekzistas lernolibroj, kiuj ignoras la diferencon inter la tri formoj de neado. Se nuligita vorto X_{Neg} hazarde staras postverbe, la konstruo estas interpretebla kiel rezulto de inversigo $NegV > VNeg$ por doni pli da emfazo al la neo de la tuta frazo. Tia interpreto, tamen, fiaskas, ĉar la forigo de *ne* el ties tuj antaŭverba pozicio kontraŭdiras tion. Alia interpreto eliras de $NegV$ kiel baza ordo por la senfokusa negacio de fraza parto, tiel ke VNeg reprezentus la fokusatan negacion de tiu fraza parto. Ankaŭ tiu ĉi interpreto estas malsukcesa, ĉar tia negacio, laŭ la fruepokaj atestaĵoj, postulas eksplicitan kontraston: $X_{Neg}Y$, legata kiel $VNegY$, devas esti sekvata de ‘sed Z’.⁷ VNeg sen eksplicita kontrasto ŝajnas esti spertata kiel eldiro nefinita, iel kolizianta kontraŭ la postuloj pri kompleteco kaj rilevo en komunika kunteksto (Grice 1975).⁸ Tio, ke la uzo de senkontrasta VNeg aperas malplimulta aŭ eĉ marĝena en la nuntempa lingvaĵo, povus pruvi, ke la parolantaro subkonscie demantas la trosimpligite formulitan regulon pri la negacio (“*Ne* staru antaŭ tio, kion oni volas nei”) pro ties komunika neakceptebla en certaj kazoj.

En mia enkonduko en la prezentatan studon mi pravigis la elekton de Esperanto kiel esplorobjekton, menciante la grandan nombron da sociaj aplikoj de la lingvo, la naturan trakton de la lingvo far ties uzantoj kaj la grandan liberecon, kiun oni havas formante konstruaĵojn gramatike korektajn kaj komunike akcepteblajn. Rezulte de la sekva esploro mem, la lingvo, malgraŭ sia neordinara origina konstruiteco, manifestas sin kiel aŭtonoma, evoluanta sistemo, ne kontraŭdiranta la universalajojn ĉi tie uzitajn kaj portata de internacia parolantaro kun klara konscio pri sinreguligo. Ĉi tial Esperanto estas proponenda kiel taŭga testejo, ne nur de ĝenerallingvistikaj teorioj pri vortordo, sed ankaŭ de aliaj hipotezoj kaj teorioj pri la homaj lingvo kaj lingvo-uzo.

Glosaro (inter krampoj staras la mallongigoj uzitaj en la teksto)

fokuso (F) frazparto juĝata informvalora kaj tial emfazata de la parolanto aŭ skribanto. Komplementa al **fono** (G).

fono (G) frazparto juĝata de fona valoro kaj tial ne emfazata de la parolanto aŭ skribanto. Komplementa al **fokuso** (F).

⁷ Ekzemple: ‘Mi mendis ne bieron, sed vinon’, kiu montriĝas informe kompleta.

⁸ Ekzemple: ‘Mi mendis ne bieron’, kiu lasas la aŭskultanton kun demando pri la senco de la eldiro.

informneŭtra (Neutr) neŭtra rilate la informvaloron, t.e. senemfaza kaj kvazaŭ eksterkunteksta.

komento (C) tio, kion oni diras pri la **topiko** (T).

operatoro partikulo kun gramatika funkcio.

plennoma kiu ne estas pronoma.

pragmatiko studo de la aspektoj de lingvo-uzo, t.e. de la intencoj kaj mesaĝoj, kiujn parolanto/skribanto lingve transdonas al aŭskultanto/leganto.

remo (Rh) tio, kio estas nekonata al la aŭskultanto aŭ leganto. Komplementa al **temo** (Th).

rileva aferkoncerna.

ŝablono modelo, ripetiĝanta konstruo.

temo (Th) tio, kio estas konata al la aŭskultanto aŭ leganto. Komplementa al **remo** (Rh).

topiko (T) tio, pri kio oni faras aserton, 'pri kio temas'. Komplementa al **komento** (C).

Curriculum vitae

Wim Jansen, geboren in Amsterdam op 7 maart 1948, studeerde lucht- en ruimtevaarttechniek aan de Technische Universiteit Delft (ingenieursdiploma in 1970) en vergelijkende taalwetenschappen met als specialisatie Baskisch aan de Universiteit Leiden (doctoraal diploma in 1989). Hij werkte het grootste deel van zijn loopbaan in Nederland en Duitsland voor de *European Space Agency* (ESA), de laatste jaren tot zijn afscheid van ESA (1998) als hoofd van de afdeling gewichtloosheidsonderzoek, uitgevoerd met experimenten aan boord van Russische satellieten. Hij publiceerde het eerste Nederlands-Baskische woordenboek en leerboeken Baskisch voor de Engelstalige markt. Hij is ook actief in het talenonderwijs voor volwassenen (Nederlands, Duits en Italiaans) en bekleedt sinds 2002 als bijzonder docent de leerstoel Interlinguïstiek en Esperanto aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is getrouwd, heeft drie kinderen en woont met zijn echtgenote en jongste zoon in Katwijk aan Zee.

